

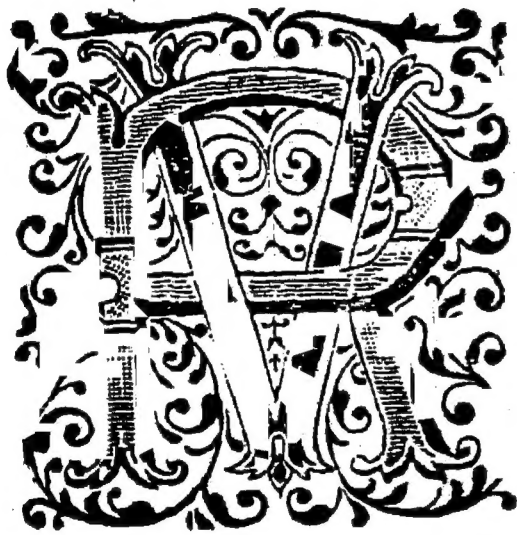
44/5

శ్రీ రఘు

మా ఘ కా వ్య ము

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన

శబ్దసమాస సహితము.

చెన్న పురి :

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ వారిచే

ప్రకటితము.

1914

All Rights Reserved.

PRINTED AT

THE AUDI SARASWATY NILAYA PRESS,
69, Malia Perumall Street, MADRAS.

శ్రీరస్తు.

మా ఘ కా వ్య మ్.

వ్యాఖ్యాన పీఠికా.

ఇంద్రీవరదళశ్యామ మింద్రానన్దకన్దశమ్,
వంద్యుజనమందారం వందేఽహం యమనందనమ్.

దస్తాశ్చలేన ధరణీతల మున్నమయ్య పాతాళకేళిషు ధృతాదివరాహలీలమ్,
ఉల్లాఘనోత్థణఫణాఢరగీయమానక్రీడాపదాన మిభరాజముఖం నమామి.

శారదా శారదామౌజవదనా ఐదనామ్బుజే,
సర్వదా సర్వ దాస్మాకం సన్నిధి స్సన్నిధిం క్రియాత్.
వాణీం కాణభుజీ మజీగణ దవాసాసీచ్ఛ వైయాసికీ
మంతస్తస్త్ర మరంస్త పన్నగగవీగుంభేషు చాజాగరీత్,
వాచా మాచకల ద్రహస్య మఖిలం య చ్ఛాక్షపాదస్ఫురాం.
లోకేఽభూ ద్యదుపజ్ఞ మేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః.
మల్లినాథసుధీ స్సోఽయం మహాపాథ్యాయశబ్దభాక్,
విధత్తే మాఘకావ్యస్య వ్యాఖ్యాం సర్వంకషాభిధామ్.

యే శబ్దార్థ పరీక్షణ ప్రణయినో యే వా గుణాలంక్రియా
శిక్షాకాతుకినో విహర్తుమనసో యే చ ధ్వనే రధ్వని,
క్షుభ్యద్భావతరంగితే రససుధాసింధౌ మిమంక్షంతి యే
తేషా మేవ కృతే కరోమి వివృతిం మాఘస్య సర్వంకషామ్.

నే తాస్మిన్ యమనందనః స భగవాన్ వీరః ప్రధానో రసః
శృంగారాదిభి రంగవాన్ విజయతే పూర్ణా పున ర్వర్ణనా,
ఇంద్రిప్రస్థగమ్యాద్యపాయవిషయ త్చైద్యావసాదః ఫలం
ధన్యో మాఘకవి ర్వయం చ కృతిన స్తత్సాక్షిసంశీలనాత్.

ఇ హాన్వయముభేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా,
సామూలం లిఖ్యతే కించి న్నానశేషిత ముచ్యతే.

అథ తత్రభవాత్ మాఘకవిః “కాన్యం యశనేర్థకృతే న్యవహరవిజే శతత
రక్షతయే, సద్యఃపరనిర్వృతయే కాంతా సమ్మితతయోపదేశయుజే.” ఇత్యాద్యై లంకా
రికవచనప్రామాణ్యాత్కాన్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం, ‘కాన్యాలాపాంశ్చ నర్తయే,
దితినీషేధశాస్త్ర) స్యాసత్కాన్యవిషయతాంచ పశ్యత్, శిశుసాలవధాఖ్యం ముహూర్త
న్యం చిక్షీర్షః, చిక్షీర్షి తార్థ నిర్విఘ్న పరిసమాప్తి సంప్రదాయావిచ్ఛేద లక్షణ భల సాధన
భూతస్వేష్టజేవతానమస్కారస్య శిష్టాచారప్రాస్తత్వాత్, “ఆశీర్నమస్మిన్యా నస్తు
నిర్దేశోఽవాపి తన్ముఖిమి”తి ఆశీరాద్యన్యతమస్య ప్రపంచముఖలక్షణత్వాచ్చ కాన్యశల
యాప శిశుపాలనధ బీజభూతం భగవత శ్రీకృష్ణస్య నారదదర్శనరూపం సన్న్యాసో
శ్రీశబ్ద ప్రయోగపూర్వకం నిర్దిశత్ కథా ముపక్షిపతి.—

శ్లో. శ్రియః పతి శ్రీమతి శాసితం జగ

జగన్నివాసో వసుదేవ సద్మని,

వసత్ దద ర్భావతరస్త మమృరా

ద్ధిరణ్యగర్భాజ్జభువంమునిం హారిః.

0

టీక. శ్రియః=లక్ష్మీదేవికి, పతిః=ప్రియుఁడును, జగన్నివాసః-
జగత్=లోకములకు, నివాసః=ఆధారమైనవాఁడును, జగత్=లోక
మును, శాసితమ్=(దుష్టనిగ్రహ శిష్టరక్షణములచే) పరిపాలించుట
కొఱకు, శ్రీమతి=సంపన్నమైన, వసుదేవ సద్మని-వసుదేవ=వసుదేవుఁ
డను చంద్రవంశపురాజుయొక్క, సద్మని=గృహమందు, వసత్=నెల
కొనియున్న, హారిః=శ్రీకృష్ణస్వామి, అమృరాత్=ఆకాశమునుండి, అవ
తరస్తమ్=దిగుచున్న, హిరణ్యగర్భాంగభువమ్-హిరణ్యగర్భ=బ్రహ్మ
దేవునియొక్క, అంగ=ఉత్పంగమునుండి, భువమ్=పుట్టిన, మునిమ్=నా
రదమహామునిని, దదర్శ=చూచెను

తా. లక్ష్మీనాథుఁడును, ప్రపంచమున కాధారమైన వాఁడును,
దుష్టశిక్షణశిష్టరక్షణార్థము వసుదేవునింట నవతరించియున్న శ్రీకృష్ణ
భగవానుఁ (దొకనాఁడు) ఆకాశమునుండిదిగి (తనదెసకు) వచ్చుచున్న
బ్రహ్మకొడుకగు నారదునిఁ జూచెను.

శబ్దాః, సమాసాశ్చ:—శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియామ్ శ్రీణామ్. శ్రీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః పతిః, పతిః పతీ పతయః. పతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శ్రీః అస్మిన్ అస్తీతి శ్రీమత్, తస్మిన్ శ్రీమతి, శ్రీమతి శ్రీమతోః శ్రీమత్సు. శ్రీమచ్ఛబ్దః ఈకారాంత సపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. శాసితమ్ తుయున్ ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. జగత్, జగత్ జగతీ జగన్తి. జగచ్ఛబ్దః ఈకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. జగతాం నివాసః, జగన్నివాసః. నివాసః నివాసో నివాసాః. జగన్నివాసశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వసుదేవస్య సద్మ, వసుదేవసద్మ, తస్మిన్ వసుదేవసద్మని సద్మని సద్మనోః సద్మసు. వసుదేవసద్మన్ శబ్దః అకారాంత సపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః వసన్, వసన్ వసన్తా వసన్తః వసచ్ఛబ్దః ఈకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దదర్శ, దదర్శ దదర్శతుః దదృశుః. దృశిర్ ప్రేక్షణే, ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపద ప్రథమపురుషైక వచనాంతః. అవతరన్తమ్, అవతరన్తం అవతరన్తా అవతరతః. అవతరచ్ఛబ్దః ఈకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః అమృరాత్, అమృరాత్ అమృరాభ్యామ్ అమృరేభ్యః. అమృరశబ్దః అకారాంత సపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. హిరణ్యంగ రేభ్యయస్యసః హిరణ్యగర్భః హిరణ్యగర్భస్య అజ్గం హిరణ్యగర్భజ్గం, హిరణ్యగర్భజ్గద్భవతీతి హిరణ్యగర్భంగ భూః, తం హిరణ్యగర్భజ్గభువమ్, భువమ్ భువో భువః హిరణ్యగర్భజ్గ భూశబ్దః ఈకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. మనుతఇతిమునిః. తంమునిమ్, మునిమ్ మునీ మునీః. మునిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. హరిః, హరిః హరీ హరయః. హరిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

శ్రియశ్చ. అత్రాచా శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ పర్ణగణాదిశుద్ధే రభ్యుచ్చయః. తదుక్తం—‘దేవతావాచకా శబ్దాయే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వేనైవ నిన్ద్యా స్స్య ర్గిపితో గణతోఽపివే’తి. శ్రియః లక్ష్యోః పతిః, ఏతేన రక్తిణీరూపయా శ్రియా సమేత ఇతి నూచితమ్. ‘రాఘవత్వేభవ త్స్థితా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ’తివిష్ణుపురాణవచనాత్. జగన్నివాసో జగతా మాధారః, కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతి భావః. తథాపి.

శబ్దాః, సమాసాశ్చ:—శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియామ్ శ్రీణామ్. శ్రీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః షష్ఠ్యేకవచనాంతః పతిః, పతిః పతీ పతయః. పతిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. శ్రీః అస్మిన్ అస్తీతి శ్రీమత్, తస్మిన్ శ్రీమతి, శ్రీమతి శ్రీమతోః శ్రీమత్సు. శ్రీమచ్ఛబ్దః ఈకారాంత సపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః. శాసితమ్ తుయున్ ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్. జగత్, జగత్ జగతీ జగన్తి. జగచ్ఛబ్దః ఈకారాంతసపుంసకలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. జగతాం నివాసః, జగన్నివాసః. నివాసః నివాసో నివాసాః. జగన్నివాసశబ్దః అకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. వసుదేవస్య సద్మ, వసుదేవసద్మ, తస్మిన్ వసుదేవసద్మని సద్మని సద్మనోః సద్మసు. వసుదేవసద్మన్ శబ్దః అకారాంత సపుంసకలింగః సప్తమ్యేకవచనాంతః వసన్, వసన్ వసన్తా వసన్తః వసచ్ఛబ్దః ఈకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. దదర్శ, దదర్శ దదర్శతుః దదృశుః. దృశిర్ ప్రేక్షణే, ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపద ప్రథమపురుషైక వచనాంతః. అవతరన్తమ్, అవతరన్తం అవతరన్తా అవతరతః. అవతరచ్ఛబ్దః ఈకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః అమృరాత్, అమృరాత్ అమృరాభ్యామ్ అమృరేభ్యః. అమృరశబ్దః అకారాంత సపుంసకలింగః పంచమ్యేకవచనాంతః. హిరణ్యంగ రేభ్యయస్యసః హిరణ్యగర్భః హిరణ్యగర్భస్య అజ్గం హిరణ్యగర్భజ్గం, హిరణ్యగర్భజ్గద్భవతీతి హిరణ్యగర్భంగ భూః, తం హిరణ్యగర్భజ్గభువమ్, భువమ్ భువో భువః హిరణ్యగర్భజ్గ భూశబ్దః ఈకారాంతః పుంలింగః ద్వితీయైకవచనాంతః. మనుతఇతిమునిః. తంమునిమ్, మునిమ్ మునీ మునీః. మునిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః. హరిః, హరిః హరీ హరయః. హరిశబ్దః ఇకారాంతః పుంలింగః ప్రథమైకవచనాంతః.

శ్రియశ్చ. అత్రాచా శ్రీశబ్దప్రయోగాత్ పర్ణగణాదిశుద్ధే రభ్యుచ్చయః. తదుక్తం—‘దేవతావాచకా శబ్దాయే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వేనైవ నిన్ద్యా స్స్పృగ్లిపితో గణతోఽపివే’తి. శ్రియః లక్ష్యోః పతిః, ఏతేన రక్తిణీరూపయా శ్రియా సమేత ఇతి నూచితమ్. ‘రాఘవత్వేభవ త్స్థితా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ’తివిష్ణుపురాణవచనాత్. జగన్నివాసో జగతా మాధారః, కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతి భావః. తథాపి.

ప్రథమ స్పర్శః.

తా. అట్లు వచ్చునారదునిచూచి దూరంగతుఁ డౌటచే గుఱు తింపనేరక, ఈ యగపడునది సూర్యునితేజమా ; అయినచో నది అడ్డ ముగాఁ బోవునేకాని క్రిందికిరాదే. అగ్నియా ? అది పైకి మండును గదా. ఇది యారెంటికిని వేతై ఎల్లదిక్కులను గ్రమ్మి క్రిందికిఁ బడు చున్నదే ఏమైయుండునో యని జనులుకలవరముతోఁ జూచుచుండిరి.

శబ్దాః, సమాసాశ్చ. — గతం, గతం గతే గతాని. గతశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. తిరశ్చీనం, తిరశ్చీనమ్ తిరశ్చీనే తిరశ్చీనాని. తిరశ్చీనశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. అవిద్యమానౌ ఊరూ యస్యసః అనూరుః. అనూరుః సారథిః యస్యసః అనూరుసారథిః. తస్య అనూరుసారథేః, సారథేః సారథ్యోః సారథీనాం అనూరుసారథిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రసిద్ధమ్, ప్రసిద్ధం ప్రసిద్ధే ప్రసిద్ధాని. ప్రసిద్ధశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. ఊర్ధ్వాకారం చ తత్ జ్వలనంచ ఊర్ధ్వజ్వలనమ్. జ్వలనం జ్వలనే జ్వలనాని. ఊర్ధ్వజ్వలనశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. హవీంషి భునక్తీతి హవిర్భుక్. తస్య హవిర్భుజః. హవిర్భుజః హవిర్భుజోః హవిర్భుజామ్. హవిర్భుక్శబ్దః జ. పు. ష. ఏ. పతతి పతతి పతతః పతన్తి. పత్ యి గతౌ ఇత్యస్మాద్ధాతోః అకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అధః ధమున్నతం అవ్యయమ్. ధామ. ధామ, ధామ్నా ధామనీ ధామాని. ధామశబ్దః. న. న. ప్ర. ఏ. సర్వతః. తసిలంత మవ్యయమ్. కిం. కిం. కే. కాని. కింశబ్దః. మ. న. ప్ర. ఏ. ఏతత్, ఏతత్ ఏతే ఏతాని. ఏతచ్ఛబ్దః. ద. న. ప్ర. ఏ. ఇతి. అవ్యయమ్. ఆకులమ్. క్రియావిశేషణమ్. ఈక్షితం. ఈక్షితే ఈక్షితాని. ఈక్షితశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ. జనైః. జనేన జనాభ్యామ్. జనైః. జనశబ్దః. అ. పు. తృ. బ.

తదానీం జనైః విస్మయా దీక్షితం ప్రవృత్త మిత్యాహ. —

గతమితి. అవిద్యమానౌ ఊరూ యస్య సోఽనూరుః స సారథి ర్యస్య త స్యానూరుసారథేస్సూర్యస్య, గతం గతిః, భావేక్తః. తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం. 'విభాషాంచేరదిక్ప్రియా మి'తి తిర్యక్శబ్దా దంచ త్యన్తా త్ప్రితిపదికా త్స్వర్థే శిప్రత్యయః. హవీంషి భునక్తీతి హవిర్భుక్ తస్య అగ్నే రూర్ధ్వజ్వలనం ఊర్ధ్వస్ఫురణం ప్రసిద్ధం, ఇదం తు సర్వతః విసారి విసర్పి, ధామ తేజః, అధః అధస్తాత్, పతతి క్షిమేత దితి సూర్యాగ్నివిలక్షణ మదృష్టపూర్వ మిదం ధామ కిమాత్మకం

స్వా దితి అకులం విస్మయాత్సంభ్రాంతం యథాతథా, జనై రీక్షితం ఈక్షణం కృతం,
సకర్మకా ద ప్యవినశితే కర్మణిభావేక్షః. 'ప్రసిద్ధే రవివత్కాతః కర్మణోఽక
ర్మికా క్రియే' తి నచనాత్. కేచి త్కర్మణిక్తాంతం కృత్వా ఈక్షితం మునిం దద
ర్యేతి పూర్వేణ యోజయన్తి. అ త్రోపమేయస్యమునిధామ్నః సూర్యాగ్నిభ్యా ముప
మానాభ్యాం తదసంబంధినా అధఃప్రసరణ ధర్మేణాధిక్యవర్ణనా ద్వ్యతిరేకః. తను
క్తం కాన్యప్రకాశే—'ఉపమానాద్య దన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవ హి' తి.

అవ. తర్వాత కృష్ణుడే దానిని నారదుడని తెలిసికొంగలిగె
నని చెప్పను :—

శ్లో. చయ స్త్విషా మి త్యవధారితం పురా
తత శ్శరీ రీతి విభావితాకృతిమ్,
విభు ర్విభక్తావయవం పుమానితి
క్రమాదముం నారద ఇత్యబోధి సః.

3

టీ. విభుః=నిజమెఱుంగగలనేర్పరియగు, సః=ఆశ్రీకృష్ణస్వామి,
పురా=మొదట, త్విషామ్=కాంతులయొక్క, చయః = మొత్తము,
ఇతి=అని, అవధారితమ్=నిర్ణయింపఁబడినదియు, తతః=కొంచెము దగ్గ
ఱకు వచ్చినపిదప, విభావితాకృతిమ్=విభావిత-తటచి తెలిసికొఁబడిన,
అకృతిమ్=స్వరూపముగలది గనుకనే, శరీరీ=ఒకానొకప్రాణి, ఇతి=అని,
అవధారితమ్ = నిశ్చయింపఁబడినదియు, తతః = పిమ్మట, విభక్తావ
యవమ్ - విభక్త = విడఁదీసి కనుఁగొనఁబడిన, అవయవమ్ = మొగ
ముకన్నులు ముక్కుచెవులు మొదలగు నవయవములు గలదిగనుకనే,
పుమానితి = ఒక పురుషుడని, అవధారితమ్ = ధ్రువపటచఁబడిన,
అముమ్ = ఈకానవచ్చు వ్యక్తిని, నారదః=నారదమహాముని, ఇతి =
ఇట్లు, అబోధి = తెలిసికొనెను.

తా. ఇట్లు జనులు వితాకుపడియుండఁగా నప్పుడు శ్రీకృష్ణ
మూర్తి నిజము తెలిసికొంగలవాఁడు గావున నావ్యక్తినిజూచి ముందిదేదో
తేజోరాశి యనుకొనెను. మఱికొంతసేపటికి గుఱివెట్టి చూచి, ఏదోఒక
జంతువని కనుఁగొనెను. మరల విమర్శించి ఒక్కొక్క యంగమువంతున
వేఱుచేసి చూచి యొకపురుషుడని తెలిసికొనెను. ఇట్లు క్రమముగాఁ
బరీక్షించి తుదకు నారదుడని తెలిసికొంగలిగెను.

శ. స.—చయః, చయః చయా చయాః చయశబ్దః. అ.
పు. ప్ర. ఏ. త్విషామ్, త్విషః త్విషోః త్విషామ్. త్విట్టబ్దః. ష. స్త్రీ.
ష. బ. పురాణవ్యయమ్. తతః. తసిలం తమవ్యయమ్. శీర్యత ఇతి శరీ
రమ్. శరీరమస్యాస్తీతి. శరీరీ, శరీరీ శరీరిణౌ శరీరిణః. శరీరిక శబ్దః. స.
పు. ప్ర. ఏ. విశేషేణభావితా విభావితా విభావితా ఆకృతిః యస్యసః
విభావితాకృతిః తం విభావితాకృతిమ్, ఆకృతిం ఆకృతీ ఆకృతీః. విభా
వితాకృతి శబ్దః. ఇ. పు. ద్వి. ఏ. విభవతీతి విభుః, విభుః విభూ విభవః.
విభుశబ్దః. ఉ. పు. ప్ర. ఏ. విభక్తాః అవయవాః యస్యసః విభక్తావ
యవః తం విభక్తావయవమ్, విభక్తావయవం విభక్తావయవౌ విభక్తావ
యవాన్ విభక్తావయవశబ్దః. అ. పు. ద్వి. ఏ. పుమాన్, పుమాన్
పుమాంసౌ పుమాంసః. పుంశబ్దః. స. పు. ప్ర. ఏ. క్రమాత్,
క్రమాత్ క్రమాభ్యామ్ క్రమేభ్యః. క్రమశబ్దః. అ. పు. షం. ఏ. అము
మ్, అముం అమూ అమూన్. అదశబ్దః. స. పు. ద్వి. ఏ. నారదః,
నారదః నారదౌ నారదాః. నారదశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి. అన్య
యమ్. అబోధి, అబోధి అభుత్సాతామ్ అభుత్సత. బుధ అవగమనే
ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్ కర్తరిభూతే లుజీ ఆత్మనేపది ప్రథమ
పురుషైకవచనాంతః. సః, సః తౌతే. తచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ.

అథ భగవాన్నిరచైషీదిత్యాహ.—

చయఇతి. విభుస్తత్త్వావధారణసమర్థః, స హరిః, పురాప్రథమం, త్విషాం
చయ ఇత్యవధారితం తేజఃపుంజమాత్రత్వేన నిశ్చితం, తతః ప్రత్యాసన్నే విభావితా
విమృష్టా, ఆకృతిః సంస్థానం యస్య తం తథోక్తం, అతఏవ శరీరీ చేతన ఇత్యవ
ధారితం, తతో విభక్తాః వివిచ్య గృహీతాః అవయవాః ముఖాదయో యస్యతం,
అతఏవపుమా నిత్యవధారితం అము మాగచ్ఛంతం వ్యక్తివిశేషం, నారద ఇతి వాస్త
వాభిప్రాయేణ పుంలింగనిర్వాహః. క్రమా త్పురోక్తసామాన్యవిశేషజ్ఞానక్రమేణ,
లోకదృష్ట్యా ఇద ముక్తం. హరిస్తు సర్వం వేదైవేతి తత్త్వమ్. నారద ఇత్యబోధి,
నారదం బుద్ధవానిత్యర్థః. నారదస్య కర్మత్వేపి నిపాతేన ఇతి శబ్దే నాభిహితత్వా
న్న ద్వితీయా. తిజాద్యుపసంఖ్యాన స్యాపలక్షణత్వాత్, యథాహ వామనః—‘ని
పాతేనా పృథిహితే కర్మణిన కర్తృవిభక్తిః, పరిగణనస్య ప్రాయికత్వా దితి, బుద్ధ్య
తేః కర్తరి లుజ్. ‘దీపజనబుధపూరితాయిష్యావిభ్యోన్యతరస్యా మి’ తి నూత్రే
ణ చిణ్. చణోలు, గితితస్యలుక్. అత్ర విభావితాకృతిం విభక్తావయవ మిత్యా

కృతివిభావనావయవవిభాగయోః పదార్థయోః విశేషణగత్యా శరీరిత్వ పుంస్తావధా
 చణహేతుత్వే నోపన్యాసాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః 'హేతు
 ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృత మి' తి లక్షణాత్.

అవ. ఏడుశ్లోకములచే నీనారదునే వర్ణించును.

నవా నధోధో బృహతః పయోధరాన్

సమూఢ కర్పూర పరాగ పాణ్డురమ్,

క్షణం క్షణోతి పగజేంద్రకృత్తినా

స్ఫుటోపమం భూతిసి తేన శమ్భునా.

౪

టీ. నవాన్ = క్రొత్తవియు, బృహతః = విస్తారములయిన, పయోధరాన్ అధోధః = మేఘములక్రింద (నున్నవాఁడును), సమూఢ...పాణ్డురమ్-సమూఢ = ప్రోవుచేయఁబడిన, కర్పూరపరాగ = కప్పురపుఁబొడివలె, పాండురం = తెల్లనగువాఁడు గనుకనే, క్షణమ్ = మేఘప్రాంతమందున్న కొంచెముసేపును, క్షణో...కృత్తినా-క్షణ = నృత్యోత్సవములయందు, ఉత్తిష్ట = పైకెత్తఁబడిన, గజేంద్ర = గజానురునియొక్క, కృత్తినా = చర్మము గలవాఁడును, భూతిసి తేన-భూతి = అంగరాగభస్మముచేత, సి తేన = తెల్లనివాఁడగు, శంభునా = సాంబమూర్తితోడ, స్ఫుటోపమమ్-స్ఫుట = వెల్లడియైన, ఉపమమ్ = పోలిక గలవాఁడును నగునారదుని శ్రీకృష్ణస్వామి చూచి తెలసికొనెను.

తా. ఆనారదుఁడు ఆకాశము గొప్పవైన క్రొమ్మబ్బుల క్రిందుగాఁ గప్పురపుఁగుప్పవలెఁ దెల్లనగుమేనితో వచ్చునప్పుడు కొంచెముసేపు తాండవోత్సవములయందు గజచర్మమును బైకెత్తికొనిన భస్మానులిప్తుడైన యీశ్వరునివలె నుండెను.

శ.స. — నవాన్, నవం నవౌ నవాన్, నవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అధోధః ధముః ప్రత్యయాంత మవ్యయమ్ బృహతః, బృహంతం బృహంతా బృహతః బృహచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. ధరస్తీతిధరాః పయసాంధరాః పయోధరాః తాన్ పయోధరాన్, పయోధరం పయోధరా పయోధరాన్ పయోధరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. కర్పూరస్యపరాగః కర్పూరపరాగః

సమూహశ్చ సౌ కర్పూరపరాగశ్చ సమూహకర్పూరపరాగః సమూహ
కర్పూరపరాగఇవపాండురః సమూహకర్పూరపరాగపాండురః తం సమూహ
కర్పూరపరాగపాండురం, పాండురం పాండురౌ పాండురా౯ పాండురశబ్దః
అ. పు. ద్వి. బ. క్షణమ్ విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయమ్ క్షణేషు ఉత్తిష్టా
క్షణోత్తిష్టా గజానాం ఇంద్రః గజేంద్రః గజేంద్రస్యకృత్తిః గజేంద్రకృత్తిః
క్షణోత్తిష్టా గజేంద్రకృత్తిర్యేనసః క్షణోత్తిష్టా గజేంద్రకృత్తిః తేన క్షణో..
త్తినా, కృత్తినా కృత్తిభ్యాం కృత్తిభిః క్ష... కృత్తిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. స్ఫుటా
ఉపమాయస్యసః స్ఫుటోపమః తంస్ఫుటోపమమ్, ఉపమం ఉపమా ఉప
మా౯ స్ఫుటోపమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. భూత్యాసితః భూతిసితః తేన
భూమిసి తేన, సి తేన సితాభ్యామ్ సితైః భూతిసితశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ.
శమ్భునా, శమ్భునా శమ్భుభ్యామ్ శమ్భుభిః శంభుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ.

అథ సప్తభిః శ్లోకై ర్నారదమహామునిం విశినష్టి.

నవానితి. కీదృశ మముం నవా౯ సద్యస్సంభృతసలిలా౯, అతినీలా నితి
యావత్. బృహతో విఫులా౯, పయోధరా౯ మేఘా౯, ఆధోఽధః మేఘానాం
సమీపాధః ప్రదేశే, స్థిత మితి శేషః. 'ఉపర్యధ్యధస స్సామీప్య' ఇతి ద్విర్భావః
తద్యోగా ద్వితీయా. 'ఉభసర్వతసోః కార్యా ధిగుపర్యాదిషు త్రిషు, ద్వితీయా
ప్రమేడితాస్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత' ఇతి వచనాత్. సమూహః పుంజీకృతః.
'సమూహః పుంజితే భుగ్న' ఇతి విశ్వః. కర్పూరస్య పరాగ శ్చార్ణః, తద్వత్పాండు
రం అతఏవ క్షణం మేఘసమీపావస్థానక్షణే. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయే'తి ద్వితీ
యా. క్షణేషు తాండవోత్సవేషు, 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణః'
ఇ త్యుభయత్రా ప్యమరః. ఉత్ క్షిప్తా ఉపరి ధారితా గజేంద్రస్య కృత్తి శ్చర్మ యేన
తేన. 'అజనం చర్మ కృత్తి స్తీన్రి' ఇత్యమరః. భూత్యా భస్మనా, సితేన, 'భూతి ర్భ
సితభస్మనీ'త్యమరః. శంభునా స్ఫుటా ఉపమా సాదృశ్యం యస్య తత్, స్ఫుటశంభూ
పమ మిత్యర్థః, సాపేక్ష త్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. సదృశపర్యాయయో రేవ తు
ల్యోపమా శబ్దయోః 'ఆతులోపమాభ్యా మి'తి నిషేధాత్ సాదృశ్యవాచిత్యే తృతీ
యే త్యామః, కేచి దిమంశ్లోకం చయస్త్విషా మిత్యతః ప్రాగ్నిభిత్వా వ్యాచక్ష తే
తేషాం పుంస్తావధారణాత్ ప్రాకృతజః పిణ్డమాత్రస్య శంభూపమాచిత్యం చింత్యమ్.

శ్లో. - దధాన మమోర్భుహ కేసరద్యుతీ

ర్జటా శ్శరచ్చంద్ర మరీచి రోచిషమ్,

విపాక పిజ్జా స్తుహినస్థలీరుహాః

ధరాధరేన్ద్రం వ్రతతీతతీ రివ.

౫

టీ. అమ్మో...ద్యుతీః - అమ్మోరుహాః=కమలములయొక్క, కేసర=ఆకరుపువ్వులయొక్క, ద్యుతీః=కాంతివంటి కాంతిగల, జటాః=జడలను, దధానమ్=ధరించుచున్నవాడును, శర...చిషమ్-శరత్=శరదృతువునందలి, చంద్ర=చంద్రునియొక్క, మరీచి=కిరణములవంటి, రోచిషం=కాంతులు గలవాడును గావుననే, విపాకపిజ్జాః-విపాక=పండుటచేత, పిజ్జాః=గోరోజనమురంగు గలవియు, తుహిన...రుహాః-తుహినస్థలీ=మంచునేలయందు, రుహాః=మొలచిన, వ్రతతీతతీః-వ్రతతీ=తీగలయొక్క, తతీః=ప్రోవులను, దధానమ్=ధరించుచున్న, ధరాధరేన్ద్రమివ=హిమవత్పర్వతమువలెనున్న.

తా. అతడు రాగివన్నెజడలు గలిగి తెల్లని మేనిరంగుగలవాడుగావున పండబాటి పింగళవర్ణములైన, మంచునేలలోబుట్టిన తీగె తుట్టెలను దాల్చు మంచుకొండవలె నుండెను.

శ. సః—దధానం, దధానౌ దధానా దధానాః దధానశబ్దః
అ. పు. ద్వి. ఏ. అమ్భసి రోహ స్తీత్యమ్మోరుహాణీ. అమ్మోరుహాణాం
కేసరాః అమ్మోరుహాకేసరాః అమ్మోరుహాకేసరాణాం ద్యుతిరివద్యుతి
ర్యాసాంతాః అమ్మో...ద్యుతీః. తాః. అమ్మో...ద్యుతీః, ద్యుతి
మ్ ద్యుతీ ద్యుతీః. ద్యుతిశబ్దః. ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. జటాః, జటామ్ జటే
జటాః. జటాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. శరదిచంద్రః శరచ్ఛంద్రః శర
చ్ఛంద్రస్య మరీచయః శర...రీచయః, శరచ్ఛంద్రమరీచయఇవ రో
చిర్యస్యసః. శరచ్ఛం...రోచిః. తంశర...రోచిషమ్, రోచిషం రోచిషౌ
రోచిషః రోచిశ్శబ్దః. స. పు. ద్వి. ఏ. విపాకేన పిజ్జాః విపాకపిజ్జాః,
తాః. విపాకపిజ్జాః, పిజ్జాః పిజ్జే పిజ్జాః పిజ్జాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.
తుహినస్యస్థలీ తుహినస్థలీ తుహినస్థల్యాం రోహస్థీతి తుహినస్థలీరు
హాః. తాః. తుహి...రుహాః, రుహం రుహౌ రుహాః. తుహినస్థలీరుల్చ
బ్దః హ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ధరంతీతి ధరాః ధరాయాః ధరాః ధరాధరాః
ధరాధరాణాం ఇన్ద్రః ధరాధరేన్ద్రః. తం. ధరాధరేన్ద్రం, ధరేన్ద్రం

మాఘోయుజమ్, యుజం యుజో యుజః. పిశంగమాఘోయుచ్ఛబ్దః. జ. పు-
ద్వి. ఏ. అర్జునా ఛవిః యస్యసః అర్జునచ్ఛవిః. తం అర్జునచ్ఛవిం, ఛవిం
ఛవీ ఛవీఁ. అర్జునచ్ఛవిశబ్దః. ఇ. పు. ద్వి. ఏ. వసానం, వసానం వసానో
వసానాఁ. వసానశబ్దః. అ. పు. ద్వి. ఏ. అజ్ఞానస్య ద్యుతిరివద్యుతిర్యస్య
తత్ అజ్ఞానద్యుతి తత్ అజ్ఞానద్యుతి, అజ్ఞానద్యుతి అజ్ఞానద్యుతీ అజ్ఞానద్యు-
తీని అజ్ఞానద్యుతిశబ్దః ఇ. న. ద్వి. ఏ. సువర్ణస్యసూత్రం సువర్ణ సూత్రం
సువర్ణ సూత్రేణ ఆకలితం సువర్ణసూత్రాకలితం. అధరంచతత్. అ-
మృరంచ అధరాంబరం సువర్ణ...లితం అధరాంబరం యస్యాస్స సువ-
ర్ణ...బరా, తాం. సువర్ణ...మృరామ్, అమృరాం అమృరే అమృ-
రాః సువర్ణ...బరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విడమ్బయన్తం, విడంబయన్తం
విడమ్బయన్తో విడమ్బయతః విడంబయచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. శితి-
వాసః యస్యసః శితివాసాః. తస్యశితివాససః, శితివాససః శితివాససోః
శితివాససామ్ శితివాసశబ్దః. స. పు. ష. ఏ. తనుం, తనుం తనూ తనూః
తనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

పిశంగేతి. పునః కీదృశం ముంజ స్తృణవిశేషః, తస్మయీ మేఘులా మాంజీ,
పిశంగా మ్మాంజ్యా యుజ్యత ఇతి పింశగమాంజీయుక్. 'సత్సూద్వి షే' త్యాదినా
క్విప్. 'స్త్రీయాః పుంస ది' త్యాదినా పిశంగశబ్దస్య పుంసద్భావః. తం అర్జునచ్ఛవిం
ధవళకాన్తిం, 'వళతోధవళోఽర్జున' ఇత్యమరః. అంజనద్యుతి అంజనశబ్దం, ఏణాజి-
నం కృష్ణమృగచర్మ, వసాన మాచ్ఛాదయన్తం, వస ఆచ్ఛాదన ఇతి ధాతో శ్చానచ్,
సువర్ణసూత్రేణ కనకమేఖలయా ఆకలితం బద్ధం అధరాంబర మంతరీయం యస్యా
స్తాం, శితివాససో నీలాంబరస్య బలరామస్య తనుం విడంబయన్తం అనుకుర్వాణ మి-
త్యాధీయ ముపమా.

శ్లో. విహజ్గరాజాజ్గరుహై రివాయతై

ర్హిరణ్మయోర్వీరుహవల్లితన్తుభిః,
కృతోపవీతం హిమశుభ్ర ముచ్ఛకై

ర్ఘునం ఘనాన్తే తటితాం గణైరివ.

2

టీ. విహజ్గ...దుహైరివ - విహజ్గ=పులుగులకు, రాజ=తేఁడ
గు గరుడుని యొక్క, అజ్గరుహైరివ=రోమములవలె, అయతైః=పోడ

పుత్రై నవియు, హిర...తుభిః-హిరణ్మయ=బంగారపు, ఉర్వీ=నేలయందు, రుహ=పుట్టిన, వల్లి=తీగలయొక్క, తన్తుభిః=దారములచేత, కృతో పవీతమ్-కృత=అమర్చబడిన, ఉపవీతం=జందెముగలవాడును, హిమ శుభ్రం=తాను మంచువలె తెల్లనివాడు గనుకనే, ఘనాస్తే=వర్ష రువు వెల్లి పోవునప్పుడు, తటితాం=మెఱపులతోడ, కూడిన, ఉచ్చకైః=గొప్పదగు, ఘనమివస్థితమ్=మబ్బువలెనున్నవాడును.

తా. ఆయన యింకను బంగారు నేలయందుఁ బుట్టినవియు గరు త్కంతునిరోమములవలె పొడవులై నతీగదారములచే యజ్ఞోపవీతమును జేసికొన్నందున మంచువలె తెల్లనైన గొప్ప మెఱపులతోడి శరన్నేఘ మువలెనుండెను.

శ. సః—విహాయసిగచ్ఛంతీతి విహజ్ఞాః విహజ్ఞానాంరాజావిహ జ్ఞరాజః అంగేరోహస్తీతిఅజ్గరుహాణి విహజ్ఞరాజస్య అజ్గరుహాణి విహజ్ఞ రాజాజ్గరుహాణి తైః విహ...రుహైః, అజ్గరుహేణ అజ్గరుహాభ్యామ్ అజ్గ రుహైః విహజ్ఞరాజాజ్గరుహశబ్దః అ.న.తృ.ఏ. ఇవ ప్రతిపదోక్తావ్యయమ్ ఆయత్తైః, ఆయతేన ఆయతాభ్యాం ఆయత్తైః ఆయతశబ్దః అ.పు.తృ.బ. హిరణ్యస్య వికారః హిరణ్మయీ హిరణ్మయీచసా ఉర్వీచ హిరణ్మ యోర్వీహిరణ్మయోర్వ్యాం రోహస్తీతి హిరణ్మయోర్వీరుహాంహిరణ్మ యోర్వీరుహాశ్చ తాః వల్ల్యశ్చ హిరణ్మయోర్వీరుహవల్ల్యః హిరణ్మ... ల్లీనాంత న్తనః హిర...తన్తునః తైః హిర...తన్తుభిః, తన్తునా తన్తుభ్యాం తన్తుభిః తన్తుశబ్దః ఉ.పు.తృ.బ. కృతం ఉపవీతం యేనసః కృతోపవీతః తం కృతోపవీతం, కృతోపవీతం కృతోపవీతౌ కృతోపవీతా కృతోప వీతశబ్దః అ.పు.ద్వి.ఏ. హిమమివశుభ్రః హిమశుభ్రః తం హిమశుభ్రం, హిమశుభ్రం హిమశుభ్రౌ హిమశుభ్రా హిమశుభ్రశబ్దః అ.పు.ద్వి.ఏ. ఉచ్చకైః విభక్తిప్రతిరూపకావ్యయం ఘనం, ఘనం ఘనౌ ఘనా ఘన శబ్దః అ.పు.ద్వి.ఏ. ఘనస్య అన్తః యస్మిన్ సః ఘనాన్తః తస్మిన్ ఘనాస్తే, ఘనాస్తే ఘనాన్తయోః ఘనాస్తేషు ఘనాన్తశబ్దః అ.పు.న.ఏ. తటితాం, తటితః తటితోః తటితాం తటిచ్ఛబ్దః త.స్త్రీ.ష.ఏ.గణైః, గణేన గణా భ్యాం గణైః గణశబ్దః అ.పు. తృ. బ. ఇవ ప్రతిపదోక్త మవ్యయమ్.

విహంగేతి. పునః విహంగరాజాజ్ఞయై రిస గరుత్మణోమతుల్యైః ఆయతై
 ర్దిర్ఘైః హిరణ్యస్య వికారా హిరణ్మయి. 'దాండినాయనే' త్యాదినా మయతి యలో
 పనిపాతః. తస్యా ముర్వ్యాం, రుహ రూఢాః, ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః. తాసాం
 వల్లీనాం, తంతుభిః తంతుకల్పై స్సూక్ష్మావయవైః, ఉపాదానగుణా ద్ధిరణ్మయైః కృ
 తోపవీతం శోభార్థం కల్పితయజ్ఞసూత్రం, స్వయంహిమశుభ్రం, అతఏవ ఘనాం తేశర
 ది, తటితాంగణై రుపలక్షితం, ఉచ్ఛక్తై రున్నతం, ఘనం మేఘ మివ స్థితమ్.

శ్లో. నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలసూక్ష్మపక్షుణా
 లసద్భిసచ్ఛేదసితాజ్గసజ్జినా,
 చకాసతం చారుచమూరుచర్మణా
 కుఢేన నాగేంద్ర మి వేంద్రవాహనమ్.

౮

టీ. నిసర్గ...పక్షుణా-నిసర్గ=స్వభావమున నే, చిత్ర=పలురంగులు
 గల, ఉజ్జ్వల=మెఱయుచున్న, సూక్ష్మ=మృదువులైన, పక్షుణా=రోమ
 ములుగలదియు, లస...గినా - లసత్=వెలుగుచున్న, బిస=తామర
 కాండయొక్క, ఛేద=తునకవలె, సిత=వెల్లనైన, అంగ=ఒడలియందు,
 సజ్జినా=నూడుకొనిన, చారుచమూరుచర్మణా - చారు = అందమైన,
 చమూరు=ఒకానొకజాతి జింకయొక్క, చర్మణా=తోలుచేత, కుఢేన=
 వీపునబఱచు రత్నకంబళిచేత, ఇంద్రవాహనం=ఇంద్రునివాహనమైన,
 నాగేంద్రమివ = ఐరావతమువలె, చకాసతం = ప్రకాశించుచున్న
 వాడును.

తా.—ఇంకను నాయన స్వభాసిద్ధమైన పలువన్నెల మెత్తని
 మెఱుగు వెండ్రుకలు గలదియు, తామరకాండ తుంటవలె తెల్లనైన
 దేహముమీదనున్న అందమైన చమూరు చర్మము గలిగి పల్లము
 లేయబడిన ఇంద్రుని ఐరావతదంతినలె బ్రకాశించు చుండెను.

శ. స.—నిసర్గాత్ చిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి, నిసర్గచిత్రాణి ఉజ్జ్వ
 లాని సూక్ష్మాణి పక్షుణి యస్యతత్. నిసర్గ...పక్షు తేన నిసర్గ...
 పక్షుణా, పక్షుణా పక్షుభ్యామ్ పక్షుభిః. నిసర్గ...పక్షుశబ్దః. స. స.
 తృ. ఏ. బిసస్యఛేదః బిసచ్ఛేదః. లసంశ్చాసౌ బిసచ్ఛేదః లసద్భిసచ్ఛేదః.
 లసద్భిసచ్ఛేదఇవసితం. లస...సితం, లస.. సితం చ తదజ్గంచ, లస...

సితాజ్ఞం లన...తాజ్ఞే సజ్జతేఽతి. లన...సజ్జి తేన లన...సజ్జినా,
 సజ్జినా సజ్జిభ్యాం సజ్జిభిః లన...సజ్జిశబ్దః న. న. తృ. ఏ. చకాసతం, చకా
 సతం చకాసతో చకాసతః చకాసచ్ఛబ్దః త. పు ద్వి. ఏ. చమూరోః
 చర్మ చమూరు చర్మ చారుచతత్ చమూరుచర్మ చారు...చర్మ తేన
 చారు...చర్మణా, చారుచమూరుచర్మణా చారుచమూరుచర్మ
 భ్యాం చారుచమూరుచర్మభిః చారు...చర్మశబ్దః. న. న. తృ. ఏ.
 కుథేన కుథాభ్యాం కుథైః కుథశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. నాగానాం ఇంద్రః
 నా గేంద్రః తంనా గేంద్రం, నా గేంద్రం నా గేంద్రా నా గేంద్రా నా గేం
 ద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ ప్రతిపదోక్తావ్యయం ఇంద్రస్యవా
 హనం ఇంద్రవాహనం, వాహనం వాహనే వాహనాని ఇంద్ర
 వాహనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

నిసర్గేతి. పునః నిసర్గా త్వభావాదేన, చిత్రాణి కృష్ణశారాణి, ఉజ్జ్వలాని
 భాస్వరాణి సూక్ష్మాని లోమాని యస్య తేన, లనక్ యో బిసచ్ఛేదో మృణాళఖండః,
 తద్వత్స్వితేజ్జే వపుషి, సంగినా సక్తేన. చారుణా రుచిరేణ, చమూరుచర్మణా మృ
 గత్వచా, కుథేన పృష్ఠాస్తరణేన. 'ప్రవేశ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథో ద్వయో రి'
 త్యమరః. ఇంద్రవాహనం నా గేంద్ర మైరావణ మిన, ఇ హేంద్రవాహన మితి స్వస్వా
 మిభావమాత్రస్య వివక్షితత్వాత్ 'వాహన మాహితా ది' తి న ణత్వమ్. యథాహ వా
 మనః—'నేంద్రవాహనశబ్దే ణత్వం ఆహితత్వ స్యావివక్షితత్వా ది' తి. చకాసతం దీ
 ప్యమానం, చకాసే శృతరి 'నాభ్యస్తా చ్ఛతు రి' తి నుమభావః 'జక్ష త్యాదయ స్షడి'
 త్యభ్యస్తసంజ్ఞా.

అజస్ర మాస్ఫాలితవల్లకీగుణ

క్షతోజ్జ్వలాఙ్గుష్ఠనఖాంశుభిన్నయా,

పురః ప్రవాళై రివ పూరితార్థయా

విభాంత మచ్ఛస్పటికాక్షమాలయా.

టీ.— అజస్రమ్ = మిక్కిలి, ఆస్ఫా...భిన్నయా-ఆస్ఫాలిత=
 మీటబడిన, వల్లకీ = వీణయొక్క, గుణ = తీగలయొక్క, క్షత =
 రాపిడిచేత, ఉజ్జ్వల = క్రొత్తరేగిన, అఙ్గుష్ఠ = బొటనప్రేలియొక్క,
 నఖ = గోరుయొక్క, అంశు = కాంతులతోడ, భిన్నయా = కూడినది.
 గనుకనే, పురః = ముందువై పున, ప్రవాళైః = పగడములచేత, పూరి

పున్నపుంసక మి' త్యమరః. పూరితార్థయేవ స్థితయా అచ్చస్ఫటికానా మక్షమాలయా,
జపమాలయేత్యర్థః. తథా ప్రసిద్ధస్ఫటికగ్రహణా దృష్టే ర్మోక్షార్థత్వం వ్యజ్యతే.
'స్ఫటికో మోక్షదఃపర' ఇతి మోక్షార్థినాం స్ఫటికాక్షమాలాభిధానాత్. విభాంతం
భాసమానం, భాతే శ్చత్రుప్రత్యయః. అత్ర నఖాంశుభిన్నయేతి స్వగుణత్యాగే నాన్య
గుణస్వీకారలక్షణః తద్గుణాలంకార ఉక్తః. తద్గుణ స్వగుణత్యాగా దన్యోత్రప్రతి
గుణాహృతిరి'తి లక్షణాత్. తద్గుణాపితా చేయంప్రవాళపూరితార్థత్వోత్పేక్షే త్యన
యో రక్షాజ్ఞిభావేన సంకరః.

రణద్భి రాఘట్టనయా నభస్వతః

పృథ గ్విభిన్నశ్రుతిమణ్డలై స్వరైః,

స్ఫుటీభవద్గ్రామవిశేషమూర్ఛనా

మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్ముహుః.

౧౦

టీ. మఱియు, నభస్వతః=గాలియొక్క, ఆఘట్టనయా=తాఁకు
డుచేత, పృథక్=వేర్వేరుగా, రణద్భిః=మోఁగుచున్నవియు, విభిన్న
శ్రుతిమణ్డలైః-విభిన్న = విభజించియేర్పఱచఁబడిన, శ్రుతి=నాదముల
యొక్క, మణ్డలైః=సమూహములుగల, స్వరైః=షడ్జదిస్వరములచేత,
స్ఫుటీ...మూర్ఛనామ్-స్ఫుటీభవత్=వినఁబడుచున్న, గ్రామవిశేష=
షడ్జది గ్రామములయొక్క, మూర్ఛనామ్=ఆరోహణావరోహణములు
గలిగిన, మహతీమ్ = మహతి యనుతనవీణెను, ముహుర్ముహుః =
తేపతేపకును, అవేక్షమాణమ్ = (వేడుకపడి) చూచుకొనుచున్న
వాఁడును.

తా. మఱియు నాయన గాలితాఁకున మోఁగుచు ప్రయత్న
పూర్వముగా వాయిచినట్టులు వేర్వేరు తెలియుచున్న స్వరసముదా
యముగలిగి చక్కగా విశదపడుచున్న షడ్జది గ్రామముల ఆరోహ
ణావరోహణములుగల తనవీణెను తేపకు నబ్బురపడి చూచుకొను
చుండెను.

శ. స.—రణస్తీతి రణంతః తైః రణద్భిః, రణతా రణద్భ్యామ్ రణ
ద్భిః రణచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. ఆఘట్టనయా, ఆఘట్టనయా ఆఘట్ట
నాభ్యాం ఆఘట్టనాభిః ఆఘట్టనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నభస్వతః,

నభస్వతః నభస్వతోః నభస్వతామ్ నభస్వచ్ఛబ్దః త. పు. మ. ఏ.
 పృథక్ అవ్య. శ్రుతీనామండలాని శ్రుతిమండలాని విభిన్నాని శ్రుతి
 మండలాని యేషాం తే విభిన్నశ్రుతిమండలాః తైః విభి...డలైః, మండ
 లేన మండలాభ్యాం మండలైః విభిన్నశ్రుతిమండలశబ్దః అ. పు. త్ర. బ.
 స్వరేణ, స్వరేణ స్వరాభ్యాం స్వరైః స్వరశబ్దః అ. పు. త్ర. బ.
 గ్రామాణాం విశేషాః గ్రామవిశేషాః గ్రామవిశేషాణాం మూర్చ్ఛనాః
 గ్రామ విశేషమూర్చ్ఛనాః స్ఫుటీభవంతో గ్రామ విశేషమూర్చ్ఛనాః
 యస్యాంసా స్ఫుటీ...మూర్చ్ఛనా తాం స్ఫుటీ...ర్చ్ఛనాం, మూర్చ్ఛ
 నాం మూర్చ్ఛనే మూర్చ్ఛనాః స్ఫుటీ...మూర్చ్ఛనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
 అవేక్షమాణం, అవేక్షమాణం అవేక్షమాణౌ అవేక్షమాణౌ అవేక్ష
 మాణశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మహతీం, మహతీం మహత్యౌ మహతీః మ
 హతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ముహుర్ముహుః అవ్య.

రణద్భిరితి. పునః నభస్వతః వాయోః, ఆఘట్టనయా ఆఘాతేన, పృథక్ గ సం
 కీర్ణం, రణద్భిర్ధ్వనద్భిః, అమరణనాత్మ నోత్పద్యమానైరిత్యర్థః. 'శ్రుత్యార్థమనుచరానం
 స్వర' ఇతి లక్షణాత్, తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే- 'శ్రుత్యనంతరభావీ యః సిద్ధో
 మరణనాత్మకః, స్వతోఽంజయతి శ్రోతుశ్చిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి, శ్రుతిర్నామస్వ
 రారంభకావయవశబ్దవిశేషః. తదుక్తం- 'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దశ్శ్రూయతే ప్రాస్వ
 మాత్రకః, సాశ్రుతి స్సంపరిక్షేయా స్వరావయవలక్షణే'తి. విభిన్నాని ప్రతినియత
 సంఖ్యయావ్యవస్థితాని శ్రుతీనామండలాని సమూహః యేషాం తైః విభిన్నశ్రుతిమణ్డ
 లైః, శ్రుతిసంఖ్యానియమే దత్తిలః- 'చతు శ్చతు శ్చతుశ్చైవ షడ్జ మధ్యమ పంచ
 మాః, ద్వే ద్వే నిషాద గాంధారౌ త్రి శ్రీ ఋషభద్ధైవతా వి'తి. స్వరాష్టకాదయః
 సప్తోక్తలక్షణాః తదుక్తం- 'శ్రుతిభ్య స్స్వ స్వరాష్టకైర్భగంధారమధ్యమాః,
 పంచమా ధైవత శ్చాభ నిషాద ఇతి సప్తతే, తేషాం సంజ్ఞాః సరిగమపధనీత్యవరా మ
 తా' ఇతి. తైస్స్వరైః, స్ఫుటీభవంత్యో గ్రామవిశేషాణాం షడ్జాద్యపరనామకా
 నాం స్వరసంఘాతభేదానాం, త్రియాణాం, మూర్చ్ఛనాః స్వరారోహణావరోహణ
 క్రిమభేదాః యస్యాం తాం మహతీం నిజవీణాం. 'విశ్వావసోస్తుబృహతీ తుంబు
 రోస్తు కళావతీ, మహతీ నారదస్య స్యా త్సరస్వత్యాస్తు కచ్చ పీ'తి వైజయంతీ.
 ముహుర్ముహు రవేక్షమాణం. తంత్రీయోజనాభేదలక్షణమహిమ్నా పురుషప్రయత్న
 మంతరేణై వావిసంవాదం ధ్వన తీతి కౌతుకౌ దనుసందధాన మి త్యర్థః. అత్ర
 గామిమలక్షణం- 'యథా కుటుంబిన స్సర్వే ప్యేకీభూతా భవంతిహి, తథా స్వ
 రాణాం సందోహో గ్రామ ఇ త్యభిధీయతే. షడ్జగ్రామ భవే దాదౌ మధ్యమగ్రా

మ ఏవచ, గాంధారగ్రామ ఇత్యేత ద్ధ్రామత్రయ ముదాహృతమ్' ఇతి. తథా—
'నంద్యావరోఽథ జీమూత స్సుభద్రో గ్రామకౌ శ్రుయః, పద్జమధ్యమగాంధారా
శ్రుయాణాం జన్తహేతవ' ఇతి. మూర్ఛనాలక్షణంచ— 'క్రమాత్స్వరాణాం
సప్తానా మారోహ శ్చావరోహణం, మూర్ఛ నే త్యుచ్యతే గ్రామ స్తా ఏతా స్సప్త
సప్త చ. గ్రామత్రయోఽపి ప్రత్యేకం సప్త సప్తచ మూర్ఛనా' ఇ త్యేకవింశతి
మూర్ఛనా భవన్తి. తన్నామానితు. 'నానపేక్షితముచ్యత' ఇతి ప్రతిజ్ఞాభజ్గభయా
న్న లిఖ్యన్త ఇతి సర్వ ముదాహతమ్. అత్ర పుంవ్యాపార మన్తరేణ స్వరాద్యావిర్భా
వోక్త్యా కోఽపి లోకాత్క్రొంతోఽయం శిల్పసౌప్తవాతిశయో వీణాయాః ప్రతీ
యతే తేనసహస్వతస్సిద్ధాతిశయ స్యాభేదే నాధ్యవసితత్వాత్ తన్మూలా అతిశయోక్తి
రలంకారః. సా చ మహాత్యాః పుంవ్యాపారం వినా మూర్ఛనాద్యసంబంధేఽపి
సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధే సంబంధరూపతయా పుంవ్యాపారాఖ్యకారణం
వినాపి మూర్ఛనాదికారోఽప్యత్తిద్యోతనాత్ విభావనా వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలం
కారధ్వని రితి సంక్షేపః.

నివర్త్య సోఽనువ్రజతః కృతానతీ

నతీంద్రియజ్ఞాననిధి ర్నభస్సదః,

సమాసద త్సాదితదైత్యసంపదః

పదం మహేంద్రదాలయచారు చక్రిణః.

౧౧

టీ. అతీం...నిధిః-అతీంద్రియ=ఇంద్రియగోచరములు కానివాని
యొక్క, జ్ఞాన=ఎఱుకకు, నిధిః=స్థానమైన, సః=ఆనారదమహాముని, కృ
తానతీ-కృత=చేయఁబడిన, ఆనతీ=నమస్కారములుగలవారును,
అనువ్రజతః=వెన్నంటి వచ్చుచున్న, నభస్సదః=దేవతలను, నివర్త్య=
వెనుకకుఁబంపి, సాదితదైత్యసంపదః-సాదిత=నిర్మూలించఁబడిన, దైత్య=
రాక్షసులయొక్క, సంపదః=కలుములుగల, చక్రిణః=శ్రీకృష్ణమూర్తి
యొక్క, మహేంద్రదాలయ చారు-మహేంద్ర=దేవేంద్రుని, ఆలయ=
సదనమువలె, చారు=సౌబగైన, పదం=గృహమునుగూర్చి, సమా
సదత్=పొందెను.

తా. ఇంద్రియగోచరములుకాని యెల్ల విషయముల నెఱింగిన
యా నారదుఁడు ఆకాశమున మోడ్చుగేలుతోఁ దనవెంట వచ్చు దేవ
తలకు సెలవొసంగి వెనుకకుఁ బంపి దేవేంద్రభవనమువలెనున్న రాక్ష
సనాశకరుఁడగు శ్రీకృష్ణస్వామియింటికి వచ్చెను.

శ. స. — నివర్త్య. ల్యబస్తమవ్యయమ్ సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః. ద. పు.
 ప్ర. ఏ. అనుసృత్యవ్రజంతీతి అనువ్రజంతః తా అనువ్రజతః, అనువ్రజస్తం
 అనువ్రజంతా అనువ్రజతః అనువ్రజచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. కృతానతిః యైస్తే
 కృతానతయః తా కృతానతీ, కృతానతిం కృతానతీ కృతానతీ
 కృతానతిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఇన్ద్రియా అతిక్రాంతాః అతీంద్రియాః అ
 తీంద్రియాణాంజ్ఞానం అతీంద్రియజ్ఞానం అతీంద్రియజ్ఞానస్యనిధిః అతీంద్రి
 యజ్ఞాననిధిః, అతీంద్రియజ్ఞాననిధిః అతీంద్రియజ్ఞాననిధీ అతీంద్రియజ్ఞా
 ననిధయః అతీంద్రియజ్ఞాననిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. నభసి నీదస్తీతి
 నభస్సదః తా నభస్సదః, నభస్సదం నభస్సదా నభస్సదః నభస్స
 చ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. సమాసదత్ సమాసదతాం సమాస
 దత్ సమ్ ఆమ్ ఏతదుపసర్గద్వయ పూర్వక షడ్వివిశరణగత్యవ
 సాదనేషు ఇత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి లజీ పరస్మైపది ప్రథమ
 పురుషైకవచనాంతః. దైత్యానాం సమ్పదః దైత్యసంపదః సాదితాః
 దైత్యసంపదః యేనసః సాదిత దైత్యసంపత్ తస్య సాదితదైత్య సం
 పదః, సంపదః సంపదోః సంపదామ్ సాది...సంపచ్ఛబ్దః త. పు. ష.
 ఏ.పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. మహంశ్చాసావిన్ద్ర
 శ్చ మహేంద్రః మహేంద్రస్యాలయః మహేంద్రాలయః మహేంద్రాల
 యివ చారు మహేంద్రాలయచారు తత్ మహే...చారు, చారు
 చారుణీ చారుణీ మహేంద్రాలయ చారుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. ఏ. చక్ర
 మస్యాస్తీతి చక్రే తస్యచక్రిణః, చక్రిణః చక్రిణోః చక్రిణాం చక్రిణశబ్దః.
 న. పు. ష. ఏ.

నివర్త్యేతి. అతీంద్రియాః ఇంద్రియ మతిక్రాంతాః, దేశకాలస్వరూపమిప్రకృ
 ప్తార్థాః. 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయ యే'తి సమాసః. 'ద్విగుష్మాస్తా
 పన్నాలంపూర్వగతిసమాసేషు పరవల్లింగతాప్రతిషేధోవక్తవ్య'ఇతివిశేష్యలింగత్వం.
 తేషాం జ్ఞానం, తస్య నిధిః, సర్వార్థద్రష్టేత్యర్థః. సః నారదః, కృతానతీ, కృతప్ర
 ణామాత్, అనువ్రజతోఽనుగచ్ఛతః, నభసి నీదస్తి గచ్ఛస్తీతి నభస్సదః సురాత్, 'స
 త్సూద్విషే' త్యాదినా క్విప్. నివర్త్య ప్రతియాప్య, సాదితాః వినాశితాః, దైత్యా
 నాం సంపదో యేన తస్య, చక్రిణో హరేః, మహేంద్ర స్యాలయో భవనం, తద్వ
 చ్చారుపదం స్థానం సమాసదత్ ప్రాసత్ నీదతేర్లుక్. పుషాదిత్వా దభౌ. అత్ర

నతీ నతీతి పదః పద మితిన ద్వయో ర్వ్యంజనముగ్దయో రసక్స దాన్వత్యాచేకా నుస్మాసః. అన్యత్ర వృత్త్యనుస్మాస ఇ త్యనయో స్సంస్పష్టిః.

పతత్పతజ్గప్రతిమ స్తపోనిధిః

పురోఽన్య యావ న్న భువి వ్యలీయత,

గిరే స్తటి త్వానివ తావ దుచ్చకై

జ్వేన వీరా దుదతిష్ఠ దచ్యుతః.

౧౨

టీ. పత...తిమః-పతత్=ఆకాశమునుండి దిగుచున్న, పతజ్గ=సూర్యుడే, ప్రతిమః = పోలికగాఁగల, తపోనిధిః = నారదమహాముని, అన్య=ఈకృష్ణునియొక్క, పురోభువి=ముందట, యావత్=ఎంతలో, నవ్యలీయత = చేరకపోయెనో, తావత్ = ఆలోపలనే, అచ్యుతః = శ్రీకృష్ణస్వామి, గిరేః = కొండనుండి, తటిత్వానివ = మేఘమువలె, ఉచ్చకైః = ఎత్తైన, వీరాత్=సింహాసనమునుండి, జ్వేన=వేగముతో, ఉదతిష్ఠత్ = లేచెను.

తా. ఆకాశమునుండి దిగివచ్చు సూర్యునివడువున నారదమహాముని తనయెదుటికి వచ్చునంతలో శ్రీకృష్ణస్వామి తనయాసనమునుండి కొండమీఁదనుండి మేఘములేచి దిగినట్లు వేగముగా దిగెను.

శ. స.—పతంశ్చాసౌ పతజ్గశ్చ పతత్పతజ్గః పతత్పతజ్గవప్రతిమాయన్యసః పతత్పతజ్గప్రతిమః, ప్రతిమః ప్రతిమా ప్రతిమాః పత...ప్రతిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపసానిధిః తపోనిధిః, తపోనిధిః తపోనిధీ తపోనిధయః తపోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పురః అవ్య. అన్య అనయోః ఏనయోః ఏషామ్ ఇదంశబ్దః మ. పు. మ. ఏ. యావత్ అవ్య. న. అవ్య. భువి, భువి భువోః భూషు భూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. స. ఏ. వ్యలీయత వ్యలీయేతాం వ్యలీయన్త విపూర్వక లిజ్జేషణే ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్ కర్తరి లజిభూతే ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషఏకవచనాన్తః. గిరీణాం, గిరేః గిర్యోః గిరీణాం గిరిశబ్దః ఇ. పు. మ. ఏ. తటితః అన్యసన్తీతి తటిత్వాన్, తటిత్వాన్ తటిత్వంతౌ తటిత్వంతః తటిత్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. ఉచ్చకైః విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం. జ్వైః, జ్వేన జవాభ్యాం జ్వైః జవశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వీరాత్ వీరాభ్యాం

పీఠేభ్యః అ. పు. పం. ఏ. ఉదతిష్ఠత్ ఉదతిష్ఠతామ్ ఉదతిష్ఠన్ ఉత్పా
ర్వకష్టా గతినివృత్తావిత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలజి పర
స్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః అచ్యుతః, అచ్యుతః అచ్యుతౌ
అచ్యుతాః అచ్యుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పతదితి. పతన్ యః పతన్గ స్సూర్యః, స ప్రతిమా ఉపమానం యస్య సః
'పతంగౌ పక్షిసూర్యా చే' త్యమరః. తపోనిధిః మునిః, తస్య హరేః, పురో భువి పురః
ప్రదేశే, యాన న్నవ్యలీయత నాతిష్ఠత్, 'లీజ్ గతా' వితి ధాతోః దైవాదికా త్క
ర్తరి లజ్. తాన దచ్యుతః. గిరేః శైలాత్, తటితోఽస్య స స్తీతి తటిత్వాన్ మేఘు
ఇవ. 'యుయ'ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః. 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞాయా
మేకసంజ్ఞాధికారేణాపదత్వా న్న జశ్వం ఉచ్చకై రున్నతా త్పీఠాత్, జవే
నోదతిష్ఠత్, మునిచరణస్య భూస్పర్శా త్ప్రగేవ స్వయ ముత్థితవాన్ 'ఉర్ధ్వం
ప్రాణా హ్యుత్క్రమన్తి యూనః స్థవిర ఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పున
స్తాన్ ప్రతిపద్యత' ఇతిశాస్త్ర ముసర నితిభావః 'ఉదో నూర్ధ్వకర్మణీ' తి
నియమాత్, ఇహోర్ధ్వకర్మణీ నాత్మనేపదం. పతత్పతంగ ఇత్యత్ర పతంగస్య పతనా
సంభవా దియ మాభూతోప మేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభణుః. అతఏ వా
త్రాప్రసిద్ధ స్యోపమానత్వాయోగాదుత్పేక్షే త్యాధునికాలంకారికా స్పర్శే
వర్ణయంతి.

అథ ప్రయత్నోన్నమితానమత్ఫలై
ర్ధృతే కథంచి త్ఫణినాం గణై రథః,
న్యధాయితా మభిదేవకీసుతం
సుతేన ధాతు శ్చరణౌ భువన్ధలే.

౧౩

టీ. అథ=శ్రీకృష్ణుడు లేచినపిదప, ధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, సు
తేన=కొడుకగు నారదునిచేత, ప్రయ...త్ఫలైః-ప్రయత్న = పూనిక
చేత, ఉన్నమిత=ఎత్తబడినవైనను (నారదునియడుగుల బరువువలన),
ఆనమత్=క్రుంగుచున్న, ఫణినామ్=సర్పములయొక్క, గణైః=సమూ
హములచేత, అథః=క్రిందివై పున, కథంచిత్=ఏలాగుననో (కష్టముగా),
ధృతే=మోయబడిన, భువః=భూమియొక్క, స్థలే=ప్రదేశమందు, అ
భిదేవకీసుతం = శ్రీకృష్ణునకెదురుగా, చరణౌ = తనపాదములు, న్యధా
యితాం = ఉంచబడినవి.

తా. తరువాత నారదుఁడు బరువుతగిలి ఎంతపూనికమై నెత్తి ను నిలువక వంగిపోవుచు తుదకెట్లో నిలుపఁబడిన తలలతో సర్పముల క్రింద మోయుచుండఁగా తనపాదములను భూమిమీఁద శ్రీకృష్ణుఁ కెదురుగానుంచెను. నారదుఁడు వచ్చి శ్రీకృష్ణునియెదుటనిలచెననితా

శ. స. అథ. అవ్య. ప్రయత్నేన ఉన్నమితాః ప్రయత్నోన్నమి తాః ఆనమంతశ్చ తే ఫణాశ్చ ఆనమత్ఫణాః ప్రయత్నోన్నమితాః ఆన మత్ఫణాః యేషాం తే ప్రయత్నోన్నమితానమత్ఫణాః తైః ప్రయ...త్ఫ ణైః, ఫణేన ఫణాభ్యామ్ ఫణైః ప్రయ...ఫణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ధృతే, ధృతే ధృతయోః ధృతేషు ధృతశబ్దః అ. న. స. ఏ. కథంచిత్ అవ్య. ఫణాః ఏషాంసన్తీతి ఫణినః తేషాం ఫణినాం, ఫణినః ఫణినోః ఫణినాం ఫణిశబ్దః న. పు. ష. బ. గణైః, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అథః అవ్య. న్యధాయీషాతామ్ న్యధాయీన్యధాయీ షాతామ్ న్యధాయీషత్ నిపూర్వక డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్ కర్మణి భూతే లుజి ఆత్మనేపది ప్రథమ పురుషద్వివచనాంతః. దేవక్యాస్సతః దేవకీసుతః దేవకీసుతస్యాభి అభిదేవకీసుతం అవ్యయీభావావ్యయమ్ సుతేన, సుతేన సుతాభ్యాం సుతైః సుతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ధాతుః ధాతోః ధాత్యాణాం ధాతృశబ్దః. ఋ. పు. ష. ఏ. చరణౌ, చరణః చరణౌ చరణాః చరణశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. భువః, భువః భువోః భువామ్ భూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. ఏ. స్థలే, స్థలే స్థలయోః స్థలేషు స్థలశబ్దః అ. న. స. ఏ.

అథేతి. అ ధాచ్యుతోథానానంతరం, ధాతు స్సతేన నారదేన, ప్రయత్నే నోన్నమితా స్తథాపి మునిపాదన్యాసభారా దానమంతః ఫణాః యేషాంతైః ఫణినాం గణైః అథః అథఃప్రదేశే, కథంచి ధృతే స్థాపితే, భువః స్థలే భూప్రపే, అభిదేవకీ సుతం 'లక్షణేనాభిప్రతీతిభిముఖ్య' ఇ త్యన్యయీభావః. చరణౌ న్యధాయీషాతాం నిహితౌ, దధాతేః కర్మణి లుజ్. 'స్యసిచ్ఛీయు డి' త్యాదినా చిణ్వాదిటి యుగాగ మః. అత్ర ఫణినాం నమనోన్నమనాసంబంధేఽపి మునిగౌరవాయ తత్సంబంధాభి ధానా దతిశయోక్తిభేదః.

త మర్ఘ్య మర్ఘ్యాదిక యాదిపూరుష
స్సపర్యయా సాధు స పర్య పూజయత్,

గృహః నుపైతుం ప్రణయా దభీష్సవో

భవన్తి నాపుణ్యకృతాం మనీషిణః.

౧౪

టీ. ఆది పూరుషః = పురాణపురుషుడైన, సః=ఆ శ్రీ కృష్ణ స్వామి, అర్ఘ్యం=సత్కారముచేయఁదగిన, తం=ఆనారదమహామునిని, అర్ఘ్యాదికయా - అర్ఘ్యం=పూజాద్రవ్యము, ఆదికయా=మొదలగు, సపర్యయా=పూజచేత, సాధు=చక్కఁగా, పర్యపూజయత్=పూజించెను. మనీషిణః=సజ్జనులు, అపుణ్యకృతాం=పుణ్యముచేసికొననివారియొక్క, గృహః=గృహములను గూర్చి, ప్రణయాత్=ఆదరమువలన, ఉపైతుం=వచ్చుటకు, అభీష్సవః=కోరికగలవారు, నభవన్తి=కారుగదా.

తా. ఇట్లువచ్చిన నారదుని శ్రీకృష్ణుఁడు పలుదెఱఁగుల సపర్యలతో సంభావించెను ఎంతపుణ్యమో చేసికొన్నవారియిండ్లకుఁగాని అటువంటిపుణ్యాత్ములు ప్రేమతోరారుగదా! అనఁగా పెద్దలు గడపద్రొక్కిరాఁగానే సమస్తవిధముల మర్యాదచేయుట యుత్తమగృహస్థులలక్షణమనితా.

శ. స.—తం, తం తౌ తా తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అర్ఘ్యమర్హ తీతి అర్ఘ్యః తం అర్ఘ్యం, అర్ఘ్యం అర్ఘ్యో అర్ఘ్యా అర్ఘ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అర్ఘ్యం ఇదం అర్ఘ్యం అర్ఘ్యం ఆదిర్యస్యాస్స అర్ఘ్యాదికా తయా అర్ఘ్యాదికయా, అర్ఘ్యాదికయా అర్ఘ్యాదికాభ్యాం అర్ఘ్యాదికాభిః అర్ఘ్యాదికాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఆది శ్చాసౌ పూరుషశ్చ ఆదిపూరుషః, ఆదిపూరుషః ఆదిపూరుషౌ ఆదిపూరుషాః ఆదిపూరుషశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. సపర్యయా, సపర్యయా సపర్యాభ్యాం సపర్యాభిః సపర్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సాధు అన్య. సః, సః తౌ తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పర్యపూజయత్ పర్యపూజయతాం పర్యపూజయత్ పరిపూర్వకపూజపూజాయా మిత్యస్మా త్సార్వధిజన్తాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లుజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః గృహః, గృహః గృహః గృహైః గృహేభ్యః గృహాణాం గృహేషు గృహశబ్దః అ. పు. నిత్యబహు. ద్వి. ఉపైతుం. తుమున్నంతమన్యయమ్ ప్రణయాత్, ప్రణయాత్ ప్రణయాభ్యాం ప్రణయేభ్యఃప్రణయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అభ్యాపు మిచ్ఛవః అభీష్వవః, అభీష్నుః అభీష్నా అభీష్వవః అభీ
 ప్నుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. భవంతి, భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా
 మిత్యస్మాత్ అకర్మకాత్ వర్తమానే కర్తరి లటి ప్రథమపురుషైకవచ
 నాంతః. న. అవ్య. పుణ్యం కృతవంతః పుణ్యకృతః పుణ్యకృతోన భవంతీతి
 అపుణ్యకృతః తేషాం అపుణ్యకృతాం, అపుణ్యకృతః అపుణ్యకృతోః
 అపుణ్యకృతాం అపుణ్యకృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. మనసఃకుషిణో మనీ
 షిణః, మనీషీ మనీషిణౌ మనీషిణః మనీషిణశబ్దః న. పు. ప్ర. బ.

తమితి. ఆదిపూరుషః పురాణపురుషః 'అన్యేషామపిదృశ్యత' ఇతి వా దీర్ఘః.
 స కృష్ణః, ఆర్ఘ్యం పూజార్హమిత్యర్థః 'దండాదిభ్యోయః' తం నారదం ఆర్హార్థం
 పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం, 'పాదార్హాభ్యాంచే'తి యత్ప్రత్యయః 'మూల్యేపూజావి
 ధావర్ఘ్యః, పట్టుత్రిప్యర్ఘ్య మర్హార్థ' ఇ త్యుభయత్రా ప్యమరః. ఆర్ఘ్య మాది ర్యస్యా
 స్తయా, ఆర్హ్యాదికయా 'శేషా ద్విభాషే' తి కప్రత్యయః. సపర్యయా పూజయా
 'పూజా నమ స్యాపచితి స్సపర్యా రాచర్హణా స్సమా' ఇ త్యమరః. సాధుయథా
 తథా పర్యపూపుజత్ పరిపూజితనాక్, నౌచక్, యుక్తం చైత దితి ఆర్హాంతరం న్యస్యతి
 —గృహానితి. మనసః కుషిణో మనీషిణః సంతః, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. అపుణ్య
 కృతాం పుణ్య మకృతవతాం, 'సుకర్మపాపమఃత్రపుణ్యేషుకృషో' ఇతి భూశేక్విప్.
 గృహాన్ ప్రణయా దుపైతుం, అభీష్నవోఽభ్యాపు మిచ్ఛవః, అహోతే స్సన్నంతా
 దుప్రత్యయః. 'అపజ్ఞప్యథామిది' తీకారః. న భవంతి కింతు పుణ్యకృతామేన. అతః
 కృచ్ఛిలభా స్సంతః పూజ్యా ఇత్యర్థః.

న యావ దేతా వుదపశ్య దుత్థితౌ

జన స్తుషారాజ్జనపర్వతా వివ,

స్వహస్తదత్తే ముని మాసనే ముని

శ్చిరంతన స్తావ దభిన్యవీవిశత్.

౧౫

టీ. ఉత్థితౌ=లేచినిలచిన, ఏతౌ=ఈ నారదుని కృష్ణుని, జనః=
 చూచుచున్న జనము, తుషా...తావివ=మంచుకొండ కాటుకకొండల
 వలె, యావత్=ఎంతలో, నోదపశ్యత్=తలచుకొనకపోయెనో, తా
 వత్=అంతలోనే, చిరంతనః=పురాణుడైన, మునిః=కృష్ణుడు, స్వహస్త
 దత్తే-స్వ=తనయొక్క, హస్త=చేతినుండి, దత్తే=వేయబడిన, ఆసనే=
 పీఠమందు, మునిం=నారదుని, అభిన్యవీవిశత్ = తనకెదురుగాఁ గూ
 ర్చుండఁబెట్టెను.

తా. ఆనారదుని కృష్ణుని జూచి జనులు వీరిలో నొకఁడు (నారదుఁడు) మంచుకొండవలెను, వేఱొకఁడు (కృష్ణుఁడు) కాటుకకొండవలెను నున్నారని వితర్కించుకొనకముందే శ్రీకృష్ణుఁడు శీఘ్రముగా నొక పీఠవేసి నారదునిఁ దనకెదురుగాఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొనెను. తానే పీఠవేసె ననుటచే నారదాతిశయము. జనులుమూసి తెలుచునంతలో నారు గూర్చుండిరనితా.

శ. స.—న. అవ్య. యావత్ అవ్య. ఏతౌ, ఏతం ఏతౌ ఏతాన్
 ఏతచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ద్వి. ఉదపశ్యత్, ఉదపశ్యత్ ఉదపశ్యతామ్
 ఉదపశ్యన్ ఉత్పూర్వకదృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ ధాతోః
 కర్తరిభూతే లుజి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః ఉత్థితౌ, ఉత్థితం
 ఉత్థితౌ ఉత్థితాన్ ఉత్థితశబ్దః అ. పు. ద్వి. ద్వి. జనః, జనః జనౌ జనాః,
 జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తుషారశ్చ అంజనం చ తుషారాజ్జనే తుషా
 రాజ్జనయోః పర్వతౌ తుషారాంజనపర్వతౌ తౌ తుషారాజ్జనపర్వ
 తౌ, పర్వతం పర్వతౌ పర్వతాన్ తుషా...పర్వతశబ్దః అ. పు. ద్వి.
 ద్వి. ఇవ అవ్య. స్వస్వహస్తః స్వహస్తః స్వహస్తేన దత్తః స్వహస్త
 దత్తః తస్మిన్ స్వహస్త దత్తే, దత్తే దత్తయోః దత్తేషు స్వహస్త
 దత్తశబ్దః అ. | న. స. ఏ. మునిం, మునిం మునీ మునీన్ మునిశబ్దః
 ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆసనే, ఆసనే ఆసనయోః ఆసనేషు ఆసనశబ్దః. అ.
 న. స. ఏ. మునిః, మునిః మునీ మునయః మునిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.
 చిరం భవః చిరంతనః చిరంతనః చిరంతనౌ చిరంతనాః చిరంతన
 శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. అభిన్యవీవిశత్ అభిన్యవీవి
 శతాం అభిన్యవీవిశన్ అభిపూర్వక విశప్రవేశన ఇత్యస్మాత్ హే
 తుణి జంతాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లుజి పరస్మైపది ప్రథమపు
 రుషైకవచనాంతః.

నేతి. ఉత్థితా వేతౌ మునికృష్ణే, జనః తుషారాంజనయోః పర్వతావివ,
 యావ న్నోదపశ్యత్ నోత్ప్రేక్షితవాక్, తావ చ్చిరంతనః పురాణః, మునిః కృష్ణః,
 పురాకిల భగవాన్ బదరికొరణ్యే నారాయణావతారే తపసి స్థితవా నితి పురాణవచ
 నాత్. 'సాయం చిర మి' త్యాదినా ల్యుప్ప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ. స్వహస్తేన దత్తే

అసనే, మునిం నారదం, అభిన్యవీవిశత్ స్వాభిముఖ్యే నోపవేశితవాన్, అభి ని
పూర్వాద్విశతే ర్ణ్యంతా ల్లజీ 'ణి శ్రీ' ఇతి చక్ష.

మహామహానీలశిలారుచః పురో

నిషేదివాన్ కంసకృష్ణ స్స విష్ణురే,
శ్రితోదయాద్రే రభిసాయ ముచ్చకై
రచూచుర చ్చన్ద్రమసోఽభిరామతామ్.

౧౬

టీ. మహా...రుచః- మహా = గొప్పదగు, మహానీలశిలా =
సింహాశద్వీపమందుఁ బుట్టినయింద్రనీలమణియొక్క, రుచః = కాంతి
వంటికాంతిగల, కంస కృష్ణః = (కంసునిజంపిన) శ్రీకృష్ణునియొక్క,
పురః = ముందట, ఉచ్చకైః = ఎత్తైన, విష్ణురే = వీరమందు, నిషే
దివాన్ = కూర్చున్న, సః = ఆనారదుఁడు, అభిసాయం = సాయం
కాలమునకు ఎదురుగా, శ్రితోదయాద్రేః-శ్రిత = ఆశ్రయించఁబడిన,
ఉదయాద్రేః = ఉదయపర్వతముయొక్క, అభిరామతాం = మనోహ
రత్వమును, అచూచురత్ = దొంగిలించెను.

తా. మేలుజాతి యింద్రనీలమణివలెనుండు శ్రీకృష్ణునిముందట
పెద్దపీఠమీఁదఁ గూర్చున్న నారదుఁడు సాయంకాలము ముందట
గా ఉదయపర్వతముమీఁదఁ జూపట్టు చంద్రునివలె నుండెను. చీకటి
లో వెన్నెలకు హెచ్చుకాంతి గలిగినట్లు నల్లని కృష్ణశరీరముముందు
తెల్లనినారదుఁడు చాలఁ బ్రకాశించెనని భా.

శ. స.—మహానీల ఇతి శిలా మహానీలశిలా మహతీచ సా
మహానీలశిలాచ మహా...శిలా మహా...శిలాయాః రుగివరుగ్యస్య
సః మహా...రుక్. తస్య మహా...రుచః, రుచః రుచోః రుచాం
మహా...గుక్చబ్ధః చ. పు. ష. ఏ. పురః అవ్య. నిషేదివాన్,
నిషేదివాన్ నిషేదివాంసౌ నిషేదివాంసః నిషేదివచ్ఛబ్ధః. స.
పు. ప్ర. ఏ. కంసం కృష్ణవాన్ కంసకృత్. తస్య కంసకృష్ణః, కంస
కృష్ణః కంస కృష్ణోః కంస కృష్ణాం కంసకృష్ణబ్ధః ష. పు. ష. ఏ.
సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్ధః ద. పు. ప్ర. ఏ. విష్ణురే, విష్ణురే విష్ణురయోః
విష్ణురేషు విష్ణుర శబ్దః. అ. పు. స. ఏ. ఉదయ ఇతి అద్రీః ఉదయా

ద్రుః శ్రితః ఉదయాద్రుః యేనసః శ్రితోదయాద్రుః తస్య శ్రితోద
యాద్రేః, అద్రేః అద్రోః అద్రీణాం శ్రితో...శబ్దః ఇ. పు. ష.
ఏ. సాయమభి అభిసాయం. అవ్యయీభావావ్యయం. ఉచ్చైః విభ
క్తి ప్రతిరూపకావ్యయం. అచూచురత్ అచూచురతాం అచూచు
రత్ చురస్తే యే ఇత్యస్తా చ్చౌరాదికాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే
లుజీ పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః చంద్రమసః, చంద్రమసః
చంద్రమసోః చంద్రమసాం చంద్రమశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. అభిరా
మస్య భావః అభిరామతా తాం అభిరామతాం, అభిరామతాం
అభిరామతే అభిరామతాః అభిరామతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

మహాదితి. మహత్యాః మహానీలశీలాయాః, సింహశబ్దీపసంభవేంద్రనీలాః
పలస్య రుగివ రుగ్యస్య తస్యేత్యుపమాలంకారః 'సింహశ స్యాకరోద్భూతా మహానీ
లాస్తు తే స్మృతా' ఇతి భగవా నగ స్త్యః. కంసకృషః శ్రీకృష్ణస్య, పురోఽగ్రో
విష్టరే ఆసనే. 'వృక్షాసనయో ర్విష్టర ఇతి సత్త్వం. నిషేదివాక్ ఉపవిష్టవాక్, 'భా
షాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వసుః. స మునిః, అభిసాయం సాయంకాలాభి
ముఖం, అవ్యయీభావః. సాయంకాలస్య కార్ణ్యా త్కృష్ణోపమానత్వం. శ్రితః
ఉదయ ఇత్యద్రుః ర్యేన తస్య చంద్రమసః, అభిరామతాం ఉచ్చైః శ్శబ్దాం,
అచూచురత్ చోరితవాక్, ప్రాప్తవా ని త్యర్థః. చురస్తేయే. 'జిశ్రీ' త్యాదివా చజ్. .
అ త్రాస్య స్యాన్యసంబంధా సంభవా చ్చంద్రమసోఽభిరామతా మి వాభిరామ
తా మి త్యోపమ్యపర్యవసానా దసంభవద్వస్తు సమ్బంధరూపా నిదర్శనాభేదః. సచో
క్తోపమాయా మంగాంగీభావేన సంకీర్యతే.

విధాయ తస్యా పచితిం ప్రసేదుషః

ప్రకామ మప్రీయత యజ్ఞనాం ప్రియః,

గృహీతు మార్యా న్పరిచర్యయా ముహు

ర్మహానుభావా హి నితాంత మర్ధినః.

౧౭

టీ. యజ్ఞనాం=శాస్త్రరీతిని యజ్ఞములు జేసినవారికి, ప్రియః=
హితుడైనశ్రీహరి, ప్రసేదుషః=ముదంపడియున్న, తస్య=ఆనారదుని
యొక్క, అపచితిం=పూజను, విధాయ=త్రికరణశుద్ధిగాజేసి, ప్రకా
మం=మిగుల, అప్రీయత = సంతసించెను. మహానుభావాః = మహా
త్ములగు కృష్ణునివంటివారు, ఆర్యా=ఉత్తమపురుషులను, పరిచర్య

యా = శుశ్రూషచేత, గ్రహీతుం = స్వాధీనపఱచుకొనుటకొఱకు, ముహూః=మిక్కిలి, అర్థినోహి=అభిలషించువారుగదా.

తా. యజ్ఞాంశభోక్తయగు నాశ్రీకృష్ణ దేవుడు బహువిధములఁ బూజించి నారదుని దృష్టిపఱచి తామిగులఁ దృష్టిగాంచెను. లోకము సమస్తములు మహాత్ములను తిన్నగాఁ బూజించి వారిని బ్రసన్నులఁగా జేసికొనుట కెప్పుడును గోచుచుందురుగదా.

శ. స.—విధాయ్య.ల్యబంతావ్యయం.తస్య,తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అపచితిం, అపచితిం అపచితీ అపచితీః అపచి తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రసేదుషః, ప్రసేదుషః ప్రసేదుషోః ప్రసేదు షాం ప్రసేదివచ్ఛబ్దః స. పు. ష. ఏ. ప్రకామం అవ్య. అప్రీయత అప్రీయేతాం అప్రీయంత ప్రీజ్ ప్రీణనే ఇత్యస్మాద్ధాతో రకర్మకాత్క ర్తరి భూతే లజి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః యజ్ఞనాం, యజ్ఞనః యజ్ఞనో యజ్ఞనాం యజ్ఞశబ్దః స. పు. ష. బ. ప్రియః, ప్రియః ప్రియా ప్రియాః ప్రియశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. గృహీతుం తుమున్నం తావ్యయమ్ ఆర్యాన్, ఆర్యం ఆర్యా ఆర్యాన్ ఆర్యశబ్దః. అ. పు. ద్వి. ఏ. పరిచర్యయా, పరిచర్యయా పరిచర్యాభ్యాం పరిచర్యాభిః పరిచ ర్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మహాన్ అనుభావః యేషాంతే మహాను భావాః, మహానుభావః మహానుభావౌ మహానుభావాః మహానుభావ శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. హి. అవ్య. నితాంతం అవ్య. అర్థః ఏషామస్తీతి అర్థినః, అర్థీ అర్థినౌ అర్థినః అర్థిశబ్దః స. పు. ప్ర. బ.

విధాయేతి. యజ్ఞానో విధి నేష్టనంతః. 'యజ్ఞా తు విధి నేష్టవా ని' త్యమరః. సుయజ్ఞోర్జ్వనిష్, తేషాంప్రియో హరిః, ప్రసేదుషః ప్రసన్నస్య, సదేః క్వసు రిత్య క్తం. తస్య మునే రపచితం పూజాం, 'పూజానమ స్యాపచితీ రి'త్యమరః. విధాయకృ త్వా, ప్రకామమత్సంతం, అప్రీయతప్రీతోఽభవత్, ప్రియ తేర్దై వాదికాత్కర్తరిలజ్. మునిపూజాయాః ప్రీతిహేతుత్వేఽర్థాంతరం న్యస్యతి—గృహీతుమితి. మహానుభావాః మహాత్మానః, అర్చ్యున్ పూజ్యాన్, పరిచర్యయా నరివస్యయా, గృహీతుం నశీక ర్తుం 'గ్రహాల్లిటిదీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః. ముహూర్ని తాంతం, అర్థినోఽభిలాషవంతోహి, అర్థనమర్థోఽభిలాషః స ఏషామస్తీతి మత్స్వర్థీయ ఇనిః. నతు ణినిః. కృద్వృత్తేస్తద్ధి తవృత్తిర్భలీయ నీతి భాష్యే ఉక్తత్వాత్.

అశేషతీర్థోపహృతాః కమణ్డలో

ర్నిధాయ పాణౌ కృషిణౌభ్యుదీరితాః,

అఘాఘవిధ్వంసవిధౌ పటీయసీ

ర్నతేన మూర్ధ్నా హరి రగ్రహీ దపః.

౧౮

టీ. అశే...హృతాః-అశేష=సమస్తములైన, తీర్థ=పావనజలము
శయములనుండి, ఉపహృతాః = పట్టి తేబడినవియు, కమణ్డలోః=
కమండలువునుండి, పాణౌ = చేతియందు, (నిధాయ = పోసికొని)
ఋషిణా = నారద మహామునిచేత, అభ్యుదీరితాః = ప్రోక్షించఁ
బడినవి గనుకనే, అఘాఘ...విధౌ-అఘ=పాపములయొక్క, విధ్వం
సవిధౌ = పోకార్చుటయందు, పటీయసీః = శ్రేష్ఠములైన, అపః =
ఉదకములను, హరిః = శ్రీకృష్ణస్వామి, నతేన = వంచబడిన, మూ
ర్ధ్నా = శిరస్సుతోడ, అగ్రహీత్ = కైకొనెను.

తా. నానావిధములయిన పుణ్యతీర్థములలోనుండి సంగ్రహించి
తేబడినవియు కమండలువునుండి నారదునిచేతిగుండ చల్లబడినవి
యు సమస్త పాపనాశంకరములయిన పావన జలములను శ్రీకృష్ణుడు
నమ్మి యశాదలఁ దాల్చెను.

౧౯

శ. స.—అశేషాణి చ తానితీర్థాని అశేషతీర్థాని అశేషతీర్థే
భ్యః ఉపహృతాః అశే...హృతాః తాః అశే...హృతాః, హృ
తా హృతే హృతాః అశే...హృతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. కమ
ణ్డలోః, కమణ్డలోః కమండలుభ్యాం కమణ్డలుభ్యః కమండలుశబ్దః
ఉ. పు. పం. ఏ. నిధాయ ల్యబంతావ్యయం పాణౌ, పాణౌ పాణ్యోః
పాణిషు పాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఋషిణా, ఋషిణా ఋషిభ్యాం
ఋషిభిః ఋషిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. అభ్యుదీరితాః, అభ్యుదీరితాం
అభ్యుదీరితే అభ్యుదీరితాః అభ్యుదీరితాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.
అఘానాం ఓఘాః అఘాఘాః అఘాఘానాం విధ్వంసః అఘాఘ
విధ్వంసః అఘాఘవిధ్వంసస్య విధిః అఘాఘవిధ్వంస విధిః, తస్మిన్
అఘా...విధౌ, విధౌ విధ్యోః విధిషు అఘా...విధిశబ్దః. ఇ. పు.
స. ఏ. అత్యంతం పట్వ్యః పటీయసీః, పటీయసీ పటీయస్యో పటీయసీః

పటీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నతేన, నతేన శతాభ్యాం నతైః
నతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. మూర్ధ్నా, మూర్ధ్నా మూర్ధభ్యాం మూర్ధభిః
మూర్ధ్నశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. అగ్రహీత్ అగ్రహీష్టాం అగ్రహీ
షుః గ్రహ ఉపాదానే ఇత్యస్తాద్ధాతోః సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే
లుజి పరస్మై పది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః. అపః ఆపః అపః
అద్భిః అద్భ్యః అద్భ్యః అపాం అప్పు అప్పబ్దః. ప. స్త్రీ. ద్వి.
నిత్యబ.

అశేషేతి. అశేషతీర్థేభ్యః ఉపహృతాః ఆహృతాః, తథా కమండలోః
పాణౌ నిధాయ, కమండలో రుదపాత్రా మద్ధత్య పాణౌ నిధా యేత్స్యన్తః. కుసూ
లాత్పచ తీ త్యాదివత్ క్రియాంతరాక్షి ప్రక్రియా పేక్షయా కమండలో రపాదానత్వా
త్పంచమి. 'అస్త్రీ కమండలుః కుణ్డీ' త్యమరః. ఋషిణా, ఆభ్యుదీకతాః క్రిష్టాః, ఆత
ఏవాఘాఘానాం పాపసమూహానాం, విధ్వంసవిధౌ వినాశకరణే, పటీయసీ స్సమ
ర్థతరాః, పటుశబ్దాదీయసుని ఉగితశ్చేతిజీవ. ఆపః జలాని, హరిః కృష్ణః, నతేన మూ
ర్ధ్నా శిరసా, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాక్, గ్రహే ర్లుక్.

స కాఞ్చనే యత్ర మునే రనుజ్జయా
నవామ్బుదశ్యామతను ర్నృవిక్షత,
జిగాయ జమ్బూజనితశ్రియ శ్శ్రియం
సుమేరుశ్శృంగస్య తదా తదాసనమ్.

౧౯

టీ. సవా...తనుః-సవ = క్రొత్త, అమ్బుద = మబ్బవలె,
శ్యామ = నల్లని, తనుః = దేహముగల, సః = ఆశ్రీకృష్ణస్వామి,
మునేః=నారదమహర్షియొక్క, అనుజ్జయా=అనుమతిచేత, కాంచనే
=బంగారపుదగు, యత్ర=ఏ, ఆసనే=పీఠమందు, నృవిక్షత=కూర్చుం
డెనో, తత్=ఆ, ఆసనమ్=పీఠము, తదా=ఆశ్రీహరి కూర్చున్నప్పుడు,
జమ్బూ...శ్రియః-జమ్బూ = నేరేడుచెట్టుచేత, జనిత = కలిగించఁ
బడిన, శ్రియః = కాంతిగల, సుమేరుశ్శృంగస్య-సుమేరు = మేరుపర్వత
ముయొక్క, శ్రియం = కాంతిని, జిగాయ=ఓడించెను.

తా. మునివలన ననుజ్జపించి యాకృష్ణుడు కూర్చున్న బంగారు
పీఠము నేరేడుగుబురుతోఁ గూడిన మేరుపర్వతశృంగమువలె నుండెను.

శ. స.—సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ. కాఞ్చనస్య
వికారః కాఞ్చనం తస్మి కాఞ్చనే, కాఞ్చనే కాఞ్చనయోః కాఞ్చనేషు
కాఞ్చనశబ్దః అ. న. స. ఏ. యత్ర త్రలంతావ్యయం. మునేః, మునేః
మున్యోః మునీనామ్ మునిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. అనుజ్ఞయా, అనుజ్ఞయా
అనుజ్ఞాభ్యాం అనుజ్ఞాభిః అనుజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అమ్బుదదాతీత్య
మ్బుదః నవశ్చాసా వమ్బుదశ్చ ననామ్బుదః నవామ్బుదఇవశ్యామా
నవామ్బుదశ్యామా నవామ్బుదశ్యామా తనుర్యస్యసః నవామ్బుదశ్యా
మతరుః, తనుః తనూ తనవః నవా...తనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. న్యవిక్షత
న్యవిక్షతాం న్యవిక్షంత నిపూర్వకవిశప్రవేశనే ఇత్యస్మాదకర్మకాత్
ధాతోఃకర్తరి భూతే లుజి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః
జిగాయ జిగ్యతుః జిగ్యుః జిజయఇత్యస్మాద్ధాతో సకర్మకాత్కర్తరి భూతే
అనద్యతనపరోక్షలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. జమ్బూజనితా జమ్బూ
జనితా జమ్బూజనితా శ్రీర్యస్యసః జమ్బూజనితశ్రి. తస్య జమ్బూ...
శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియామ్ జమ్బూ...శ్రీశబ్దః ఇ. న. ష. ఏ.
శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. సుమేరోః
శృజం సుమేరుశృజం తస్య సుమేరుశృజస్య, సుమేరుశృజస్య సుమేరు
శృజయోః సుమేరుశృజాణాం సుమేరుశృజశబ్దః అ. న. ష. ఏ. తదా
అవ్య. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ఆసనం, ఆసనం
ఆసనే ఆసనాని ఆసనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. నవాంబుదశ్యామతనుః, సః హరిః, మునే రనుజ్ఞయా, కాంచనే
కాంచనవికారే, వైకారికోఽచ్చిత్త్యయః. యత్ర ఆసనే, న్యవిక్షత ఉపవిష్టవాన్,
నిపూర్వవిశో లుజి 'నేర్విశ' ఇ త్యాత్తనేపదే. 'శల ఇగుపథా దనిటః క్స్' ఇతి క్స్.
త దాసనం, తదా హయ్యపవేశనసమయే, జంబూ క్షీలఫలో వృక్షవిశేషః. 'జంబూ
స్ఫురభిపత్త్రాచ రాజజంబూ ర్తహాఫలే' త్యభిధానరత్నమాలాయామ్. తయా జని
తా శ్రీ ర్యస్య తస్య తథోక్తస్య, భాషితపుంస్కత్వాత్పక్షే పుంసద్భావః ఆతో నుషు
భావః. సుమేరు శృంగస్య శ్రియం, జిగాయ తద్వద్భావ విత్యర్థః. 'సన్ లిటో ర్జే'
రితి కుత్వం. ఉపమానుప్రాసయో స్సృస్పష్టిః.

స తప్తకార్తస్వరభాస్వరామ్బరః
క్షరోరతారాధిపలాఞ్చనచ్ఛవిః,

విదిద్యుతే బాడబజాతవేదస

శిఖాభి రాశ్లిష్ట ఇ వామ్భసాం నిధిః.

౨౦

టీ. తప్త...బరః-తప్త=పుటపాకశోధితమైన, కార్తస్వర=బం
గారువలె, భాస్వర=మెఱయుచున్న, అమ్బరః=వంగపండువన్నె పట్టు
తాప్తా గలవాడును, కఠోర...ఛవిః-కఠోర=ముదిరిన, తారాధిప=చం
ద్రునియొక్క, ఛవిః=కాంతివంటికాంతిగల, సః=ఆశ్రీకృష్ణస్వామి, బా
డబజాతవేదసః=బడబాగ్నియొక్క, శిఖాభిః=మంటలచేత, ఆశ్లిష్టః=
చుట్టుకోబడి, అమ్భసాం నిధిరివ=సముద్రమువలెనే, విదిద్యుతే=మెఱ
యుచుండెను.

తా. పుటముదీర్చిన బంగారువంటి ధోవతినిధరించి పూర్ణ
చంద్రునిలోని కళంకమువలె నీలవర్ణమున ఆకృష్ణమూర్తి బడబాగ్ని
మంటలుగ్రమ్మిన సముద్రమువలె మిగులఁ బ్రకాశించుచుండెను.

శ. స.—సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. తప్తంచతత్ కార్త
స్వరం చ తప్తకార్తస్వరం తప్తకార్తస్వరమివ భాస్వరం తప్త...స్వరం
తప్త...స్వరం అమ్బరం యస్యసః తప్త...బరః, అమ్బరః అమ్బరౌ
అమ్బరాః తప్త...మ్బరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తారాణాం అధిపః తారా
ధిపః కఠోరశ్చాసౌ తారాధిప శ్చ కఠోరతారాధిపః కఠోరతారాధిప
స్య లాఞ్ఞనం కఠో...లాఞ్ఞనం కఠో...ఞ్ఞనస్య ఛవిరివ ఛవిర్యస్యసః
కఠో...ఛవిః, ఛవిః ఛవీ ఛవయః కఠో...ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.
విదిద్యుతే విదిద్యుతాతే విదిద్యుతిరే విపూర్వక ద్యుతదీప్తావిత్యస్మాత్
అకర్మకాత్కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షేలిటి ఆత్మనేపది ప్రథ. ఏ. బా
డబ ఇతి జాతవేదాః బాడబజాతవేదాః తస్య బాడబజాతవేదసః, జాత
వేదసః జాతవేదసోః జాతవేదసాం బాడ... వేదశబ్దః స. పు. మ. ఏ.
శిఖాభిః, శిఖయా శిఖాభ్యాం శిఖాభిః శిఖాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ.
ఆశ్లిష్టః, ఆశ్లిష్టః ఆశ్లిష్టౌ ఆశ్లిష్టాః ఆశ్లిష్టశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ
అవ్య. అమ్భసాం, అమ్భసః అమ్భసోః అమ్భసాం అమ్భశబ్దః స. న.
మ. ఏ. నిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. తప్తం పుటపాకశోధితం, కార్తస్వరం స్వర్ణం, 'యక్తం కార్త
స్వరం జాంబూనద మష్టాపదోఽస్త్రీయా మి'త్యమరః. తద్వద్భాస్వరాంబరః పీతాం

బర ఇత్యర్థః. కఠోరతారాధిపస్య పూర్ణేందోః, లాంఛనస్య కళంకస్య ఛవి రివ ఛవి ర్యస్యః, ఉపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః. ఉత్తరపదలోపశ్చ. స హరిః, బాడబ జాతవేదసో బడబాగ్నేః, శిఖాభిః, ఆశ్లిష్టో యుక్తః, అంభసాం నిధిరివ విడిచ్యతే బభౌ.

రథాజ్ఞపాణేః పటలేన రోచిషా

ఋషిత్విష సంవళితా విరేజరే,

చలత్పలాశాంతరగోచరా స్తరో

స్తుషారమూర్తే రివ నక్త మంశవః.

- ౨౦

టీ. రథాజ్ఞపాణేః = శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, రోచిషామ్ = తను కాంతులయొక్క, పటలేన = మొత్తముతోడ, సంవళితాః = కూడిన, ఋషిత్విషః - ఋషి = నారదుని, త్విషః = దేహకాంతులు, నక్తం = రాత్రి యందు, తరోః = వృక్షముయొక్క, చల...చరాః - చలత్ = అల్లలాడుచున్న, పలాశ = ఆకుల, అంతర = సందులే, గోచరాః = ఉనికిగల, తుషార మూర్తేః = చంద్రునియొక్క, అంశవః = కిరణములువలెనే, విరేజరే = ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీకృష్ణునిమేని నల్లనికాంతులతోఁగూడిన నారదుని శ్రీకృష్ణునికాంతులు కదలుచున్న వృక్షముయొక్క ఆకులసందులనుండి యగు పడుచున్న వెన్నెలలవలె మనోహరముగా నుండెను.

శ. స. — రథస్య అంగం రథాజ్ఞం రథాజ్ఞంపాణోయస్యః రథాజ్ఞపాణేః తస్య రథాజ్ఞపాణేః, పాణేః పాణోః పాణీనాం రథా... పాణే శబ్దః ఇ. పు. ష. బ. పటలేన, పటలేన పటలాభ్యాం పటలైః పటల శబ్దః అ. న. తృ. ఏ. రోచిషాం, రోచిషః రోచిషోః రోచిషాం రోచిశ్శబ్దః. స. న. ష. బ. ఋషేః త్విషః ఋషిత్విషః, త్విషత్ త్విషా త్విషః ఋషిత్విట్శబ్దః. ష. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంవళితాః, సంవళితా సంవళితే సంవళితాః సంవళితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విరేజరే విరేజాతే విరేజరే విపూర్వక రాజ్య దీప్తావిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనేపది ప్రథ. పు. బ. చలన్తి చ తాని పల్లవాని చల త్పల్లవాని చలత్పల్లవానామంతరాణి చల... స్తరాణి చల... రాణి గోచరా యేషాంతే చల...చరాః, గోచరః గోచరా గోచరాః చల...

గోచరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తరోః, తరోః తర్వోః తయాణాం తరుశబ్దః
ఉ. పు. మ. ఏ. తుమారామూర్తి ర్యస్యసః తుమారమూర్తిః తస్య తు
మారమూర్తేః, మూర్తేః మూర్తోః మూర్తీనాం తుమారమూర్తిశబ్దః
ఇ. పు. మ. ఏ. ఇవ అవ్య. నక్తం అన్యం. అంశుః, అంశుః అంశూ అం
శవః అంశుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

రథాంగేతి. రథాంగం చక్రం పాశౌ యస్య తస్యహరేః, ప్రహరణార్థే
భ్యః పరే నిష్టాసప్తమ్యా భవత' ఇతి పాణేః పరనిపాతః. గోచిషం పటలేన, సం
శితాః మిశ్రితాః, ఋషేః, త్విషో రుచయః, నక్తం రాత్రౌ, సప్తమ్యుర్ధ్వస్యయాభా
నః. తరోః సృక్షస్య చలతాం పలాశానాం పత్తాణాం, అంతరాజే వివరాణి, గోచ
రా ఆశ్రయా యేషాం తే తుమారః మూర్తి ర్యస్య త స్యేన్ద్రోః. అంశవో మయాభా
ఇన, విరేజిరే, చకాశిరే, ఉత్పేక్షా.

ప్రపుల్లతాపిచ్ఛనిభై రభీశుభి

శుభై శ్చ సప్తచ్ఛదపాంసుపాణ్డుభిః,

పరస్పరేణ ఛురితామలచ్ఛవీ

త దైకవర్ణా వివ తౌ బభూవతుః.

—౨౨

టీ. ప్రపు...నిభైః-ప్రపుల్ల=చక్కఁగాఁబూచియున్న, తాపింఛ
=కానుగులతోడ, నిభైః=సమానములైనవి గనుకనే, సప్తచ్ఛదపాంసు
పాండుభిః-సప్తచ్ఛద=ఏడాకులరఁటి (కర్పూరపనఁటి) చెట్లయొక్క,
పాంసు=పరాగములవలె, పాండుభిః=తెల్లనైనవియు, శుభైః=మంగళ
ప్రదములైన, అభీశుభిః= (ఉభయుల) కాంతులచేత, పరస్పరేణ=ఒకరి
కొకరు, ఛురి...వీ-ఛురిత=కవ్వకోఁబడిన, అమల=నిర్మలములైన, ఛ
వీ=కాంతులుగల, తౌ=ఆకృష్టనారదులు, తదా = అప్పుడు, ఏకవర్ణా
వివ = ఒక్కరంగు గలవారివలె, బభూవతుః= ఐరి.

తా.—అప్పు డింకను, కానుగుపూగుత్తులవలె నల్లనైన శ్రీకృ
ష్ణుని దేహ కాంతులును, కర్పూరమువలె తెల్లనైన నారదుని దేహ కాం
తులును గలసి పోవుటచేత వారిలో మార్పుదెలియరాక ఇద్దఱును ఒక
వన్నెగలవారుగానే యుండిరి.

శ. స.—తాపింఛస్య పుష్పం తాపింఛం ప్రపుల్లంచతత్ తాపిం
ఛంచ ప్రపుల్లతాపింఛం ప్రపుల్లతాపిన్ద్రై నిభాః ప్రపుల్లతాపింఛనిభాః

తైః ప్రపు...భైః, నిభేన నిభాభ్యాం నిభైః ప్రపుల్లతాపింఛనిభశబ్దః
 అ. పు. తృ. బ. అభీశుభిః, అభీశునా అభీశుభ్యాం అభీశుభిః అభీశుశబ్దః
 ఉ. పు. తృ. బ. సప్తచదాని యేషాం తే సప్తచ్ఛదాః సప్తచ్ఛదానాం
 పాంసవః సప్త...వః సప్త...సవ ఇవ పాండవః సప్త...పాండవః తైః
 సప్త...భిః, పాండునా పాండుభ్యాం పాండుభిః సప్త...పాండుశబ్దః ఉ.
 పు. తృ. బ. పరస్పరేణ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమ్ అమలేచ తే ఛ
 వీచ అమలచ్ఛవీ ఛురితేచ తే అమలచ్ఛవీ యయోస్తా ఛురితామలచ్ఛ
 వీ, ఛవిః ఛవీ ఛవయః ఛవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ద్వి. తదా అవ్య ఏకః వర్ణ
 యయోస్తా ఏకసర్ణా, ఏకవర్ణః ఏకవర్ణా ఏకవర్ణాః ఏకవర్ణశబ్దః అ. పు.
 ప్ర. ద్వి. ఇవ అవ్య. తౌ, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ద్వి. బభూవ
 బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతే
 లిటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః.

ప్రపుల్లేతి. ప్రపుల్లం వికసితం 'పుల్ల వికసన' ఇతి ధాతోః పచాద్యజంతం.
 ఫలే ర్నిష్ఠాయాం 'అనుపసర్గాః పుల్ల క్షీబకృశోల్లాఘా' ఇతి నియమాత్ 'పుల్లఇత్యే
 వే'తి క్షీరస్వాహి. తాపింఛస్య తమాలస్య పుష్పం తాపింఛం. 'ఫలేలుచి'తి తద్ధిత
 లుప్. 'ద్విహీనం ప్రసవే సర్వ మి'తి నపుంసకత్వం. 'కాలస్కంధ స్తమాల స్సాన్య
 త్తాపింఛోఽప్యథ సింధుక' ఇత్యమరః. తేన సదృశైః ప్రపుల్లతాపింఛనిభైః, నిత్యస
 మాసత్వాదస్వపదవిగ్రహః. అతఏవ స్యు రుత్తరపదేత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశ ప్రతీ
 కాశోపమాదయ' ఇత్యమరః సప్తచ్ఛదాః పర్ణాని సర్వసు యస్యేతి సప్తచ్ఛదో వృక్ష
 భేదః, 'సప్తపర్ణవిశాలత్వ క్షారదో విషమచ్ఛద' ఇ త్యమరః. సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తి
 విషయే వీప్సార్థత్వం సప్తపర్ణాదిమాక్తం భాష్యే. శేషం తాపింఛనత్. తస్య పుష్పా
 ణి సప్తచ్ఛదాని, తేషాం సాంసుః రజః, తద్వత్పాండుభి స్సితైః, శుభైశ్చ శుభైః,
 అభీశుభి రన్యోన్యరశ్మిభిః, 'అభీశుః ప్రగ్రహే రశ్మావి' తి శాశ్వతః. పరస్పరేణ ఛురితే
 రూపి తే, అమలేచవీ అన్యోన్యకాంతీ యయో స్తా, ఛవ్యోరభీశూనాం చావయవాప
 యపిభావాద్భేదేన నిర్దేశః. తౌ హరినారదౌ, తదా ఏకసర్ణా వివ బభూవతుః, ఉభయప్ర
 భామేళనా దభయౌ రపి సర్వాంగీణో గంగాయమునాసంగమ ఇవ స్ఫటికేంద్రనీల
 మణిప్రభామేళనప్రపాయః కశ్చి దేకసర్ణః ప్రాచుర్బభూవ తన్ని మిత్తా చేయ మనయౌ
 రేకసర్ణత్వోత్పత్తిః.

యుగాంతకాల ప్రతిసంహృతాత్మనో

జగన్తి యస్యాం సవికాస మాసత,

తనౌ మము స్తత్ర న కైటభద్విష

స్తపోధనాభ్యాగమసంభవా ముదః.

౨౩

టీ. యుగాంత...త్మనః-యుగాంతకాల = ప్రళయమందు, ప్రతి సంహృత = తనలో దాచుకొనబడిన, ఆత్మనః = ఎల్లజంతువులుగల, యస్యాం = ఏవిష్ణుశరీరమందు, జగన్తి = లోకములన్నియు, సవికాసం = సమ్మర్దములేక హాయిగా, ఆసత = ఉండినవో, తత్ర = అట్టిదగు, కైటభద్విషః = శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, తనౌ = ఒడలియందు, తపో...భవాః-తపోధన = నారదునియొక్క, అభ్యాగమః = రాకవలన, సంభవాః = కలిగిన, ముదః=సంతోషములు, నమముః= ఇముడక పోయినవి.

తా. ప్రళయసమయమందునై తము లోకములన్నియు ఒత్తిడి లేకుండ నుండుటకుఁ జాలినంత విరివి గలదయ్యును శ్రీకృష్ణస్వామి కుక్షీయందు నాడు నారదాగమనమువలనఁ బుట్టిన మోదము పట్టక పొంగి పొరలిపోయెను.

శ. స.—యుగానా మంతః యుగాంతః యుగాంత ఇతి కాలః యుగాంతకాలః యుగాంతకాలే ప్రతिसంహృతాః యుగాంతకాలప్రతి సంహృతాః యుగాంత...హృతాః ఆత్మానః యేనసః యుగాంత... తాత్మాతస్య యుగాంత... తాత్మనః, ఆత్మనః ఆత్మనోః ఆత్మనాం యుగాంత...త్మన్ శబ్దః. న. పు. ష. ఏ. జగత్, జగత్ జగతీ జగన్తి జగచ్ఛబ్దః త. న. ప. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. వికాసేన సహితం యథా తథా సవికాసం క్రియా విశేషణమవ్యయం. ఆస్త ఆసాతాం ఆసత అసద్ ఉపవేశనే ఇత్యస్మాత్ అకర్మకాదాతోః కర్తరి భూతే లజి ఆత్మనేపది ప. పు. బ. తనౌ, తనౌ తన్వోః తనుషు తనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. స. బ. మమా మమతుః మముః మామానే ఇత్యస్తాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పర ప. బ. తత్ర త్రలంతావ్యయం. న. అవ్య. కైటభస్య ద్విట్ కైటభద్విట్ తస్య కైటభద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం ద్విచ్ఛబ్దః ష. పు. ష. ఏ. తపవధ ధనం యస్యసః తపోధనః తపోధనస్య అభ్యా

గమః తపోధనాభ్యాగమః తపోధనాభ్యాగమేన సంభవాః తపో...
 భవాః, సంభవా సంభవే సంభవాః తపో...భవాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పు.
 బ. ముదః, ముత్ ముదౌ ముదః ముచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ప్ర. బ.

యుగాంతేతి. యుగాంతకాలే ప్రళయసమయే ప్రతీసంహృతాః ఆత్మన్యూస
 సంహృతాః ఆత్మానో జీవాఃయేన తస్య, కైటభద్విషో హరేః, యస్యాం తనౌ,
 జగంతి లోకాః, సవికాసం సవిసంభం, ఆసత అతిష్ఠత్. 'ఆస ఉపవేశనే' లభ్యే.
 తత్ర తనౌ దేహే, తపోధనస్య నారదస్య, ఆభ్యాగమేన ఆగమనేన సంభవంతీతి సంభ
 వా స్సంభూతాః, పచాద్యచ్, ముదః సంతోషాః, నమముః అతిరిచ్యంతేత్యర్థః. చతు
 ర్దశభువనభరణపర్యాప్తైః ప్యంతర్నమాంతీతి కవిప్రాధోక్తి సిద్ధాంతశయేన, స్వతస్సి
 ధస్యాభేదే నాధ్యవసితత్వా దతిశయోక్తిః, సా చ ముదా మంతస్సంబంధోఽపి
 అసంబంధోక్త్యా సంబంధాసంబంధరూపా.

నిదాఘధామాన మి వాతిదీధితిం

ముదా వికాసం ముని మభ్యుపేయుషీ,
 విలోచనే బిభ్ర దధిశ్రితశ్రిణీ
 సపుండరీకాక్ష ఇతి స్ఫుటోఽభవత్.

—౨౪

టీ. నిదాఘధామానమివ=సూర్యునివలె, అతిదీధితిమ్=గొప్ప
 వెలుగుగల, మునిమభి=నారదమహామునినిగుర్తించి, ముదా=సంతో
 షముచేత, వికాసం=ప్రకాశమును, ఉపేయుషీ=పొందినవికనుకనే, అధి
 శ్రితశ్రిణీ=పొండబడినలక్ష్మీగల, విలోచనే=నేత్రములను, బిభ్రత్ =
 భరించుచున్న, సః = ఆ శ్రీకృష్ణస్వామి, పుండరీకాక్షఇతి = వెల్లు
 దామరలబోలు కన్నులుగలవాఁడు, అని, స్ఫుటః=వెల్లడియైనవాఁడు,
 అభవత్=ఆయెను.

తా. సూర్యునిబోలి వెలుగుచున్న యీనారదుని ముందర
 అత్యానందముచే విశాలములైన నేత్రములతోఁ గూడుకొని ఆశ్రీకృష్ణ
 స్వామి పుండరీకాక్షుఁడను తననామమును సార్థకముచేసికొనెను.

శ. స.—నిదాఘం ధామయస్యసః నిదాఘధామా తం నిదా
 ఘధామానం, ధామానం ధామానౌ ధామ్నః నిదాఘధామన్ శబ్దః
 న. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ అన్య. అతిశయితా దీధితిర్యస్యసః అతిదీధితిః తం
 అతిదీధితిం, అతిదీధితిం అతిదీధితీ అతిదీధితీ అతిదీధితీశబ్దః ఇ. పు.

ద్వి. ఏ. ముదా, ముదా ముద్యాం ముద్భిః ముచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. తృ.
ఏ. వికాసం, వికాసం వికాసా వికాసా వికాసశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.
మునిం, మునిం మునీ మునీ మునిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అభి. అవ్య.
ఉపేయుషీ, ఉపేయుః ఉపేయుషీ ఉపేయూంషి ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. స.
ద్వి. ద్వి. విలోచనే, విలోచనం విలోచనే విలోచనాని విలోచనశబ్దః
అ. స. ద్వి. ద్వి. బిభ్రత్, బిభ్రత్ బిభ్రతౌ బిభ్రతః బిభ్రచ్ఛబ్దః త.
పు. ప్ర. ఏ. అధిశ్రితాశ్రీః యాభ్యాంతే అధిశ్రితశ్రిణీ తే అధిశ్రితశ్రిణీ,
అధిశ్రితశ్రిణీ అధిశ్రితశ్రిణీ అధిశ్రితశ్రీణీ అధిశ్రితశ్రీశబ్దః ఇ. స. ద్వి.
ద్వి. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పుండరీకేషవ అక్షిణీ య
స్యసః పుండరీకాక్షః, పుండరీకాక్షః పుండరీకాక్షౌ పుండరీకాక్షాః పుం
డరీకాక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. స్ఫుటః, స్ఫుటః స్ఫుటౌ స్ఫుటాః
స్ఫుటశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవత్ భూసత్తాయా
మిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లజి పరస్మైపది ప్ర. ఏ.

నిదాఘేతి. నిదాఘ ముష్ణం, ధామ తేజో యస్య తం తథోక్తం. 'నిదాఘో
గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునో ర పీ'తి విశ్వః. అర్కం సూర్యమివ ఆతీంద్రియ
మధికకాంతిం, మునిమభి నారద మభిలక్ష్య, 'అభి రభాగ' ఇతి లక్షణే కర్తృప్రవచ
నీయసంజ్ఞా. 'కర్తృప్రవచనీయయు క్తేద్వితీయా' ముదా సంతోషేణ వికాస ముపేయుషీ
ఉపగతే, 'క్వసుప్రత్యయాంతో నిసాతః. ఆతఏ వాధిశ్రితా ప్రాప్తా శ్రీ ర్యాశ్శ్రి
తే తథోక్తే, 'ఇకోఽచివిభక్తావి'తి నుమాగమః. విలోచనే నేత్రే బిభ్రత్, 'సాభ్య
స్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. స హరిః పుండరీకాక్ష ఇత్యేనం, స్ఫుటోఽభవత్, సూర్య
సన్నిధానే శ్రీవికాసభాక్త్యేన పుండరీకసాధర్మ్యాత్ పుండరీకే ఇ వాక్షిణీ య స్వే
త్యవయవార్థలాభే పుండరీకాక్ష ఇతి వ్యక్తమన్వర్థసంజ్ఞోఽభూదిత్యర్థః. అత్ర బిభ్రత్
స్ఫుటోఽభవ దితి పదార్థహేతుకస్య కావ్యలింగస్య నిదాఘధామాన మి వేత్యుప
మాసాపేక్షత్వా దనయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

సితం సితిమ్నా సుతరాం మునే ర్వపు

ర్విసారిభి స్సాధమి వాధ లమ్భయన్,

ద్విజానళివ్యాజనిశాకరాంశుభి

శ్శుచిస్మితాం వాచ మవోచ దచ్యుతః.

౨౫

టీ. అథ=వారిద్దఱు కూర్చున్న పిదప, అచ్యుతః=శ్రీకృష్ణస్వామి, విసారిభిః=నలుగెలంకుల వేగముగాఁ గలయ నల్లుకొనుచున్న, ద్విజా...శుభిః-ద్విజ=పండ్లయొక్క, ఆవళి=వరుసయను, వ్యాజ=కపటముగల, నిశాకర=చంద్రునియొక్క, అంశుభిః=కాంతులచేత, సితం = స్వభావ ముననే తెల్లనైన, మునేః = నారద మహామునియొక్క, వపుః=దేహ మును, సౌధమివ=మేడనువలెనే, సుతరాం=మిగుల, సితిమ్నా=తెలు పుచే, లంభయన్=కూర్చుచు, శుచిస్మితాం= తెల్లని చిఱునవ్వుతోఁ గూడిన, వాచం=మాటను, అవోచత్=పలికెను.

తా. మునుపే తెల్లనియొడలుగల నారదుని వెన్నెలలవంటి తన దంతమరీచులచే మఱింత తెల్లబఱచుచు శ్రీకృష్ణమూర్తి యాతనితోఁ బిన్ననవ్వుదొలక మాటలాడఁ దొడంగెను.

శ. స.—సితం, సితం సితే సితాని సితశబ్దః అ.న. ద్వి. ఏ. సిత స్వభావ సితిమా తేనసితిమ్నా, సితిమ్నా సితమభ్యాం సితమభిః సితమన్ శబ్దః న. పు. త్మ. ఏ. సుతరాం. అవ్య. మునేః, మునేః ము నోః మునీనాం మునిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. వపుః, వపుః వపుషీ వపూం షీ వపుశ్శబ్దః. స. న. ద్వి. ఏ. విసారిభిః, విసారిణా విసారిభ్యాం వి సారిభిః విసారిన్ శబ్దః న. పు. త్మ. బ. సుధా అస్యాస్తీతి సౌధః తం సౌ ధం, సౌధం సౌధౌ సౌధాన్ సౌధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ. అవ్య. లమ్భయన్, లమ్భయన్ లమ్భయన్తే లమ్భయన్తః లమ్భయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ద్విః జాతాః ద్విజాః ద్విజానామావళిః ద్విజావళిః ద్విజావళి రేవవ్యాజః యస్యసః ద్విజావళివ్యాజః నిశాంకరోతీతి నిశా కరః ద్విజావళివ్యాజశ్చసౌ నిశాకరశ్చ ద్విజా...కరః ద్విజా...కరస్య అంశవః ద్విజా...శవః తైః ద్విజా...శుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశు భిః ద్విజా...శుశబ్దః. ఉ. పు. త్మ. బ. శుచిస్మితం యస్యాస్మా శుచిస్మితా తాం శుచిస్మితాం, శుచిస్మితాం శుచిస్మితే శుచిస్మితాః శుచిస్మితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః. వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవోచత్ అవోచతాం అవోచన్ బ్రూజ్ వ్యక్తాయాం వాచీత్య స్మార్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరిభూతే లుజీ సర్వస్మైపది ప్ర. ఏ. అచ్యుతః, అచ్యుతః అచ్యుతో అచ్యుతాః అచ్యుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

సితిమితి. అ ధోభయో రుపవేశనానంతర అచ్యుతః కృష్ణః, హేతుకర్తా, విసా
రిభి రభీష్ణం విసర్పద్భిః 'బహుశమాభీష్ణ్యే' ఇతి ణినిః. ద్విజావళిః దంతపజ్జిః. 'ద
న్తవిప్రాణ్ణజా ద్విజా' ఇత్యమరః. సైవ వ్యాజః కపటం యస్య సః తద్రూప ఇత్య
ర్థః. స చాసౌ నిశాకరశ్చ తస్యాంశుభిః కిరణైః, సితం స్వభానశుభ్రం మునే ర్నా
రదస్యవపుః శరీరం, సౌధం ప్రాసాదమివ, సుతరా మత్యంతం, అవ్యయాద్వాదామ్పూ
త్యయః. సితిమ్నా ధావశ్యేన ప్రయోజ్యకర్తా, లంభయన్ ప్రాపయన్, అతిధన
శయన్ని త్యర్థః. లభేరత్ర గత్యుపసర్జనప్రాప్త్యర్థే నాగత్యర్థత్వాత్ 'గతిబుద్ధీ'
త్యాదినా అణికర్తు న్నకర్తత్వం, యథాహ వాచనః—'లభేర్గత్యర్థత్వాణ్ణిచ్యణౌ కర్తుః
కర్మత్వాకర్మత్వే' ఇతి ప్రాప్త్యుపసర్జనగత్యర్థత్వే తు కర్మత్వ మే వేతి రహస్యమ్.
'లభేశ్చ' తినుమాగమః. శుచిస్మితాం వాచం, అవోచత్ ఉక్తవాన్, 'స్తితపూర్వాభి
షీచపూర్వభాషీచరాఘవ ' ఇతి న్యాయా దితి భావః. 'బ్రూహ్మోచోవాలుజ్ఞో వచ
ఉమి' తిఉమాగమేగుణః. అత్ర సౌధ మి వేత్యుపమాయాః, సితిమ్నా లంభయన్ని
త్యసంబంధేసంబంధరూపాతిశయోక్తిః ద్విజావళివ్యాజనిశాకరేతి చలాదిశబ్దై రసత్య
త్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నావస్యచ, మిథోనైరశేష్యా త్సంసృష్టిః.

హర త్యఘం సంప్రతి హేతు రేష్యత

శ్శుభస్య పూర్వాచరితైః కృతం శుభైః,

శరీరభాజాం భవదీయదర్శనం

వ్యనక్తి కాలత్రితయేఽపి యోగ్యతామ్.

౨౬

టీ. భవదీయదర్శనమ్ - భవదీయ = మీదగు, దర్శనమ్ =
సాక్షాత్కారము, శరీరభాజాం = దేహధారులకు, సంప్రతి=తత్కా
లమున, అఘం = పాపమును, హరతి = పోగొట్టుచున్నది, ఏష్యతః
= రాబోవు, శుభస్య = మేలునకు, హేతుః = కారణము, పూర్వా
చరితైః - పూర్వ = తొలిమేన, ఆచరితైః = చేయబడిన, శుభైః=
పుణ్యములచేత, కృతం = దొరకినది, (ఏవం = ఇట్లు) కాలత్రితయేఽపి
= భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలములు మూటియందును, యోగ్యతాం
= పాత్రతను, వ్యనక్తి = ఎఱిగించుచున్నది.

తా. అయ్యా నారదులవాహా! మాబోటి దేహధారులకు తమ
వంటిమహాత్ముల సాక్షాత్కారము దర్శనక్షణమందే ఉన్న పాపములన్ని
పోగొట్టును. ఉత్తరకాలమున మేలుగలుగుటకు కారణమగును. పూర్వ

జన్మపుణ్యవశమున లభించునేగాని యూరక దొరకదు. గావున కాల
త్రయమందును యోగ్యతను వెల్లడించునదిగా నున్నది.

శ. స.— హరతి హరతః హరన్తి హృత్ హరణే ఇత్యస్మా
ద్ధాతోః సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. అఘం,
అఘం అఘే అఘాని అఘశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సంప్రతి అవ్య.
హేతుః, హేతుః హేతూ హేతవః హేతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏష్య
తః, ఏష్యతః ఏష్యతోః ఏష్యతాం ఏష్యచ్ఛబ్దః. త. న. ష. ఏ. శుభ
స్య, శుభస్య శుభయోః శుభానాం శుభశబ్దః అ. న. ష. ఏ. పూర్వ
స్మిన్ ఆచరితాని పూర్వాచరితాని తై పూర్వాచరితైః, పూర్వా
చరితేన పూర్వాచరితాభ్యాం పూర్వాచరితైః, పూర్వాచరితశబ్దః
అ. న. తృ. బ. కృతం, కృతం కృతే కృతాని కృతశబ్దః. అ. న. ప్ర.
ఏ. శుభైః, శుభేన శుభాభ్యాం శుభైః శుభశబ్దః అ. న. తృ. బ.
శీర్యత ఇతి శరీరం శరీరం భజన్తి శరీరభాజః తేషాం శరీరభాజాం,
భాజః భాజోః భాజాం శరీరభాక్ష్బ్దః జ. పు. ష. బ. భవతః ఇదం
భవదీయం భవదీయంచ తద్దర్శనంచ భవదీయదర్శనం, దర్శనం దర్శనే
దర్శనాని భవదీయదర్శనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వ్యనక్తి వ్యనక్తః వ్యంజ
న్తి అంజూవ్యక్తి శ్లక్షణకాంతి గతిషు. ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి
వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్ర. ఏ. త్రయః అవయవాః అస్యత్రితయం
కాలానాం త్రితయం కాలత్రితయం తస్మిన్ కాలత్రితయే, త్రితయే
త్రితయయోః త్రితయేషు కాలత్రితయశబ్దః అ. న. స. ఏ. అపి అవ్య. యో
గ్యస్యభావః యోగ్యతా తాం, యోగ్యతాం యోగ్యతే యోగ్య
తాః యోగ్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

హరతీతి. భవదీయదర్శనం, శరీరం భజంతీతి శరీరభాజః తేషాం, శ్లక్షణ
ణామితి భావః, భజో ణీప్తిః. కాలత్రితయేభూతాదికాలత్రయేఽపి యోగ్యతాం పా
త్రితాం, వ్యనక్తి గమయతి, కుతః సంప్రతి దర్శనకాలే, అఘం పాపం. హరతి అప
నుదతి, ఏష్యతో భావినః, శుభస్య శ్రేయసః, హేతుః తథా పూర్వాచరితైః ప్రా
గనుష్ఠితైః శుభైః సుకృతైః కృతం, ఏవం త్రైకాల్యేఽపి కార్యత్వేన కారణత్వేన
చ ఘంస్థిసుకృతసమవాయమవగయతి. త తై దర్శనం కస్య నాశాస్య మితి భావః.

అత్ర హరతీ త్యాదివాక్యార్థస్య శరీరేత్యాదివాక్యార్థహేతుత్వోక్త్యా వాక్యార్థ
హేతుకం కావ్యలిజ్జ మలంకారః.

జగ త్యపర్యాప్తసహస్రభానునా
నయన్నియంతం సమభావి భానునా,
ప్రసహ్య తేజోభి రసంఖ్యతాం గతై
రదస్త్యయా నుత్త మనుత్తమం తమః.

౨౭

టీ. జగతి = లోకమందు, అప...భానునా-అపర్యాప్త=లెక్క
యిడరాని, సహస్ర = అనేకములగు, భానునా = కిరణములు గల,
భానునా = సూర్యునిచేత, యత్ = ఏ చీకటిని, నియంతుం = అణఁ
చుటకొఱకు, నసమభావి = శక్యముకాకపోయెనో, అనుత్తమం = అతి
శయమైన, అదః = ఈ, తమః = అజ్ఞానపుఁ జీకటి, అసంఖ్యతాం =
లెక్కకెక్కుడగుటను, గతైః = పొందిన, తేజోభిః = జ్ఞానప్రకాశముల
చేత, ప్రసహ్య = బలవంతముగా, నుత్తం = పోఁద్రోలఁబడినది.

తా. ముల్లోకములు నిండి మొదలు తుదలేని అనంతకిరణము
లు గలవాఁడయ్యును సూర్యుఁ డేయాంతరతమమును బోఁగొట్టఁ జాలఁ
డో అట్టిగాఢమైన అజ్ఞానాంధకారము నీజ్ఞానప్రదీప్తులచేఁ దుదము
ట్టఁ బోకార్చఁబడినది.

శ. స. — జగతి, జగతి జగతోః జగత్సు జగచ్ఛబ్దః త. న. స.
ఏ. పర్యాప్తః నభవస్త్యపర్యాప్తః అపర్యాప్తః సహస్రం భానవః
యస్యసః అప...నుః తేన అప. ...నునా, భానునా భానుభ్యాం భాను
భిః అప...భానుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. న. అవ్య. యత్, యత్ యే
యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. నియంతుం తుమున్నంతమవ్యయం.
సమభావే సంపూర్వక భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాత్ భావే లుజీ
ఆత్మనేపది ప్రథ. నిత్యైకవచనాంతః. భానునా, భానునా భానుభ్యాం
భానుభిః భానుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. ప్రసహ్య ల్యబంతావ్యయం తేజో
భిః తేజసా తెజోభ్యాం తేజోభిః తేజశ్శబ్దః స. న. తృ. బ. నవిద్యతే సం
ఖ్యాయేషాం తాన్యసంఖ్యాని అసంఖ్యానాం భావః అసంఖ్యాతా తాం
అసంఖ్యాతాం, అసంఖ్యాతాం అసంఖ్యతే అసంఖ్యాతాః అసంఖ్యాతాశబ్దః

ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. గతైః, గతేన గతాభ్యాం గతైః గతశబ్దః అ. న. తృ.
 బ. అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. త్వయా,
 త్వయా యవాభ్యాం యష్మాభిః యష్మచ్ఛబ్దః. ద. పు. తృ. ఏ.
 నుత్తం, నుత్తం నుత్తే నుత్తాని నుత్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అవిద్యమానం
 ఉత్తమం యస్మాత్తదనుత్తమం, అనుత్తమం అనుత్తమే అనుత్తమాని,
 అనుత్తమశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తమః, తమః తమసీ తమాంసి తమశ్శబ్దః
 స. న. ప్ర. ఏ.

జగతీతి. జగతి లోకే అపర్యాప్తా అపరిచ్ఛిన్నాః, సహస్రం భానవోఽం
 శవో యస్య తేన, భానునా అర్కేణ, 'భానవోఽర్కహరాంశవ' ఇ త్యుభయత్రాపి
 వైజయంతీ. యత్తమో నియంతం నివారయతుం, నసమభావినాశంకి, భావే లుజ్ఞే.
 అవిద్యమాన ముత్తమం యస్మాత్తదనుత్తమం సర్వాధికం, అదస్తమః మోహత్తకం,
 అసంఖ్యతాంగతైః తేజోభిః ప్రసహ్యబలాత్, త్వయా నుత్తం నున్నం, అతశ్శాఘ్య
 దర్శనో భవా నితి భావః. 'నుదవి దే'త్యాదినావికల్పత్వాన్నిష్ఠానత్వాభావః, అత్రో
 పమానా ద్భానోః మునే రాధిక్యప్రతిపాదనా ద్వ్యతిరేకః.

కృతః ప్రజాక్షేమకృతా ప్రజాస్మజా

సుపాత్రనిక్షేపనిరాకులాత్మనా,

సదోషయోగేఽపి గురు స్త్వ మక్షయో

నిధి శ్శ్రుతీనాం ధనసంపదా మివ.

౨౫

టీ. ప్రజాక్షేమకృతా- ప్రజా=జనులకు (బిడ్డలకు), క్షేమకృతా
 =మేలుజేయువాఁడును, సుపాత్ర...త్మనా-సుపాత్ర=అర్హుఁడైనపురుషుని
 యందు (గంగాశము మొదలగు గట్టి పాత్రయందు), నిక్షేప=ఉంచుట
 చేత, నిరాకులాత్మనా=దిగులుదీటిన మనస్సుగల, ప్రజాస్మజా=బ్రహ్మ
 దేవునిచేత (బిడ్డలుగలవానిచేత), త్వం=నీవు, ధనసంపదామివ=ద్రవ్య
 సంపదలకువలెనే, శ్శ్రుతీనాం=వేదమంత్రములకు, సదా=ఎల్లప్పుడును,
 ఉపయోగేఽపి = వాడుకొనుటయందును, అక్షయః = తఱుగువడని,
 గురుః = సంప్రదాయ బోధకుఁడనైన (గొప్పదైన), నిధిః=పాత్రరగా,
 కృతః=చేయఁబడితివి.

తా. ధనికుఁడొకఁడు తనబిడ్డలకొఱకు నుచితస్థలమందు తరు
 గని గొప్పధనమును దాచినట్లు బ్రహ్మదేవుఁడు లోకక్షేమము కొఱకు

నర్వవేదములు నీయందునించి నిన్ను సంప్రదాయప్రవర్తకుడైన యాచార్యునిగాఁ జేసెను.

శ. స.—కృతః, కృతః కృతౌ కృతాః కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. డేమం కరోతీతి డేమకృత్ ప్రజానాం డేమకృత్ ప్రజా డేమకృత్ తేన ప్రజాడేమకృతా, కృతా కృద్భ్యాం కృద్భిః ప్రజాడేమ కృచ్ఛబ్దః. త. పు. తృ. ఏ. ప్రజాః సృజతీతి ప్రజాసృక్ తేన ప్రజాసృజా, ప్రజాసృజా ప్రజాసృడ్భ్యాం ప్రజాసృడ్భిః ప్రజాసృట్చ్ఛబ్దః. జ. పు. తృ. ఏ. శోభనం పాత్రం సుపాత్రం సుపాత్రే నిక్షేపః సుపాత్ర నిక్షేపః సుపాత్రనిక్షేపేణ నిరాకులః సు...కులః సు...లః ఆత్మాయస్యసః సుపా...త్మా తేనసుపా...త్మనా, ఆత్మనా ఆత్మభ్యాం ఆత్మభిః సుపా...లాత్మశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. సదా. అవ్య. ఉపయోగే, ఉపయోగే ఉపయోగయోః ఉపయోగేషు ఉపయోగశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వంయువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అక్షయః, అక్షయః అక్షయా అక్షయాః అక్షయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధీయతే అత్రేతినిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః నిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రుతీనాం, శ్రుతేః శ్రుత్యోః శ్రుతీనాం శ్రుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. బ. ధనానాం సంపదః ధనసంపదః తాసాం ధనసంపదాం, ధనసంపదః ధనసంపదోః ధనసంపదాం ధనసంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. బ. ఇవ. అవ్య.

కృతఇతి. ప్రజానాం జనానాం, అపత్యానాంచ, డేమకృతా కుశలకారిణా 'ప్రజాస్యాత్సంతకౌజన' ఇత్యమరః. సుపాత్రేయోగ్యపురుషే, కటాహాదిదృఢభాజనేచ, నిక్షేపేణ నిధానేన, నిరాకులాత్తనా స్వస్థచిత్తేన, 'యోగ్యభాజనయోః పాత్రమి' త్యమరః. ప్రజాసృజా బ్రహ్మణా, పుత్రీణా చ త్వం ధనసంపదామివ శ్రుతీనాం వేదానాం, సవోపయోగేదానభోగాభ్యాం వ్యయేఽపి, అక్షయః ఏకత్రా మ్నాయా దన్యత్రానంత్యాచ్చేతీ భావః. గురు రుపదేష్టా, సంప్రదాయప్రవర్తకఇతి యావత్. అన్యత్ర మహాన్ నిధీయతేత్రేతినిధిః నిక్షేపః కృతః, 'ఉపసర్గే ఘోః కిరి'తి కిప్రత్యయః శ్రుతిసంప్రదాయద్వారా ధర్మాధర్మవ్యవస్థాపకతయా జగత్ప్రతిష్ఠాహేతూనాం భవాదృశాం దర్శనం కస్య న క్షణ్యు మితి భావః. అత్ర శబ్దమాత్రసాధర్మ్యాత్ శ్లేషోఽయం ప్రకృతవిషయ ఇత్యాహుః.

శుశ్రూషుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అహం, అహం ఆవాం వయం అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం గుర్వ్యః గరీయస్యః తాః గరీయసీః, గరీయసీం గరీయస్యా గరీయసీః గరీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. గిరః, గిరం గిరౌ గిరః గీర్భబ్దః రేఘాంతః స్త్రీ. ద్వి. బ. అథ అవ్య. వా అవ్య శ్రేయసి, శ్రేయసి శ్రేయసోః శ్రేయస్సు శ్రేయశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. కేన, కేన కాభ్యాం కైః కింశబ్దః మ. పు. తృ. ఏ. తృప్యతే తృప్రపీణన ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః భావేలటి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః.

విలోకనేనేతి. హే మనే నిబర్హితాంహసా అపహృతపాప్తనా ఆత ఏవ అమునా తవ విలోక నేనైవ కృతార్థః కృతోఽస్తి, తథాప్యహం, గరీయసీ అర్థవత్తరాః, 'ద్వివచనవిభజ్యోపపదే' ఇత్యాదినా ఈయసున్. 'ఉగితశ్చే'తి జీక. 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా గురోర్గరాడేశః. గిర స్తన వాచోఽపి, శుశ్రూషుః శ్రోతు మిచ్ఛురస్మి శ్రుణోతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. న చైత ద్విధే త్యాహ—అథవేతి. తథా హీత్యర్థః. అథవేతి పక్షాంతరప్రసిద్ధ్యంతి గణవ్యాఖ్యానాత్. శ్రేయసి విషయే, కేన తృప్యతే, న కేనాపీ త్యర్థః. కృతార్థతాయా ఇయత్తాభావాదితీ భావః, భావే లిట్.

అవ. ఇట్లు ప్రియమువలికి యింక వచ్చినపని యేమని వినయముగా నడుగుచున్నాఁడు.—

గతస్పృహతోఽప్యాగమనప్రయోజనం
వదేతి వ క్తుం వ్యవసీయతే యయా,
తనోతి న స్తా ముదితాత్మగౌరవో
గురు స్తవై వాగమ ఏష ధృష్టతామ్.

టీ. గతస్పృహతోఽపి = (నీవు) ఏకోరికయు లేనివాడవైనను, ఆగమన ప్రయోజనం—ఆగమన=నీరాకయందలి, ప్రయోజనం=పనిని, వద=చెప్పుము. ఇతి=అని, వక్తుం=అడుగుటకొఱకు, యయా=ఏసాహ సముచేత, వ్యవసీయతే=యత్నింపఁబడుచున్నదో, ఉదితాత్మగౌరవః—ఉదిత=పుట్టిన, ఆత్మ=నాయొక్క, గౌరవః=గౌరవముగలదియు, గురుః=మెచ్చుకోదగిన, ఏషః=ఈ, తవ=నీయొక్క, ఆగమఏవ=రాకయే, నః=మాకు, తాం=ఆ, ధృష్టతాం = ప్రగల్భితను, తనోతి=కలిగించుచున్నది.

తా. మీరు నిష్కాములే యైనను నాయుంటికివచ్చి నన్నొక పెద్దజేసినందునఁ గలిగిన సాహసముకటి నన్ను మీరేపనికై యిటవచ్చి తిరని మిమ్ముడుగఁ బురివెట్టుచున్నది.

శ. స. — గతస్పృహః యస్యసః గతస్పృహః, గతస్పృహః గతస్పృహః గతస్పృహః గతస్పృహః గతస్పృహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అన్యః ఆగమనస్య ప్రయోజనం ఆగమనప్రయోజనం, ప్రయోజనం ప్రయోజనే ప్రయోజనాని ఆగమనప్రయోజనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. వద వద తాత్ వదతం వదత వదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మా త్కర్మకాత్ కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మైపది మధ్యమపురుషైకవచనాంతః ఇతి అన్య. వక్తుం తుమున్నంతాన్య. వి అవ. ఏతదుపసర్గద్వయపూర్వక పోఽన్తకర్మణీత్యస్మా దకర్మకాత్ భావేలటి ఆత్మనేపది ప్రథమపురుష. ఏ. యయా, యయా యాభ్యాం యాభిః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. త్మ. ఏ. తనోతి, తనోతి తనుతః తన్వన్తి తనువిస్తారే ఇత్యస్మాత్కర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మైపది ప్రథమపురుషైకవచనాంతః నః మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకం నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. బ. తాం, తాం తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆత్మనః గౌరవం ఆత్మగౌరవం ఉదితం ఆత్మగౌరవం యేనసః ఉదితాత్ గౌరవః, గౌరవః గౌరవౌ గౌరవాః ఉదితాత్ గౌరవశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తవ, తవ తే యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. మ. ఏ. ఏవ అన్య. ఆగమః, ఆగమః ఆగమా ఆగమాః ఆగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏమః, ఏమః ఏతౌ ఏతే ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ధృష్టస్యభావః ధృష్టతాతాం ధృష్టతాం, ధృష్టతాం ధృష్టతే ధృష్టతాః ధృష్టతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

అన. ఏవం ప్రియ ముక్త్యై సంప్రత్యాగమనప్రయోజనం వినయేనప్రచ్ఛతి. —

గతస్పృహఇతి. గతస్పృహః విరక్తోఽపి, త్వం, ఆగమనప్రయోజనం, న జేషి వక్తుం యయా ధృష్టతయా, న్యవసీయతే, ఉద్యమ్యతే, స్యతే ర్భావే అనన్య. ఉదిత ముత్సన్నం ఉక్తంవా, ఆత్మనో మమ గౌరవం యేన సః, గురుః శ్లాఘ్యః, ఏమః

తవ ఆగమ ఆగమనమేవ, నోఽస్మాకం, తాం ధృష్టతాం, తనోతి, భగవతో నిస్సృజ్య
హ త్వేఽపి ప్రేక్షావత్ప్రసృతేః ప్రయోజనవ్యాప్త్యా సావకాశః ప్రశ్న ఇతి భావః.

ఇతి బ్రువంతం త మువాచ స వ్రతీ
న వాచ్య మిత్థం పురుషోత్తమ త్వయా,
త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః

కిమస్తి కార్యం గురు యోగినా మపి.

30

టీ. ఇతి=ఈలాగున, బ్రువంతం=పలుకుచున్న, తం=ఆశ్రీకృష్ణ
మూర్తినిగూర్చి, సః=ఆ, వ్రతీ=నారదమహాముని, ఉవాచ=మాటు
వలికెను. హేపురుషోత్తమ=ఓశ్రీకృష్ణస్వామీ, త్వయా=నీచేత, ఇత్థం
=ఈలాగున, నవాచ్యం=పలుకఁదగినదికాదు. యోగినామపి=యోగ
సిద్ధులకుఁగూడ, త్వమేవ=నీవే, సాక్షాత్కరణీయః=దర్శింపఁదగినవాఁ
డవు, ఇత్యతః=అనుదీనికంటె, వేతైన, గురు=గొప్పదగు, కార్యం=పని,
కిం=ఏది, అస్తి=కలదు? లేదనుట.

తా. అని పలుకుచున్న కృష్ణునిజూచి నారదులవారు బదులు
చెప్పుచున్నారు. స్వామీ మీ రటులనవలదు. ఎంతంత దొడ్డమహిమ
గలయోగులకుఁ గూడ మీరేదర్శింపఁ దగినవారనినచో నింక నాకు
మాత్రము తమను దర్శించుటకన్న నెక్కువపని యేమున్నది? ఏమియు
లేదు.

శ. స.—ఇతి అవ్య. బ్రువంతం, బ్రువంతం బ్రువంతా బ్రువతః
బ్రువచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తౌ తా తచ్ఛబ్దః ద. పు.
ద్వి. ఏ. ఉవాచ, ఉవాచ ఉఃచతుః ఉఃచుః బ్రూహ్ వ్యక్తాయాం వా
చీత్యస్మాత్కర్మకాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపది ప్రథ. పు. ఏ. సః, సః
తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. వ్రతమస్యాస్తీతి వ్రతీ, వ్రతీ వ్రతినౌ
వ్రతినః వ్రతిశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. వక్తుం యోగ్యం వా
చ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని వాచ్యశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. ఇత్థం
అవ్య. పురుషేషూత్తమః పురుషోత్తమః తస్యసంబుద్ధిః హేపురుషోత్తమ,
హేపురుషోత్తమ హేపురుషోత్తమా హేపురుషోత్తమాః పురుషోత్తమ
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యవాభ్యాం యష్మాభిః యష్మచ్ఛ

బ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు.
 ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. సాక్షాత్కర్తుం యోగ్యః సాక్షాత్కరణీయః, కరణీయః
 కరణీయా కరణీయాః సాక్షాత్కరణీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య.
 అతః అవ్య. కిం, కిం కే కాని కింశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. అస్తి స్తః సస్తి అస
 భువీత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరివర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. ఏ. కార్యం,
 కార్యం కార్యే కార్యాణి కార్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. గురు, గురు గురుణీ
 గురుణి గురుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. యోగః ఏషామస్తీతియోగినః తేషాం
 యోగినాం, యోగినః యోగినోః యోగినాం యోగిశబ్దః న. పు.
 ష. బ. అపి అవ్య.

ఇతీతి. ఇతి బ్రువంతం తం హరిం, స ప్రతీ ముని రువాచ, కిమితి హేపురుషో
 త్తమ పురుషేషు శ్రేష్ఠ. 'ననిర్ధారణ' ఇతి వష్టిసమాసనిషేధః. త్వయా ఇత్థం గతస్పృ
 హోఽపీత్యేనం, న వాచ్యం, గతస్పృహ స్యా ప్యత్ర ప్రయోజనసంభవా దితి భావః.
 త దే వాహ—యోగినామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయః ప్రత్యక్షీకర్తవ్యః, ఇత్య
 తోఽస్మాత్, ఆస్య ధ్యయకార్యం, కి మస్తి న కించి దిత్యర్థః. తస్మాన్న ప్రయోజనాం
 తరప్రశ్నానకౌశ ఇతి భావః.

అవ. యోగులకును నీవే దర్శింపఁదగువాఁడ వనుదానిని గట్టి
 జేయుచున్నాఁడు.—

ఉదీర్ణ రాగప్రతిరోధకం జన్తై
 రభీక్ష్య మక్షుణ్ణత యాతిదుర్గమమ్,
 ఉపేయుషో మోక్షపథం మనస్విన.

త్వ మగ్రభూమి ర్నిరపాయసంశ్రయా.

3-2

టీ. ఉదీర్ణ...ధకం-ఉదీర్ణ = చెలరేగిన, రాగ=విషయాభి
 లాషయను, ప్రతిరోధకం= అడ్డము (దొంగ) గలదియు, అభీక్ష్యం=
 మిక్కిలి, అక్షుణ్ణతయా=అలవటుపఁబడని (నలఁగఁదొ)క్కఁబడని దగు
 టచేత, జన్తైః=మనుజులచేత, అతిదుర్గమం=మిగుల పొందనలవికాని,
 మోక్షపథం = ముక్తిమార్గమును (అడవిదారిని), ఉపేయుషః =
 ప్రవేశించిన, మనస్వినః=పండితునకు (ధీరునకు), త్వమేవ=నీవే, నిర
 పాయసంశ్రయా = మరలుపాటులేని యునికిగల, అగ్రభూమిః = చేరఁ
 దగినచోటు.

తా. దొంగలు కంటకాదులు వీనిచేనిండి నలిగి మెత్తబడని అడవిదారిలో కష్టపడిపోవువానికి ఒక మంచిచోటెట్లో, విషయతృప్తి చేపలుమాటు అడ్డగించబడి అతికష్టలభ్యమై మోక్షమార్గమును జేరువానికి నీవొక పునరావృత్తిలేని మంచి ప్రాప్త్యాన మవుగదా.

శ. స.—రాగఏవ ప్రతిరోధకః రాగ ప్రతిరోధకః ఉదీర్ణః రాగ ప్రతిరోధకః యస్మిన్ సః ఉదీర్ణ...ధకః తం ఉదీ...ధకం, రోధకం రోధకా రోధకా ఉదీ...రోధకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జనైః, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అభీక్ష్యం అవ్య. త్సుణ్ణో నభవతీ త్యత్సుణ్ణః అత్సుణ్ణస్యభావః అత్సుణ్ణతా తయా అత్సుణ్ణతయా, అత్సుణ్ణతయా అత్సుణ్ణతాభ్యాం అత్సుణ్ణతాభిః అత్సుణ్ణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అత్యంతం దుర్గమః అతిదుర్గమః తం అతిదుర్గమం, అతిదుర్గమం అతిదుర్గమా అతిదుర్గమా అతిదుర్గమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉపేయుషః, ఉపేయుషః ఉపేయుషోః ఉపేయుషాం ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. పు. ష. ఏ. మోక్షస్యపంథాః మోక్షపథః తం మోక్షపథం, మోక్షపథం మోక్షపథా మోక్షపథా మోక్షపథశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రశస్తం మనః అస్యాస్తీతి మనస్వీ తస్య మనస్వినః, మనస్వినః మనస్వినోః మనస్వినాం మనస్వీశబ్దః స. పు. ష. ఏ. త్వం, యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అగ్రాచసా భూమిశ్చ అగ్రభూమిః, భూమిః భూమీ భూమయః అగ్రభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. నిర్గతః నిరపాయః యస్మా త్సః నిరపాయః నిరపాయః సంశ్రయః యస్యాస్సా నిరపాయసంశ్రయా, సంశ్రయా సంశ్రయే సంశ్రయాః నిరపాయసంశ్రయాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అవ. యదుక్తం యోగినా మపిత్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి తదేవ ద్రథయతి.—

ఉదీర్ణేతి. ఉదీర్ణ ఉద్రక్తః, రాగో విషయాభిలాషః, స ఏవ ప్రతిరోధకః ప్రతిబంధః, పాటచ్చరశ్చ యస్మిన్ తం, 'ప్రతిరోధిపరాస్కండిపాటచ్చరమలిప్లుచా' ఇ త్యమరః. అభీక్ష్య మత్సుణ్ణాయా అనభ్యస్తత్వేన, అన్యత్రాప్రహత క్షేపనచ, జనై రతిదుర్గమం, మోక్షపథం అపార్గమార్గం, కాంతారంచ, ఉపేయుషః ప్రాప్తవతః, 'ఉపేయివా ననాశ్వాననూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః...మన

స్వీన స్సుమనసో ధీరస్య 'ప్రశంసాయా మినిః' త్వమేన నిరపాయః పునరావృత్తిరహితః, సంశయః అశయః ప్రాప్తి ర్యస్యా స్యా తథోక్తా, 'న చ పునరావృత్తే' ఇతి శ్రుతేః అగ్రభూమిః ప్రాప్యస్థానం, 'అగ్ర మాలంబనే ప్రాప్య' ఇతి విశ్వం. 'సోఽహ మి' త్యాదిశృతేః, త్వత్ప్రాప్తేరేవ మోక్షత్వా దితి భావః. తస్మా న్మతి ముక్షాణామపి త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సిద్ధమ్. 'త మేవం వినిత్యాతిమ్భు త్యు మేతి నాన్యః పంథావిద్య తేఽయనాయే'తి శ్రుతేః. యథా కస్యచిత్తు తశ్చ త్సజ్కటాన్నిర్గత్య కేనచిత్కాంతారే జాగతస్య కించిన్నిర్వాధస్థానప్రాప్తి రభయాయ కల్పతే తథా త్వమేవ ముముక్షోరితి ధ్వనిః.

అయ్యా ! మాయాతీతుః డైనయాశ్వరుని బొందినచో మోక్షము గలుగుఁగాని నావలన నే మున్న దగు నని యాయాశ్వరుఁడు నీవే యనుచున్నాఁడు.—

ఉదాసితారం నిగృహీతమానసై

ర్గృహీత మధ్యాత్మదృశా కథంచన,

బహిర్వికారం ప్రకృతేః పృథ గ్విదుః

పురాతనం త్వాం పురుషం పురావిదః.

౩౩

టీ. పురావిదః=పూర్వగాథలెఱిగిన కపిలాదిమునులు, త్వాం=నిన్ను, నిగృహీతమానసైః-నిగృహీత = నియమించఁబడిన, మానసైః = చిత్తముగలవారిచేత, అధ్యాత్మదృశా = బ్రహ్మజ్ఞానముచేత, కథంచన=ఎట్లో, గృహీతం=కనిపట్టఁబడినవాఁడును, ఉదాసితారం=ప్రకృతిలోఁబడక తొలఁగియున్నవాఁడును, బహిర్వికారం=మహదాది వికారములకు వెలియైనవాఁడును, ప్రకృతేః = త్రిగుణస్వరూపమైన మూలావిద్యకంటె, పృథక్=వేరుపడినవాఁడును, పురాతనం=మిక్కిలి ప్రాచీనుఁడైన, పురుషం=పురుషునిగా, విదుః=ఎఱుఁగుదురు.

తా. పూర్వచరిత్ర మెఱిగిన కపిలాది మహర్షులు నిన్నే నియతచిత్తులగు యోగులచేత జ్ఞానదృష్టిచేత సతిప్రయాసముచేతఁ గనుఁగొనఁబడినవాఁడును, మహదాదులకంటెను మూలప్రకృతికంటెను వేరైన పురాతనపురుషునిగాఁ దెలిసికొనుచున్నారు.

శ. స.—ఉదాసితారం, ఉదాసితారం ఉదాసితారా ఉదాసి త్యా ఉదాసిత్వశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. నిగృహీతం మానసం యై

స్తే నిగృహీతమానసాః తైః నిగృహీత మానసైః, మానసేన మాన
సాభ్యాం మానసైః నిగృహీత మానసశబ్దః అ. పు. తృ. బ. గృహీ
తం, గృహీతం గృహీతౌ గృహీతాన్ గృహీతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.
ఆత్మని అధి అధ్యాత్మం అధ్యాత్మం చ తద్దృశ్చ అధ్యాత్మదృక్
తయా అధ్యాత్మదృశా. దృశా దృగ్భ్యాం దృగ్భిః అధ్యాత్మదృశ్చబ్దః
శ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కథం అవ్య. చన అవ్య. వికారేభ్యో బహిర్బహి
ర్వికారం అవ్యయిభావావ్యయము. ప్రకృతేః, ప్రకృతేః ప్రకృ
త్యోః ప్రకృతీనాం ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పృథక్. అవ్య వేద
విదతుః విదుః విదజ్ఞానే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి
పర. ప్రథ. బహు. పురాభవః పురాతనః తం పురాతనం, పురాత
నం పురాతనౌ పురాతనాన్, పురాతనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వాం,
త్వాం త్వా యువాం వాం యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు.
ద్వి. ఏ. పురుషం, పురుషం పురుషౌ పురుషాన్ పురుషశబ్దః అ. పు.
ద్వి. ఏ. పురావిదంతీతి పురావిదః. పురావిత్ పురావిదౌ పురావిదః
పురావిచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ.

నను ప్రకృతివివిక్తపురుష సాక్షాత్కారా నోక్తుః నాస్తత్సాక్షాత్కారా ని
త్యాశంక్య సోఽపి త్వ మే వే త్యాహ. —

ఉదాసితారమితి. పురావిదః పూర్వజ్ఞాః కపిలాదయః త్వాం నిగృహీతమా
నసైః అంతర్నిరుద్ధిచి తైః, యోగిభిః, ఆత్మని అధిఅధ్యాత్మం, విభక్త్యర్థేఽవ్యయి
భావః. 'అనశ్చే'తి సమాసాంత స్టచ్. అధ్యాత్మందృక్ జ్ఞానం తయా అధ్యాత్మదృ
శా, ప్రత్యక్షదృష్ట్యా, కథంచన, గృహీతం సాక్షాత్కృతం కేన రూపేణ గృహీతమత
ఆహ — ఉదాసితార ముదాసీనం ప్రకృతౌ స్వార్థప్రవృత్తాయామ్య స్వయం కర్తృ
త్వాద్యస్పృష్టమిత్యర్థః. ఆసేస్తుచ్. బహిర్వికారేభ్యో బహిర్వికారం, మహదా
దిభ్యః పృథగ్భూత మిత్యర్థః. 'అపపరిబహిరంచకః పంచమ్యా' ఇత్యన్యాయాభావః.
కించ ప్రకృతే 'స్త్రిగుణ్యాత్తనో మూలకారణాత్. పృథ గ్విభిన్నం. 'ప్రకృతిః
పంచభూతేషు ప్రధానేమూలకారణ' ఇతి యాదవః. పురా భవం పురాతనం, ఆనా
దిం, 'సాయంచిర మి'త్యాదినాట్యుప్రత్యయః. పురుషం పురుషశబ్దవాచ్యం, విజ్ఞాన
భునం విదుః విదన్తి, 'విదోలటోవే'తి ఝైరుసాదేశః. యదాహుః — 'మూలప్రకృతి
రవికృతి ర్తహదాద్యాః ప్రకృతివికృతయ స్సప్త, పోడశకశ్చ వికారో న ప్రకృతి
ర్న వికృతిః పురుష' ఇతి. 'అజామేకాం లోహిత శుక్లకృష్ణా మి'త్యాదిశ్రుతేశ్చ.

సోఽపి త్వమేవ. 'తత్త్వ మసీ'త్యాదివాక్యై రైక్యశ్రవణాత్. తస్మా త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇతి సు ఘాక్తమితి భావః.

ఇట్లు దేవుని నిర్గుణరూపమును జెప్పి ప్రకృతోపయోగిగావున నాఱుపద్యములచే నగుణరూపమును స్తుతించును. —

నివేశయామాసిథ హేల యోద్ధృతం

ఫణాభృతాం ఛాదన మేక మోకసః,

జగత్ప్రియైక స్థపతి స్త్వ ముచ్చై

రహీశ్వర స్తమ్భశిరస్సు భూతలమ్.

38

టీ. జగత్ప్రి...పతిః - జగత్ప్రయ=ముల్లోకములకు, ఏక=ఒక్కఁ డైన, స్థపతిః=ప్రభువును, నిర్మాతయునునగు, త్వం=నీవు, హేలయా =విలాసముచేత, ఉద్ధృతం =ఎత్తఁబడిన, ఫణాభృతాం =పాముల యొక్క, ఓకసః=నివాసమునకు (ఇంటికి), ఏకం = ఒక్కటగు, ఛాదనం=మూతయగు, భూతలం=భూభాగమును, ఉచ్చైః=గొప్పవగు, అహీ=శిరస్సు, అహీశ్వర=ఆదిశేషుఁడనే, స్తంభ=కూచముయొక్క, శిరస్సు=తుదలయందు (తలలయందు), నివేశయామాసిథ=ఉంచితవి.

తా. లోకత్రయ నిర్మాణ పారీణుఁడైననీవు వరాహరూపుఁ డాల్చి పాతాళగృహమున కొకమూతగానున్న యీభూమండలమును అనాయాసముగా లేవనెత్తి ఆదిశేషుఁడను స్తంభముమీఁదఁ బూనిక చేసిపెట్టినాఁడవుగదా !

శ. స.—నివేశయామాసిథ నివేశయామాసః నివేశయా మాస. నిపూర్వకవిశప్రవేశన ఇత్యస్మా ణ్ణిజంతాదామంతాత్ అనుప్ర యుక్తా దసధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలటి పరస్మైపది మధ్యమ. ఏ. హేలయా, హేలయా హేలాభ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఉద్ధృతం, ఉద్ధృతం ఉద్ధృతే ఉద్ధృతాని ఉద్ధృతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఫణా భిభ్రతీతి ఫణాభృతః, ఫణాభృతః ఫణాభృతోః ఫణా భృతాం ఫణాభృచ్ఛబ్దః త. పు. మ. బ. ఛాదనం, ఛాదనం ఛాదనే ఛాదనాని ఛాదనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్మాత్ ఏకస్య ఏకస్మిన్ ఏకశబ్దః అ. న. ద్వి. నిత్యైకవచనమ్.

ఓకసః, ఓకనః ఓకసోః ఓకసాం ఓకశ్శబ్దః స. న. మ. ఏ. జగతాంత్రయం
జగత్త్రయం. ఏకశ్చ సౌస్థపతిశ్చ ఏకస్థపతిః జగత్రయస్య ఏకస్థపతిః జగ
త్రయైకస్థపతిః, పతిః పతీ పతయః జగ...పతిశ్శబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్వం,
త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య.
అహీనాం ఈశ్వరః అహీశ్వరః అహీశ్వర ఏవ స్తంభః అహీశ్వర స్తంభః
అహీశ్వర స్తంభస్య శిరాంసి అహీ...రాంసి తేషు అహీ...రస్సు,
శిరసి శిరసోః శిరస్సు అహీ...శిరశ్శబ్దః స. న. స. బ. భూతలం, భూతలు
భూతలే భూతలాని భూతలశబ్దః. అ. న. ద్వి. ఏ.

ఏనం భగవతో నిర్గుణస్వరూప ముక్త్యా సంప్రతి ప్రస్తుతోపయోగితయా స
గుణ మాశ్రిత్య పఢిభిః స్తోతి.—

నివేశయామాసిధేతి. జగత్త్రయస్య లోకత్రయస్య, ఏకస్థపతి కేకాధిపతిః,
ఏకశిల్పిచ, 'స్తాప త్యేధిపతౌ తక్షి స్థపతి స్సచివేఽపి చే'తి వైజయంతీ, తంహేల
యా లీలయా ఉద్ధృతవరాహవతార ఇతి భావః. ఫణాభృతా మురగాణాం, ఓకస
అశ్రయస్య, సద్వనశ్చ, 'ఓక స్సద్వని చాశ్రయ' ఇతి విశ్వః. ఏకం ఛాదన మావ
రణంభూతలం, ఉచ్చైః రున్న తేషు, అహీశ్వరః శేషః, సఏవ స్తంభః, తస్య శిర
స్సు మార్ధసు, అగ్రేషుచ, సహస్రేఽపీతిభావః. నివేశయామాసిధ నిహితవాక్.
విశతేర్ణ్యంతాల్లిటి థల్. 'కృ శ్చానుప్రయుజ్యతే లి టీ' తి అస్తే రనుప్రయోగః.
అత్ర శిష్టశిష్టయాపకయో హ్లాతుహేతుమద్భావాత్ శిష్టపరంపరితయాపకమ్.

అనన్యగుర్వా స్తవ కేన కేవలం

పురాణమూర్తే ర్మహి మావగమ్యతే,

మనుష్యజన్మాపి సురాసురా న్గుణై

ర్భవాన్ భవచ్ఛేదకరైః కరో త్యథః.

౩౫

టీ. అనన్యగుర్వాః = సర్వశేషమైన, తవ=నీయొక్క, పురా
ణమూర్తేః = సనాతనస్వరూపముయొక్క, కేవలం = కృత్స్నముగా,
మహిమా = ప్రభావము, కేన = ఎవనిచేత, అవగమ్యతే = తెలిసి
కొనఁబడుచున్నది, మనుష్యజన్మాపి = మానవావతారములగలవాఁడై
నను, భవాన్ = నీవు, భవచ్ఛేదకరైః = సంసారవిచ్ఛేదనకరములైన,
గుణైః = జ్ఞానాదిసద్గుణములచేత, సురాసురాన్ = దేవదానవులచేత,
అధఃకరోతి = క్రిందుపఱచుచున్నావో.

తా. దేవా ! ఆది మధ్యాంతరహితమైన నీ సనాతనరూపము యొక్క మహిమను గొనియాడుట కెంతటివాఁడు గావలెను? నీవుజన్మ మాత్రముచేత మనుష్యుఁడవైయైనను మహిమచేత దేవాసురులను మీఱినవాఁడవు.

శ. స.—నవిద్యతే అన్యఃగురుః యస్యాస్సా అనన్యగురుః తస్యాః అనన్యగుర్వాః, గుర్వాః గురోః గుర్వోః గురూణాం అనన్యగురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ష. ఏ. తవ తే యవయోః వాం యుష్మాకంవః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. కేన కాభ్యాం కైః కింశబ్దః. మ. పు. తృ. ఏ. కేవలం అన్యాయం. పురాణాచసామూర్తిశ్చ పురాణమూర్తిః తస్యాః పురాణమూర్తేః, పురాణమూర్తేః పురాణమూర్త్యోః పురాణమూర్తీనాం పురాణమూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. మహతోభావః మహిమా, మహిమా మహిమానౌ మహిమానః మహిమశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అవగమ్యతే, అవగమ్యతే అవగమ్యంతే అవపూర్వకగమ్యతావిత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్మణి పర్తమానే లటి ఆత్మనే. ప్ర. ఏ. మనుష్యాత్ జన్మ యన్యసః మనుష్యజన్మా తస్య మనుష్యజన్మనః, జన్మనః జన్మనోః జన్మనాం మనుష్యజన్మశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అపి. అవ్య. సురాశ్చ అసురాశ్చ సురాసురాః తా సురాసురా, సురాసురం సురాసురౌ సురాసురా సురాసురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. గుణైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భవా, భవా భవంతౌ భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. భవస్య ఛేదః భవచ్ఛేదః భవచ్ఛేదం కుర్వంతీతి భవచ్ఛేదకరాః తైః భవచ్ఛేదకరైః, కరేణ కరాభ్యాం కరైః భవచ్ఛేదకరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కరోతి కరుతః కుర్వంతి. డుక్ప్రోకరణే ఇత్యస్తా త్సకర్మకాత్ కర్తరివర్తమానేలటి పర్తస్మైపది. ప్రథ. ఏ. అథః. అవ్య.

అనన్యేతి. న విద్యతే అన్యో గురుర్యస్యా స్తస్యాః, అనన్యగుర్వ్య ఇ త్వేత దీకారాంతః పాఠః. సమాసా త్పా గుకారేణ 'న ద్యత శ్చేతి కప్రసంగో న. పశ్చాత్త్వసుపఃర్జనాధికారాత్. 'ఓతో గుణవచనా ది' తి న ప్రాప్నోతి. 'జీతి హ్రస్వశ్చేనతి వా' త్దీప్త్యాత్. 'అణ్ణద్యాః' ఇతి అడాగమః. కేచి త్సమాసాంత విధి రనిత్యై తీకారం సంపాదయంతి. తస్యాః సర్వోత్తరాయాః, తవ పురాణ

మూర్తేః కేవలం, అమానుషస్వరూపస్యైవ, 'కేవలః కృత్స్న ఏక స్సాస్త్రి త్కేవలం
చావధారణే' ఇతి శాశ్వతః. మహిమా కే నావగమ్యతే, న కేనా పీ త్యర్థః. కుతః
మనుష్యా జ్ఞన్త యస్యసః. మనుష్యజన్తాపి భవాత్. 'అవజ్ఞోహి బహువ్రీహి ర్వ్యధి
ధికరణో జన్తాన్యత్తరపదః' ఇతి వామనః. భవచ్ఛేదకరైః సంసారనివర్తకైః గుణైః
జ్ఞానాదిభిః, సురాసురాన్ సురాసురవిరోధస్య కార్యోపాధిక త్వేనాశాశ్వతిక
త్వాత్. 'యేషాం చ విరోధ శాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైకపద్యాన ఇ త్యాహుః
అధః కరోతి. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః. భవచ్ఛేదస్య యుష్మదస్తదన్యత్వేన
శేషత్వాదితి. మానుష ఏవ తే మహిమా దురవగాహః, అమానుషస్తు కిము తేతి తాత్ప
ర్యార్థః. ద్వితీయార్థే అసక్య ద్వ్యంజనయుగ్తావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః.

లఘూకరిష్య న్నతిభారభంగురా

మమూం కిల త్వం త్రిదివా దవాతరః,

ఉదూఢలోకత్రితయేన సాంప్రతం

గురు ధరిత్రీ క్రియతే తరాం త్వయా.

3౬

టీ. త్వం=నీవు, అతిభారభంగురాం - అతిభార=అధికమైన(దుర్జ
నుల) బరువుచేత, భంగురాం=చేడ్పడియున్న, అమూం = ఈభూమిని,
లఘూకరిష్యన్ = తేలికగలదానిగాఁజేయఁగోరినవాఁడవై, త్రిదివాత్
=స్వర్గమునుండి, అవాతరఃకిల=ఉద్భవించితివిగదా, సాంప్రతం=ఇప్పుడు,
ఉదూఢలోకత్రితయేన-ఉదూఢ=కుక్షి నిడుకొనఁబడిన, లోకత్రితయేన=
మూఁడులోకములుగల, త్వయా=నీచేత, ధరిత్రీ=భూమి, గురుః=గౌరవిం
పఁదగినది(బరువుగలది)గా, క్రియతేతరాం=మిగులచేయఁబడుచున్నది.

తా. దుష్టజనభారముకతన మిగుల వన్నె దరిగియున్న మీ
భూమిభారమును బాపుటకై నీ వవతరించితివి. అయినను కుక్షిస్థాపిత
భువనుఁడవైననీవు ఈభూమిని మిగుల బరువు (గౌరవము) గలదానిని
గా జేయుచున్నావు. నీయావిర్భావముచేత నీభూమి పవిత్రయై సర్వ
జన పూజ్యమైనదనితా.

శ. స.—అలఘుం లఘుం సంపద్యమానాంకరిష్యన్ లఘూ
కరిష్యన్, కరిష్యన్ కరిష్యన్తా కరిష్యన్తః లఘూకరిష్యచ్ఛబ్దః త. పు.
ప్ర.ఏ. అత్యంతంభారః అతిభారః అతిభారేణ భంగురా అతిభారభంగురా
తాం అతిభారభంగురాం, భంగురాం భంగురే భంగురాః అతిభారభంగురా

శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అమూం, అమూం అమూ అమూః అదశ్శబ్దః స.
 స్త్రీ. ద్వి. ఏ. కిల. అవ్య. త్వం, త్వం యువాం యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః
 ద. పు. ప్ర. ఏ. తృతీయాద్యః త్రిదివః తస్మాత్ త్రిదివాత్, త్రిదివాత్
 త్రిదివాభ్యాం త్రిదివేభ్యః త్రిదివశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అవాతరః అవా
 తరతం అవాతరత. అవపూర్వకత్వాప్లవనతరణయో రిత్యస్మా త్సకర్మ
 కాత్ కర్తరి భూతేలజీ పరస్మై. మధ్య. పు. ఏ. త్రయః అవయా అస్య
 త్రితయం లోకానాం త్రితయం లోకత్రితయం ఉదూఢం లోకత్రితయం
 యేనసః ఉదూఢలోకత్రితయః తేన ఉదూ...యేన, త్రితయేన త్రిత
 యాభ్యాం త్రితయైః ఉదూ...త్రితయశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. సాంప్ర
 తం అవ్య. గురవః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 ధరిత్రీ, ధరిత్రీ ధరిత్ర్యో ధరిత్ర్యః ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్రి
 యతే క్రియేతే క్రియంతే. డుకృష్ణో కరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్మణి
 వర్తమానే లటి ఆత్మనేపది ప్రథ. పు. ఏ. అతిశయేన క్రియతే క్రియ
 తేతరాం అవ్య. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మ
 చ్శబ్దః ద. పు. తృ. ఏ.

లఘూకరిష్యన్నితి. త్వ మతిభాచే జోర్జన స్వరూపేణ, భంగురాం స్వయం
 జ్యమానాం, 'భంజభాసమదోఘుర జి'తి ఘురచ్. 'భజ్జురః కర్తకర్త రీ'తి వామిని.
 అమూం భువ మిత్యర్థః. లఘూకరిష్యన్నిర్భరాం కరిష్యక్ కిల. 'కృభ్యస్తి—' ఇత్యు
 నా భూతతద్భావే చ్విః. 'చ్వా చే'తి దీర్ఘః. తృతీయా ద్యో స్త్రీదివ స్స్వర్గః తస్మాత్,
 'ఘజర్థే కవిధానం' వృత్తివిషయే సంఖ్యాశబ్దస్య పూరణార్థత్వం త్రిభాగాదినత్. అవా
 తరః అవతీర్ణోఽసి, సాంపత్రం సంప్రతి, ఉదూఢలోకత్రితయేన, కుత్సా విచిత్రతా.
 త్వయా ధరిత్రీ భూమిః, గురుః పూజ్యా భారవతీచ, క్రియతేతరాం అతిశయేన క్రియ
 తే, 'తిజ శ్చ'తి తరవ్. 'కిమేత్తి జన్యయఘాదామ్యద్రవ్యప్రకర్ష' ఇత్యాంప్రతివ్యయ.
 లఘూకర్తాపి గురుకర్తేతి విరోధప్రతీతేః విరోధాభాసోఽలంకారః. 'అభాస త్వే'తి
 ధస్య విరోధాభాస ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

నిజౌజ సోజ్జసయితుం జగద్ద్రుహః

ముపాజహీథా న మహీతలం యది,

సమాహితై ర ప్యనిరూపిత స్తతః

పదం దృశ స్సాస్యః కథమీశ మాదృశామ్.

టీ. నిజౌజసా-నిజ=స్వకీయమగు, ఓజసా = ప్రతాపముచేత, జగద్ద్రిహం-జగత్=లోకములకు, ద్రుహం=కీడుచేయునట్టి కంసాదిదుష్టులను, ఉజ్జాసయితుం=ఉన్మాదించుటకొరకు, మహీతలం=భూలోకమునుగూర్చి, నోపాజహీధాయది=అవతరించక పోయితివేని, తతః=అలాగై నచో, సమాహితైరపి=ఏకాగ్రచిత్తులగు యోగులచేత సైతము, అనిరూపితః=నిశ్చయించి కనుగొనఁబడని, త్వం=నీవు, హేఈశ=ఓ ప్రభూ! కృష్ణ, మాదృశాం=మావంటివారలయొక్క, దృశః=చూపునకు, పదం=లక్ష్యమైననాఁడవు, కథం=ఎట్లు, స్యాః=అగుదువు.

తా. స్వామీ! లోకద్రోహముచేయు కంసాదిదుష్టులను శిక్షించుటకై నీ వీభూమియం దవతరింతువేని యెరులకు సైతము అందరాని యీదివ్యరూపము మా యీచర్మచక్షుస్సుల కెట్లు లభ్యమగును? నీ యవతారము జగన్మంగళమునకే గాక మాయానందమునకు నని తా.

శ. సః—నిజంచ తదోజశ్చ నిజౌజః తేన నిజౌజసా, ఓజసా ఓజో భ్యాం ఓజోభిః నిజౌజశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. ఉజ్జాసయితుం తుమున్నంత మవ్యయం. జగద్భ్యః ద్రుహ్యంతీతి జగద్ద్రిహః తేషాం జగద్ద్రిహం, ద్రుహః ద్రుహోః ద్రుహం జగద్ద్రిట్శబ్దః హ. పు. ష. ఏ. ఉపాజహీ ధాః ఉపాజహీధాం ఉపాజహీధ్వం ఉపపూర్వక ఓహజ్గతావిత్య స్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలజి ఆత్మ. మధ్య. ఏ. న. అవ్య. మహ్యస్త లం మహీతలం తత్ మహీతలం, మహీతలం మహీతలే మహీతలాని మహీతలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. యది అవ్య. సమాహితైః, సమాహితేన సమాహితాభ్యాం సమాహితైః సమాహితశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. నిరూపితో నభవతీ త్వనిరూపితః, అనిరూపితః అనిరూపితౌ అనిరూపితాః అనిరూపితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తతః తసిబంతావ్యయం పదం, పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. దృశః, దృశః దృశోః దృశాం దృశ్శబ్దః శ. స్త్రీ. ష. ఏ. స్యాః స్యాతం స్యాత అసభువీత్య స్మా దకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదా లిజి పరస్మై మధ్య. పు. ఏ. కథం అవ్య. ఈశ, హేఈశ హేఈశౌ హేఈశాః ఈశశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ.

కౌనియున్న యాకసమును వెలిగింపజేయుటకు సూర్యుడు దక్కనిం
కొకడు శక్తుడగునే, కాదు.

శ. స:—ఉపప్లుతం ఉపప్లుతం ఉపప్లుతే ఉపప్లుతాని ఉపప్లుతశబ్దః
అ. న. ద్వి. ఏ. పాతుం తుమున్నంతావ్యయం. అదః, అదః అమూ అమూ
ని అదశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. మదేన ఉద్ధతాః మదోద్ధతాః తైః మదోద్ధతైః
ఉద్ధతేన ఉద్ధతాభ్యాం ఉద్ధతైః మదోద్ధతశబ్దః అ. పు. త్మ. బ. త్వంయువాం
యూయం యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఏన అవ్య. విశ్వం బిభర్తీతి
విశ్వంభరః తస్యసంబుద్ధిః హేవిశ్వంభర, హేవిశ్వంభర హేవిశ్వంభరా
హేవిశ్వంభరాః విశ్వంభరశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. విశ్వం, విశ్వం విశ్వే
విశ్వాని విశ్వశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఈశిషే ఈశాథే ఈశిథ్వే ఈశవిశ్వర్య
ఇత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. మధ్య. పు. ఏ. ఋతే.
అవ్య. రవేః, రవేః రవోః రవీణాం రవిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. త్వాశయితుం
తుమున్నంత మవ్యయం. క్షమేత క్షమేతాంక్షమేరక్ష మూషసహ
నే ఇత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి విధ్యాదాలిజి ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. క కాకే
కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. తమసాంకాండాః తమస్కాండాః క్షపాయాః
తమస్కాండాః క్షపాతమస్కాండాః క్షపాతమస్కాండాః క్షపాత
మస్కాండాః మలీమసంక్షపా...మసం, మలీమసం మలీమసే మలీమసాని
క్షపా...మసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. నభః, నభః నభసీ నభాంసి నభశ్శ
బ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

నను కోఽసానిర్బంధః య నమైవాయం దుష్టనిగ్రహాధికార ఇత్యాశంక్య
అనన్యసాధ్యత్వాదిత్యాహః.—

ఉపప్లుతమితి. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః విశ్వత్రాతా, 'సంజ్ఞాయాం భృశృశృ
జీ' త్యాదినా ఖచ్చిత్యయే ముమాగమః. మదోద్ధతైః కంసాదిభిః, ఉపప్లుతం పీడితం,
అదో విశ్వం లోకం పాతుం రక్షితుం, త్వమేవ ఈశిషే శక్నోషి, విశ్వంభరత్వా
దితి భావః. ఈశ విశ్వర్యే లటి థాన్. అత్ర వైధర్ష్యేణ దృష్టాంత మాహ—ఋతఇతి.
క్షపాయా రాత్రేః, తమస్కాండాః స్తమోన్దరైః, 'కాండోఽస్త్రీ' దణ్డబాణాంబ్యవర్గా
వసరవారి స్వి'త్యమరః. 'కస్కానిషు చే'తి విసర్జనీయస్య సత్వమ్. మలీమసం మలినం,
'మలీమసం తుమలినం కచ్చరం మలదూషితమి'త్యమరః. 'జ్యోత్స్నాతమి సే'త్యాది

నామత్వర్థియో నిపాతః.నభః తౌళయితుం విశదీకర్తుం,రవేః ఋతేరవింవి నా, 'అన్యారాదితరర్త' ఇత్యాదినా పంచమీ. కః ఓమేతశ్చయత్,నకోఽపీత్యర్థః.ఓమూషసహనే లిజ్. అత్రవాక్యద్వయేఽపి సమాసధర్మస్యైకస్య ఈశిషే ఓమే తేతి శబ్దద్వయేన వస్తుప్రతిపత్తుభావేన నిర్దేశా త్తత్రాపి వ్యతిరేకముఖత్వా ద్వైధర్మ్యేణ ప్రతిపత్తుపమాలంకారః. తమక్తం—, సర్వస్య వాక్యార్థగతత్వేన సామాన్యస్య వాక్యద్వయే పృథక్నిర్దేశే ప్రతిపత్తుపమా.

కరోతి కంసాదిమహీభృతాం వధా

జనో మృగాణామివ యత్తవస్తవమ్,
హరే హిరణ్యాక్షపురస్సరాసుర

ద్విపద్విషః ప్రత్యుత సా తిరస్క్రియా.

35

టీ. జనః=లోకము, మృగాణామివ=కూరమృగములయొక్కవలె, కంసాది...తాం-కంస=కంసుఁడే, ఆది=మొదలుగాఁగల, మహీభృతాం=దుష్టరాజులయొక్క, వధాత్=సంహారమువలన, తవ=నీయొక్క, స్తవం=స్తోత్రమును, కరోతీతియత్=చేయుచున్నదనుటయేదికలదో, హేహరే=ఓకృష్ణా, హిర...ద్విషః-హిరణ్యాక్ష=హిరణ్యాక్షుఁడే(బంగారుకండ్లవాఁడు), పురస్సర=మొదలైన, అసుర=రాక్షసులను, ద్విప=ఏనుఁగులకు, ద్విషః=శత్రువైన, తవ=నీకు, ప్రత్యుత=యోచించఁగా, సా=ఆస్తోత్రము, తిరస్క్రియా=అవమానమే.

తా. కృష్ణా! కంసాదిదుష్టరాజులను కూరమృగములను జంపినట్లుచంపి లోకమునకు మేలొనర్చినందులకై నిన్నుజనులు మిగులస్తుతింతురుగాని హిరణ్యాక్షుఁడు మొదలగు మహాపరాక్రమవంతులను సయితము రూపుమాపిన నీకీవీరిస్తోత్రములు గౌరవాపాదకములు కావు సరిగదా పైపెచ్చు. అకీర్తికరములుగూడ నగును. మహావిభవముగల నీకీతుచ్చులను బరిమార్చుటన నెంతపని? అత్యల్పము.

శ. స.—కరోతి కురుతః కుర్వన్తి డుకృష్కోకరణే ఇత్యస్తాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. ఏ. కంసః ఆదిః యేషాంతే కంసాదయః మహీం బిభ్రతీతి మహీభృతః కంసాదయశ్చ తే మహీభృతశ్చ కంసాది మహీభృతః తేషాం కంసా...భృతాం, భృతః భృతోభృతాం కంసాది...భృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. వధాత్, వధాత్

వధాభ్యాం వధేభ్యః వధశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. జనః, జనః జనౌ జనాః జన
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మృగాణాం, మృగస్య మృగయోః మృగాణాం మృగ
శబ్దః అ. పు. ష. బ. ఇవ. అవ్య. యత్ అవ్య. తవ, తవ తే యువయోః
వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. స్తవం, స్తవం స్తవౌ స్త
వాన్ స్తవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హరే, హేహరే హేహరీ హేహరయః
హరిశబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. పురః సరతీతి పురస్సరః, హిరణ్యవికారే
అక్షిణీయస్యసః హిరణ్యాక్షః హిరణ్యాక్షః పురస్సరః యేషాంతే
హిర...స్సరాః హిర...రాశ్చ తే అసురాశ్చ హిర...సురాః, హిర...
సురా ఏనద్విషాః హిర...ద్విషాః హిర...ద్విషానాం ద్విట్ హిర...
ద్విట్ తస్య హిర...ద్విషః, ద్విషః ద్విషాః ద్విషాం హిర...ద్వి
ట్శబ్దః ష. పు. ష. ఏ.

కరోతీతి. కించ జనో మృగాణామిన, కంసాది మహీభృతాం వధా భేదోః
తవ స్తవం స్తోత్రం, 'స్తవః స్తోత్రం స్తుతిర్నుతిరి' త్యమరః. కరో తీతి యత్, హేహ
రే కృష్ణ, సిం హేతి చ గమ్యతే. సా స్తుతిక్రియా, హిరణ్యాక్షపురస్సరాః హిరణ్యా
క్షప్రముఖాః యే అసురాః త ఏనద్విషా గజా స్తేషాం ద్విషా హంతు రి త్యర్థః.
తస్య తవ, ప్రత్యుత వై పరీత్యేన, 'ప్రత్యుతేత్యుక్తవై పరీత్యే' ఇతి గణవ్యాఖ్యానే. తిర
స్క్రియా అవమానః, య దితి సామాన్యే నపుంసకమ్. నేతి విధేయ లిజ్జమ్. గజఘాతిన
స్సింహస్య, మృగవధవర్జనమిన మహాసురహంతు స్తవ కంసాదిక్షుద్రస్య పవధోద్ధాటనం
తిరస్కార ఏ వేత్యర్థః. ఆ త్రాసురద్విషానామితి హరివద్ధరి రితి శ్లిష్ట పరంపరితరూప
కమ్ మృగాణా మి వేత్యుపమయా అంగాంగీభావేన సంకీర్యతే.

ఇటుల తనమాటలమీఁద రుచిపుట్టించి యింక దావచ్చినకార్య
మును దెలుపుచున్నాఁడు.

ప్రవృత్త ఏవ స్వయ ముజ్జిత క్లమః

క్రమేణ పేష్టుం భువనద్విషా మసి,

తథాపి వాచాలతయా యునక్తి మాం

మిథ స్త్వదాభాషణలోలుపం మనః.

౪౦

టీ. త్వం = నీవు, ఉజ్జిత క్లమః - ఉజ్జిత = విడువఁబడిన,
క్లమః = అలయికగలవాఁడవై, క్రమేణ = వరుసతో, భువనద్విషాం -
భువన = లోకములకు, ద్విషాం = ద్రోహకారులైనవారికి, పేష్టుం =

నుఱుమాడుటకొఱకు, స్వయం=ఒకరిప్రోత్సాహ మవశ్యములేక నీయం
త నీవే, ప్రవృత్తిః = కడంగినవాడవు, అన్యేవ = అయితేవి. తథాపి=
అట్లులేనను, మిథః = ఏకాంతమున, త్వదాభాషణలోలుపం - త్వత్
=నీతోడ, ఆభాషణ = ముచ్చటించుటయందు, లోలుపం = ఉవ్వి
ళ్లురుచున్న, మనః = నాచిత్తము, మాం = నన్ను, వాచాలతయా
=వదరుబోతుతనముతోడ, యునక్తి = కూర్చుచున్నది.

తా. ఒకరి ప్రేరేపణలేక నీయంత నీవేలోకపీడాకరులై న దుష్టుల
నందఱను మఱువకుండ నొక్కొకనిగా నుక్కడంచుచున్నను మీతోఁ
గొంచెముసేపైనను ఏకాంతమున ముచ్చటించుమనుకోరికయే నా కీవాఁ
గుబోతుతనమును గలిగించుచున్నది.

శ. స.—ప్రవృత్తిః, ప్రవృత్తిః ప్రవృత్తౌ ప్రవృత్తాః ప్రవృత్తశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. స్వయం అవ్య. ఉజ్జితః క్లమః యేనసః
ఉజ్జితక్లమః, క్లమః క్లమా క్లమాః ఉజ్జితక్లమశబ్దః అ. పు. ప్ర.
ఏ. క్రమేణ, క్రమేణ క్రమాభ్యాం క్రమైః క్రమశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ.
పేష్టుం తుమున్నంతావ్యయం. భువనాని ద్విషస్తీతి భువనద్విషః తే
షాం భువనద్విషాం, ద్విషః ద్విషాః ద్విషాం భువనద్విట్యబ్దః ష. పు. ష.
బ. అసిన్ధః స్థ అసభువీత్యస్మాదకర్మకా త్కర్తరి వర్త మానే లటి పర
స్మైపది మధ్య. పు. ఏ. తథా అవ్య. అపి అవ్య. కుత్సితాః వాచః అస్య
సంశితీ వాచాలః వాచాలస్యభావః వాచాలతా, తయా వాచాలతయా
వాచాలతాభ్యాం వాచాలతాభిః వాచాలతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. యు
నక్తియుజ్జః యుజ్జన్తి, యుజిర్ యోగే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి వర్త
మానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. మాం, మాం మా ఆవాంనౌ అస్మాన్
నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. మిథః అవ్య. త్వయా ఆభాష
ణం త్వదా భాషణం త్వదాభాషణేలోలుపం త్వదా...లోలుపం, లో
లుపం లోలుపే లోలుపాని త్వదా...లోలుపశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.
మనః, మనః మనసీ మనాంసి మనశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ఏవం స్తుత్యాదిభి రభిముఖీకృ త్యాగమనప్రయోజనం వక్తు ముపోద్ఘాతయతి -
ప్రవృత్తిఇతి. త్వ ముజ్జితక్లమ స్తుక్తశ్రమస్సౌ, క్రమేణ భువనాని ద్విషం
తీతి భువనద్విషో దుష్టాః తేషాం పేష్టుం తాన్ హంతుమిత్యర్థః. 'జాసినిప్రహణ నాటకో'

ధృష్టిమహాహింసాయా' మితీకర్మణి శేషే షష్ఠీ. స్వయమేవాప్రేరిత ఏవ ప్రవృత్తోఽన్యేవ త్వర్ణి పిష్టపేషణం మాత్కార్షిరితిచేత్తత్రాహ—తథాపి స్వతః ప్రవృత్తేఽపి, మిథో రమాసి, త్వదాభాషణే త్వయా సహ సల్లాపే, లోలుపం లుబ్ధం 'లుబ్ధోఽభిలాషుకః సప్రజ్ఞః కృమా లోలుపలోలుభా' వి త్యమరః. మనః మాం వాచాలతయా సహ యన క్తేలత్. వాచాలం కరో తీ త్యర్థః. వాచో బహ్వ్యోఽస్య సం తీతి వాచాలః. 'అల జాతుజౌబహుభాషిణీ'తి అలచ్చిత్యయః. 'స్యా జ్జల్పకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవా గి'త్యమరః.

ఇకఁ దనమాట నక్కఱతో వినుమని సకారణముగాఁ బ్రార్థించు చున్నాఁడు.—

త దింద్రసందిప్త ముపేన్ద్రో యద్వచః

క్షణం మయా విశ్వజినీన ముచ్యతే,

సమస్తకార్యేషు గతేన ధుర్యతా

మహిద్విష స్తద్భవతా నిశమ్యతామ్.

౪౧

టీ. తత్ = అందువలన, హే ఉపేంద్ర=ఓ శ్రీకృష్ణస్వామీ, ఇంద్రసందిప్తం-ఇంద్ర=ఇంద్రునిచేత, సందిప్తం=చెప్పి పంపఁబడినదియు, విశ్వజినీనం=ఎల్లవారికీ హితమైన, యద్వచః=ఏమాట, క్షణం=కొంచె ముసేపు, మయా=నాచేత, ఉచ్యతే=చెప్పఁబడుచున్నదో, తత్ = ఆమాట, అహిద్విషః=దేవేంద్రునియొక్క, సమస్తకార్యేషు=ఎల్లపను లయందును, ధుర్యతాం=నిర్వాహకత్వమును, గతేన = పొందిన, భవ తా=నీచేత, నిశమ్యతాం=వినఁబడుఁగాక.

తా. కావున నోయింద్రానుజా దేవేంద్రుఁడు మీవద్ద మనవి చేయుమని పంచినమాట యొకటి గలదు. లోకక్షేమదాయకమైన దానిని సావధానముగా నవధరింపుము. నీవెప్పుడును ఇంద్రునికిఁ గావల సిన యెల్లకార్యములలో భారపడి యుండువాడవే కదా.

శ. స.—తత్, అవ్య. ఇంద్రదేణసందిప్తం ఇంద్రసందిప్తం, ఇంద్ర సందిప్తే ఇంద్రసందిప్తం ఇంద్రసందిప్తాని ఇంద్రసందిప్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇంద్రముపగతః ఉపేంద్రః తస్యసంబుద్ధిః హే ఉపేంద్ర, హే ఉపేంద్ర హే ఉపేంద్రో హే ఉపేంద్రాః ఉపేంద్రశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యేయాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వచః, వచః

వచసీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. క్షణం అవ్య. మయా, మయా
 ఆవాభ్యాం అస్తాభిః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. విశ్వస్మైజనాయ
 హితం విశ్వజనీనం, విశ్వజనీనం విశ్వజనీనే విశ్వజనీనాని విశ్వజనీన
 శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉచ్యతే ఉచ్యేతే ఉచ్యంతే వచపరిభాషణ ఇత్య
 సా త్సకర్మకా త్కర్మణి వర్తమానే లటి, ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. సమ
 స్తాని చ తాని కార్యాణి సమస్తకార్యాణి తేషు సమస్తకార్యేషు,
 కార్యే కార్యయోః కార్యేషు కార్యశబ్దః అ. న. స. బ. గతే
 న, గతేన గతాభ్యాం గతైః గతశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ధురం వహ
 తీతి ధుర్యః ధుర్యస్యభావః ధుర్యతా తాం ధుర్యతాం, ధుర్యతాం
 ధుర్యతే ధుర్యతాః ధుర్యతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అహేః ద్విట్
 అహిద్విట్ తస్య అహిద్విషః, ద్విషః ద్విషోః ద్విషాం అహిద్విట్శబ్దః
 ష. పు. ష. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. భవతా,
 భవతా భవద్భ్యాం భవద్భిః భవచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. నిశమ్య
 తాం నిశమ్యేతాం నిశమ్యంతాం నిపూర్వక శముద్ పశమ ఇత్య
 స్మా త్సకర్మకాత్ కర్మణి ప్రార్థనాయాం లోటి ప్ర. పు. ఏ.

అథ స్వవాక్యశ్రవణం సహేతుకం ప్రార్థయతే:—

తదితి. త త్తస్తాత్, ఇంద్ర ముపగత ఉపేంద్రః, హేఇంద్రానుజ అతఏ వేం
 ద్రసంధిష్టం. శ్రోతవ్య మితి భావః. కించ విశ్వస్మై జనాయహితం విశ్వజనీనం, 'అత్త
 న్విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్' ఇతి ఖప్రత్యయః. య ద్వచః, క్షణం న తు చిరం, మ
 యోచ్యతే, త ద్వచః, అహిద్విషో వృత్తఘ్నస్య, 'సర్వే వృత్తాస్మి రేఽప్యహి' రితి వైజ
 యంతీ. సమస్తకార్యేషు, ధుర్యతాం ధురంధరత్వం, గతేన అతోఽపి భవతా నిశమ్య
 తాం శూయతాం, ప్రార్థనాయాం లోట్. ధురం వహతీతి ధుర్యః. 'ధురో యడ్ధకా'
 వితి యత్ప్రత్యయః. స్ఫుట మత్ర పదార్థసహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

శిశుపాలుని జంపవలెనని చెప్పఁబోవుచు వానింజంప నీవేకాని
 యన్యులు శక్తులుగా రని సూచించుటకు ముందు వాని పూర్వజన్మ
 వృత్తాంతము జెప్పి వాని యాద్యత్యమును దెలుపుచున్నాఁడు.—

అభూ దభూమిః ప్రతిపక్షజన్మనాం

భియాం తనూజ స్తపనద్యుతి ర్దితేః,

య మింద్ర శబ్దార్థనిషూదనం హరే

హిరణ్య పూర్వం కశిపుం ప్రచక్షతే.

౪౨

టీ. ప్రతిపక్షజన్మనాం-ప్రతిపక్ష = శత్రువులవలన, జన్మనాం = పుట్టిన, భియాం = భయములకు, అభూమిః = గోచరుడు కానివాఁడును, తపనద్యుతిః = సూర్యుని వేడిమివంటి ప్రతాపము గలవాఁడును, దితేః = దితియొక్క, తనూజః = కొడుకు, అభూత్ = ఉండెను. హరేః = ఇంద్రుని యొక్క, ఇంద్ర...దనం-ఇంద్రశబ్దం=ఇంద్రశబ్దముయొక్క, అర్థం=వాచ్యమైన మహాదైశ్వర్యలక్షణమైన యర్థమునకు, నిషూదనం = ఉచ్చేదకుఁడైన, యం=ఏదైత్యుని, హిరణ్యపూర్వం=హిరణ్యశబ్దము పూర్వపదమునఁగల, కశిపుం=కశిపునామధారినిగా, ప్రచక్షతే=చెప్పుదురో.

తా. ఇంద్రుని యింద్రత్వమునకుఁ బాపి త్రిలోకములలో నేరికిని లోఁగక సూర్యప్రతాపుఁడై యుద్ధతిమైఁ జరించిన హిరణ్యకశిపుఁడను దైత్యుఁ డొకఁ డుండెను.

శ. స. — అభూత్, అభూత్ అభూతాం అభూవన్ భూసత్తా యా మిత్యస్మా దకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లుజీ పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. భూమిః న భవతీత్యభూమిః, అభూమిః అభూమి అభూమయః అభూమి శబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపక్షజన్మనాంసాంతాః ప్రతిపక్షజన్మానః, తాసాం ప్రతిపక్షజన్మనాం, జన్మనః జన్మనోః జన్మనాం ప్రతిపక్షజన్మన్ శబ్దః న. స్త్రీ. ష. బ. భియాం, భియః భియోః భియాం భీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ. తన్వాః జాతః తనూజః, తనూజః తనూజౌ తనూజాః తనూజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపనస్యద్యుతిరివ ద్యుతిః యస్యసః తపనద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః తపనద్యుతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దితేః, దితేః దిత్యోః దితీనాం దితిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. యం, యం యౌ యాన్ యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వీ. ఏ. ఇన్ద్రీ ఇతిశబ్దః ఇంద్రశబ్దః, ఇంద్రశబ్దస్వార్థః ఇంద్రశబ్దార్థః ఇంద్రశబ్దార్థస్య నిషూదనః ఇంద్రశబ్దార్థనిషూదనః తం ఇంద్ర...దనం, నిషూదనం నిషూదనౌ నిషూదనాన్ నిషూదనశబ్దః అ. పు. ద్వీ. ఏ. హరేః, హరేః హర్యోః హరీణాం హరిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. హిరణ్యం పూర్వే యస్యసః హిరణ్యపూర్వః తం హిరణ్యపూర్వం,

హిరణ్యపూర్వం హిరణ్యపూర్వో హిరణ్యపూర్వో హిరణ్యపూర్వ
 శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కశిపుం, కశిపుం కశిపూ కశిపూ కశిపు
 శబ్దః ఉ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రచక్షే ప్రచక్షా తే ప్రచక్షు తే ప్రపూర్వ
 కచక్షిజ్జ్వక్తాయాం వాచీ త్యస్తాద్ధాతో ర్ద్వికర్మకాత్ కర్తరి వర్త
 మానే లటి పరస్మై. ప్ర. బ.

అథ శిశుపాలో హంతవ్య ఇతి వక్తుం త స్యావశ్యవధ్య త్వేనన్యవధ్యత్వజ్ఞాప
 నాపయికత యాత్యేద్ధత్యప్రకటనార్థం జన్తాంతరవృత్తాంతంతావ ద్ధ్వాటయతి. —

అథాదితి. ప్రతిపక్షా చ్ఛతోః జన్త యాసాం తాసాం భియాం, అథామి
 రవిషయః, నిర్భీక ఇ త్యర్థః. తపనద్యుతి స్ఫూర్త్యప్రతాపః దితే స్తనూజో దైత్యోఽభూ
 త్. కోఽసా విత ఆహ—హరే రింద్రస్య ఇంద్రశబ్దార్థనిషూదనం ఇందతీ తీంద్రః ‘ఇ
 ది పరమేశ్వర్యై.’ ‘ఋజేం ద్రే’ త్యాదినా రన్వృత్యయాంత జాణాదికో నిసాంతః.
 తస్య ఇంద్రశబ్దస్య ఇంద్ర ఇతి సంజ్ఞాపదస్య, యోఽర్థః. పరమేశ్వర్యలక్షణః, తస్య
 నిషూదనం నివర్తకం కర్తరిబ్యుత్. హరేరైశ్వర్యహర్తార మిత్యర్థః. యం దైత్యం హిర
 ణ్యపూర్వం హిరణ్యశబ్దపూర్వం, కశిపుశబ్దం ప్రచక్షు తే, హిరణ్యకశిపు మాహు రి త్యర్థః.
 అత్ర హిరణ్యశబ్దపూర్వత్వం కశిపుశబ్దస్యైవ న తు సంజ్ఞనః తదర్థ స్యేతి శబ్దపరస్య
 కశిపుశబ్ద స్యార్థగతత్వే నాప్రయోజ్యస్య ప్రయోగా దవాచ్యవచనాఖ్యార్థదోష మా
 హుః. — ‘య దవాచ్యస్య వచన మావాచ్యవచనం హి త ది’తి. సమాధానంతు. ఏవం
 విధవిషయే శబ్దపరే ణాప్యర్థలక్షణేతీకథంచిత్యంపాద్య మిత్యుక్తమస్తాభి ర్దేవపూర్వం
 గిరిం తే ఇతి, ‘ధను రుపపద మస్మై వేదమభ్యాదిదేశ’ ఇత్యేతద్వాఖ్యానావసరే
 సంజీవిన్యాం ఘంటాపథే చ. విశేషిత శ్చాత్ర—యం దైత్య ముద్దిశ్య హిరణ్యపూర్వం
 కశిపుం హిరణ్యశబ్దపూర్వం కశిపుశబ్దం ప్రచక్షు తే సంజ్ఞా త్వేన ప్రయుజ్జే ఇతి.

సమత్సరేణాసుర ఇత్యుపేయుషా

చిరాయ నామ్నః ప్రథమాభిధేయతామ్,

భయస్య పూర్వావతర స్తరస్వినా

మనస్సు యేన ద్యుసదాం న్యధీయత.

౪౩

టీ. సమత్సరేణ=పగతోఁగూడినవాఁడును, అసురః ఇతి=అసు
 రుఁ (నాశముచేయువాఁ) డను, నామ్నః=పేరునకు, చిరాయ=చాల
 కాలమునకు, ప్రథమాభిధేయతాం=మొదటి లక్ష్యమగుటను, ఉపే
 యుషా=పోందినవాఁడును, తరస్వినా=బలవంతుఁడైన, యేన=ఏహిర

ణ్యకశిపునిచేత, ద్యుసదాం = దేవతలయొక్క, మనస్సు=చిత్తముల
యందు, భయస్య=దిగులుయొక్క, పూర్వావతరః=ఆద్యప్రవేశము,
న్యధీయత=చేయఁబడినదో.

తా. అతికోపనుఁడును అతినిర్దయుఁడై లోకపీడనొనరించి 'అసు
ర' శబ్దమునకు ప్రథమలక్ష్యముగా నేర్పడినవాఁడును, మహాబలపరా
క్రమ సంపన్నుఁ డగు నీహిరణ్య కశిపుఁ డొకఁడు ప్రబలినది మొదలు
కొనియే దేవతలకు భయమననేమియో తెలియఁజొచ్చెను.

శ. స.—మత్సరేణసహవర్తత ఇతి సమత్సరః తేన సమత్సరేణ,
సమత్సరేణ సమత్సరాభ్యాం సమత్సరైః సమత్సరశబ్దః అ. పు. తృ.
ఏ. అస్యతీత్యసురః, అసురః అసురౌ అసురాః అసురశబ్దః అ. పు. ప్ర.
ఏ. ఉపేయుషా, ఉపేయుషా ఉపేయివద్భ్యాం ఉపేయివద్భిః ఉపేయివ
చ్ఛబ్దః స. పు. తృ. ఏ. చిరాయ అస్య. నామ్నః, నామ్నః నా
మ్నోః నామ్నాం నామ్నశబ్దః న. న. ష. ఏ. ప్రథమశ్చాసౌ అభి
ధేయశ్చ ప్రథమాభిధేయః ప్రథమాభిధేయస్యభావః ప్రథమాభిధే
యతా తాం ప్రథమాభిధేయతాం, అభిధేయతాం అభిధేయతే
అభిధేయతాః అభిధేయతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భయస్య, భయ
స్య భయయోః భయానాం భయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. పూర్వశ్చాసౌ
అవతరశ్చ పూర్వావతరః, అవతరః అవతరౌ అవతరాః పూర్వావ
తరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తరః అస్యాస్తీతితరస్వీ తేన తరస్వినా, తర
స్వినా తరస్విభ్యాం తరస్విభిః తరస్విశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. మనస్సు, మన
సి మనసోః మనస్సు మనశ్శబ్దః స. న. స. ఏ. యేన, యేన
యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. దివిసీద స్తీతిద్యుసదః తేషాం
ద్యుసదాం, ద్యుసదః ద్యుసదోః ద్యుసదాం ద్యుసచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ.
న్యధీయత న్యధీయేతాం న్యధీయంత నిపూర్వకడుధాఞ్ ధారణపోషణ
యోః ఇత్యస్తా త్సకర్మకాత్ కర్మణి భూతే లజి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ.

సమత్సరేణేతి. సమత్సరేణ, సవైరేణ, 'మత్సరోఽన్యశుభద్యేషే' ఇ త్యమరః.
అస్యతీ త్యసురః. 'అసేరురన్' అసుర ఇతి నామ్నః, చిరాయ చిరకాలేన, 'చిరా
య చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇ త్యవ్యయే ష్వమరః. ప్రథమాభిధేయ

తాం ఉపేయుషా అన్వర్థతయా ముఖ్యార్థతాం గతేన, తరస్వి నా, బలవతా, 'తనసీ' బల
రంహసీ' ఇతి విశ్వః. యేన హిరణ్యకశిపునా, దివి నీదంతీతి ద్యుసదః దేవాః, తేషాం
మనస్సు భయస్య పూర్వావతరః ప్రథమప్రవేశః, 'ఋగ్వేద' న్యధీయత నిహితః,
ఘోషః కర్మణి లక్ష్. అస్మా దేవ దేవానాం భయోత్పత్తి రభూ ది త్యర్థః.

దిశా మధీశాం శ్చతురో యత స్సురా

నపాస్య తం రాగహృతా సి పేవిరే,

అనాపు రారభ్య తత శ్చలా ఇతి

ప్రవాద ముచ్చై రయశస్కరం శ్రియః.

౪౪

టీ. శ్రియః=కలుములు, యతః=ఎప్పుడు, దిశాం=దిక్కులకు,
అధీశాన్=దొరలయిన, చతురః = నలువురగు, సురాన్ = వేల్పులను
(ఇంద్ర యమ వరుణ కుబేరులను), అపాస్య=త్యజించి, రాగహృతాః -
రాగ=ప్రేమచేత, హృతాః = ఆకర్షించబడినవై, సి పే.విరే=నేవించిన
(పోందిన) వో, తతారభ్య=అప్పుడు మొదలుకొని, అయశస్కరం=
చెడ్డపేరును దెచ్చునట్టి, ఉచ్చైః=గొప్పదగు, చలాః=ఒక-చో నిలుకడ
లేనివి(వ్యభిచారిణులు), ఇతి=అని, ప్రవాదం=లోకనిందను, అనాపుః=
పోందినవి.

తా. సంపదధిష్ఠానదేవతలు తా మంతకుముందున్న యింద్ర
యమ వరుణ కుబేరులను వీడి యీహిరణ్యకశిపుని గుణములకు లోకై
యాతనిం బొందినవి. అది మొదలుగానే వానికి చంచల లని పేరు
గలిగినది.

శ. స.—దిశాం, దిశః దిశోః దిశాం దిచ్ఛబ్దః శ. స్త్రీ. ప. బ.
అధీశాన్, అధీశం అధీశౌ అధీశాన్ అధీశ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. చతురః,
చత్వారః చతురః చతుర్భిః చతుర్భ్యః చతుర్భ్యః చతుర్భ్యాం చతుర్భ్య
చతుశ్శబ్దః రేఫాంతః స్త్రీలిङ్గః ద్వితీ. నిత్య బ. యతః తసిలం త మవ్య
యం. సురం, సురం సురౌ సురాన్ సురశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపాస్య ల్యబ
ంతమవ్యయం. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. రాగేణహృ
తాః రాగహృతాః, రాగహృతా రాగహృతే రాగహృతాః రాగ
హృతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. సి పే వే సి పే వా తే సి పే విరే పే వ్య

సేవనే ఇ త్యస్తాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి
ఆత్మనేపది ప్రథ. పు. బ. అవాప అవాపతుః అవాపు ఆప్యవ్యాప్తావిత్వ
స్తాత్ సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. బ. ఆరభ్య,
ల్యబంతావ్యయం. తతః తసిలంతావ్యయం. చలాః, చలా చలే చలాః చలా
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. ప్రవాదం, ప్రవాదం ప్రవాదా ప్రవా
దా ప్రవాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. అప్రశస్తం యశః,
అయశః అయశఃకరోతీ త్యయశస్కరః. తం అయశస్కరం, అయశస్క
రం అయశస్కరా అయశస్కరా అయశస్కరశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.
శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియా శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

దిశామితి. శ్రియ స్సంపదః, యతో య దే త్యర్థః. దిశా మధీశా దిక్పతీ నపి,
చతుర స్సురా, ఇంద్రయమవరుణమజేరా, అపాస్య హి త్వా తం హిరణ్యకశిపుం,
రాగహృతాః రాగాకృష్టా స్సత్యః, న తు బలా దితి భావః. సిషేవిరే, యతో వీరప్రి
యాః శ్రియ ఇతి భావః. తత ఆరభ్య తదాప్రభృతి, అయశః కరోతీ త్యయశస్కరం
దుష్కీర్తిహేతు మిత్యర్థః. 'కృణో హేతుతాచ్ఛిల్యానుహా మ్యేష్యి'తి టప్రత్యయః.
అతః కృ క మీ త్యాదినా నిసర్జనీయస్య సత్త్వం. ఉచ్చైః ప్రమరం, చలా అస్థిరాః,
ఇతి ప్రవాదం జనాపవాదం, అవాపుః, దగీశానా మపి సర్వహరణం కృత మితి తదా
ధిపత్యస్య పరాకా షేతి భావః.

పురాణి దుర్గాణి నిశాత మాయుధం

బలాని శూరాణి ఘనాశ్చ కల్పకాః,

స్వరూపశోభైకఫలాని నాకినాం

గణై ర్య మాశంక్య తదాదిః చక్రిరే.

౪౫

టీ. నాకినాం=దేవతలయొక్క, గణైః=యూధములచేత, యం=
ఏహిరణ్యకశిపుని, ఆశంక్య=అపాయకారినిగాఁ దలఁచుకొని, తదాది=
అప్పుడు మొదలుకొని, స్వరూపశోభైకఫలాని - స్వరూప=ఆకారముల
యొక్క, శోభ=ప్రకాశ మే, ఏక=ఒక్కటగు, ఫలాని=ప్రయోజనము
గాఁగల (ఇది పురాదు లన్నిటికి ననుసంధేయము), పురాణి=నగళ్లు,
దుర్గాణి=కోటలు అగడ్తలు మొదలగువానిచే జొరరానివిగా, చక్రిరే
=చేయఁబడియెను. ఆయుధం=అస్త్రశస్త్రాదికము, నిశాతం=వాడిగ
లదిగా, చక్రే=చేయఁబడెను, బలాని=సేనలు, శూరాణి=వీరపురుషులు

గలవిగా, చక్రిరే=చేయఁబడెను, కళ్ళుకాః=మైమలుపులు, ఘనా శ్చ=దుర్భేద్యములుగా, చక్రిరే=చేయఁబడినవి.

తా. హిరణ్యకశిపుఁడు ప్రబలుదాఁక తా మకుతోభయ్యులై త మ్మొవరును జెనకువారు లేనందున దేవసంఘములకుఁ గలపట్టణములు ఆయుధములు మొదలైనవి ఊరక చూపులకేగాని మఱి యెందులకు నుపయోగములేక వేడుకకుమాత్రమే యుండెను. ఇతని దారుణత్వమును జూచినది మొదలు వీఁడెప్పుడేని దమకు పలాయనవిద్య నుపదేశించునని జడిసి పట్టణములను దుర్గములుగాఁ జేసికొని కత్తులు పదునుబెట్టుకొని ఉక్కుగల యోధులను సంపాదించుకొని గట్టిజీరాలుదొడిగికొని శత్రు పులవలన నపాయమందకుండ జాగ్రత్తతో మెలఁగఁజొచ్చిరి.

శ. స.—పురాణి, పురం పురే పురాణి పురశబ్దః అ. స. ప్ర. బ. దుఃఖేనాపి గన్తు మశక్యాని దుర్గాణి, దుర్గం దుర్గే దుర్గాణి దుర్గశబ్దః. అ. స. ప్ర. బ. నిశాతం, నిశాతం నిశాతే నిశాతాని నిశాతశబ్దః అ. స. ప్ర. ప. ఆయుధం, ఆయుధం ఆయుధే ఆయుధాని ఆయుధశబ్దః అ. స. ప్ర. బ. బలాని బలం, బలం బలే బలాని బలశబ్దః అ. స. ప్ర. బ. శూరాణి, శూరిం శూరే శూరాణి శూరశబ్దః అ. స. ప్ర. బ. ఘనాః, ఘనః ఘనైః ఘనాః ఘనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. కంచుకాః, కంచుకః కంచుకా కంచుకాః కంచుకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వరూపస్య శోభా స్వరూపశోభా ఏకంచ తత్ ఫలం చైకఫలం స్వరూపశోభైవ ఏకఫలం యేషాం తాని స్వరూ...లాని, ఫలం ఫలే ఫలాని స్వరూప...ఫలశబ్దః అ. స. ప్ర. బ. న అకమస్మిన్నితి నాకః, నాకఏషామస్తీతినాకినః తేషాం నాకినాం, నాకినః నాకినోః నాకినాం నాకిశబ్దః న. పు. ప. బ. గణైః, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యం, యం యే యాని యచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆశంక్య, ల్యబంతావ్యయం తత్కాలః ఆదిర్యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా తదాది క్రియావిశేషణమవ్యయం చక్రిరే చక్రాతే చక్రిరే డుక్యథోకరణే అత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్మణి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ. హు.

పురాణీతి. కించ, నాకినాం సురాణాం, గణైః యం హిరణ్యకశిపుం ఆశంక్య, బాధకత్వే నోత్పేక్ష్య స కాల ఆది ర్యస్మిన్ త త్తదాది, తదాప్రభృతీత్యర్థః. స్వ

యాపశోభైశ్చ, ఏకఫలం ముఖ్యం ప్రయోజనం, యేషాం సురాదీనాం తాని తథోక్తాని ప్రాగీద్యగ్ సాధ్యశత్రో రభావా దితి భావః. 'నపుంసక మనపుంసకే నైకవ చ్ఛాన్య తరస్యా మి'తి నపుంసకైక శేషః. పురాణి దుర్గాణి ప్రాకారపరిఘాదిభి రగమ్యాని, చక్రిరే. 'సుమహో రధికరణే' ఇతి గమే ర్థః. ఆయుధం చ నిశాతం నిశితం, చక్రే, 'శో తనూకరణ' ఇతి ధాతోః క్తః. 'శాచ్ఛోరన్యతరస్యా మి'తీత్యవికల్పా త్పక్షే ఆత్మమ్. బలాని సైన్యాని శూరాణి శౌర్యవంతి, చక్రిరే సంపాదితాని, కంచుకాః వారవాణాః లోహవర్మాణీత్యర్థః. 'కంచుకో వారవాణోఽస్త్రీ'త్యమరః. ఘనా దుర్భేదాః, చక్రిరే లిప్తౌ. ఇత్థం నిత్యసన్నద్ధాః జాగ్రతి స్తే త్యర్థః.

స సంచరిష్ణు భువనాంతరేషు యాం

యదృచ్ఛయా శిశ్రయ దాశ్రయ శ్శ్రియః,

అకారితస్యై మకుటోపలస్థల

త్కరై స్త్రిసంధ్యం త్రిదశైర్దిశే నమః.

౪౬

టీ. భువనాంతరేషు=ఇతరలోకములయందు, సంచరిష్ణుః=తిరుగఁ గోరికగలవాఁడును, శ్రియః = సంపదకు, ఆశ్రయః=నెలవగు, సః=ఆ హిరణ్యకశిపుఁడు, యదృచ్ఛయా=ఇచ్ఛచొప్పున, యాం=ఏ, దిశం= దిక్కును, అశ్రియత్=చేరునో, మకుటో...కరైః- మకుట=బొమిడిక ములందలి, ఉపల=మణులయందు, స్థలత్=జాటుచున్న, కరైః= చేతులుగల, త్రిదశైః=దేవతలచేత, త్రిసంధ్యం = ముప్పొద్దులును, తస్యై=ఆ, దిశే=హిరణ్యకశిపుఁడున్నదిక్కుకొఱకు, నమః=నమస్కా రము, అకారి=చేయఁబడెను.

తా. ఆహిరణ్యకశిపుఁడు విలాసముగా లోకాంతరములయందు విహరింపఁగోరి మహావిభవము మై వెడలి యెటుజేరునో దేవతలందఱు నాదిక్కునకుదిరిగి ముప్పొద్దులు దండములు బెట్టుచుందురు.

శ. స.—సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. సంచరితుంశీలమ స్యేతి సంచరిష్ణుః, చరిష్ణుః చరిష్ణూ చరిష్ణః సంచరిష్ణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. అన్యాని, భువనాని భువనాంతరాణి తేషు భువనాంతరేషు, భువనాంతరే భువనాంతరయోః భువనాంతరేషు భువనాంతరశబ్దః అ. స. స. ఏ. యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. బ. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛా

శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అశిశ్రియత్ అశిశ్రియతాం అశిశ్రియక్
 శ్రిశ్ నేవాయా మిత్యస్తా త్సకర్త కాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజి పరస్మై
 ప్ర. పు. ఏ. ఆశ్రయః, ఆశ్రయః ఆశ్రయా ఆశ్రయాః ఆశ్రయశబ్దః
 అ. పు. ప్ర. ఏ. శ్రియః, శ్రియః శ్రియోః శ్రియాం శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
 ష. ఏ. అకారి అకారిషా తాం అకారిషత డుకృష్కోకరణే ఇత్యస్తాత్స
 కర్త కాత్ కర్తణి భూతేలుజి ఆత్తనే ప్రథ. ఏ. తస్యై, తస్యై తాభ్యాం
 తాభ్యః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. చ. ఏ. మకుటేషు, ఉపలాః మకుటోపలాః
 మకుటోపలేషు స్థలస్తః మకుటోపలస్థలంతః మకుటోపస్థలస్తః కరాః
 యేషాం తే మకు...కరాః తైః మకు...కరైః, కరేణ కరాభ్యాం కరైః
 మకు...కరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తిస్సణాం, సంధ్యానాం సమాహారస్త్రి
 సంధ్యం తత్ త్రిసంధ్యం, త్రిసంధ్యం త్రిసంధ్యే త్రిసంధ్యాని త్రిసంధ్య
 శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. తిస్రః దశాః యేషాం తే త్రిదశాః, త్రిదశః త్రిదశౌ
 త్రిదశాః తైః త్రిదశైః త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః
 అకారాస్తః పు. తృ. ఏ. దిశే, దిశే దిగ్భ్యాం దిగ్భ్యః దిక్ష్బబ్దః ఆ.
 స్త్రీ. చ. ఏ. నమః. అవ్య.

సంకతి. అన్యేషు భువనేషు, భువనాంతరేషు 'సుప్సు పే'తి సమాసుః. సంచరణ్ణః
 సంచరణశీలః. 'అలంకృ ఇ'త్యాదినా చరే రిష్ణుచ్ఛ్రత్యయః. శ్రియః లక్ష్యో, ఆశ్ర
 యః స హిరణ్యకశిపుః, యదృచ్ఛయా స్వైరవృత్త్యా, 'యదృచ్ఛా స్వైరి తే'త్యమ
 రః. యాం దిశ మశిశ్రియత్ అగమత్ శ్రయతే ర్లుక్. 'ణీ శ్రీ'త్యాదినా చణీ ద్వి
 ర్భాషః. ఇయజాదేశః. మకుటోపలేషు, మాళిరత్నేషు స్థలంతః కరాః యేషాం తైః
 శిరసి బద్ధాంజలిభి రిత్యర్థః. 'ఉపలాః ప్రస్తరే రత్న'ఇతి విశ్వః. త్రిస్రో దశా అవస్థాః
 బాల్యకౌమారయాసనాని, జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తైః త్రిదశైః దేదైః, య
 ద్వా త్రిదశపరమాణం వయో యేషా మిత బహువ్రీహా సంఖ్యేయే డచ్. త్రిస్రస్సం
 ధ్యా స్సమాహృతా స్త్రీసంధ్యమ్. 'తద్ధితా ర్థ'త్యాదినా సమాహారే ద్విగుః. 'ద్విగు
 రేకవచనం' వా టాబంత ఇతి పతే నపుంసకత్వమ్. అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. త
 స్యై దిశే, 'నమ స్స్వస్తీ'త్యాదినా చతుర్థీ. నమః నమస్కారః, అకారి కృతః, కృషః
 కర్తణి లుక్. 'చిచ్ భావకర్మణో' రితి చిణి వృద్ధిః. సంధ్యావస్త నేఽపి దిక్షి యమం
 పరీక్ష్యజ్య తదాగమనభయా తస్యై దిశే నమస్కారః కృత ఇతి భావః.

అవ. ఆ హిరణ్యకశిపునిగూడ నీవే సంహరించితివిగదా యనుచున్నాడు.—

సటాచ్ఛటాభిన్నఘనేన బిభ్రితా
 నృసింహస్సైంహీ మతనుం తనుం త్వయా,
 స ముగ్ధకాంతా స్తనసజ్గభజ్జురై
 రురోవిదారం ప్రతిచస్కరే నఖైః.

౪౭

టీ. హే నృసింహ=ఓ మానవశ్రేష్ఠుడా, సైంహీం=సింహపుదగు, అతను=గొప్ప, తనుం=మూర్తిని, బిభ్రితా=భరించుచున్నవాడవు గనుకనే, సటా...ఘనేన-సటా=జూలుయొక్క, ఛటా=కుచ్చులచే, భిన్న=విడళించబడిన, ఘనేన=మబ్బులుగల, త్వయా=నీచేత, సః=ఆహిరణ్యకశిపుడు, ముగ్ధ...భంగురైః - ముగ్ధ=లేతవగు, కాంతా=ప్రియురాలియొక్క, స్తన=కుచములయొక్క, సంగ=తాకుడుచేతనైనను, భంగురైః=వంగిపోవునట్టి, నఖైః=గోళ్లచేత, రురోవిదారం=తొమ్ముబగులజీల్చి, ప్రతిచస్కరే=చంపబడెనుగదా.

తా. కృష్ణా! ఆహిరణ్య కశిపుని నీవే మబ్బుపొడవున మహాన్నతమై కూరనరసింహరూపు దాల్చి ప్రియురాలి పూపచనులతాకునకుసైతము మొక్కవోవునంత సుకుమారము లైనగోళ్లతో తొమ్ముబగులజీరి చంపితివి కదా!

శ. స.—సటానాం, ఛటాః సటాచ్ఛటాః సటాచ్ఛటాభిః భిన్నాః సటాచ్ఛటాభిన్నాః సటా...భిన్నాః ఘనాః యేనసః సటా...ఘనః తేన సటా...ఘనేన, ఘనేన ఘనాభ్యాం ఘనైః సటా...ఘనశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. బిభ్రతా, బిభ్రితా బిభ్రద్భ్యాం బిభ్రద్భిః బిభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. నా సింహావన నృసింహః, తస్యసంబుద్ధిః హే నృసింహ, నృసింహ నృసింహా నృసింహః నృసింహశబ్దః అ. పు. సం. ప్ర. ఏ. సింహస్యేయం, సైంహీ తాం సైంహీం, సైంహీం సైంహ్యా సైంహీః సైంహీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుః, నభవతీ త్యతనుః తాం అతనుం, అతనుం అతనూ అతనూః అతనుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తనుం, తనుం తనూ తనూః తనుశబ్దః

ఉ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః
 యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు.
 ప్ర. ఏ. కాంతాయాః, స్తనౌ కాంతాస్తనౌ ముగ్ధౌచ తౌ కాంతాస్త
 నౌచ ముగ్ధకాంతాస్తనౌ ముగ్ధ... స్తనయోః సంగః ముగ్ధ...సంగే
 నాపి భంగురాః ముగ్ధ...భంగురాః తైః ముగ్ధ...భంగురైః, భంగు
 రేణ భంగురాభ్యాం భంగురైః భంగురశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఉరః,
 విదార్య ఉరోవిదారం ణములంతావ్య. ప్రతిచస్కరే ప్రతిచస్కరాతే
 ప్రతిచస్కరిరే ప్రతిపూర్వకక్యా విక్షేపే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్మ
 ణి భూతేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. నఖేన, నఖేన నఖాభ్యాం నఖైః
 నఖశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

అథ సోఽపి త్వయైవ హత ఇ త్యాహ.—

సప్తతి. హే నృసింహ నారసింహ ఇవేత్యుపమితసమాసః. నా చాసౌ సింహ
 శ్చేతి ప్రస్తావాత్. సింహ స్వేమాం సైంహీం, అతను మనల్పాం, తనుంకాయం, విభ్ర
 తా, సింహవతారభాజేత్యర్థః. ఆతఏవ సటాచ్ఛటాభిః కేసరసమూహైః, భిన్నాః
 ఘనా మేఘాః యేన తేన, అభ్రంకషనిగ్రహత్వా దితి భావః. 'సటాచ్ఛటా కేసర
 యోః, తనుంకాయే కృశేఽల్పక' ఇ త్యుభయత్రాపి విశ్వః త్వయా సదైత్యః, ముగ్ధౌ
 నవా, 'ముగ్ధ స్సౌమ్యే నవే మూఢ' ఇతి వైజయంతీ. యా కాంతాస్తనౌ, తయోః సంగే
 నాపి, భంగురై ర్నఖైః, ఉరో విదార్య ఉరోవిదారం, 'పరిక్లిశ్యమానే చే'తి ణ
 ముల్. ప్రతిచస్కరే హతః, కిరతేః కర్మణి లిట్. 'ఋచ్ఛత్యైతా మి' తి గుణః.
 'హింసాయాం ప్రతే శ్చే'తి సుడాగమః. పజ్రకతినోఽపి నఖైర్విదారిత ఇ త్యవాజ్ఞన
 సగోచరమహిమ్నః తే కిమసాధ్య మితి భావః.

అవ. ఇత వాని తరువాతి జన్మమందలి వృత్తాంత మెత్తుచు
 న్నాడు.—

వినోద మిచ్చ న్నథ దర్పజన్మనో

రణేన కణ్ఠ్యా త్రిదశై స్సమం పునః,

స రావణో నామ నికామభీషణం

బభూవ రక్షః క్షతరక్షణం దివః.

౪౮

టీ. అథ=తరువాత, సః=ఆహిరణ్యకశిపుఁడే, పునః=మరల,
 త్రిదశైస్సమం=దేవతలతోఁగూడ, రణేన=యుద్ధముచేత, దర్పజన్మనః=

పొగరువలనఁ గలిగిన, కండ్వాః=(చేతుల) తీటయొక్క, వినోదం=పోవుటను, ఇచ్చణ్=కోరుచు, దివః=స్వర్గమునకు, క్షతరక్షణం=నెమ్మదిని పోఁగొట్టునట్టి, నికామభీషణం-నికామ=మిగుల, భీషణం = ఉగ్రమైన, రావణోనామ=రావణుడని ప్రసిద్ధుడైన, రక్షః=రాక్షసుడుగా, బభూవ=ఁజయెను.

తా. వాఁడే మరల దేవతలతో యుద్ధముచేసి చేతులదీట బావుకోఁదలంచి రావణుడను పేర మహాభయంకరమూర్తితో స్వర్గమునకుఁ బీడ గలిగించు రాక్షసుడై జనించెను.

శ. స. — వినోదం, వినోదం వినోదా వినోదా వినోదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్చణ్, ఇచ్చణ్ ఇచ్చన్తై ఇచ్చన్తః ఇచ్చచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అథ అవ్య. దర్పాత్, జన్మయస్యాస్మా దర్పజన్మా తస్యాః దర్పజన్మనః, జన్మనః జన్మనో జన్మనాం దర్పజన్మశబ్దః స. స్త్రీ. ష. ఏ. రణేన, రణేన రణాభ్యాం రణైః రణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. కండ్వాః, కండ్వాః కండ్వోః కంఢానాం కంఢాశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. ఏ. త్రిదశ పరిమాణం వయః, ఏషామస్తీతి త్రిదశాః తైః త్రిదశైః, త్రిదశేన త్రిదశాభ్యాం త్రిదశైః త్రిదశశబ్దః అ. పు. తృ. బ. సమం అవ్య. పునః అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. విశ్రవసోఽపత్యం పుమాన్ రావణాః, రావణాః రావణౌ రావణాః రావణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. నికామం భీషణం నికామభీషణం, భీషణం భీషణే భీషణాని భీషణశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. రక్షః, రక్షః రక్షసీ రక్షౌంసి రక్షశ్శబ్దః స. స. ప్ర. ఏ. క్షతం రక్షణం యేన తత్ క్షతరక్షణం, రక్షణం రక్షణే రక్షణాని క్షతరక్షణశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. దివః, దివః దివోః దివాం దివ్శబ్దః వ. స్త్రీ. ష. ఏ.

అథా స్యానంతరజన్తచేష్టితా న్యాచష్టే —

వినోదమితి. అథ సః హిరణ్యకశిపుః, పునః భూయోఽపి, త్రిదశై స్సమం దేవై స్సహ 'సాకం సత్రా సమం సహే'త్యమరః. రణేన యుద్ధేన, దర్పాత్ అంతస్సారాత్, జన్మయస్యాః తస్యాః, కండ్వాః భుజకంఢాతేః, వినోద మపనోద మిచ్చణ్, ప్రాగ్భవే నఖక్షతై స్తదపనోదభావా దితి భావః. దివః స్వర్గస్య క్షతం

రక్షణం రక్షా యేన తత్, క్షతమ్యరక్షణమిత్యర్థః. సాపేక్ష త్వేఽపి గమకత్వా త్సమా
సః. ఏతేన దేవసర్వస్వాపహాంత్యముక్తా. భీషయతీతి భీషణం నంద్యాదిత్వాల్ల్య
ట్ప్రిత్యయః. నికామం భీషణం. 'సుప్సు పే' తి సమాసః. రావణో నామ రావణ ఇతి
ప్రసిద్ధం, రక్షః, బభూవ, రాక్షసయోనా జాత ఇత్యర్థః. విశ్రవసోఽపత్యం పుమాన్
రావణ ఇతి విగ్రహః. 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'విశ్రవసో విశ్రవణ రవణా' వితి ప్రకృ
తే రవణాదేశః. పౌరాణికాస్తు రావయతీతి రావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తనుక్త ము
త్తరకాండే— 'యస్తాల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయ మాగతమ్, తస్మా త్వం
రావణో నామ నామ్నా వీర భవిష్యసీ' తి. కాతేర్ణ్యంతాత్కర్తరిల్లుటో. రావణరక్ష
సో ద్వియతలింగత్వా ద్విశేషణ నిశేష్యభావేఽపి స్వలింగతా.

అవ. ఇక వీని ద్వాన్వయమునే పదునెనిమిదిశ్లోకములలోఁ
జెప్పుచున్నాఁడు:—

ప్రభు ర్బుభూషు ర్భువనత్రయస్య య
శ్శిరోఽతిరాగా ద్దశమం చికర్తిషుః,
అతర్కయ ద్విఘ్న మి వేష్టసాహసః
ప్రసాద మిచ్ఛాసదృశం పినాకినః.

౪౯

టీ. యః=ఏరావణాసురుఁడు, భువనత్రయస్య=ముల్లోకములకు,
ప్రభుః=ఏలిక, బుభూషుః=కాఁగోరినవాఁడై, అతిరాగాత్=నిండువేడు
కవలన, దశమం=పదియవ, శిరః=తలను, చికర్తిషుః=నఱుకఁబూనిన
వాఁడై, ఇష్టసాహసః - ఇష్ట=ఒప్పిదమైన, సాహసః =దుడుకుఁదనము
కలవాఁడు గావుననే, ఇచ్ఛాసదృశం =తనకోరిక కనుగుణమైనదైనను,
పినాకినః=ఈశ్వరునియొక్క, ప్రసాదం=అనుగ్రహమును, విఘ్నమివ=
అంతరాయమునునలెనే, అతర్కయత్=తలఁచెనో.

తా. ఈ రావణుఁడు ముల్లోకములకుఁ దాన రాజుగాఁగోరి యీ
శ్వరునిఁగూర్చి తపమునేయుచు నందులో తనతలలు దఱిగి హోమముఁ
జేయుచుండఁగా నొక్క పదియవతల మిగిలియుండఁగా నీశ్వరుఁడు ప్ర
త్యక్షమయి కోరినవరము లిచ్చుచున్నను అది తనపూనికి విఘ్నము
గాఁ దలఁచెను. అంతటి మహాసాహసపరుఁడని భావము.

శ. స.—ప్రభవతీతి, ప్రభుః, ప్రభుః ప్రభూ ప్రభవః ప్రభుశబ్దః ఉ.
పు.ప్ర. ఏ. భవితుమిచ్ఛుః బుభూషుః, బుభూషుః బుభూషూ బుభూషవః

బుభూషుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. త్రయః; అనయవాః అస్యత్రయం భువ
నస్యత్రయం భువనత్రయం తస్య భువనత్రయస్య, భువనత్రయస్య భువ
నత్రయయోః భువనత్రయాణాం భువనత్రయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. యః,
యః యా యైః యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. శిరః, శిరః శిరసీ శిరాంసి
శిరశ్చబ్దః న. న. ద్వి. ఏ. అత్యంతశ్చ సారాగశ్చ అతిరాగః అతి
రాగః తస్మాత్ అతిరాగాత్, రాగాత్ రాగాభ్యాం రాగేభ్యః అతి
రాగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దశమం, దశమం దశమే దశమాని దశ
మశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కర్తితు మిచ్చుః చిక్ర్తిషుః, చిక్ర్తిషుః చిక్
ర్తిషూ చిక్ర్తిషవః చిక్ర్తిషుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అతర్క్యయత్,
అతర్క్యయతాం అతర్క్యయన్ భావార్థక తర్క్యధాతో శ్చైరాదికాత్
సకర్మకా త్కర్తరిభూతే లుజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. విఘ్నం, విఘ్నం
విఘ్నా విఘ్నాన్ విఘ్నశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇష్టం, సాహసం య
స్యసః ఇష్టసాహసః, సాహసః సాహసౌ సాహసాః ఇష్టసాహసశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రసాదం, ప్రసాదౌ ప్రసాదాన్ ప్రసాదశబ్దః అ. పు.
ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛాయాః, సదృశః ఇచ్ఛాసదృశః తం ఇచ్ఛాసదృశం, ఇచ్ఛా
సదృశం ఇచ్ఛాసదృశౌ ఇచ్ఛాసదృశాన్ ఇచ్ఛాసదృశశబ్దః అ. పు.
ద్వి. ఏ. పినాకః, అస్యాస్తీతి పినాకీ, తస్య పినాకినః, పినాకినః పినాకినోః
పినాకినాం పినాకిన్ శబ్దః న. పు. ష. ఏ.

అ ధాస్యోద్ధత్య మష్టాదశశ్లోకై ర్వాచక్షే.—

ప్రభు రితి. యో రావణః భువనత్రయస్య ప్రభుః స్వామి, బుభూషుః భవితు
మిచ్చుః, భవతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. అతిరాగా దత్యుత్సాహాత్, న తు ఫలవి
శంబననిర్వేదా దితి భాషః. దశమం శిరః, చిక్ర్తిషుః కర్తితుం ఛేత్తు మిచ్చుః, 'కృతీ
ఛేదన' ఇతి ధాతో స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. ఇష్టసాహసః, ప్రియసాహసః, అతఏ
వేచ్ఛాసదృశం స్వేచ్ఛానురూపం, పినాకిన శ్చివస్య ప్రసాదం వరం, విఘ్నమి వాతర్క్య
యత్ ఉ త్ప్రేక్షితవాన్ ఇతి పరమసాహసికత్వోక్తిః, ఇత ఆరభ్య శ్లోకషష్ఠేఽపి
యచ్చబ్దస్య స రావణో నామ రక్షో బభూ వేతి పూర్వే జాన్వయః. రంగరాజస్తు
'నచక్ర మ స్యాక్రమతాధికంధర మి' త్యుపరిష్టా దన్వయ ఇత్యాహ. తదసత్. 'గుణా
నాం చ పరార్థత్వా ది'తి న్యాయా దారుణ్యాదివత్ ప్రత్యేకం ప్రధానాన్వయినాం
మిథ స్సంబంధాయోగా ది త్యలం శాఖాచంక్రమణేన.. పురాకిల రావణః కామ్యే

కర్మణి ప్రజాపతి పీఠానాయ నవ శిరాంసి అగ్నౌ హుత్వా దశమారంభే సంతుష్టాత్
తస్మాత్త్రైలోక్యాధిపత్యం వ్రత ఇ త్యుత్తరకాండోక్తా కథాఽత్రానుసంధేయా.

ఇతః కైలాసమును దొర్లించినసంగతి జెప్పుచున్నాఁడు. —

సముత్తి పక్ష యః పృథివీభృతాం వరం

వరప్రదానస్య చకార శూలినః,

త్రసత్తుషారాద్రిసుతాససంభ్రమ

స్వయంగ్రహశ్లేషసుఖేన నిష్క్రియమ్.

గీ॥

టీ. యః = ఏరావణుఁడు, పృథివీభృతాం = కొండలలో, వరం =
మేటియగు కైలాసమును, దర్పాత్ = క్రొవ్వువలన, సముత్ పక్ష =
పెల్లగించినవాడై, శూలినః = సాంబమూర్తియొక్క, వరప్రదానస్య =
వెనుకనుడివిన ఇష్టవరదానమునకు, త్రస...సుఖేన-త్రసత్ = భయ
పడిన, తుషారాద్రిసుతా = హిమవంతుని కూతురగు పార్వతీదేవియొ
క్క, ససంభ్రమ = కలవరముతోఁగూడిన, స్వయంగ్రహ = తనంతఁదా
బట్టుకొనుటచేతనైన, ఆశ్లేష = కాగిలింతచేతనైన, సుఖేన = ఆనందము
చేత, నిష్క్రియం = ఋణవిముక్తిని, చకార = చేసికొనెనో.

తా. ఈతఁ డొకనాఁడు క్రొవ్వి కైలాసపర్వతము దగ్గఱకుఁ
బోయి తన యిరువదిబాహువులతో నావెండికొండను బెల్లగించి యీ
శ్వరుఁడు తనకిచ్చిన వరదానమునకు మాటుగా నాయనకు పార్వతీదేవి
యొక్క స్వయంగ్రహశ్లేషమును గలిగించెను. వీఁడు కొండదొర్లించి
పగనే పార్వతి భయమంది శివునికంతమందు బిగ్గ గాగిలించెనని
భావము. కాముకులకు తాముగాఁ గోరినను దొరకని ప్రియాపరీరంభము
తనంత నది దొరకుట మహాప్రీతిదాయకము గదా.

శ. స. — సముత్ పక్ష, సముత్తి పక్ష సముత్తి పక్ష సముత్తి పక్ష
సముత్తి పచ్చబ్దః. త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యాయే యచ్చబ్దః. ద. పు. ప్ర. ఏ.
పృథివీం బిభ్రతీతి పృథివీభృతః తేషాం పృథివీభృతాం, భృతః భృతోః
భృతాం పృథివీభృచ్చబ్దః త. పు. ష. బ. వరం, వరం వరా వరా
వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. వరస్యప్రదానం వరప్రదానం తస్య వరప్రదా
నస్య, ప్రదానస్య ప్రదానయోః ప్రదానానాం వరప్రదానశబ్దః అ. స.

ష. ఏ. చకారచక్రతుః, చక్రుః డుక్యఞ్ కరణే ఇత్యస్మాత్ సకర్మకాత్
కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైవది ప్ర. ఏ. శూలమస్యాస్తీతిశూలీ తస్య
శూలినః, శూలినః శూలినోః శూలినాం శూలిశబ్దః న. పు. ష. ఏ.
తుషారమయశ్చాసావద్రి శ్చ తుషారాద్రిః తుషారాద్రే సుతా తు
షారాద్రిసుతా త్రసస్తీచసా తుషారాద్రిసుతాచ త్రసత్తుషారాద్రి
సుతా సంభ్రమేణ సహవర్తత ఇతి ససంభ్రమః స్వయం గృహ్యత ఇతి
స్వయంగ్రహః ససంభ్రమశ్చాసా స్వయంగ్రహశ్చ ససంభ్రమస్వయం
గ్రహః త్రస...తాయాః ససం...గృహః త్రస...గ్రహః త్రసగ్రహేణ
ఆశ్లేషః త్రస...శ్లేషః త్రసత్తు...శ్లేషేణ సుఖం త్రసత్తు...సుఖం తేన
త్రసత్తు...సుఖేన, సుఖేన సుఖాభ్యాం సుఖైః త్రసత్తు...సుఖశబ్దః అ.
న. తృ. ఏ. నిష్క్రియం, నిష్క్రియం నిష్క్రియా నిష్క్రియాన్
నిష్క్రియశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

అథ కైలాసోత్తే పవృత్తాంతమాహ.—

సముత్పన్నీతి. యో రావణః, పృథివీభృతాం వరం కైలాసం, సముత్పన్నా,
దర్పాదితి శేషః. శూలినః వరప్రదానస్య పూర్వోక్తస్య త్రసంత్యాః శైలచలనేన వి
భ్రంత్యాః, తుషారాద్రిసుతాయాః పార్యత్యాః ససంభ్రమయః స్వయంగ్రహః ప్రియ
ప్రార్థనాంవినా కంఠగ్రహణం, 'సుప్సు పే'తి సమాసః తేన యః ఆశ్లేషః ఆలింగనం,
తేన య త్సుఖం తేన, త్రైలోక్యాధిపత్యసుఖాదుత్కృష్టసుఖే నేతి భావః. నిష్క్రి
యం ప్రత్యుపకారేణ నిర్గతిం చకార. 'నిష్క్రియో బుద్ధిసామర్థ్యే నిర్గతో చే'తి విశ్వః.
యద్వాక్రయణంచకార, క్రయవ్యవహారేణ యాచ్ఛాద్యదోషం మమార్జేత్వర్థః. అత్ర
సుఖవరప్రదానయో ర్వినిమయా త్వరివృత్తి రలంకారః.

పురీ మవస్కంద లునీహి నందనం

ముషాణ రత్నాని హ రామరాజ్ఞనాః,

విగ్రహ్యా చక్రే నముచిద్విషా బలీ

య ఇత్థ మస్వాస్థ్య మహర్దివం దివః.

శీఠ

టీ. బలీ=పరాక్రమవంతుడైన, యః=ఏరావణుడు, నముచిద్వి
షా=ఇంద్రునితోడ, విగ్రహ్యా=పగగొని, పురీం=ఇంద్రపట్టణమగు నమ
రావతిని, అవస్కంద=ముట్టడించెనో, నందనం=నందనోద్యానమును,
లునీహి=నటికివై చెనో, రత్నాని=మంచివస్తువులన్నిటిని, ముషాణ=

హరించెనో, అమరాజ్ఞనాః=దేవతాస్త్రీలను, హర = అపహరించెనో,
ఇత్థం=ఇట్లే, అహర్దివం=రాత్రింబవళ్ళయందు, దివః=దేవనగరమునకు,
అస్వాస్థ్యం=ఉపద్రవమును, చక్రే=చేసెనో.

తా. వీడిండునితో లేనితగవు కల్పించుకొని అమరావతిపై
దాడివెట్టెను. నందనవనమును బెఱికివేసెను. మంచివస్తువునెల్లఁ గొని
పోయెను. అమరాంగనలను జెఱపట్టెను. ఇట్లొకటననేల యెన్నియో
చెడుగులుచేసి రాత్రింబవలు స్వర్గమునకుఁ బీడగావించుచునే వచ్చెను.

శ. స.—పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః. ఈ. స్త్రీ. ద్వి.
ఏ. అవస్కంద, అవపూర్వకస్కందిర్ గతిశోషణయోరిత్యస్మా త్సకర్మ
కాత్ కర్తరి భూతే లిట్ స్థానాపన్నేలోటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఏక
వచన ద్వివచన బహువచనేషు తుల్యంరూపం, తద్వమోర్విషయే
తుహి స్వాదేశయో ర్వైకల్పికత్వాత్ తదంతంచ భవతి ఏవ ముత్తర
త్రాపి టునీహి లూఞ్ఛేదన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే
లిట్ స్థానాపన్నేలోటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. నందనం, నందనం నందనే
నందనాని నందనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ముషాణ, ముషస్తేయే ఇత్య
స్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి లిట్ స్థానాపన్నేలోటి పరస్మైపది ప్ర. పు.
ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నే రత్నాని రత్నశబ్దః ఆ. న. ద్వి. బ.
హర, హృజ్ హరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకా త్కర్తరి భూతే లిట్ స్థానా
పన్నే లోటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. శోభనాని, అజ్ఞాని సన్త్యాసా
మిత్యంగనాః అమరాణాం అజ్ఞనాః అమరాజ్ఞనాః తాః అమరాంగనా,
అమరాంగనా అమరాంగనే అమరాజ్ఞనాః అమరాంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
ద్వి. ఏ. విగృహ్య ల్యబంతావ్యయం, చక్రే చక్రాతే చక్రరే డుక్మజ్ఞో
కరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మ ప్ర. పు. ఏ. నముచేః
ద్విట్ నముచి ద్విట్ తేన నముచిద్విషా, ద్విషా ద్విడ్భ్యాం ద్విడ్భిః నము
చిద్విట్చబ్దః ష. పు. తృ. ఏ. బలమస్యాస్తీతి బలీ, బలీ బలినౌ బలినః
బలిశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద.
పు. ప్ర. ఏ. ఇత్థం అవ్య. స్వస్థోనభవతీత్యస్వస్థః, అస్వస్థస్యభావః
అస్వాస్థ్యం తత్ అస్వాస్థ్యం, అస్వాస్థ్యం అస్వాస్థ్యే అస్వాస్థాని

అస్వాస్థ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అహనిచ, దివాచ అహర్దివం అన్య.
దివః, దివః దివోః దివాం దివ్ శబ్దః వ. స్త్రీ. ష. ఏ.

పురీమితి. బలీ బలవాక్ యో రావణః నముచిద్విషాశక్రేణ విగృహ్య విరుధ్య,
పురీ మమరావతీం అవస్కంద అవరురోధ, నందనం తద్వనం, లునీహి చిచ్ఛేద, 'ఈహ
ల్యఘో'రితీకాకారః. రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తుని మణీకావా'రత్నం శ్రేష్ఠే మణావ'పీతి
విశ్వః. ముషాణ ముషోష, 'ముషస్తేయే' 'హల శ్చౌ శ్చాన జ్ఞా'వీతి శానజాదేశః. అ
మరాంగనాః దేవస్త్రియః, హర జహర, సర్వత్ర పానఃపున్యేనేత్యర్థః, ఇత్థ మనేన
ప్రకారేణ, అహని చ దివా అహర్దివం, అహన్యహనీత్యర్థః, 'అచతు రే'త్యాదినా
సప్తమ్యర్థే ద్వంద్వంసమాసాంతనివాతః. దివః. స్వర్గస్య ఆస్వాస్థ్య ముపద్రవం. చక్రే
అత్ర అవస్కందేత్యాదౌ 'క్రియాసమభిహారే లోట్ లోట్ హిస్వా వాచ తద్వ
మోరి'త్యనువృత్తౌ, 'సముచ్చయేన్యతరస్యా' మితి వికల్పేన కాలసామాన్యేలోట్.
తస్య యథోపగ్రహం సర్వతిజాదేశో హిస్వా చ. ప్రకరణాదినా త్వర్థవిశేషావసా
నమ్, 'అతోహే' తి యథాయోగ్యం హేర్లుక్. పానఃపున్యం భృశార్థో వాక్రియా
సమభిహారః. అవస్కందనాదిక్రియావిశేషాణాం సముచ్చయఃప్రత్యేకం క్రియాసమ
భిహారః. తత్సామాన్యస్య కరోతే, 'సముచ్చయే సామాన్యవచనస్యే' త్యనుప్రయోగః.
చక్రే ఇతి. అత్ర త్విజ్వేచిత్ర్యాత్సౌశబ్దాభ్యో గుణః 'సుపాం తిజాం చ వ్యుత్పత్తి
స్సౌశబ్ద' మితి లక్షణాత్. సముచ్చయ శ్చాలంకారః.

సలీలయాతాని న భర్తు రభ్రమో

ర్నచిత్ర ముచ్చై శ్శ్రీవసః పదక్రమమ్,

అనుద్రుత సంయతి యేన కేవలం

బలస్య శత్రుః ప్రశశంస శీఘ్రతామ్.

౧౨

టీ. సంయతి=యుద్ధమందు, యేన = ఏరావణునిచేత, అనుద్రు
తః=తఱునుఁబడిన, బలస్య-శత్రుః=బలానురునకు విరోధియగు నింద్రుఁ
డు, అభ్రమోభర్తుః = అభ్రము యను నాఁడేనుఁగు మగఁడైనయైరా
వతముయొక్క, సలీలయాతాని-సలీల = చమత్కారముతోడఁగూడిన,
యాతాని=మందగమనములను, నప్రశశంస=మెచ్చక పోయెను. ఉచ్చై
శ్శ్రీవసః=ఉచ్చైశ్శ్రీవమను తనగుట్టముయొక్క, చిత్రం=అద్భుతమైన,
పదక్రమం=నడకసంపును, నప్రశశంస=కొనియాడకపోయెను. కింతు=
ఇంక నేమన, శీఘ్రతాంకేవలం=తొందరనే, ప్రశశంస=శ్లాఘించెను.

తా. — యుద్ధమం దీతని కోహటించి పాటు చున్నయింద్రుడు వెనుతగిలి పీనిచే దటుమబడినవాడై తనయేనుగుయొక్క తిన్నని నడకను మెచ్చుడు. తనగుట్టము గతివిలాసమును శ్లాఘించుడు. త్వరగా బరుగుదీసినచో గృతార్థుడగుదా యని తలచెడివాడు.

శ. స. — సీలయాసహవర్తంత ఇతి సలీలాని, సలీలాని చ తాని యాతాని చ సలీలయాతాని తాని సలీలయాతాని, యాతం యాతే యాతాని సలీలయాతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. స. అన్య. భర్తుః, భర్తుః భర్తోః భర్తృణాం భర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. అభ్రమోః, అభ్రమోః అభ్రమోః అభ్రమూణాం అభ్రముశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ష. ఏ. స. అన్య. చిత్రం, చిత్రం చిత్రే చిత్రాన్ చిత్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః శ్రవసీయస్యసః ఉచ్చైశ్శ్రీవాః తస్య ఉచ్చైశ్శ్రీవసః, ఉచ్చైశ్శ్రీవసః ఉచ్చైశ్శ్రీవసోః ఉచ్చైశ్శ్రీవసాం ఉచ్చైశ్శ్రీవశబ్దః స. పు. ష. ఏ. పదానాంక్రమః, పదక్రమః తం పదక్రమం, పదక్రమం పదక్రమా పదక్రమాన్ పదక్రమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అనుసృత్య ద్రుతః అనుద్రుతః, అనుద్రుతః అనుద్రుతే అనుద్రుతాః అనుద్రుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సంయతి, సంయతి సంయతోః సంయత్సు సంయచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. స. ఏ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. కేవలం అన్య. బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. శత్రుః, శత్రుః శత్రూ శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రశశంస, ప్రశశంసతుః ప్రశశంసుః ప్రపూర్వకశంసుస్తు తా విత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. ఏ. శీఘ్రస్య భావః, శీఘ్రతా తాం శీఘ్రతాం శీఘ్రతాం, శీఘ్రతే శీఘ్రతాః శీఘ్రతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

సలీలేతి. సంయతి యుద్ధే. 'సముదాయః స్త్రీయా స్సంయ త్సమిత్యాజిసమి ద్యుధ' ఇ త్యమరః. యేన రాజణేన, అనుద్రుతః అనుధావితః, బలస్య శత్రుః, ఇంద్రః అభ్రమో భర్తుః విరావణస్య, సలీలయా తాని గంభీరగమనాని న ప్రశశంస నశ్లాఘు యామాస, తథా ఉచ్చైశ్శ్రీవసః స్వాశ్వస్య, చిత్రం నానావిధం పదక్రమం పాదవి త్తేపం. అర్థపులాయితాదిగతివిశేషమిత్యర్థః. నప్రశశంస. కింతు శీఘ్రగతిమేవ ప్రశ శంస, అన్యథా శీఘ్రం మామాస్కంద్య గృహీష్యతీతి భయా దితి భావః.

అశక్నువన్ సోధు మధీరలోచనః

సహస్రరశ్మే రివ యస్య దర్శనమ్,

ప్రవిశ్య హేమాద్రి గుహాగృహాంతరం

నినాయ బిభ్య ద్దివసాని కౌశికః.

౫౩

టీ. అధీరలోచనః-అధీర=భయముచే గదలునట్టి, లోచనః= కన్నులుగల, కౌశికః = ఇంద్రుడు (గుడ్లగూబ), సహస్రరశ్మేరివ= సూర్యునియొక్కవలె, యస్య=ఏరావణునియొక్క, దర్శనం=ఎదురుపాటును, సోధుం=సైచుటకొరకు, అశక్నువన్=చాలనివాడై, హేమాద్రిగుహాగృహాంతరం-హేమాద్రి=మేరుపర్వతముయొక్క, గుహా= కందరమనునట్టి, గృహ=ఇంటియొక్క, అంతరం=గర్భమును, ప్రవిశ్య= దూఱి, బిభ్యత్=భయపడుచున్నవాడై, దివసాని=దినములను, నినాయ=పుచ్చెను.

తా. అప్రతీపప్రతాపాతిభీషణుడైన యీతని జూడ నోడి యింద్రుడు సూర్యుని జూడఁజాలని గుడ్లగూబవలె కనులు మూతబడఁగా పాఠిపోయి మేరుపర్వతకందరములో దాగుకొని అక్కడను భయపడుచునే కాలము బుచ్చెను.

శ. స.—నశక్నోతీత్యశక్నువన్, అశక్నువన్ అశక్నువంతౌ అశక్నువంతః అశక్నువచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సోధుం తుమున్నం తమన్యయం, అధీరాణి లోచనాని యస్యసః అధీరలోచనః, లోచనః లోచనౌ లోచనాః అధీరలోచనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సహస్రం రశ్మయో యస్యసః సహస్రరశ్మిః తస్య సహస్రరశ్మేః, రశ్మేః రశ్మోః రశ్మీనాం సహస్రరశ్మిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఇవ అవ్యయయోః యేషాం యచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. దర్శనం, దర్శనం దర్శనే దర్శనాని దర్శనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రవిశ్య. ల్యబంతావ్యయం హేన్నః అద్రిః, హేమాద్రిః హేమాద్రేః గుహా హేమాద్రిగుహా హేమాద్రిగుహైవ గృహాః హేమాద్రిగుహా గృహాః హేమాద్రిగుహా గృహాణాం అంతరం హేమా...ంతరం తత్ హేమా...ంతరం, అంతరం అంతరే అంతరాణి హేమా...ంతరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. నినాయ నిన్యతుః నిన్యః ణీఞ్

ప్రాపణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై. ప్ర. పు.
 ఏ. బిభ్యత్, బిభ్యత్ బిభ్యతౌ బిభ్యతః బిభ్యచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర.
 ఏ. దివసాని దివసం దివసే దివసాని దివసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. కాశికః,
 కాశికః కాశికా కాశికాః కాశికశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అశక్నువన్నితి. అధీరలోచనః అస్థిరదృష్టిః, కాశికో మహేంద్రః, ఉలూక
 శ్చ, 'మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాశగ్రాహిషు కాశిక' ఇత్యమరః. సహస్రరత్నేః సూ
 ర్యస్యేవ, యస్య రావణస్య, కర్తణః దర్శనం సోధుం అశక్నువన్, హేమాద్రే ర్నేరోః
 గుహాన గృహం, తస్యాంతరం, ప్రవిశ్య, బిభ్యత్, తత్రాపి వేపమానఏవ. బిభ్యతేః శతరి
 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః. దివసాని దినాని, నినాయ. 'వా తు క్షీ బే దివసవా
 సరా వి' త్యమరః, కాశిక ఇత్యత్రాభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వే నోభయశ్లేషే ౭
 పి విశేష్యశ్లేషసంభవా దులూకవిషయ శబ్దశక్తిమూలా ధ్వనిః, సహస్రరత్నే రివేత్యు
 పమాననిర్వాహకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యంగమ్.

బృహచ్చిలానిష్ఠురకణ్ఠఘట్టనా

ద్వికీర్ణలోలాగ్నికణం సురద్విషః,

జగత్ప్రభో రప్రసహిష్ణు వైష్ణవం

న చక్ర మస్యాక్రమ తాధికన్ధరమ్.

౫౪

టీ. బృహ... ఘట్టనాత్ - బృహత్ = గొప్ప, శిలా = రాతివలె,
 నిష్ఠుర = కఠినమైన, కంఠ = గొంతుయొక్క, ఘట్టనాత్ = రాపిడివలన,
 వికీ... కణం - వికీర్ణ = చెదరిన, లోల = రేగిన, అగ్ని = నిప్పుయొక్క,
 కణం = మిణుగురులు గలది గనుకనే, అప్రసహిష్ణు = మొక్కవోని,
 వైష్ణవం = విష్ణునిసంబంధమైన, చక్రం = సుదర్శనమును, జగత్ప్రభోః
 = సర్వలోకేశ్వరుడగు, అస్య = ఈ, సురద్విషః = దేవవిరోధి యగురా
 వణునియొక్క, అధికంధరం = మెడయందు, నాక్రమత = పట్టకపోయెను.

తా. ఎన్నడును ఎక్కడను కుంతితముకాని విష్ణుదేవుని సుదర్శ
 నముగూడ వీనిమెడయందుఁ బ్రయోగించఁగా నాదెబ్బకు కంఠమందు
 రాతిమీఁదఁగొట్టినట్లు నిప్పులు రేగినవేగాని వానికంఠ మేమియు
 నొవ్వదయ్యెను.

శ. స. — బృహతీ చ సా శిలా చ బృహచ్చిలా బృహచ్చితే
 వనిష్ఠురః బృహచ్చిలానిష్ఠురః బృహచ్చిలానిష్ఠురశ్చ సౌకంఠశ్చ బృహ

టీ. సః = ఆరావణుఁడు, మ దేన = పొగరుచేతను, మదజలము చేతను, ద స్తీవ = ఏనుఁగువలె, విభిన్న శంఖః - విభిన్న = పగులఁగొట్టఁబడిన, శంఖః = శంఖనిధి (శంఖము) గలవాఁడై, కలుషీభవత్ = కలఁతనొందినదియు, నిరస్తగాంభీర్యం - నిరస్త = పోయిన, గాంభీర్యం = నెమ్మది (అగాధత్వము) గలదియు, అపాస్తపుష్పకం - అపాస్త = తోయఁబడిన, పుష్పకం = పుష్పకవిమానము (పూవులు) గలదియునగు, మనుష్యధర్మణః = కుబేరునియొక్క, మానసం = చిత్తమును, ముహూః = మాటిమాటికిని, మానస మనుకొలనును, నప్రకంపయామానేతిన = కలఁత పెట్టలేదని లేదు.

తా. — ఈ రావణుఁడు మదముచే కన్నుఁగానక యేనుఁగువలె కుబేరుని పట్టణముమీఁదఁ బడి శంఖనిధిని బ్రద్దలుచేసి, మానస సరోవరమున గలియఁబెట్టి పూడ్చి పుష్పములఁ ద్రెంచివైచి పాడు జేసెను.

శ. స. — విభిన్నః, శంఖః యేనసః విభిన్నశంఖః, శంఖః శంఖా శంఖాః విభిన్నశంఖశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అకలుషం కలుషం భవత్ కలుషీభవత్ తత్ కలుషీభవత్, భవత్ భవతీ భవంతి కలుషీభవచ్ఛబ్దః త. న. ద్వి. ఏ. ముహూః అవ్య. మదేన, మదేన మదాభ్యాం మదైః మదశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. దంతావస్యస్త ఇతిదస్తీ, దస్తీ దస్తి నా దస్తినః దస్తిశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య. మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మోయస్యసః, మనుష్యధర్మా తస్య మనుష్యధర్మణః, ధర్మణః ధర్మణోః ధర్మణాం మనుష్యధర్మశబ్దః స. పు. ష. ఏ. గమిభ్యర్మస్యభావః గామిభ్యర్మం నిరస్తం గామిభ్యర్మం యస్య తత్ నిరస్తగామిభ్యర్మం తత్ నిరస్తగామిభ్యర్మం, గామిభ్యర్మం గామిభ్యే గామిభ్యర్మాణి నిరస్తగామిభ్యర్మశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపాస్తం పుష్పకం పుష్పాణిచయస్తాత్త దపాస్త పుష్పకం తదపాస్తపుష్పకం, పుష్పకం పుష్పకే పుష్పకాణి అపాస్తపుష్పకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రకమ్పయామాస ప్రకమ్పయామాసతుః ప్రకమ్పయామాసుః ప్రపూర్వకకపికిఞ్చిచ్చలనే ఇత్యస్మాత్ ణిజంతా నుప్రయుక్తా దసథాతోః సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. న. అవ్య. మానసం, మానసం మానసే మానసాని మానసశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రథమ స్కంధః.

91

విభిన్నేతి. స రావణః. మదేన దర్శణ దానేనచ, 'మదే ద ర్శభదానయో' రితి విశ్వః. దంతి గజ ఇవ' విభిన్నో విఘట్టితః, శంఖః నిధిభేదః, కంబుశ్చ యేన సః 'శంఖోనిధ్యంతరేకంబులలాటాస్థినఖేషు చే' తి విశ్వః. అకలుషం కలుషం తుభి మావిలంచ భవ త్కలుషీభవత్, నిరస్తగాంభీర్య మవికారిత్వం అగాధత్వంచ యస్యతత్, అపాస్తాని నిరస్తాని పుష్పాణి విమానం చ యస్తాత్తత్, పుష్పపక్షే వై భాషికః కప్. మనుష్యస్యేవ ధర్మః శ్చశ్రులత్వాది ర్యస్యేత్విస్వామి. తస్య మనుష్య ధర్మణః ధనదస్య 'ధర్మాదనిచ్ఛేవలా వి' త్యనిచ్. మానసం చిత్తం, తదీయం సరశ్చ 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇతి విశ్వః. ముహుః న ప్రకంపయమా సేతి న నతోభయా మాసేతిన, కింతు ప్రకంపయామా సే త్యర్థః. కు బేరస్య మహామహిమతయా సంభావి తా ప్రకంప్యత్వనివారణాయ. నఖోద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే నఖోద్వయం' ఇతి వామనః. అత దంతిరావణయోః ప్రకృతాప్రకృతయోః శ్లేషః.

రణే షు తస్య ప్రహితాః ప్రచేతసా

సరోషహుంకారపరాజ్ఞుభీకృతాః,

ప్రహర్తు రే వోరగరాజరజ్జవో

జవేన కణ్ఠం సభయాః ప్రపేదిరే.

౧౬

టీ. రణేషు = యుద్ధములయందు, ప్రచేతసా = వరుణునిచేత, ప్రహితాః = ప్రయోగించఁబడిన, ఉరగరాజరజ్జవః = పాశములపంటిపా ములు, తస్య = ఆ రావణునియొక్క, సరోష...కృతాః - సరోష = క్రోధము తోడి, హుంకార = హు మ్మనుధ్వనిచేత, పరాజ్ఞుభీకృతాః = వెను కకుఁ దోలఁబడినవి గనుకనే, సభయాః = భీతితోఁగూడినవై, జవేన = తొందరచేత, ప్రహర్తురేవ = తమ్ముబంపిన వరుణునియొక్కయే, కంఠం = మెడను, ప్రపేదిరే = చుట్టికొనినవి.

తా. ఈ రావణునితోడ యుద్ధము సంభవించినప్పుడు వరుఁ డీతనిమీఁద నాగాస్త్రములను బ్రయోగింపఁగా వీఁడొక్కసారి నిక్కి చూచి మొగము చిట్లించుకొని 'హుం' అనినంతనే యవి జడిసి వెనుకకుఁ దిరిగి తమ్ము బ్రయోగించిన వరుణునిమెడకే చుట్టుకొను చుండెడివి.

శ. స. — రణేషు, రణే రణయోః రణేషు రణశబ్దః అ. పు. స. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ప్రహితాః,

పరేతభర్తుః = యమధర్మరాజయొక్క, మహిషః = ఎక్కుడుదున్న, భారే = కొమ్ములబరువు, హృతేఽపి = పోగొట్టబడినదైనను, మహతః = గొప్ప, త్రపాభరాత్ = లజ్జపెంపున, సదా = ఎప్పుడును, సతం = వంచబడిన, శిరః = తలముట్టెను, దుఃఖేన = కష్టముతో, ఉవాహ = మోసెను, భరించెను.

తా. ఈరావణుడు కొమ్ముతో విల్లు చేయించుకోవలెనని తలచి, యమధర్మరాజు వాహనమహిషము కొమ్ములను రెంటిని మొదలంట నూడబెట్టుకుకొని పోయెను. అది మొదలందున్నపోతు కొమ్ములు పోయి తలబరువుతీసినను సిగ్గుపెంపున నేటికిని దలవంచుకొనియే తిరుగుచుండును.

శ. స. — బిభర్తీతిభర్తా, పరేతానాం భర్తా, పరేతభర్తా తస్య పరేతభర్తుః, భర్తుః భర్త్రోః భర్తృణాం పరేతభర్తృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. మహిషః, మహిషః మహిషో మహిషాః మహిషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అమునా, అమునా అమూభ్యాం అమూభిః అదశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనూంషి ధనుశబ్దః స. స. ద్వి. ఏ. విధాతుం తుమున్నంతావ్యయం. విషాణయోః మణ్డలం విషాణమణ్డలం ఉత్థాతం విషాణమణ్డలం యస్యసః ఉత్థాతవిషాణమణ్డలః, మణ్డలః మణ్డలౌ మండలాః ఉత్థాతవిషాణమండలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. హృతే, హృతే హృతయోః హృతేషు హృతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. భారే, భారే భారయోః భారేషు భారశబ్దః అ. పు. స. ఏ. మహతః, మహతః మహద్భ్యాం మహద్భ్యః మహచ్ఛబ్దః త. పు. పం. ఏ. త్రపాయాః భరః త్రపాభరః తస్మాత్ త్రపాభరాత్, భరాత్ భరాభ్యాం భరేభ్యః త్రపాభరశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉవాహ ఉవాహతుః, ఉవాహుః నహప్రాపణే ఇత్యస్తాత్ సకర్మ కాత్ కర్తరి భూతే లిటి పరిస్మైపది ప్ర. ఏ. దుఃఖేన, దుఃఖేన దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశబ్దః అ. స. తృ. ఏ. సదా అవ్య. సతం, సతం సతే సతాని సతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. శిరః, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. స. ద్వి. ఏ.

పరేతేతి. అనునా రావణేశ, ధను శ్చార్జ్యం, విధాతుం నిర్మాతుం, ఉత్థాతము
త్పాటితం, విషాణయోః శృంగయో ర్మండలం వలయం యస్య సః, పరేతభర్తుః ప్రేత
రాజస్య మహిషః వాహనభూత ఇతిభావః భారే విషాణయాపేభ్యఞ్ఞోఘ్నో. హృతే
ఽపి, మహతః త్రపైవ భరః తస్మాత్, తతోఽపి దుర్భరా దితి భావః. భృధాతోః
క్రియాదికాత్. 'ఋదో ర' బిత్వత్. సదా నతం శిరః. దుఃఖేన కష్టేన, ఉవాహ
వహతిస్త, అసంయోగా ల్లిటః కిత్వాత్. 'ఏచి స్వ పీ' త్యాదినా సంప్రసారణం.
హృతేఽపి భారేనత మితి విరోధః. తదనుప్రాణితా చేయ మవనతీహేతుత్వసాధ
ర్యాత్ త్రపాభరత్వోత్పేక్షా.

స్పృశన్ సశఙ్కం సమయే శుచావపి

స్థితః కరాగ్రై రసమగ్రపాతిభిః,

అఘర్మఘర్మోదకబిన్దుమాక్తికై

రలం చకా రాస్య వధూ రహస్కరః.

గీ॥

టీ. అహస్కరః = సూర్యుఁడు, శుచావపి = గ్రీష్మకాల
మందును, నిర్మలాచారమందును, స్థితోఽపి = ఉన్నవాఁడైనను, అస
మగ్రపాతిభిః = పూర్తిగాప్రసరించని (సంకోచపడుచున్న), కరాగ్రైః =
చేతికొనలచేత, సశంకం = వెఱపుతోఁగూడునట్లుగా, అఘర్మ...మాక్తి
కైః - అఘర్మ = చల్లనైన, ఘర్మోదక = చెమటయొక్క, బిందు = బొట్టు
లను, మాక్తికైః = ముత్యములచేత, అస్య = ఈరావణాసురునియొక్క,
వధూః = జవ్వనులను, అలంచకార = కై నేసెను.

తా. యోగ్యుఁడైనను పరపురుషుఁడుగాన అవిశ్వాసభయము
చేత భయపడుచు నలంకరించు ప్రసాధకునియ ట్లీరావణాంతఃపురములో
సూర్యుఁడు గ్రీష్మకాలమునఁ గూడ చుటుకుగా వెలుఁగని తనకిరణము
లతో దైత్యస్త్రీలకు చల్లనిస్వేదమును గలిగించుచుండెను.

శ. స. — స్పృశతీతిస్పృశన్, స్పృశన్ స్పృశన్తా స్పృశన్తః
స్పృశచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. శంకయాసహాయస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి
తథాసశంకం క్రియావిశేషణ మవ్యయం. సమయే, సమయే సమయ
యోః సమయేషు సమయశబ్దః అ. పు. స. ఏ. శుచా, శుచా శుచ్యోః
శుచిషు శుచిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. స్థితః, స్థితః స్థితౌ స్థితాః
స్థితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కరాణా మగ్రాణి కరాగ్రాణి తైః కరా

గైః, కరాగ్రేణ కరాగ్రాభ్యాం కరాగ్రైః కరాగ్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అసమగ్రం పతన్తి త్యసమగ్రపాతీని తైః అసమగ్రపాతిభిః, పాతినా పాతిభ్యాం పాతిభిః అసమగ్రపాతి శబ్దః న. పు. తృ. బ. ఘర్తానభవ స్తీత్యఘర్తాః, ఘర్మస్యఉదకం ఘర్మోదకం ఘర్మోదకస్యబిందవః ఘర్మోదకబిందవః అఘర్మాశ్చ తే ఘర్మోదక బిందవశ్చ అఘర్మ...బిందవః అఘర్మ...బిందవ ఏవ మాక్తికాని అఘర్మ...మాక్తికాని తైః అఘర్మ...మాక్తికైః, మాక్తికేన మాక్తికాభ్యాం మాక్తికైః అఘర్మ...మాక్తికశబ్దః అ. న. తృ. బ. అలంచకార అలంచక్రతుః అలంచక్రుః అలంపూర్వక డుకృష్ణోకరణే ఇత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. వధూః, వధూం వధౌ వధూః వధూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అహః కరోతీ త్యహస్కరః అహస్కరః, అహస్కరా అహస్కరాః అహస్కరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

స్మృశన్నితి. అహః కరోతీ త్యహస్కరః, 'దివావి భే'త్యాదినా టప్రత్యయః. కస్మాదిత్వాత్సత్వం, శుచా సమయే గ్రీష్మకాలే, అనుపహతాచారేచ. స్థితోఽపి. 'శుచి శ్చుద్ధేఽనుపహతే శృంగారాషాఢయోరపి, గ్రీష్మే హుతవహేఽపి స్యాది'తి విశ్వః. 'సమయాశ్చపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. అసమగ్రపాతిభిః, సంకుచద్వృత్తిభి రిత్యర్థః. కరాణాం అంశూనాం హస్తానాంచ, అగ్రైః 'బలిహస్తాంశనః కరా' ఇత్యమరః. సశంకం సభయం, స్మృశన్ అవిశ్వాసభయా దితి భావః. అఘర్తాః అనుష్టాః, ఘర్మోదకబిందవః, 'మంథోదనే'త్యాదినా వికల్పాదుదకశబ్దస్యోదాదేశా భావః. తైరేవ మాక్తికైః అస్య రావణస్య, వధూః స్త్రీః, అలంచకార, గ్రీష్మేఽపి తద్భయా న్నాసహ్యం తపతీత్యర్థః. అత్ర ప్రస్తుతనూర్యవిశేషణమాత్ర సామ్యాదప్రస్తుతప్రసాదకప్రతీతేః సమాసోక్తి రలంకారః.

కళాసమగ్రేణ గృహం నముఞ్చతా

మనస్విసీ రుత్కయితుం పటీయసా,

విలాసిన స్తస్య వితన్వతా రతిం

న నర్మసాచివ్య మకారి నేన్దునా.

గౌ

టీ. కళాసమగ్రేణ - కళా=కిరణములచేతను (శిల్పాదివిద్యలచేతను), సమగ్రేణ=కొఱతవడనివాడును, గృహం=ఇంటిని, అముఞ్చ

తా=విడువనివాడును, మనస్వినిః=మానవతు లగుస్త్రీలను, ఉత్కయితుం = మరులుకొలుపుటకు, పటీయసా = చతురుడగువాడును, రతిః=రాగమును, వితన్వతా=పెంపొందజేయుచున్న, ఇందునా=చంద్రునిచేత, తన్వ=ఆ, విలాసినః=సాగసుకాఁ డగురావణునకు, నర్మసాచివ్యం=వేడుక చెలికానితనము, నాకారీతిన=చేయఁబడలేదని లేదు.

తా. చంద్రుఁ డన్ని కళలతోఁగూడుకొని ఎప్పుడును వానియింటనేయుండి, మానవతులను దనదు చంద్రికా చాతుర్యముచేఁదేర్చుచు సాగసుకాఁడగు నారావణునకు నర్మసచివుండుగా నుండెను.

శ. స.—కళాభిః సమగ్రః కళాసమగ్రః తేన కళాసమగ్రేణ, సమగ్రేణ సమగ్రాభ్యాం సమగ్రైః కళాసమగ్రశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. గృహః గృహః గృహైః గృహేభ్యః, గృహేభ్యః గృహాణాం గృహేషు. గృహశబ్దః అ. పు. ద్వి. నిత్యబ. నముఞ్చతీత్యముఞ్చన్ తేన అముఞ్చతా, అముఞ్చతా అముఞ్చద్యాభ్యం అముఞ్చద్భిః అముఞ్చచ్ఛబ్దః. త. పు. తృ. ఏ. మనస్వినిః, మనస్వినిం మనస్విన్యా మనస్వినిః మనస్వినిశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్కయితుం తుమున్నంతమవ్యయం అత్యంతంపటిః పటీయా తేన పటీయసా, పటీయసా పటీయోభ్యాం పటీయోభిః పటీయశ్శబ్దః. స. పు. తృ. ఏ. విలాసోఽస్యాస్తీతివిలాసీ తన్వవిలాసినః, విలాసినః విలాసినోః విలాసినాం విలాసిశబ్దః. ద. పు. ష. ఏ. వితన్వతా, వితన్వతా వితన్వద్యాభ్యం వితన్వద్భిః వితన్వచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. రతిం, రతిం రతీ రతిః రతిశబ్దః. ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. నర్మణి సచివః నర్మసచివః నర్మసచివస్యభావః నర్మసాచివ్యం, సాచివ్యం సాచివ్యే సాచివ్యాని నర్మసాచివ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అకారి అకారిషాతాం అకారిషత డుకృత్కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మ కాత్కర్మణి భూతేలుజి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. న. అవ్య. ఇన్దనా, ఇన్దనా ఇన్దభ్యాం ఇన్దభిః ఇన్దుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ.

క శేతి. కళాభిః షోడశాంతైః, శిల్పవిద్యాదిభిశ్చ, సమగ్రేణ సంపూర్ణేన 'కా' తే శిల్పే విత్తవృద్ధౌ చంద్రాంశే కలనే క శేతి వైజయంతీ. గృహః అమంచతా సదా తద్గృహేష్వేవ వసతా, అన్యథా దండాత్, సేవాధర్మత్వా చేతి భావః, మనస్వినిః, మానిసిః ఉత్కాః ఉత్సుకాః, కర్తు ముత్కయితుం, 'ఉత్క ఉన్దనా' ఇతి

ని సాత్వితా చుత్కశబ్దాత్తత్కరో తీతి ణ్యంతా త్తుమున్ప్రత్యయః. పటీయసా మానభే
దచతురేణేత్యర్థః. కుతః. రతిం వితన్వతా, చంద్రికాభిః చతురోక్తిభిశ్చ రాగం సంవర్ధ
యతా, ఇందునా చంద్రేణ, విలాసిని విలసనశీలస్య, 'వౌ కష లస కద్ధ స్రమ్భ' ఇతి
ఘినున్ప్రత్యయః. తస్య రావణస్య, నర్తసాచివ్యం క్రీడాసంధికారిత్వం, చేటకత్వంచ,
'క్రీడా లీలా చ నర్తచేత్యమరః. నాకారీతిన కింత్వకార్యే వేత్యర్థః. అనాచిత్యప్రాప్త
సాచివ్యనిషేధనివారణార్థం నఞ్చద్వయం. 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వా నఞ్చ ప్రతి
షేధా' వితి వామనః. అత్ర ఇందోః ప్రకృత స్యాప్రకృతేన నర్తసచివే న శ్లేషః.

విలాసినీవిభ్రమదస్తపత్త్రికా

విధిత్సయా నూన మనేన మానినా,

న జాతు వైనాయక మేక ముద్ధృతం

విషాణ మద్యాపి పునః ప్రరోహతి.

౬౦

టీ. మానినా=అహంకారముగల, అనేన = ఈరావణునిచేత,
విలాసి...ధిత్సయా - విలాసినీ = వలపుకత్తెలయొక్క, విభ్రమ=విలా
సముకొఱకైన, దంతపత్త్రికా (దంతపుకమ్మలయొక్క,) విధిత్సయా=
చేయుకోరికతోడ, నూనం=నిజముగా, జాతు=ఒకప్పుడు, ఉద్ధృతం=పె
ఱుకఁబడిన, వైనాయకం=వినాయకునిదగు, ఏకం = ఒక్కటగు, విషా
ణం=దంతము, అద్యాపి=నేటికిని, పునః = మరల, నప్రరోహతి =
మొలువలేదు.

తా. ఈరావణుఁడొకప్పుడు పొట్టపొగరుచేఁగన్నగానక పాప
ము వినాయకస్వామివారి ఒకవైపుదంతమును బలవంతముగా బెఱుకు
కొనిపోయి తనపెండ్లలకు దంతపు కమ్మలు జేయించుకొనియెను. అది
సుత నాటికి నేటికి ఆవినాయకుని కొమ్ముమొలవక ఒంటికొమ్మువాఁ
డయ్యెను.

శ. స. — విలసన్తీతి విలాసిన్యః దంతమయ్యశ్చతాః పత్త్రికాశ్చ
దస్తపత్త్రికాః విలా...పత్త్రికాః విధాతుమిచ్ఛా విధిత్సా విలాసి...
కాణాం విధిత్సా విలాసి...విధిత్సా తయా విలాసి...విధిత్సయా, వి
ధిత్సయా విధిత్సాభ్యాం విధిత్సాభిః విలాసినీ...విధిత్సాశబ్దః. ఆ.
స్త్రీ. తృ. ఏ. నూనం అవ్య. అనేన, అనేన ఏనేన ఆభ్యాం ఏభిః
ఇదంశబ్దః. మ. పు. తృ. ఏ. మానః అస్యాస్తీతి మానీ తేన మానినా,

మానినా మానిభ్యాం మానిభిః మానిశబ్దః. న. పు. తృ. ఏ. స.
 అవ్య. జాతు అవ్య. వినాయకస్యేదం వై నాయకం, వై నాయకం వై నాయ
 కే వై నాయకాని వై నాయకశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏకం, ఏకం ఏకే ఏకాని
 ఏకశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉద్భృతం, ఉద్భృతం ఉద్భృతే ఉద్భృతాని ఉ
 ద్భృతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. విషాణం, విషాణం విషాణే విషాణాని
 విషాణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. పునః అవ్య.
 ప్రరోహతి ప్రరోహతః ప్రరోహంతి ప్రపూర్వక రుహ బీజజన్మని ప్రా
 దుర్భావే ఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర్వస్యైః
 ప్ర. పు. ఏ.

విదగ్ధేతి. మానినా అహంకారిణా, అనేనరావణేన, విదగ్ధలీలాః చతురలీలాః,
 విలాసిన్యైశ్చర్థః. తాసా ముచితాః విదగ్ధలీలాః చితాః విలాసినీవిభ్రమదంతపత్రికే
 తితు సాధీయాః పాఠః. అన్యథా విప్రకృష్టార్థ ప్రతీతికత్వేన క్లిష్టాభ్యర్థనోపపత్తేః.
 తమక్తం 'క్లిష్టం తదార్థావగతి దూరాయత్తాభవే ది'తి లక్షణాత్. విలాసినీనాం
 సుందరీణాం యాః విభ్రమదంతపత్రికాః విభ్రమార్థాని యాని దంతమయపత్త్రాణి,
 విభ్రమదంతపత్రికబద్ధయోః పష్టిసమాసపర్యవసానాత్తదర్థ్యలాభః. తాసాం విధిత్స
 యాయా విధాతు మిచ్ఛయా, విపుర్వాద్దధాతేః. సనిమిమేత్యాదినా అచ ఇన్. అత్ర
 'సస్యి' ఇతి తకారః. 'లోపాఽభ్యాస స్యే'త్యభ్యాసలోపః. తతః 'స్త్రీయా మి'త్యను
 పృత్తే, 'అప్రత్యయాత్' ఇత్యకారప్రత్యయే టాప్. నూనంజాతు కదాచిత్, 'కదాచి
 జ్ఞా త్వ'త్యమరః. ఉద్భృత ముత్పాటితం, వినాయక స్వేదం వై నాయకం ఏకం విషా
 ణం దంతః. 'విషాణం పశుశృంగే స్యాత్'క్రోడద్విరదదంతయో'రితివిశ్వః, అద్యా
 పి పునర్నప్రరోహతీ, కి మన్య దకార్య మ స్వేతి భావః. ఏత దన్యథా కథం గజా
 నన స్యైకదంతత్వ మి త్యుత్పేక్ష్యతే నూన మితి.

నిశాంతనారీపరిధానధూనన

స్ఫుటాగసా ప్యూరుష లోలచక్షుషః,

ప్రియేణ తస్యా నపరాధబాధితాః

ప్రకంపనే నానుచకమ్పిరే సురాః.

౬౦

టీ. నిశాంత...గసాపి-నిశాంత = ఇంటియందలి, నారీ = జవ్వ
 నులయొక్క, పరిధాన=కట్టుచీరెలయొక్క, ధూనన= కదలించుటచేత,
 స్ఫుట=పర్పడిన, ఆగసాపి=తప్పిదముగలవాడైనను, ఊరుషు=ఆస్త్రీల
 తొడలయందు, లోలచక్షుషః-లోల=ఆసగొనిన, చక్షుషః=చూపు

గలవాఁడు గనుకనే, తస్య=ఆరావణునకు, ప్రియేణ=ఇష్టుడైన, ప్రకంపనేన=వాయుదేవునిచేత, అనపరాధబాధితాః=తప్పిదములేకయే దండించబడుచున్న, సురాః=ఇతరదేవతలు, అనుచకమ్పిరే=ఊటడించబడిరి.

తా. ఈ రావణుఁడు గాలిచే గుడ్డతొలగిన అంతఃపురకాంతలయొక్క తొడలను జూచుటయందు ముదంపడియుండును గనుకనే తప్పులేకయే ఎల్లరను దండించు స్వభావముగలిగియు వాయువునెడ అంతఃపురద్రోహమును గొప్పతప్పిదమున్నను తనకిష్టమైనపని గనుక వానిని దండించలేదు. అదిచూచి తప్పులేక యేదండితులైన యితరదేవతలు కొంచ మూటటఁజేందిరి. మంచిచెడ్డలు లేకయే వాని యిచ్చచొప్పున సాధువులఁ బీడించునని తాత్పర్యము.

శ. స.— నిశాంతే నార్యః నిశాంతనార్యః నిశాంతనారీణాం పరిధానాని నిశాంతనారీ పరిధానాని నిశాంతనారీపరిధానానాం ధూననం నిశాంత...ధూననం నిశాంత...ధూననేన స్ఫుటం నిశాంత...స్ఫుటం నిశాంత...స్ఫుటం ఆగః యస్యసః నిశాంత...గాః తేన నిశాంత... గసా, ఆగసా ఆగోభ్యాం ఆగోభిః నిశాంత...టాగశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ. అపి. అవ్య. ఊరుషు, ఊరా ఊర్వోః ఊరుషు ఊరుశబ్దః ఊ. స్త్రీ. స. బ. లోలాని చక్షూంషియస్యసః లోలచక్షుః తస్య లోలచక్షుషః, చక్షుషః చక్షుషోః చక్షుషాం లోలచక్షుశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. ప్రియేణ, ప్రియేణ ప్రియాభ్యాం ప్రియైః ప్రియశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేమాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అపరాధస్యాభావః అనపరాధః అనపరాధేఽపిబాధితాః అనపరాధబాధితాః, బాధితః బాధితౌ బాధితాః అనపరాధబాధితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రకంపనేన, ప్రకంపనేన ప్రకంపనాభ్యాం ప్రకంపనైః ప్రకంపనశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అనుచకంపే అనుచకంపాతే అనుచకంపిరే అనుపూర్వక కపిచలనే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్మణిభూతేలటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. సురాః, సురః సురౌ సురాః సురశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

నిశాంతేతి. నిశాంతం గృహం 'నిశాంతంగృహశాంతయో' రితి విశ్వే. తత్ర నార్యః అంతఃపురస్త్రీయిత్యర్థః. తా సాం పరిధానాని అంతరీయాణి. 'అంతరీయోప

సంవ్యాసపరిధానాన్యథోఽంశుక'ఇత్యమరః. తేషాం ధూననం చాలనం, ధూఞోఽన్యం తాల్ల్యట్. 'ధూఞోఽప్రీఞోర్ను గ్నక్తన్య' ఇతి నుక్. తేన స్ఫుటాగసా వ్యక్తౌపరాధే నాపి, అంతఃపురద్రోహస్య మహాపరాధత్వా దితి భావః. ఊరుష తాసాం సక్తిషు, లో లచక్షుషః లసత్పష్టద్వష్టే, 'సక్తి క్తీ బే పుమా నూరుః లోలశ్చ లసత్పష్టయో'రితి చామ రః. అతఏవ తస్య ప్రయేణ ప్రేమాస్పదీభూతేన, అంగీకృతా గ్లాని ర్న దోషాయేతి న్యా యా దితి భావః. ప్రకంప నేన వాయునా, అనపరాధే అపరాధా భావేఽపి, బాధితాః రాజపురుషే రితి శేషః. సురాః దేవాః, అనుచకంపితే స్వయ ముపాయే నాంతః ప్రవిశ్య, అనపరాధబాధానిర్వేదనేన మోచయ త్రా వాయునా అనుకంపితా ఇ త్యర్థః. ఏకస్య వైదగ్ధ్యా వృహవో జీవం తీతి భావః.

తిరస్కృత స్తస్య జనాభిభావినా

ముహు ర్మహిమ్నా మహసాం మహీయసామ్,

బభార బాష్పై ర్ద్విగుణీకృతం తను

స్తనూనపా ధూమవితాన మాధిజైః.

౬౨

టీ. తస్య=ఆరావణునియొక్క, జనాభిభావినా=లోకము నణఁ చఁజాలిన, మహీయసాం=గొప్పవైన, మహసాం = పరాక్రమముల యొక్క, మహిమ్నా=ప్రభావముచేత, ముహుః=పలుమాఱు, తిర స్కృతః=అవమానించఁబడిన, తనుః = కృశించిన, తనూనపాత్= అగ్ని హూత్రుఁడు, ఆధిజైః=మనోవేదనచే గలిగిన, బాష్పైః=లో గాఁగల (ఆవిరుల) చేత, ద్విగుణీకృతం=ఇబ్బడిచేయఁబడిన, ధూమవి తానం-ధూమ=పొగయొక్క, వితానం=తుట్టెను, బభార=తాల్చెను.

తా. రావణుని పరాక్రమముచే తిరస్కరింపఁబడిన యగ్నిహూ త్రుఁడు శుష్కించి మనోవ్యధచే రెట్టింపుగా జేయఁబడిన ధూమము ను ధరించెను.

శ. స.—తిరస్కృతః, తిరస్కృతః తిరస్కృతౌ తిరస్కృతాః తిరస్కృతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. జనా అభిభవతీతిజనాభిభావీ, తేనజనాభిభావినా, భా వినా భావిభ్యాం భావిభిః జనాభిభావిశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. ముహుః అవ్య. మహిమ్నా, మహిమ్నా మహిమభ్యాం మహిమభిః మహి మశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. మహసాం, మహసః మహసో మహసాం మహశ్శబ్దః న. న. ష. ఏ. అత్యస్తమహాన్తి మహీయాంసి తేషాం

మహీయసాం, మహీయనః మహీయసోః మహీయసాం మహీయ
శబ్దః స. న. మ. ఏ. బభార బభ్రతుః బభ్రుః డుభృజ్ ధారణపోషణ
యో రిత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలటి, పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ.
బాష్పైః, బాష్పేణ బాష్పాభ్యాం బాష్పైః బాష్పశబ్దః అ. న. తృ.
బ. ద్వాగుణౌయన్యతద్విగుణం. అద్విగుణం ద్విగుణం సంపద్యమానం
కృతంద్విగుణీకృతం తత్ ద్విగుణీకృతం, కృతం కృతే కృతాని ద్విగుణీకృత
శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. తనుః, తనుః తనూ తనవః తనుశబ్దః ఉ. పు.
ప్ర. ఏ. తనూం. నపతయతీతి తనూనపాత్, తనూనపాత్ తనూనపా
తౌ తనూనపాతః తనూనపాచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ధూమన్యవితానం
ధూమవితానం తత్ ధూమవితానం, ధూమవితానం ధూమవితానే
ధూమవితానాని ధూమవితానశబ్దః. అ. న. ద్వి. ఏ. ఆధినాజాతాని
ఆధిజాని తైః ఆధిజైః, ఆధిజేన ఆధిజాభ్యాం ఆధిజైః ఆధిజశబ్దః అ.
న. తృ. బ.

తరస్కృతఇతి. కించ తస్య రామణస్య జనాభిభావినా లోకకీరస్కరిణా,
మహీయసా మతిమహతాం, మహసాం తేజసాం, మహిమ్నా మహత్త్వేన, పృథ్వా
దిభ్య ఇమని జ్యేతి ఇమనిచ్. ముహుస్తిరస్కృతః ఆతేషవ తనుః కృశః, తనుం నవాత
యతీ జ్వాలా (జాతర) రూపేణ శరీరం ధారయతీతి తనూనపా దగ్ని రితి కీరస్వా
మి. 'నభ్రా డి'త్యాదినూత్రేణ నిపాతనా న్నభ్రో నలోపాభావః. ఆధిజైః దుగభో
త్తితైః, బాష్పై ర్విశ్వాసోష్ణభిః, 'బాష్పం నేత్రజలోష్ణణోః, పుంస్యాధర్తానసీవ్య
థే'తివిశ్వామరా. ద్వా గుణౌ వాప్యతీ యస్య స ద్విగుణః, తతః ద్విః ద్విగుణీకృతం
ద్విరావృత్తం 'గుణ స్త్వావృత్తి శబ్దాది జ్యౌ సంధ్యా ద్యక్ష తంతు ప్సీ'తి వైజయం
తీ. ధూమవితానం ధూమపటలం, బభార భృతవాక్, అగ్ని రపి తత్సన్నిధౌ నిస్తే
జస్కం. కేవలం ధూమప్రపాయ ఆస్త ఇత్యర్థః. ధూమద్వైగుణ్యాసంబంధేఽపి సం
బంధాభిధానా దతిశయోక్తిః.

పరస్య మర్మావిధ ముజ్ఞ తాం నిజం

ద్విజహ్వతాదోష మజిహ్మాగామిభిః,

తమిద్ధ మారాధయితుం సకర్ణకైః

కులై ర్న భేజే ఫణినాం భుజంగతా.

౬౩

టీ.—ఇద్ధం = ఉజ్జ్వలుడైన, తం = ఆరావణాసురుని, ఆరా
ధయితుం = సేవించుటకొఱకు, పరస్య = ఇతరప్రాణియొక్క, మర్మా
విధం = ఆయువుపట్టులను నొవ్వజేయునట్టి, నిజం = తమదగు, ద్వి

జహ్వతాదోషం-ద్విజహ్వతా=సర్పత్వ (చాడీకోకుతన) మందలి, దో
షం=కలుషమును, ఉజ్జితాం=వదలి పెట్టిన, ఫణినాం=పాములసంబం
ధమైన, అజిహ్మాగామిభిః=ఋజువుగానడచుచున్నవియు, సకర్ణకైః=
చేవుల (నిరూమకుల) తోఁగూడిన, కులైః=సమూహములచేత, భుజం
గతా=సర్పత్వ (విటత్వ)ము, నభేజే=అవలంబింపఁబడ దయ్యెను.

తా.—నాగలోక వాసులెల్లరును తమ పరప్రాణి ప్రతారణ
దోషమును రెండునాల్కలు గలుగుటను వీడి ఋజుగతితో కర్ణములు
గలిగి దౌష్ట్యము వీడి ఋజుమార్గ ప్రవర్తులగు దుష్టులవలె, తమ
దౌష్ట్యము నణఁచుకొని యారావణుని గొలిచి బ్రతుకుచున్నవి.

శ. స.—పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు.
ష. ఏ. మర్మాణి, విధ్యతీతి మర్మావిత్ తం మర్మావిధం, విధం విధౌ
విధః మర్మావిచ్ఛబ్దః ధ. పు. ద్వి. ఏ. ఉజ్జితాం, ఉజ్జితః ఉజ్జితోః
ఉజ్జితాం ఉజ్జిచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. నిజం, నిజం నిజౌ నిజాన్ నిజ
శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ద్వేజిహ్వే యేషాంతే ద్విజహ్వః ద్విజహ్వనాం
భావః ద్విజహ్వతా ద్విజహ్వతాయాం దోషః ద్విజహ్వతా దోషః
తం ద్విజహ్వతా దోషం, దోషం దోషౌ దోషాన్ ద్విజహ్వతా
దోషశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. నవిద్యతే జహ్మాం యస్మిన్ కర్మణి తద్య
థా భవతి తథా అజహ్మాం అజహ్మాం గచ్ఛంతీతి అజహ్మా గామినః
తైః అజహ్మాగామిభిః, గామినా గామిభ్యాం గామిభిః అజహ్మాగామిన్
శబ్దః న. న. తృ. బ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.
ఇద్ధం, ఇద్ధం ఇద్ధౌ ఇద్ధాన్ ఇద్ధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాధయితుం
తుమున్నంత మవ్యయం. కర్ణాభ్యాం వర్తంత ఇతి సకర్ణకాని తైః సక
ర్ణకైః, సకర్ణకేన సకర్ణకాభ్యాం సకర్ణకైః సకర్ణకశబ్దః అ. న. తృ. బ.
కులైః, కులేన కులాభ్యాం కులైః కులశబ్దః అ. న. తృ. బ. న. అన్య.
భేజే భేజాతే భేజరే భజసే వాయా మిత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్మణి
భూతే లిటి ఆత్మనే. ప్ర. పు. ఏ. ఫణాః ఏషాం సంతీతి ఫణినః తేషాం
ఫణినాం, ఫణినః ఫణినోః ఫణినాం ఫణిన్ శబ్దః. న. పు. ష. బ.
భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగః భుజంగస్య భావః భుజంగతా, భుజంగతా
భుజంగతే భుజంగతాః భుజంగతాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

పరస్యేతి. కించ ఇద్ధం దీప్తం ఉగ్రమిత్యర్థః. 'ఇందీదీప్తా'వితీ ధాతోః కర్తరి క్తః. తం రావణం ఆరాధయితుం సేవితం, పరస్య స్వేతరస్య, మర్తాణి హృదయాది జీవస్థానాని, కులాచారాదీనిచ, విధ్యతి భిన త్తీ మర్తావితీ, పరప్రాణాపహ ర్తేతి యావత్. విధ్యతేఽక్విప్. 'గ్రహి జ్యే'త్యాదినా సంప్రసారణం 'న హి వృత్తి' త్యాది నా పూర్వస్య దీప్తః. తం మర్తావిధం, నిజం స్వీయం, ద్విజిహ్వాతాయాం సర్వత్వే యో దోషో దృష్టివిపత్వాదిః తం. అన్యత్ర ద్విజిహ్వాతా పిశునతా, 'ద్విజిహ్వా స ర్పసూచకా' వి త్యమరః. సైవ దోషః తం, ఉజ్జితాం, ఫణీనాం సర్పాణాం సం బంధిభిః, అజిహ్వాగామిభిః, కరచరణాదిమద్విగ్రహధారిత్యా దృజగతిభిః, అకపట చారిభిశ్చ, తథా కర్ణాభ్యాం సహ ఎత్తంత ఇతి సకర్ణకాః తై శ్చక్షుశ్శవస్త్యం విహాయ ఆవిష్కృతకర్ణైరి త్యర్థః. 'తేనస హే'తి తుల్యయోగ ఇతి బహుప్రీహిః. 'శే షాద్విభా షే'తి కప్. అన్యత్ర కర్ణయతి సర్వం శృణోతీతి కర్ణకో నియంతా, కర్ణ యణే ర్ద్వల్. తతః పూర్వనత్సమాసః. స కర్ణకైః సనియామకై రిత్యర్థః. ఫణీనాం సర్పాణాం కులైః వర్గైః, భుజంగతా సర్పతా, విటత్వంచ. 'భుజంగో విటసర్ప యో'రితి హాలాయుధః నభేజే త్యక్తః. భుజేన గచ్ఛంతీతి భుజంగాః 'గమే స్సుపి ఖో డిచ్చ' తస్మిన్ నియంతరి, ఖలైః ఖల త్వమపిసర్వై స్సర్పత్వమపి విహాయ, వేషభా షాక్రియాదిభిః సౌమ్యత్వ మాశ్రయత ఇత్యర్థః, అత్ర ప్రస్తుతసర్పవిశేషణసామ్యా దప్రస్తుతఖలవ్యవహారప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.

తదీయమాతజ్ఞఘటావిఘట్టితైః

కటస్థలప్రోషితదానవారిభిః,

గృహీతదిక్కై రపునర్నివర్తిభి

శ్చిరాయ యాథార్థ్య మలమ్భి దిగ్గజైః.

౬౪

టీ. తదీయ...ఘట్టితైః-తదీయ = ఆరావణునిపైన, మాతజ్ఞ= ఏనుగులయొక్క, ఘటా=మందలచేత, విఘట్టితైః=ప్రహరింపబడినవి గావుననే, కట...వారిభిః-కటస్థల=గండస్థలములనుండి, ప్రోషిత=మఱి యొక చోటికిఁబోయిన, దానవారిభిః=మదోదకములుగలవియు, గృహీ తదిక్కైః=పరుగిడి దూఱబడినదిక్కులుగలవియు, అపునర్నివర్తిభిః= మరలిరాక అచటనేయున్న, దిగ్గజైః=దిగ్గజములచేత, చిరాయ=చాలకా లమునకు, యాథార్థ్యం=సార్థకమైన పేరుగలుగుట, అలమ్భి=పొందఁ బడెను.

తా. అష్టదిగ్గజము లెనిమిదియు నీరావణుని యేనుగుమందల చేగ్రుమ్మబడి వానిధాటికోహటించి మదస్రావమును మానినవై మరల రాకుండ దిక్కుకొక్కటిగాఁ బారిపోయి ఇన్నాళ్లకు తమదిగ్గజ(దిక్కుల యందుండునవియను)నామమును అన్వర్థముగాఁ జేసికొనెను.

శ. స.—తస్య ఇమేతదీయాః, తదీయాశ్చ తే మాతజ్ఞాశ్చ తదీయ మాతజ్ఞాః తదీయమాతజ్ఞానాం ఘటాః తదీయ...ఘటాః తదీయ...ఘటాభిః విఘట్టితాః తదీయ...ఘట్టితాః తైః తదీయ...ఘట్టితైః, ఘట్టితేన ఘట్టితాభ్యాం ఘట్టితైః తదీయ...ఘట్టితశబ్దః అ. పు. తృ. బ. కటానాం స్థలానికటస్థలాని కటస్థలేభ్యః ప్రోషితాని కటస్థలప్రోషితాని దానస్యవారీణి దానవారీణి కటస్థలప్రోషితాని దానవారీణి యేషాంతేకటస్థల...వారయః తైః కట...వారిభిః, వారిణా వారిభ్యాం వారిభిః కట...వారిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. గృహీతాః దిశః యైస్తే గృహీతదిక్కాః తైః గృహీతదిక్కైః, దిక్కేన దిక్కాభ్యాం దిక్కైః గృహీతదిక్కశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పునఃనివర్తంతఇతి పునర్నివర్తినః పునర్నివర్తినో నభవంతీతి అపునర్నివర్తినః తైః అపునర్నివర్తిభిః, అపునర్నివర్తినా అపునర్నివర్తిభ్యాం అపునర్నివర్తిభిః అపునర్నివర్తిశబ్దః న. పు. తృ. బ. చిరాయ అవ్య. యథార్థం భావం యాథార్థ్యం యద్వా, అనుగతః భూతః అర్థః యత్ తత్ యథార్థంనామ యథార్థం అస్యాస్తీతి యథార్థః యథార్థస్యభావః యాథార్థ్యం, యాథార్థ్యం యాథార్థ్యే యాథార్థ్యాని యాథార్థ్యశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. అలంభి అలప్సాతాం అలప్సత, డులభష్ప్రాప్తావిత్యస్మాత్ సకర్మకాత్ కర్మణి భూతేలుజీ ఆత్మనే. ప్ర. పు. ఏ. దిక్షుగజాః దిగ్గజాః తైః దిగ్గజైః, దిగ్గజేన దిగ్గజాభ్యాం దిగ్గజైః దిగ్గజశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

తదీయేతి. తదీయానాం మాతంగానాం గజానాం ఘటాభిః పూయైః, విఘట్టితైః అభిహతైః, 'కరిణాంఘటనాఘటే'త్యమరః. అతఏవ కటస్థలేభ్యః గండప్రదేశేభ్యః, ప్రోషితాని ఉపరతాని, దానవారీణి మదోదకాని యేషాంతైః, గృహీతాః పలాయ్య సంశ్రితాః, దిశో యుక్తైః, గృహీతదిక్కైః, 'శేషాద్విభాషే'తి కప్. అపునర్నివర్తిభిః భయాత్తతైవ స్థితైః, దిగ్గజైః దిశాకరిభిః, చిరాయ యాథార్థ్యం

దిక్షు స్థితా గజాః దిగ్గజా ఇతి అనుగతార్థనామకత్వం, అలంభి లబ్ధం, లభేర్ణ్యంతా త్కర్తృణి లుక్. 'విభాషాచిట్టములో' రితి వికల్పా న్నుమాగమః.

అభీక్ష ముష్టై రపి తస్య సోష్మణ

సురేంద్రబన్దీశ్వసితానిలై ర్యథా,

సచన్దనామ్భుకణకోమలై స్తథా

వపు ర్జలార్ద్రా పవనై ర్న నిర్వవౌ.

౬౫

టీ. సోష్మణః=మన్మథతాపముతోఁగూడిన, తస్య=ఆరావణుని యొక్క, వపుః=శరీరము, అభీక్షం=మిక్కిలి, ఉష్టైరపి=వేడిమిగలవై నను, సురేంద్ర...నిలైః-సురేంద్ర=దేవేంద్రునియొక్క, బన్దీ=చెఱబట్టఁ బడిన స్త్రీలయొక్క, శ్వసితానిలైః=ఊర్పుగాడ్పులచేత, యథా= ఎట్లు, నిర్వవౌ=సుఖమందెనో, సచన్ద...కోమలైః-సచన్దన=గంధము తోఁగూడిన, అమ్భుః=నీటితుంపురులచేత, కోమలైః=సుకుమారము లైన, జలార్ద్రాపవనైః=నీటఁదడువఁబడిన విననకట్టలయొక్క, పవనైః=గాడ్పులచేత, తథా=అంతగా, నిర్వవౌ=ఆనందము జెందక పోయెను.

తా. మదనతాపముచే వేగుచున్న యారావణునకు ఎన్ని విననకట్టలు మంచిగంధపు నీళ్లలోఁదడిపి వినరినను చెఱబట్టఁబడిన దేవతా స్త్రీలవేడి నిట్టూర్పులతోడి వ్యజనానిలములవలె తృప్తి గలుగక పోయెను.

శ. స.—అభీక్షం అవ్య. ఉష్టైః, ఉష్టేన ఉష్టాభ్యాం ఉష్టైః ఉష్టశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఉష్మణా సహవర్తత ఇతిసోష్మా తస్య సోష్మణః, సోష్మణః సోష్మణోః సోష్మణాం సోష్మణశబ్దః న. పు. ష. ఏ. సురాణా మింద్రః సురేంద్రః సురేంద్రస్యబన్ద్యః సురేంద్రబన్ద్యః శ్వసితానామ నిలాః శ్వసితానిలాః సురేంద్రబన్దీనాం శ్వసితానిలాః సురేంద్రబన్దీ శ్వ సితానిలాః తైః సురేంద్రబన్దీశ్వసితానిలైః, అనిలేన అనిలాభ్యాం అని లైః సురేంద్ర...నిలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యథా. అవ్య. చందనస్యాం

భః చందనాంభః చందనాంభసఃకణాః చందనాంభఃకణాః చందనాంభఃక
ణై స్సహవర్తంతఇతి సచందనాంభఃకణాః సచందనాంభఃకణాశ్చ తే కోమ
లాశ్చ సచంద...కోమలాః తైః సచంద...కోమలైః, కోమలేన కోమ
లాభ్యాం కోమలైః సచంద...కోమలశబ్దః. అ. పు. తృ. బ. తథా
అవ్య. వపుః, వపుః వపుషీ వపూంషి వపుశ్శబ్దః స. న. ద్వి. ఏ. జలే
నార్ద్రాః జలార్ద్రాః జలార్ద్రాణాం పవనాః జలార్ద్రాపవనాః తైః జలా
ర్ద్రాపవనైః, పవనేన పవనాభ్యాం పవనైః జలార్ద్రాపవనశబ్దః అ.
పు. తృ. ఏ. న. అవ్య. నిర్వహ నిర్వహతుః నిర్వహుః నిపూర్వకవా
గతిగన్ధనయో రిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ.

అభీక్షమితి. ఉష్ణణా స్తరజ్వరేణ, సహ వర్తత ఇతి సోష్ణణః, తస్య రావ
ణస్య, వపుః శరీరం, అభీక్షం భృశం ఉష్ణైరపి శోకా దితి భావః, సురేంద్రస్య ఇం
ద్రస్య బంధో బంధీకృతాః స్త్రీయః, తాసాం శ్వసితానితైః నిశ్వాసమారుతైః
యథా నిర్వహ నిర్వహతే, 'నిర్వాణం నిర్వృతౌ మోక్ష' ఇతి వైజయంతీ. తథా
సచందనాంభఃకణాః చందనోదకబిందుసహితాః, తేచ తే కోమలాశ్చ తైః, జలా
ర్ద్రాణాం జలార్ద్ర తతాశస్పంతానాం, పవనై ర్వాయుభి ర్ననిర్వహ నిర్వాణం
నప్రాప 'ధవిత్రం తాశవృంతం స్యా ద్మత్తేహ వ్యజనం చ తత్, జలార్ద్రా
స్యాజ్జలే నార్ద్ర, మితి వైజయంతీ. అత్ర సంతప్త సోష్ణోపచారా నిర్వృతి రితి
కారణవిరుద్ధకార్యోత్పత్తిరూహ విషమాలంకారః.

తపేన వర్షా శ్శరదా హిమాగమో

వసంతలక్ష్మ్య శిశిర స్సమేత్య చ,

ప్రసూనక్లేప్తిం దధత స్సదర్శవః

పురేఽస్య వాస్తవ్యకుటుమ్భితాం యయుః.

౬౬

టీ. సదా=ఎల్లకాలమును, ప్రసూనక్లేప్తిం-ప్రసూన=పుష్పముల
యొక్క, క్లేప్తిం=సాకల్యమును, దధతః=ధరించుచున్న, ఋతవః=
ఋతువులు, వర్షాః=వర్ష ఋతువు, తపేన=గ్రీష్మముతోడను, హిమా
గమః=హేమంతము, శరదా=శరదృతువుతోడను, శిశిరః=శిశిరఋ
తువు, వసంతలక్ష్మ్య=వసంతశోభతోడను, సమేత్య=కలసికొని, అస్య
=ఈరావణునియొక్క, పురే=లంకాపురమందు, వాస్తవ్యకుటుమ్భితాం
=ప్రాతకాపుడనమును, యయుః=పొందినవి.

తా. ఈరావణుని పట్టణమగు లంకలో వసంతము మొదలన్ని ఋతువులును తమతమ కుసుమసంభారములతోఁగూడి ఎల్లప్పుడును అచ్చటిపౌరులవలెనే విడువకుండునవి.

శ. స — తపేన, తపేన తపాభ్యాం తపైః తపశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వర్షాః, వర్షాః వర్షాభిః వర్షాభ్యఃవర్షాణాం వర్షాసు. వర్షాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ని. బ. శరదా, శరదా శరదాభ్యం శరద్యః శరచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. తృ. ఏ. హిమస్య ఆగమః యస్మిన్ హిమాగమః, హిమాగమః హిమాగమా హిమాగమాః హిమాగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వసంతస్య లక్ష్యః వసంతలక్ష్యః తయా వసంత లక్ష్యో, లక్ష్యో లక్ష్యభ్యాం లక్ష్యభిః వసంతలక్ష్యశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. శిశిరః, శిశిరః శిశిరా శిశిరాః శిశిరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సమేత్య అవ్య. చ అవ్య. ప్రసూనానాం క్షప్తిః ప్రసూనక్షప్తిః తాం ప్రసూనక్షప్తిం, క్షప్తిం క్షప్తీ క్షప్తీః ప్రసూన క్షప్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధతః, దధత్ దధతో దధతః దధచ్ఛబ్దః. త. పు. ప్ర. బ. సదా. అవ్య. ఋతుః, ఋతుః ఋతూ ఋతవః ఋతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. పురే, పురే పురయోః పురేషు పురశబ్దః అ. న. స. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదం శబ్దః మ. పు. ష. ఏ. వసంతీతి వాస్తవ్యాః కుటుంబాని ఏషామస్తీతి కుటుమ్బినః వాస్తవ్యాశ్చ తే కుటుమ్బినశ్చ వాస్తవ్యకుటుమ్బినః వాస్తవ్యకుటిమ్బినాం భావః వాస్తవ్యకుటుమ్బితా తాం వాస్తవ్యకుటుమ్బితాం, కుటుమ్బితాం కుటుమ్బితే కుటుమ్బితాః వాస్తవ్యకుటుమ్బితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యయా యయతుః యయుః యా ప్రాపణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలిటి పరస్మైపది ప్రథమ పురుష బ.

తపేనేతి. సదా నిత్యం, సతతం యథాకాలం, ప్రసూనక్షప్తిం పుష్పసంపత్తిం, 'ప్రసూనం కుసుమం సుమం' ఇత్యమరః. దధతో ధారయంతః ఋతవః, వర్షాః ప్రావృట్, తపేన గ్రీష్మేణ, 'ఉష్ణ ఉష్మాగమ స్తపః, స్తియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా అథ శరత్ స్త్రియా' మితి చామరః. తథా హిమాగమో హేమంతః శరదా, తథా శిశిరః, వసంతలక్ష్యచ, సమేత్య మిథునీభావేనమిశిత్వా, అస్యరావణస్య పురే, వసంతీతి వాస్తవ్యా వస్తారః, 'వసే స్తవ్యత్కర్తరిణి చే' తవ్యత్కర్తవ్యః.

వృద్ధిఁబ. తే చ తే కుంటుంబినశ్చ తేషాంభావం తత్తాం, ప్రతివాసిత్వమిత్యర్థః, యయుః, సమేత్య యయు రితి సముదాయసముదాయినో రభేదవినక్షయా సమానకర్తృత్వం, అత్ర పురే యుగప త్వర్వర్తుసంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపాత్రితయోక్తిః.

అమానవం జాత మజంః కులైమనోః

ప్రభావినం భావిన మస్త మాత్మనః,

ముమోచ జానన్నపి జానకీం నయ

స స్సదాభిమానై కధనా హి మానినః.

౬౭

టీ. అమానవం=మనుష్యుడు కానివాడును, అజం=పుట్టుక లేనివాడును, తథాపి=ఐనను, మనోః=నై పస్వతమనువుయొక్క, కులై=వంశమందు, జాతం=అవతరించినవాడును, ప్రభావినం=అమానుషమహిమగలవాడునగు, భవంతం=రామావతారుడవగునిన్ను, ఆత్మనః=తనకు, అస్తం=సంహారకుడుగా, భావినం = ఏర్పడనున్నవానినిగా, జానన్నపి=ఎఱిగినవాడయ్యెను, యః=ఏరావణుడు, జానకీం=సీతమ్మను, నముమోచ=విడువకుండెనో, మానినః=అభిమానవంతులు, సదా=ఎల్లప్పుడును, అభిమానై కధనాః - అభిమాన=చలమే, ఏక=ముఖ్యమైన, ధనాహి=ఫలముగాగలవారుగదా.

తా. మహామహిమతో సూర్యవంశమందు రామరూపముచే నవతరించిననిన్ను తనకు మృత్యుకూపుడని తెలిసియు నారావణుడు సీతను విడువడయ్యెను. మానధనులు ఎంతటి ప్రాణాపద సంభవించినను తమపట్టు వీడరుగదా.

శ. స.—మనోరయం మానవః మానవోనభవతీత్యమానవః తం అమానవం, అమానవం అమానవౌ అమానవా అమానవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతం, జాతం జాతౌ జాతా అమానవశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. నజాయత్యత్యజః తం అజం, అజం అజౌ అజా అజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మనోః, మనోః మనోః మనూనాం మనుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. కులే, కులే కులయోః కులేషు కులశబ్దః అ. న. స. ఏ. ప్రభావః అస్మాస్తీతిప్రభావీ తం ప్రభావినం, ప్రభావినం ప్రభావినౌ ప్రభావినః ప్రభావిశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. భవిష్యతీతి భావీ తం భావినం, భావినం

భావినా భావినః భావిశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. అన్తయతీత్యన్తః తం అ
న్తం, అన్తం అన్తా అన్తా అన్తశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆత్మనః,
ఆత్మనః ఆత్మనోః ఆత్మనాం ఆత్మశబ్దః న. పు. ష. ఏ. ముమోచ,
ముమోచ ముముచతుః ముముచుః ముచమోక్షణే ఇత్యస్మాత్ సకర్మ
కాత్ కర్తరి భూతేలటి పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ, జానతీతిజానన్,
జానన్ జానన్తో జానంతః జానచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అపి. అవ్య. జనక
స్యాపత్యం స్త్రీజానకీ తాం జానకీం, జానకీం జానక్యో జానకీః జానకీ
శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న. అవ్య. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః
ద. పు. ప్ర. ఏ. సదా అవ్య. ఏకంచతత్ ధనంచ ఏకధనం అభిమానఏవ
ఏకధనం యేషాంతే అభిమానైకధనాః, ధనః ధనో ధనాః అభిమా
నైకధనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. హి. అవ్య. మానః ఏషామస్తీతిమానినః,
మానీ మానినో మానినః మానిశబ్దః. న. పు. ప్ర. బ.

స చాయ మాసన్నవినాశ స్తుభ్య మపి మ్రద్ధ్వా పున స్త్వయైవ హత ఇతి
యుగ్మే నాహ. —

అమానవమితి. మనో రయం మానవః, 'తస్యేద మిత్యచోప్రత్యయే పర్యవసా
నాజ్ఞాతా వేకవచనమ్. అన్యథా మనోర్జ్ఞాతా ఇత్యేవ స్యాత్, అమానవ మమానుషం,
నజాయతా ఇత్యజం 'అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి ఉప్రత్యయః. తథాపి మనోఃకులేజాతం,
రామరూపేణోత్పన్న మితి విరోధః. స చాభాసత్వా దలంకార ఇత్యాహ—ప్రభా
విన మితి. మహానుభావే తస్మిన్ న కశ్చి ద్విరోధ ఇతి భావః. ఆభీక్ష్యేణిని'
రితి జీనిః. ఇనిర్వా మత్వర్థీయః. భవంత మితి శేషః. ఆత్మనః స్వస్య అంతయత్యంతం
కరోతీ త్యంత మంతకం, అంతశబ్దాత్కరోతే ర్ణ్యంతా త్పచాద్యచ్. భావినం
భవిష్యంతం భవిష్యతి గమ్యాదయః. జాన్ననపి యో రావణః, జనకస్యాపత్యం
స్త్రీజానకీ సీతా తాం, నముమోచ నత్యక్తవాన్, అము మి త్యుత్తరశ్లోకేనాన్వయః.
జానతాఽప్యమోచనే మానిత్వం కారణ మాహ—మానినః సదా ప్రాణాత్యయేఽపి
అభిమానఏ వైకం ముఖ్యం ధనం యేషాంతే తథోక్తాః, ప్రాణాత్యయేఽపి మానం
న ముంచంతీత్యర్థః. కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

స్మర త్యదో దాశరథి ర్భవన్ భవా

నముం వనాన్తా ద్వనితాపహరిణమ్,

పయోధి మావిద్ధ చలజ్జలావిలం

విలజ్జ్య లంకాం నికషా హనిష్యతి.

టీ. భవాన్=నీవు, దాశరథిః=దశరథునికొడుకు(రాముడు)గా, భవన్=అయినవాడవై, వనాంతాత్=దండకారణ్యమునుండి, వనితాపహరిణం=భార్యనుదొంగలించిన, అముం=ఈరావణుని, ఆవిదచలజ్జలావిలం-ఆవిద్ధ=సేతుబంధముచేయఁబడినది గనుకనే, చలత్=క్షోభిల్లుచున్న, జల=నీటిచేత, ఆవిలం=కలఁతవడిన, పయోధిం=సముద్రమును, విలంఘ్య=దాటి, లంకానికషా=లంకాపట్టణముదగ్గఱ, హనిష్యతి=చంపితివి, అదః=ఈసంగతిని, భవాన్=నీవు, స్మరతి=తలఁచెదవా?

తా. అప్పుడు నీవు దండకారణ్యమున నుండఁగా నీ దారను దొంగిలించిన యారావణుని సముద్రముమీఁద సేతువుగట్టి దాటి లంకకుఁబోయి ఘోరయుద్ధమొనర్చి చంపినది నీకిప్పుడు జ్ఞాపకమునకు వచ్చుచున్నదా.

శ. స.—స్మరతి స్మరతః స్మరన్తి స్మృచిన్తాయా మిత్యస్మాత్ కర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అదః, అదః అమూ అమోని అదశ్శబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ. దశరథస్యాపత్యం పు మాన్ దాశరథిః, దాశరథిః దాశరథీ దాశరథయః దాశరథిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. భవాన్, భవాన్ భవన్తా భవన్తః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. భవాన్, భవాన్ భవన్తా భవన్తః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అముం, అముం అమూ అమూన్ అదశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. వనస్య అన్తః వనాన్తః తస్మాత్ వనాన్తాత్, వనాన్తాత్ వనాన్తాభ్యాం వనాన్తేభ్యః వనాన్తశబ్దః అ. పు. ప. ఏ. వనితాం అపహృతవాన్ వనితాపహరీ తం వనితాపహరిణం, హరిణం హరిణౌ హరిణః వనితాపహర్ణిశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. పయాంసిధీయన్తేఽస్మిన్నితిపయోధిః తం పయోధిం, పయోధిం పయోధీ పయోధీన్ పయోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. చలన్తి చ తాని జలాని చలజ్జలాని ఆవిద్ధాని చలజ్జలాని యస్య ఆవిద్ధచలజ్జలః ఆవిద్ధచలజ్జలశ్చసౌ ఆవిలశ్చ ఆవిద్ధచలజ్జలావిలః తం ఆవిద్ధ...విలం, ఆవిలం ఆవిలౌ ఆవిలాన్ ఆవిద్ధ...విలశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. విలఙ్ఘ్య అవ్య. లంకాం, లంకాం లంకే లంకాః లంకాశబ్దః ఆ. ప్రీ. ద్వి. ఏ.

నికషా. అవ్య. హనిష్యతి హనిష్యతః హనిష్యంతి హనహింసాగత్యో
రిత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లృట్ పరస్మైపది. ప్ర. పు. ఏ.

స్మరతీతి. భాతీతి భవాన్ 'భాతే' ర్జవతుః. దశరథ స్యాపత్యం పుమాన్
దాశరథిః 'అత ఇభా' భవన్ రామ స్స నిత్యర్థః. భవతే ర్లట శ్శత్రుదేశః. వనాం
తాత్ దండకారణ్యాత్, వనితాపహరిణం సీతాపహర్తారం అముం రావణం, ఆవిధాని
సేతుబంధే అద్రిభి రభిహతాని, అతఏవ చలంతి జలాని యస్య సః. అతఏ నావిలం క
లుపం పయోధిం సముద్రం, విలంఘ్య, లంకాం నికషా లంకాయా స్సమీపే, 'సమ
యా నికషాశబ్దౌ సామీప్యేఽప్యవ్యయే మతా' వితి హలాయుధః. 'అభితః పరిత
స్సమయా నికషా హః ప్రతియోగేఽపీ'తి ద్వితీయా. హనిష్యతి అవధీత్, 'అభిజ్ఞా
వచనే లృడి'తి భూతే లృట్. ఆహో హననం భవాన్ స్మర తీతి కాకుః. ప్రత్యభిజా
నాసి కి మిత్యర్థః. 'శేషే ప్రథమః.'

అధోపపత్తిం ఛలనాపరోఽపరా

మవాప్య శైలూష ఇ వైష భూమికామ్,

తిరోహితాత్మా శిశుపాలసంజ్ఞయా

ప్రతీయతే సంప్రతి సోఽప్యసః పరైః.

౬౯

టీ. అధ=ఆరాక్షసదేహమును విడిచినవెనుక, సంప్రతి=ఇప్పు
డు, ఛలనాపరః=మోసగింపఁదలఁచిన, ఏషః=ఈరావణుఁడు, శైలూ
షః=నాటకపువఁడు, భూమికామివ=మఱియొక వేషమునువలె, అప
రాం=అన్యమైన, ఉపపత్తిం=అవతారమును, అవాప్య=పోంది, శిశుపా
లసంజ్ఞయా=శిశుపాలుఁడను పేరుతోడ, తిరోహితాత్మాసన్-తిరోహి
త=గుప్తముచేయఁబడిన, ఆత్మాసన్=స్వరూపముగలవాఁడై, సోఽపి=
మునుపటివాఁడైయైనను, పరైః=ఇతరులచేత, అసః=మఱియొకఁడుగా,
ప్రతీయతే=తలఁచఁబడుచున్నాఁడు.

తా. ఆతక్కరిరావణుఁడే యిప్పుడు లోకమును మోసముచే
యుటకయి వేషగానివలె ఈశిశుపాలుఁడను పేరుతోజన్మించి స్వరూప
మును గుప్తముచేసియున్నాఁడు. లోకులు కొందఱు వీనిని నిజముగా
కనుగొనఁజాలరుగాని వాఁడే వీఁడు. ఏనందియములేదు.

శ. స.—అధ. అవ్య. ఉపపత్తిం, ఉపపత్తిం ఉపపత్తి ఉపపత్తిః
ఉపపత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఛలనాయాంపరః ఛలనాపరః, పరః

పరా పరాః ఛలనాపరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరాం, పరాం పరే పరాః
 పరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవాప్య ల్యబంతాన్యాయం. శైలూషః,
 శైలూషః శైలూషా శైలూషాః శైలూషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ.
 అవ్య. ఏషః, ఏషః ఏతౌ ఏతే ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భూమికాం,
 భూమికాం భూమికే భూమికాః భూమికాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. తిరో
 హితః ఆత్మాయేనసః తిరోహితాత్మా, తిరోహితాత్మా తిరోహితా
 త్మానా తిరోహితాత్మానః తిరోహితాత్మశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. శిశు
 పాల ఇతిసంజ్ఞా శిశుపాలసంజ్ఞా తయా శిశుపాలసంజ్ఞయా, సంజ్ఞయా
 సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభిః శిశుపాలసంజ్ఞాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ప్రతీయతే
 ప్రతీయతే ప్రతీయంతే ప్రతిపూర్వక ఇన్ గతావిత్యస్మా త్సకర్మకాత్
 కర్మణి వర్తమానేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. ఏ. సంప్రతి. అవ్య. సః, సః తౌ
 తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అవ్య. సనభవతీత్యసః అసః అతౌ, అతే
 అతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః
 అ. పు. తృ. బ.

అథేతి. అథ రాక్షసదేహత్యాగానంతరం సంప్రతి ఛలనాపరః పరప్రతారణ
 పరః, ఏష రావణః, శైలూషః నటః, తస్య భూమికాం రూపాంతరమివ, 'శైలూ
 షాంటశిల్పయోః, భూమికౌ రచనాయాం స్యాన్తూర్త్యంతరపరిగ్రహ' ఇతి శాశ్వతః.
 అపరామన్యా ముపపత్తి ముత్పత్తిం, భవాంతర మిత్యర్థః. అవాప్య ప్రాప్య శిశుపాల
 సంజ్ఞయా, తిరోహితాత్మాతిరోహితస్వరూపస్సృజ, సోఽపి రావణఏవసన్నపి, స
 రై రితరైః, స న భవతీత్యసతస్మా దన్యఏవ, 'నఞ్' ఇతి నఞ్ సమాసః. అతఏవ
 'ఏతత్తదో స్సులోపోకోఽరనఞ్ సమానేహలీ'తి నఞ్ సమానే సులోపాభావః. ప్రతీ
 యతే జ్ఞాయతే, ప్రతిపూర్వాదిణః కర్మణిలట్. యథైకఏవ శైలూషో రూపాద్ధూరిపాం
 తరమాస్థాయ తత్తద్వేసభాషాదిభిరన్యఏవ భాతి తద్వదయ మపి మానుష దేహపరిగ్ర
 హాదన్య ఇవ భాతి. దౌష్ట్యం తు తదే వే త్యవశ్య ముపసంహార్య ఇతిభావః.

స బాల ఆసీ ద్వపుషా చతుర్భుజో

ముఖేన పూర్ణేన్దునిభ స్త్రిలోచనః,

యువా కరాక్రాన్తమహిభృ దుచ్ఛక్తై

రసంశయం సంప్రతి తేజసా రవిః,

టీ. సః=ఆశిశుపాలుఁడు, బాలస్క=పాపఁడై, వపుషా=దేహముతో, చతుర్భుజః=నాలుచేతులుగలవాఁడు (విష్ణువు), ఆసీత్=ఆయెను. తథా=అట్లే, ముఖేన=మొగముతో, పూర్ణేందునిభః = నిండు జాబ్బినిబోలువాఁడు, ఆసీత్=ఆయెను. త్రిలోచనః=మూఁడుకన్నులుగలవాఁడు (శివుఁడు), ఆసీత్=ఆయెను. సంప్రతితు=ఇప్పుడన్ననో, యువా = తలిరుబ్రాయముగలవాఁడై, కరాక్రాంతమహీభృత్-కర=పన్నుచేత, ఆక్రాంత=వశపఱచుకోఁబడిన, మహీభృత్=రాజులును కొండలును గలవాఁడై, ఉచ్ఛక్తః=ఉన్నతుఁడై, తేజసా=ప్రతాపముచేత, రవిః=సూర్యతుల్యుఁడయియున్నాఁడు, అనంశయం=అనుమానములేదు.

తా. ఈశిశుపాలుఁడు పిన్నవాఁడైయుండఁగా చంద్రునివంటి మొగమును నాలుగుచేతులును మూఁడుకన్నులును గలిగి రూపమందు శివకేశవులతో సమానముగ నుండెను. పిదప ఆ నాలుగు చేతులు మూడుకన్నులుపోయినను ఇప్పుడు యావనవంతుఁడై ఎల్ల రాజులచేతను కప్పములుగొనుచు పరాక్రమముచే రెండవ సూర్యునివలె మహోన్నతిమై వెలుగుచున్నాఁడు.

శ. స.—సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. బాలః, బాలః బాలా బాలాః బాలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ ఆస్తాం ఆనా అసభువి ఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజీ పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. వపుషా, వపుషా వపుర్భ్యాం వపుర్భిః వపుశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. చత్వారః భుజాః యస్యసః చతుర్భుజః, చతుర్భుజః చతుర్భుజౌ చతుర్భుజాః చతుర్భుజశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. ముఖేన, ముఖేన ముఖాభ్యాం ముఖైః ముఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. పూర్ణశ్చాసావిన్దశ్చ పూర్ణేందుః పూర్ణేందునాసదృశః పూర్ణేందునిభః, నిభః నిభౌ నిభాః పూర్ణేందునిభశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. త్రిణిలోచనాని యస్యసః త్రిలోచనః, త్రిలోచనః త్రిలోచనౌ త్రిలోచనాః త్రిలోచనశబ్దః. అ. పు. ప్ర. ఏ. యువా, యువా యువానౌ యువానః యువశబ్దః. న. పు. ప్ర. ఏ. కరేణ ఆక్రాంతాః కరాక్రాంతాః మహీం బిభ్రతీతి మహీభృతః కరాక్రాంతాః

మహీభృతః యేనసః కరాక్రాంత మహీభృత్, భృత్ భృతో భృతః
కరాక్రాంత మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. సంశ
యస్యాభావః అసంశయం అవ్యయిభావావ్యయము. సంప్రతి. అవ్య.
తేజసా, తేజసా తేజోభ్యాం తేజోభిః తేజశ్శబ్దః స. స. పు. తృ. ఏ.
రవిః, రవిః రవీ రవయః రవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

ఆ కైత ద్వారన్యం త్రిభి రావిష్కరోతి. —

స ఇతి. స శిశుపాలః బాలస్సక్, నపుషా చతుర్భుజః భుజచతుష్టయవాన్, ఆసీత్,
విష్ణు రితి చ ధ్వనిః. తథా ముఖేన, పూర్ణేందునిభః పూర్ణ చంద్రతుల్య ఆసీత్, త్రిణా
చనః లోచనత్రయవాం శ్చాసీత్, త్ర్యంబక ఇతి చ ధ్వనిః, బాలవిశేషణాత్ సంప్రతి
తత్సర్వ మంతర్హిత మితి భావః. సంప్రతి తు యువా తరుణ స్సక్, క రేణ బలినా,
అక్రాంతమహీభృత్, అధిష్ఠితరాజకస్సక్, అన్యత్రాంశువ్యాప్తశైలః 'బలిహస్తాంశుః
కరా' ఇత్యమరః. ఉచ్చైః స్తేజసా రవి స్సూర్యః, అసంశయం సంశయోనా స్తీర్ణ
ర్థః. ఆర్థాభావేనవ్యయిభావః. నపుషా ముఖే నేతిచ, 'యేనాంగవికార' ఇతి తృతీ
యా. హనివ దాధిక్యస్యాపి వికారత్వాత్. తథాచ వామనః — 'హనిన దాధిక్య మ
ప్యంగవికార' ఇతి. తేజసేన 'ప్రకృతాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా. కరాక్రాం
తేత్యాదినాశ్లేషానుప్రాణి తేయ ముత్పేక్షా రవి రసంశయమితి. తస్యాః పూర్ణేందు
నిభ ఇత్యుపమయా సంస్పృష్టిః. హరిహరాదితుల్యమహిమత్వా దతిచర్ధర్ష ఇతి భావః.

స్వయం విధాతా సురదైత్యరక్షసా

మనుగ్రహవగ్రహయో ర్యదృచ్ఛయా,

దశాననాదీ నభిరాద్ధదేవతా

వితీర్ణవీర్యాత్తిశయాన్ హసత్యసా.

20

టీ. యదృచ్ఛయా = తనకుఁదానే, స్వయం = స్వకీయశక్తిచేత,
సురదైత్యరక్షసామ్ - సుర = దేవతల యొక్కయు, దైత్య = దితిజులయొ
క్కయు, రక్షసాం = రాక్షసులయొక్కయు, అనుగ్రహవగ్రహయోః =
సమ్మానావమానములకు, విధాతా = చేయఁగలవాఁడగు, అసా = ఈ శి
శుసాలుఁడు, అభిరాద్ధ... శయాన్ - అభిరాద్ధ = కొలువఁబడిన, దేవతా =
ఈశ్వరాదులచేత, వితీర్ణ = ఇయ్యఁబడిన, వీర్య = విక్రమముయొక్క,
అతిశయాన్ = ఉద్రేకముగల, దశాననాదీన్ = రావణుఁడు మొదలగు
వారిని, హసతి = వెక్కిరించుచున్నాఁడు.

తా. నుంతయేని పరసహాయములేకయే తనకుఁ దోచినట్లెల్ల దేవ దానవ రాక్షసులను తనవశముచేసికొని నిగ్రహానుగ్రహములను జూపుచున్న యీశిశుపాలుఁడు తపస్సుచేసి దేవతానుగ్రహమువడసి వేడుకొని మహాపరాక్రమము సంపాదించుకొన్న రావణప్రభృతులను ఎగతాళిచేయుచుండును. వారు తనపాటి బలపరాక్రమముగలవారే యైనను ఆశక్తి యాచించితెచ్చుకొన్నది. తనదో స్వయముగా నేర్పడినది. అని గర్వహేతువు.

శ. స. — స్వయం. అవ్య. విధాతా, విధాతా విధాతారౌ విధాతారః విధాతృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. సురాశ్చ దైత్యాశ్చ రక్షాంసీచ సురదైత్యరక్షాంసి తేషాం సురదైత్యరక్షసాం, రక్షసః రక్షసోః రక్షసాం రక్షశబ్దః స. న. ష. ఏ. అనుగ్రహశ్చ అవగ్రహశ్చ అనుగ్రహవగ్రహా తయోః అనుగ్రహవగ్రహయోః, అవగ్రహస్య అవగ్రహయోః అవగ్రహణాం అనుగ్రహవగ్రహశబ్దః అ. పు. ష. బ. యదృచ్ఛయా, యదృచ్ఛయా యదృచ్ఛాభ్యాం యదృచ్ఛాభిః యదృచ్ఛాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. దశాననాని యస్యసః దశాననః దశాననః ఆదిర్యేషాంతే దశాననాదయః తాన్ దశాననాదీన్, ఆదిం ఆదీ ఆదీన్ దశాననాదిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. అభిరాద్ధాశ్చతా దేవతాశ్చ అభిరాద్ధదేవతాః అభిరాద్ధదేవతాభిః వితీర్ణః అభిరాద్ధదేవతావితీర్ణః వీర్యస్య అతిశయః వీర్యాతిశయః అభి...తీర్ణః వీర్యాతిశయః యేషాంతే అభి...శయాః తాన్ అభి...శయాన్, అతిశయం అతిశయా అతిశయాన్ అభి...శయశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. హసతి, హసతి హసతః హసన్తి హసేహసనే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.

స్వయమితి. యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా. స్వయం స్వసామర్థ్యేన, నతు దేవతా ప్రసాదబలాది త్యర్థః. అనుగ్రహవగ్రహయోః, విధాతా కర్తా, అసౌ శిశుపాలః, అభిరాద్ధాభిః ఆరాధితాభిః, దేవతాభి రీశ్వరాదిభిః, వితీర్ణః దత్తః, వీర్యాతిశయః ప్రభావాతిశయః, యేషాంతాన్, దశాననాదీన్ హసతి, అనన్య ప్రసాదలబ్ధశక్తేర్మే కథం యాచకై స్తుల్య తేతి గర్వాద్ధస తీ త్యర్థః.

బలావలేపా దధు నాపి పూర్వ
 త్ప్రబాధ్యతే తేన జగ జిగీషుణా,
 స తీవ యోషి త్ప్రకృతి సునిశ్చలా
 పుమాంస మభ్యేతి భవాంతరే వ్యపి.

2-2

టీ. జిగీషుణా = జయించుకోరికగల, తేన=ఆశిశుపాలునిచేత,
 బలావలేపాత్ = విక్రమగర్వమువలన, అధునాపి=ఇప్పటికిని, పూర్వ
 వత్ = మునుపటివలెనే, జగత్ = లోకము, ప్రబాధ్యతే = గాసిపెట్టఁబ
 డుచున్నది, తథాపి = అట్లేగద, సతీ = పతివ్రతయగు, యోషిదివ = స్త్రీ
 వలెనే, సునిశ్చలా = స్థిరనిశ్చయముగల, ప్రకృతి = జంతువులనైజము,
 భవాంతరేవ్యపి = వేఱుజన్మములలోఁగూడ, పుమాంసం = జీవుని, అభ్యే
 తి = అనుగమించుచున్నది.

తా. ఈశిశుపాలుఁడు పూర్వపు రావణాది జన్మము లందువలె
 నే ఇప్పుడును శౌర్యగర్వముచేఁ గన్నగానక జగద్ద్రోహమును జేయు
 చున్నాఁడు. మనుజుని స్వభావము ఒకపతివ్రత యగు నారీమణి వలెనే
 పురుషుని జన్మాంతమునందు గూడ వెంబడించి వచ్చునేకాని మానదు
 గదా.

శ. స. — బలేన అవలేపః బలావలేపః తస్మాత్ బలావలేపాత్,
 బలావలేపాత్ బలావలేపాభ్యాం బలావలేపేభ్యః బలావలేపశబ్దః
 అ. పు. పం. ఏ. అధునా అవ్య. అపి అవ్య. పూర్వస్మిన్ని వ పూర్వవత్
 వతిప్రత్యయాంతమవ్య. ప్రబాధ్యతే ప్రబాధ్యేతే ప్రబాధ్యంతే ప్రపూర్వ
 కబాధ్యవిలోడనే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్మణి వర్తమానేలటి ఆత్మ
 నేపది ప్ర. పు. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. త్ప్ర.
 ఏ. జగత్, జగత్ జగతీజగన్తి జగచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. ఏ. జేతుమిచ్ఛః
 జిగీషుః తేన జిగీషుణా, జిగీషుణా జిగీషుభ్యాం జిగీషుభిః జిగీషుశబ్దః
 ఉ. పు. త్ప్ర. ఏ. సతీ, సతీ సత్యై సత్యః సతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
 ఇవ అవ్య. యోషిత్, యోషిత్ యోషితౌ యోషితః యోషిచ్ఛబ్దః
 త. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ప్రకృతిః, ప్రకృతిః ప్రకృతీ ప్రకృతయః ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ.
 ప్ర. ఏ. సునిశ్చలా, సునిశ్చలా సునిశ్చలే సునిశ్చలాః సునిశ్చలాశబ్దః

ఆ. శ్రీ. ప్ర. ఏ. పుమాంసం, పుమాసం పుమాంసౌ పుంసః పుంశబ్దః
స. పు. ద్వి. ఏ. అభ్యేతి అభీతః అభియన్తి అభిపూర్వక ఇన్ గతా ని
త్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పర్వస్మై. ప్ర. పు. ఏ. అన్యే
భవాః భవాంతరాణి తేషు భవాంతరేషు, భవాంతరే భవాంతరయోః
భవాంతరేషు. భవాంతరశబ్దః అ. న. స. బ. అపి అవ్య.

బలేతి. జగీషుణా నిత్యోత్సాహవ తే త్యర్థః, తేన శిశుపాలేన బలావలే
పాత్ బలగర్వాత్, ఆధునాపి పూర్వవత్ పూర్వజన్మనీవ, జగత్ ప్రబాధ్యతే,
తథాహి— సతీ పతివ్రతా యోషిదివ, సునిశ్చలా అతిస్థిరా, ప్రకృతిః స్వభావః
భవాంతరేషు జన్మాంతరేష్వపి, పుమాంసం పురుష మన్యేతి యాతి, 'పతిం యా నాతి
చరతి మనోవాక్కాయసంయతా, సా భర్తృలోక మాప్నోతి సద్భి స్సా ధీతి చో
చ్యత' ఇతి మనుః. ఉపమోపమేయపురస్కృతోఽర్థాంతరన్యాసః.

తదేన ముల్లజ్ఞితశాసనం విధే

ర్విధేహి కీనాశనికేతనా తిథిమ్,

శుభేతరాచారవిపక్తిమాపదో

నిపాతనీయా హి సతా మసాధవః.

23

టీ. తత్=ఆకారణమున, విధేః=బ్రహ్మయొక్కయు, ఉల్లజ్ఞిత
శాసనం - ఉల్లంఘిత=అతిక్రమింపబడిన, శాసనం=ఆజ్ఞగల, ఏనం=ఈ
శిశుపాలుని, కీనాశ...తిథిం- కీనాశ=యమునియొక్క, నికేతన=ఇంటి
కి, అతిథిం=అతిథి (అన్నార్థియైపోవువా)నిగా, విధేహి=చేయుము. శుభే
...పదః-శుభేతర=అమంగళమైన, ఆచార=నడవడిచేత, విపక్తిమ =
ఫలోన్ముఖములైన, ఆపదః=పాపఫలములైన చెడుగులుగల, అసాధవః
=తులువలు, సతాం=మీవంటియు త్తమ పూరుషులకు, నిపాతనీయా
హి=చెఱుపఁ దగినవారుగదా.

తా. ఇందువలన దుష్టనిగ్రహార్థ మవతరించి నీవు దైవాజ్ఞనుగూడ
విలంఘించి ఉచ్చృజ్ఞల ప్రయత్నఁజేసె యీదురాత్ము నెట్లయిన గూ
ల్పుము. దుర్మార్గవర్తనములు మితిమీఱఁజేసిన యిట్టిదుర్మార్గులను
బోరిపుచ్చుట మీబోటి మహాత్ములకు ముఖ్యకర్తవ్యమేకదా.

శ. స.—తత్. అవ్య. ఏనం, ఏనం ఏనౌ ఏనా ఇదంశబ్దః
మ. పు. ద్వి. ఏ. ఉల్లజ్ఞితం శాసనం యేనసః ఉల్లంఘితశాసనః తం

ఉల్లంఘితశాసనం, శాసనం శాసనా శాసనా ఉల్లంఘితశాసనశబ్దః అ.
 పు. ద్వి. ఏ. విధేః, విధేః విధ్యోః విధీనాం విధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.
 విధేహి విధత్తాత్ విధత్తం విధత్త విపూర్వకడుధాజ్ ధారణపోషణ
 యో రిత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి విధ్యాదాలోక్ పరస్మై ప్ర.
 పు. ఏ. కీనాశస్య నికేతనం కీనాశనికేతనం కీనాశనికేతనస్య అతిథిః
 కీనాశనికేతనాతిథిః తం కీనా.. తిథిం, అతిథిం అతిథీ అతిథీ అ
 తిథిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. శుభాత్ ఇతరః శుభేతరః శుభేతర
 శ్చాసౌ ఆచారశ్చ శుభేతరాచారః శుభేతరాచారేణ విపక్తి
 మాః శుభే...పక్తిమాః శుభే...క్తిమాః ఆపదః యేషాం తే శుభే...
 పదః, ఆపత్ ఆపదౌ ఆపదః శుభే...పచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. నిపా
 తయితుం యోగ్యాః నిపాతనీయాః, నిపాతనీయః నిపాతనీయా నిపాత
 నీయాః నిపాతనీయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సతాం, సతః సతోః సతాం
 సచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. సాధ్నువంతి పరకార్యమితి సాధవః సాధ
 వో నభవ స్తీత్యసాధవః, అసాధుః అసాధూ అసాధవః అసాధుశబ్దః
 ఉ. పు. ప్ర. బ.

తదితీ. త త్తస్మా త్కారణాత్, విధే ర్విధాతురపి ఉల్లంఘితశాసనం, స్వయం
 విధా తే త్యాద్యుక్తరీత్యా, అతిక్రాంతదైవాజ్ఞమిత్యర్థః. సా పేక్ష త్వేపి గమకత్వా
 త్సమాసః. ఏవం శిశుపాలం, కీనాశనికేతనస్య కృతాంతసదనస్య అతిథిం విధేహి, మార
 యేత్యర్థః. 'కీనాశః కర్ష కే త్సుద్రే కృతాంతపశుఘాతినో'రితి విశ్వః. న చైత త్ప్ర
 ఘుణికహస్తేన సర్పమారణం కిం తు భవాదృశా మవశ్యక ర్తవ్యత్వాదిత్యాహ—శుభే
 తరాచారేణ దురాచారేణ, విపక్తిమా విపాకేన ప్రాప్తాః, ఆపదో యేషాం తే త
 థోక్తాః, 'ద్వితః క్తి'రితి పచేః క్తిప్రత్యయః. 'క్తేర్మన్నిత్యమి'తి తద్ధితోమమ్ప్ర
 త్యయః. అసాధవో దుష్టాః, సతాం భవాదృశాం జగన్నియంతృణాం, నిపాతనీయాః
 వధ్యాహి, న చ నైర్ఘృణ్యదోషః. స్వదోషే తేష తేషాం వినాశే నిమిత్తమాత్రత్వా
 దస్మాక మి త్యాశయేన శుభేతరేత్యాదివిశేషణోక్తిః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనయా
 పోర్థాంతరన్యాసః.

ఇదిగాక వీనిని జంపినచో, జాలమంది సాధువులు సుఖపడుదు
 రనుచున్నాడు. —

హృదయ మరివధోదయా దుదూధ

ద్రధిమ దధాతు పునః పురందరస్య,

ఘనపులకపులోమజాకుచాగ్ర

ద్రుతపరిరంభనిపీడనక్షమత్వమ్.

28

టీ. అరివధోదయాత్ - అరి = శత్రువుయొక్క, వధ = నాశముయొక్క, ఉదయాత్ = కలుగుటవలన, ఉదూఢద్రఢిమ - ఉదూఢ = పొందిన, ద్రఢిమ = దిటపుగల, పురందరస్య = ఇంద్రునియొక్క, హృదయం = మనస్సు, పునః = మరల, ఘన...మత్వమ్ - ఘన = చిక్కని, పులక = రోమాంచముగల, పులోమజా = శచీదేవియొక్క, కుచ = స్తనములయొక్క, అగ్ర = కొపెరలయొక్క, ద్రుత = త్వరచేతనైన, పరిరంభ = కౌగిలింతయందలి, నిపీడన = ఒత్తిడికి, క్షమత్వం = తగియుండుటను, దధాతు = ధరించుగాక.

తా. ఇట్లు నేననినరీతిగా నీవు శిశుపాలుని బారిపుచ్చితివేని దేవేంద్రుఁడు శత్రునాశమువలన కలఁకదేఱిన మనస్సుగలవాఁడై నిశ్చింతముగా నేకాంతమున శచీదేవితోడి సుఖముల ననుభవించును గాక.

శ. స. — హృదయం, హృదయం హృదయే హృదయాని హృదయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అరీణాం వధః అరివధః అరివధస్య ఉదయః అరివధోదయః తస్మాత్ అరివధోదయాత్, ఉదయాత్ ఉదయాభ్యాం ఉదయేభ్యః అరివధోదయశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉదూఢః ద్రఢిమాయేన తత్ ఉదూఢద్రఢిమ, ద్రఢిమ ద్రఢిమనీ ద్రఢిమాని ఉదూఢద్రఢిమశబ్దః. న. న. ప్ర. ఏ. దధాతు ధత్తాత్ ధత్తాం దధతు డుధాఙ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మై. ప్ర. పు. ఏ. పునః అవ్య. పురః దారయతీతి పురందరః తస్యపురందరస్య, పురందరస్య పురందరయోః పురందరాణాం పురందరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఘనాః పులకాః యయోస్తే ఘనపులకే పులోమ్నః జాతాపులోమజా కుచయోరగ్రే కుచాగ్రే పులోమజాయాః కుచాగ్రే పులోమజాకుచాగ్రే ఘనపులకేచతే పులోమజాకుచాగ్రేచ ఘన...చాగ్రే ద్రుతశ్చాసౌ పరిరంభశ్చ ద్రుతపరిరంభః ఘన...గ్రయోః ద్రుతపరిరంభః ఘన...రంభః ఘన...రంభేనిపీడనం ఘన...పీడనం క్షమస్యభావః క్షమత్వం ఘన...పీడనే క్షమత్వం ఘన...క్షమ

త్వం తత్ ఘన...క్షమత్వం, క్షమత్వం క్షమత్వే క్షమత్వాని ఘన...
క్షమత్వశబ్దః. అ. న. ద్వి. ఏ.

హృదయమితి. అరివధోదయాత్ రిపునాశలాభాత్, ఉదాఢద్రధిమనైశ్చింత్యా
ద్భృతదార్ధ్యం, స్వస్థమితి యావత్. పృథ్వాదిత్వా ద్భృతశబ్దా దిమనిచ్ ప్రత్యయః.
'రఋతో హలాదే ర్లఘో' రితి ఋకారస్య రేఫాదేశః పురః శత్రుపురాణి దార
యతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోర్దారిసహో' రితి ఖచ్చిత్ప్రత్యయః. 'ఖచి
హ్రస్వ' ఇ త్యుత్తరపదహ్రస్వః, 'వాచంయశుపురందరౌ చే'తి నిసాతనా న్నుమాగ
మశ్చ తస్య హృదయం పున య్భయోఽపి, పూర్వసదే వేతి భావః. ఘనపులకయోః
సాంద్రరోమాంచయోః, పులోమ్నః జాతా పులోమజా శచీ, తస్యాః కుచాగ్రయోః,
ద్రుతపరిరంభాత్, జౌత్సుక్యాత్ శీఘ్రాలింగనం. తత్ర య నిపీడనం తస్య క్షమ
త్వం సహత్వం దధాతు ప్రాక్కిత్తవిజ్ఞేపాత్త్యక్తభోగేన శక్తేన సంప్రతి త్వత్ప్రసా
దా నిష్కంటకం స్వారాజ్యం భుజ్యతా మి త్యర్థః. అత్ర దార్ధ్య సోదాఢద్రధి
మేతి విశేషణగత్యా నిపీడనక్షమత్వం ప్రతి హేతుతోవ్యక్త్యా పదార్థహేతుకం కా
వ్యలింగమ్. హృదయస్య నిపీడనక్షమత్వసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యా సంబంధేఽ
సంబంధరూపాతిశయోక్తి రి త్యర్థాలంకారః, వృత్త్యనుప్రాసశ్చ, తైరన్యోన్యం సం
సృజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం. 'ఆయుజి నయుగ రేఫతోయకాఠో యుజి చన జౌ
జరగాశ్చ పుష్పితా గ్రే'తి లక్షణాత్.

ఓ మి త్యుక్తవతోఽథ శార్జ్గణ ఇతి వ్యాహృత్య వాచం నభ

స్తస్మి న్నుత్పతితే పుర సురమునా విందో శ్చియం బిభ్రతి,

శత్రూణా మనిశం వినాశపిశునః క్రుద్ధస్య చైద్యం ప్రతి

వో మ్నా వ భుకుటిచ్ఛలేన వదనే కేతు శ్చకా రాన్పదమ్. ౭౫

ఇతి శ్రీమాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే

కృష్ణనారదసంభాషణం నామ ప్రథమస్సర్గః.

టీ. తస్మిన్=ఆ, సురమునౌ=దేవర్షియగునారదుఁడు, ఇతి=ఇట్టి,
వాచం=వాక్కును, వ్యాహృత్య=చెప్పి, నభః=గగనమునుగూర్చి, ఉత్ప
తితేనతి=ఎగిరినవాఁడై, పురః=ముందట, ఇందోః=ఇంద్రునియొక్క,
శ్చియం=కాంతివంటి కాంతిని, బిభ్రతి=భరించినవాఁడగుచుండఁగా,
అథ=మునిమాటలు ముగిసినపిదప, ఓంఇత్యుక్తవతః=ఆలాగే అనిపలికిన
వాఁడును, చైద్యంప్రతి=శిశుపాలునిగూర్చి, క్రుద్ధస్య=క్రోధమువహిం

చిన, శార్ఙ్గణః=శ్రీకృష్ణస్వామియొక్క, వదనే=ముఖమున, వ్యోమ్నావ
=ఆకాశమునవలె, అనిశం=తెఱిపిగాంచక, శత్రూణాం = పగతురయొ
క్క, వినాశపిశునః-వినాశ = క్షయమునకు, పిశునః = సూచనమైన,
కేతుః=ఉత్పాతము, భుకుటిచ్ఛలేన=బొమముడియను మిషచేత, ఆస్ప
దం=ఉనికిని, చకార=చేసెను.

తా. నారదుఁ డిట్లు చెప్పి యాకాశమున కెగసిపోయెను. కృష్ణుఁ
డును దాని కొప్పుకొనెను. అప్పుడాకాశమున చంద్రునిమాడ్కినున్న
నారదుని కెదురుగా నున్న శిశుపాలునిమీఁది కోపముచేత చిట్లించు
కొనఁబడిన కృష్ణునిమొగము శత్రుక్షయద్యోతకమై ఆకాశమునందు
చంద్రునకెదురుగాఁ బుట్టిన ధూమకేతువువలె నుండెను.

శ. స.—ఓం అవ్య. ఇతి అవ్య. ఉక్తవతః, ఉక్తవతః ఉక్తవ
తోః ఉక్తవతాం ఉక్తవచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. అథ అవ్య. శృజ
స్యవికారిః శార్ఙ్గం శార్ఙ్గం అస్యాస్తీతిశార్ఙ్గ తస్యశార్ఙ్గణః, శార్ఙ్గణః శార్ఙ్గ
ణోః శార్ఙ్గణాం శార్ఙ్గశబ్దః న. పు. ష. ఏ. ఇతి అవ్య. వ్యాహృత్య
ల్యబంతమవ్యయం. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః వాచ్ఛబ్దః చ. స్త్రీ.
ద్వి. ఏ. నభః, నభః నభసీ నభాంసి నభశ్శబ్దః న. న. ద్వి. ఏ. తస్మిన్,
తస్మిన్ తయోః తేషు తచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. ఉత్పతితే, ఉత్పతితే
ఉత్పతితయోః ఉత్పతితేషు ఉత్పతితశబ్దః అ. పు. స. ఏ. పురః అవ్య.
సురశ్చసౌ మునిశ్చ సురమునిః తస్మిన్ సురమునౌ, సురమునౌ సుర
మునోః సురమునిషు సురమునిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. ఇందోః, ఇందోః ఇంద్వోః
ఇందూనాం ఇందుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః
శ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విభర్తీతి విభ్రత్ తస్మిన్ విభ్రతి, విభ్రతి విభ్రతోః
విభ్రత్సు విభ్రచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. శత్రూణాం, శత్రోః శత్రోవ్యోః శత్రూ
ణాం శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ష. బ. అనిశం అవ్య. వినాశస్య పిశునః వినాశ
పిశునః, పిశునః పిశునౌ పిశునాః వినాశపిశునశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రుద్ధస్య,
క్రుద్ధస్య క్రుద్ధయోః క్రుద్ధానాం క్రుద్ధశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. చైద్యం,
చైద్యం చైద్యౌ చైద్యా చైద్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రతి అవ్య.

వ్యోమ్ని, వ్యోమ్ని వ్యోమని వ్యోమ్నాః వ్యోమను వ్యోమశబ్దః
 న. న. స. ఏ. ఇవ అవ్య. భుకుటేః ఛలం భుకుటిచ్చలం తేన భుకు
 టిచ్చలేన, ఛలేన ఛలాభ్యాం ఛలైః భుకుటిచ్చలశబ్దః అ. న. త్ప. ఏ.
 వదనే, వదనే వదనయోః వదనేషు వదనశబ్దః అ. న. స. ఏ. కేతుః,
 కేతుః కేతూ కేతవః కేతుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. చకార చక్రతుః చక్రుః
 దుక్కుకోకరణే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతానద్యతనపరోక్షే
 లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. ఆస్పదం, ఆస్పదం ఆస్పదే ఆస్పదాని ఆస్పద
 శబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

ప్రథమసర్గము ముగిసెను.

ఓమితి. తస్మిన్ సురమునా నారదే, ఇ తీర్థంభూతాం వాచం, న్యాహృత్య
 ఉక్త్వా, నభ ఉత్పత్తితే ఖ ముత్పత్తితే, పురః అగ్రే, ఇందోః శ్రియం విభ్రతీసతి.
 అథ మునివాక్యానంతరం, ఓ మిత్యుక్తవతః త థాస్త్వి త్యంగీకృతవత ఇ త్యర్థః,
 'ఓం ప్రశ్నేఽంగీకృతౌ రోష' ఇతి విశ్వః. చేదీనాం జనపదానాం రాజా చైద్యః శిశు
 పాలః, 'పృథ్వీతో సలాజా వాఙ్మయజి' తి ఇష్టాప్రత్యయః. తం ప్రతికృద్ధస్య శాఙ్గీణః
 వదనే వ్యోమ్నివ, అనిశం సర్వదా అవ్యభిచారేణేత్యర్థః. శత్రూణాం వినాశస్య పిశునః
 నూచకః, 'చంద్ర మభ్యుదితః కేతుః క్షీతీశానాం వినాశకృద్' తి శాస్త్రా దితి భావః.
 కేతు రుత్పాతవిశేషః, 'కేతు ర్ద్యౌతౌ పతాకాయాం గ్రహోత్పాతాదిలక్ష్య స్త్వి' తి వి
 శ్వః. భుకుటిచ్చలేన భూభంగవ్యాజేన, ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాం, స్థితిం చకార, 'ఆస్పదం
 ప్రతిష్ఠాయా మితిని సాతనా శ్చుడాగమః. ఏతేన కావ్యార్థభూతవీరసహకారిణో కా
 ద్రస్య స్థాయీ క్రోధః స్వాసుభావేన భుకుట్యా కారణభూతోఽనుమేయ ఇ త్యు
 క్తం. తదా తదవినాభూత స్యాంగినో వీరస్యాపి స్థాయీప్రయత్నా పరనామక ఉత్సా
 హోఽప్యపసన్న ఏ వేత్యమసంధేయమ్. ఇందోః శ్రియం విభ్రతీ త్యత్ర మునే రిందు
 శ్రియోఽయోగా త్తత్సదృశీ మితి సాదృశ్యాజ్జేపాత్ అసంబంధవద్వస్తుసంబంధ
 రూపో నిదృశాలంకారః. వదనే వ్యోమ్ని వేత్యపమా. భుకుటిచ్చలేన కేతు రితి ఛ
 లాదిశబ్దే నాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః. తత్ర శత్రువినాశనూచనాయ కే
 త్వవేక్షి తేందుసాన్నిధ్యవ్యోమావస్థానసంపాదకత్వేన నిదర్శనోపమయోరపహ్నవో
 పకారకత్వాదంగంగీభావేన సంకరః. చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూప
 తయాచ స్సాంత్యజ్ఞోకేషు శ్రీశబ్దప్రయోగః. య థాహ భగవా న్భిష్యకారః — మంగ
 శాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషాణ్యాయుష్మ
 త్పురుషాణి చ భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవంతి' తి. శార్దూలవిక్రీడితం వృ

తమ్. 'సూర్యావైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శార్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. సర్గాంతర్వాద్యైతత్తేజః. యథాహ దండీ—'సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైః స్పృశంభిః, సర్వత్రభిన్నసర్గాంతైరుపేతం లోకరంజక' మితి.

అథ కవిః కవికౌవ్యవర్ణనీ యాఖ్యానపూర్వక సర్గసమాప్తిం కథయతి—ఇతీతి. ఇతి శబ్దః పరిసమాప్తా. మాఘకృతావితీ కవినామకథనం. మహాకౌవ్యఇతి మహచ్ఛబ్దేన లక్షణసంపత్తిస్సూచితా. శిశుపాలవధ ఇతి కౌవ్యనామకథనమ్. 'సామాన్యవచనస్యే'తి అనుప్రయోగః అత్ర తిజ్జ్వేచిత్ర్యా త్సౌశబ్దాఖ్యో గుణః. 'సుపాంతి జాంచవ్యత్ప్రతి స్సౌశబ్ద మితి కథత' ఇతి లక్షణాత్. సముచ్ఛయకౌవ్యవర్ణనయోః ప్రథమ సర్గఇతి. సమాప్త ఇతి శేషః. ఏవ ముత్తరత్రాపి దృష్టవ్యమ్.

ఇతి శ్రీ పద వాక్య ప్రమాణ సారావార సారీణ మహాపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం మాఘవ్యాఖ్యానాయాం
సర్వంకషాఖ్యానాయాం ప్రథమః సర్గః.

ద్వితీయ స్కంధః.

—♦—

అవ. ఇక నీ స్వర్గమున రాజకార్యాలోచనమును వర్ణించు
బోవుచు దానికి కారణమును గల్పించుచున్నాడు. —

శ్లో. ఇయక్షమాణే నాహూతః పార్థే నాథ ద్విషన్మురమ్,
అభిచైద్యం ప్రతిష్ఠాసు రాసీ త్కార్యద్వయాకులః.

టీ. అథ = ఇంద్రుడంపినకబురువిన్నపిదప, ఇయక్షమాణేన =
రాజసూయయాగము చేయఁదలఁచుకొన్న, పార్థేన = ధర్మరాజుచేత,
ఆహూతః = పిలువఁబడినవాఁడును, (తథా = అట్లే,) అభిచైద్యం = శిశు
పాలునిగూర్చి, ప్రతిష్ఠాసుః = యుద్ధమునకుఁబోఁదలఁచిన, మురంద్వి
షన్ = మురాంతకుడైన శ్రీకృష్ణమూర్తి, కార్యద్వయాకులః = కార్య
ద్వయ = శిశుపాలవధయను దేవకార్యము యుధిష్ఠిరయాగదర్శనమును
మిత్రకార్యము ననునీ రెండుపనులచేత, ఆకులః = ముందు వెనుకలుతోఁచని
వాఁడు, ఆసీత్ = అయ్యెను.

తా. ఇట్లు నారదుఁడు ఇంద్రునం దేశమును జెప్పి వెళ్లినతర్వాత
శ్రీకృష్ణమూర్తి ధర్మరాజుచే రాజసూయయాగమునకుఁ బిలువఁబడిన
వాఁడు గనుక ఇప్పుడు యజ్ఞమునకుఁ బోవుదమా శిశుపాలునిమీఁద
దాడికట్టుదమా యని రెండుకార్యములలో దేనిని జేయుటయందును
నిశ్చయము తోఁచక సందేహము కలవాఁడయ్యెను.

శ. స. — యష్టుమిచ్ఛన్ ఇయక్షమాణః, తేన ఇయక్షమాణేన,
ఇయక్షమాణేన ఇయక్షమాణాభ్యాం ఇయక్షమాణైః ఇయక్షమాణ
శబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ఆహూతః, ఆహూతః ఆహూతౌ ఆహూతాః
ఆహూతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పృథాయా అపత్యం పుమాన్ పార్థః
తేనపార్థేన, పార్థేన పార్థాభ్యాం పార్థైః పార్థశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అథ
అవ్య. ద్వేష్టీతి ద్విషన్, ద్విషన్ దిషన్తా ద్విషన్తః ద్విషచ్ఛబ్దః త. పు.
ప్ర. ఏ. మురం, మురం మురౌ మురాన్ మురశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. చైద్య
మభిఅభిచైద్యం అవ్యయీభావావ్యయం. ప్రథాతుమిచ్ఛః ప్రతిష్ఠాసుః,

ప్రతిష్ఠాసుః . ప్రతిష్ఠానూ ప్రతిష్ఠాసవః ప్రతిష్ఠాసుశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ ఆస్తాం ఆసన్ అనభువి ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లజి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. కార్యయోః ద్వయం కార్యద్వయం కార్యద్వయేన ఆకులః కార్యద్వయాకులః, కార్యద్వయాకులః కార్యద్వయాకులౌ కార్యద్వయాకులౌ కార్యద్వయాకులశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అ థాస్తిక్ సర్గే మంత్రవర్ణనాయ బీజ మావపతి. —

ఇయక్షమాణేనేతి. అథఇంద్రసందేశశ్రవణానంతరం, ఇయక్షమాణేన యష్టమిచ్ఛతా, యజతే స్సన్నంతా ల్లట శ్శానజాదోః. పార్థేన పృథాపుత్రేణ యుధిష్ఠిరేణ, 'తస్యేద మి'త్యణ్. అన్యథా 'స్త్రీ'భ్యోధగి' తి థ స్స్యాత్. తతః పార్థేయ ఇతిస్యాత్. ఆహూతః ఆకారితః, హ్వయతేః కర్తణీక్తః. సంప్రసారణే దీర్ఘః. తథా అభిచైద్యం శిశుపాలంప్రతి, 'లక్షణే నాభిప్రతీ అభిముఖ్యే' ఇత్యన్యాయాభావః. 'అభిరభాగే ఇతి కర్తప్రపచనీయత్వే తద్యోగే ద్వితీయావా. ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతు మిచ్ఛః, తస్మై స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. మురం ద్విపత్ మురారిః, 'ద్విపోఽమిత్రే' ఇతి శతృప్రత్యయే, 'నలోకే'త్యత్ర 'ద్విషశ్శతుర్వాచచనమి'తివైకల్పికష్టష్టిప్రతిషేధః. కార్యద్వయేన సురకార్యసుహృత్కార్యరూపేణ, ఆకులో విప్రతిషేధా దావశ్యకత్వాచ్చ, ద్వయో స్సందేహవా నాసీత్, అతో మంత్ర స్సాయ మనసర ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు కార్యాలోచనకు కారణమైన సందేహమును దెలిపి ఆలోచనకు తగినతావును జేరె ననుచున్నాఁడు. —

గురుకావ్యానుగాం బిభ్రీ చ్చాన్ద్రీ మభినభ శ్శ్రియమ్,
సార్థ ముద్ధవసీరిభ్యా మథా సా వాసద త్సదః.

౨

టీ. అథ=ఇట్లు తనకు సందేహము తగిలినమీఁద, అసౌ=ఈకృష్ణుఁడు, అభినభః=ఆ కాశమున కెదురుగా, గురుకావ్యానుగాం- గురు=బృహస్పతియు, కావ్య=శుక్రుఁడును, అనుగాం=తోడవచ్చువారుగల, చాన్ద్రీం=చంద్రునిదగు, శ్రియం=అందమును, బిభ్రీత్=తాల్చినవాఁడై, ఉద్ధవసీరిభ్యాంసార్థం=ఉద్ధవబలరాములతోఁగూడ, సదః=సభను, ఆసదత్=చేరెను.

తా. మంత్రాలోచన చేయుటకై శ్రీకృష్ణస్వామి ఉద్ధవబలరాములను వెంటబెట్టుకొని యొకనిర్జనమైనసభాప్రాసాదమునకుఁ జేరెను. అప్పుడా సభాభవనము ఒకవంక బృహస్పతితోడను మఱియొక

వైపున శుక్రాచార్యునితోడనుగూడిన చంద్రుడుగల ఆకనమునుబోలి యుండెను.

శ. స.—గురుశ్చ కావ్యశ్చ గురుకావ్యో అనునృత్య గచ్ఛత ఇత్యనుగౌ గురుకావ్యో అనుగౌ యస్యాస్స గురుకావ్యానుగా తాం గురుకావ్యానుగాం, అనుగాం అనుగే అనుగాః గురుకావ్యానుగాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విభ్రత్, విభ్రత్ విభ్రతౌ విభ్రతః విభ్రచ్ఛబ్దః త. పు.ప్ర.ఏ. చంద్రస్యేయం చాంద్రీ తాం చాంద్రీం, చాంద్రీం చాంద్ర్యో చాంద్రీః చాంద్రీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. సభః అభి అభినభః అన్య యీభావావ్యయం. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః శ్రీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. సార్థం అన్య. నీరమస్యాస్తీతి నీరీ ఉద్ధవశ్చ నీరీచ ఉద్ధవనీరీణా తా భ్యాంఉద్ధవనీరీభ్యాం, నీరీణా నీరీభ్యాం నీరీభిః ఉద్ధవనీరీశ్చబ్దః. స. పు. ప్రి. ద్వి. అథ అన్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్చబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఆస దత్ ఆసదతాం ఆసదత్ షడ్ధవిశరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యస్మాత్సకర్మ కాత్ కర్తరి భూతేలుజీ పరస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. సదః, సదః సదసీ స దాంసి సదశ్చబ్దః స. స. ద్వి. ఏ.

ఏవం మంత్రబీజం సందేహ ముపన్యస్య, మంత్రోచితదేశగమన మాహ —

గుర్వీతి. అథ సందేహానంతరం, అసౌ హరిః, అభినభః పూర్వవదన్యయీభావః. కర్తప్రపచనీయత్వేవాద్వితీయా. గురుకావ్యబృహస్పతిశుక్రౌ, అనుగౌ అనుయా యి నౌ, యస్యాం తాం 'గీష్పతిర్ధిపణోగురుః, శుక్రోదైత్యగురుః కాన్య' ఇతిచామరః. చంద్ర స్యేమాం చాంద్రీం, శ్రియం విభ్రత్. అత్ర శ్రీతుల్యాం శ్రియ మితి నిదర్శనార్థదః. ఉద్ధవనీరీభ్యాం సార్థం ఉద్ధవబలరామాభ్యాంసహ, సదః సభాం, ఆసదత్ అగమత్, రాజసదసః ప్రాసాదత్వా దితి భావః. సదే ర్లుజీపుష్పాదిత్వా చ్చేరజాదేహః. అత్ర మనుః 'గిరేః పృష్ఠం సమారుహ్య ప్రాసాదం వా రహో గతః, అరణ్యే నిర్మలాశీనా మంత్రయే (ద్భావభావినా) తావిభావిత' ఇతి.

జాజ్వల్యమానా జగత శ్శాస్త్రయే సముపేయుషీ,
వ్యద్యోతిష సభావేద్యా మసౌ నరశిఖత్రయీ.

టీ. జగతః=లోకముయొక్క, శాస్త్రయే = నెమ్మదికొఱకు, సముపేయుషీ=కూడినదియు, జాజ్వల్యమానా=మిక్కిలి మెఱయుచు న్న, అసౌ=ఈ, నరశిఖత్రయీ=మనుష్యులను నగ్నులయొక్క త్రిత

యము, సభావేద్యాం=సభయను నలంకృతస్థానమున, వ్యద్యోతిష్ట=వెలింగెను.

తా. లోకక్షేమమునాలోచించుటకై ఒక్కచోఁ జేరిన ఆయుధ్య వరామకృష్ణులు మువ్వురును యజ్ఞశాలయందలి త్రేతాగ్నులవలెఁ బ్రకాశించిరి.

శ. స.—పునఃపునః అతిశయేన జ్వలతీ జాజ్వల్యమానా, జాజ్వల్యమానా జాజ్వల్యమానే జాజ్వల్యమానాః జాజ్వల్యమానా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. జగతః, జగతః జగతోః జగతాం జగచ్ఛబ్దః త. న. మ. ఏ. శాంతయే, శాంతయే శాంతిభ్యాం శాంతిభ్యః శాంతి శబ్దః ఇ. స్త్రీ. చ. ఏ. సముపేయుషీ, సముపేయుషీ సముపే యుష్యా సముపేయుష్యః సముపేయుషీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వ్యద్యో తిష్ట వ్యద్యోతిషాతాం వ్యద్యోతిషత. విపూర్వకద్యుత దీప్తావిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలుజీ ఆన్మ ప్ర. పు. ఏ. సభైవ వేదిః సభా వేదిః తస్యాం సభావేద్యాం, వేద్యాం వేద్యోః వేదిషు సభావేదిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. స. ఏ. అసా, అసా అమూ అమూః అదశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. శిఖాః ఏషాంస స్తీతి శిఖనః నరావన శిఖనః సరశిఖనః త్రయః అవయవాః యస్యాః సా త్రయీ నరశిఖనాం త్రయీ నరశిఖత్రయీ, త్రయీ త్ర య్యాత్రయ్యః సరశిఖత్రయీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

జాజ్వల్యమానేతి. జగతః లోకస్య, శాంతయే అనుపదవాయ, సముపేయుషీ మిళితా, జాజ్వల్యమానా భృశం జ్వలంతీ, 'ధాతో రేకానో హలాదేః క్రియాసమభి హార' ఇతి యజ్ఞ్.—తతో లటశ్చానజాదేశే టాప్. అసా నరాః పురుషా ఏవ, శిఖ నః అగ్నయః, తేషాం త్రయీ. 'ద్విత్రిభ్యాం తయస్యాయ జ్యే'త్యయాజాదేశే ట్రిడ్ధా ణాల్లి'త్యాదినా ఇహేష్. సభా ఆస్థానీ నైవ వేదిః పరిష్కృతా భూమిః 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రి త్యమరః. తస్యాం వ్యద్యోతిష్ట దీప్యతే స్త, 'ద్యుతేర్లుజీ' ఇతి వా తజ్. యాపకాలంకారః.

రత్నస్తమ్భేషు సంక్రాంతప్రతిమాస్తే చకాశిరే,

ఏకాకినోఽపి పరితః పౌరుషేయవృతా ఇవ.

౪

టీ. రత్నస్తంభేషు=రతనపుంగులములయందు, సంక్రాంతప్రతి మాః- సంక్రాంత=ప్రతిఫలించిన, ప్రతిమాః=ఆకృతులుగల, తే=ఆయు

దవరామకృష్ణులు, ఏకాకినోఽపి=ఎవరికివారు-తా మొక్కొక రెయైనను,
పరితః=నలుకెలఁకులను, పౌరుషేయవృతా ఇవ = పురుషసమూహము
తోఁ గూడినవారివలె, చకాశిరే=వెలింగిరి.

తా. అట్లు వారాసభయం దొంటిగాఁ గూర్చున్నవారైనను
రత్నస్తంభములలోఁ బ్రతిబింబించిన తమదేహములచేత కొందఱు
లతోఁ గూడినట్లుండిరి.

శ. స.—రత్నానాం స్తంభాః రత్నస్తంభాః తేషు రత్నస్తం
భేషు, స్తంభే స్తంభయోః స్తంభేషు రత్నస్తంభశబ్దః అ. పు. స. బ. సంకా
న్తాః ప్రతిమాః యేషాంతే సంకాంతప్రతిమాః, ప్రతిమః ప్రతిమా ప్రతి
మాః సంకాన్తప్రతిమశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తే, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద.
పు. ప్ర. ఏ. చకాశే చకాశాతే చకాశిరే కాశ్యదీప్తా విత్వస్మాదకర్మ
కాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ. ఏకఏనఏకాకినః, ఏకాకి
ఏకాకినౌ ఏకాకినః ఏకాకిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. పరితః
తసిల నమవ్యయం. పురుషాణాం సమూహః పౌరుషేయః పౌరుషేయే
ణవృతాః పౌరుషేయవృతాః, వృతః వృతౌ వృతాః పౌరుషేయవృత
శబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య.

రత్నేతి. రత్నానాం స్తంభా ఇతి పష్ఠీసమాసః. విశేషపర్యవసానాద్వికారా
ర్థత్వం. తేషు సంకాంతప్రతిమాః సంకాంతప్రతిబింబాః 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్ర
తిమా ప్రతియాత నే'త్యమరః. తే త్రయః ఏకాకినః అసహాయాఅపి, 'ఏకా దాకిని
చ్ఛాసహాయ' ఇ త్యాకినిచ్చిత్వయః. పరితః అభితః సర్వతః 'పర్యభిభ్యాం చే'తి తసి
ల్ స చ 'సర్వపురుషాభ్యాం న ధ ఞౌ' సర్వోభయార్థనర్తమానాభ్యా మిన్యతే
పౌరుషేయేణ ప్రతిబింబభూయస్యా త్పురుషసమూహేన, అవృతా ఇ వే త్యుత్పే
త్తౌ, చకాశిరే, 'పురుషద్వధవికారసమూహతేన కృతేషు వక్తవ్య' మితి ధణ్
ప్రత్యయః. ఏతేన విజనత్వ ముక్తమ్. యద్యపి 'ని స్తంభే నిర్గవాడే చ నిర్భిత్వంతరసం
శ్రయే, ప్రాసాదాగ్రే త్వరణ్యే వా మంత్రయే తావిభావిత' ఇతి కామందకే. ఏతేన
మంత్రభూమేః స్తంభప్రాచుర్యనిషేధోద్యుత్యతే. తథా ప్యేతస్యాపి విజనత్వోపలక్ష
ణత్వా న్న దోష ఇతి భావః.

అధ్యాసామాను రుత్తుంగహేమపీఠాని యా న్యమీ,

తై రూహే కేసరికాన్తత్రికూటశిఖరోపమా.

టీ. అమీ=ఈయుద్ధవబలరామకృష్ణులు, యాని=ఏ, ఉత్తుంగ
హేమపీఠాని=ఉన్నతములైన బంగారుసింహాసనములను, అధ్యాసామా
సుః=అధిష్ఠించిరో, తైః=ఆబంగరుగద్దెలచేత, కేసరి...పమా- కేసరి=
సింహములచేత, ఆక్రాంత=ఎక్కఁబడిన, త్రికూట=త్రికూటపర్వతము
యొక్క, శిఖర=శృంగములతోడ, ఉపమా=పోలిక, ఊహే=వహించఁ
బడెను.

తా. ఆసభయందు పెద్దపెద్ద బంగారు గద్దెయలపైఁ గూర్చున్న
యాయుద్ధవరామకృష్ణులు త్రికూట పర్వతముయొక్క మూఁడు శృంగ
ములను ఎక్కికూర్చున్న మూఁడు సింహములవలె మిగులఁ బ్రకాశిం
చుచుండిరి.

శ. స. — అధ్యాసామాస అధ్యాసామాసతుః అధ్యాసామాసుః
అధిపూర్వకాస ఉపవేశనే ఇత్యస్మాద్ధాతోః ఆమంతాత్ అనుప్రయు
క్తాత్ అస భువి ఇత్యస్తా దకర్మకాత్కర్తరి భూతే లటి పరస్మై ప్ర. పు.
ఏ. హేమ్నః పీఠాని హేమపీఠాని ఉత్తుంగాని చ తాని హేమపీఠానిచ
ఉత్తుంగహేమపీఠాని తాని ఉత్తుం...రాని, పీఠం పీఠే పీఠాని ఉత్తుంగ
హేమపీఠశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యాని, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః
ద. న. ద్వి. బ. అమీ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః న. పు. ప్ర. బ.
తైః, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. న. తృ. బ. ఊహే ఊహః తే
ఊహి రే వహ ప్రాపణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి భూతే లటి ఆత్మనే
పది ప్ర. పు. ఏ. కేసరాః ఏషాం స స్తితి కేసరిణః కేసరిభిః క్రాంతాని
కేసరిక్రాంతాని త్రిణి కూటాని యస్య సః త్రికూటః త్రికూటస్య శిఖరాణి
త్రికూట శిఖరాణి కేసరిక్రాంతాని చ తాని త్రికూటశిఖరాణిచ కేస
రి...రాణి కేసరి...రాణాం ఉపమా కేసరి...పమా, ఉపమా ఉపమే
ఉపమాః కేసరిక్రాంత త్రికూటశిఖరోపమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అధ్యాసామాసురితి. అమీ త్రయః ఉద్ధవరామకృష్ణాః, యాని ఉత్తుంగ హేమ
పీఠాని, అధ్యాసామాసుః అధిపత్యుః, యే షూపవిష్టా ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్గస్థాసాం
కర్తే'తి కర్తృత్వమ్. ఆసఉపవేశనే ట్. 'దయాయాస శ్చే'తి ఆమ్ ప్రత్యయే. 'కృ
శ్చానుప్రయుజ్యతే లి టీ'తి అస్తే రనుప్రయోగః. 'ఆమ్ ప్రత్యయవ త్కృశోఽనుప్ర
యోగస్యే'తి కృశ్. — ఏవేతి నియమాదస్తే రాత్త నేపదమ్. తైః పీఠైః, కేసరిభిః

సింహాః, క్రాంతానాం త్రికూటస్య త్రికూటాద్రేః, శిఖరాణా ముపమా సాదృశ్యం,
ఉపే ఊహా, వహేః కర్తృణి లిట్ సంప్రసారణం. త్రీణి కూటా న్యసేత్యన్వయః
సంజ్ఞా కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగ మి' త్యమరః. ఉపమాలంకారః.

గురుద్వయాయ గురుణో రుభయో రథ కార్యయోః,
హరి ర్విప్రతిషేధం త మాచచక్షే విచక్షణః.

౬

టీ. అథ=కూర్చున్న పిదప, విచక్షణః=పండితుడగు, హరిః=
శ్రీకృష్ణమూర్తి, గురుద్వయాయ=పిన తండ్రియు అన్నయు నగు ఉద్ధవ
బలరాములకొఱకు, గురుణోః=అనల్పములైన, ఉభయోః కార్యయోః=
రెండు పనులయొక్క, తం=ఆ, విప్రతిషేధం=అననుకూలతను, ఆచచ
క్షే=నుడివెను.

తా. మువ్వురు కూర్చున్న పిదప శ్రీకృష్ణస్వామి ప్రకృతము శిశు
పాలసంహారార్థము వెల్లుదమా? ధర్మరాజ రాజసూయమునకు వెల్లు
దమా? అను సందిగ్ధాంశమును వివరముగాఁ దనపినతండ్రియగు నుద్ధవుని
తోను అన్నయగు బలరామస్వామితోను చెప్పెను.

శ.స.—గుర్వోః ద్వయం గురుద్వయం తస్మై గురుద్వయాయ,
ద్వయాయ ద్వయాభ్యాం ద్వయేభ్యః గురుద్వయశబ్దః అ. న. చ.
ఏ. గురుణోః, గురోః గురుణోః గుర్వోః గురూణాం గురుశబ్దః ఉ.న.ష.
ద్వి. అథ అవ్య. కార్యయోః, కార్యస్య కార్యయోః కార్యాణాం కార్య
శబ్దః అ. న. ష. ఏ. హరిః, హరిః హరీ హరయః హరిశబ్దః ఇ. పు.
ప్ర. ఏ. విప్రతిషేధం, విప్రతిషేధం విప్రతిషేధౌ విప్రతిషేధాన్ విప్రతి
షేధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.
ఆచచక్షే ఆచచక్షౌతే ఆచచక్షీరే ఆజ్ పూర్వక చక్షీజ్ వ్యక్తాయాం
వాచీత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ.
విచప్టే ఇతి విచక్షణః, విచక్షణః విచక్షణౌ విచక్షణాః విచక్షణశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ.

గురుద్వయాయేతి. అథ ఉపవేశనానంతరం, విచప్టే ఇతి విచక్షణః పక్తా 'క
ర్తరిల్యు డి' తి న్యాసకారః. 'ఆసనయో శ్చ విప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షీజః భ్యా
భాదేశభావః. హరిః, గుర్వోః ఉద్ధవరామయోః, పితృవ్యజ్యేష్ఠభ్రాత్రోః, ద్వయాయ,

ద్వాభ్యాం గురుభ్యా మిత్యర్థః. గురుణోః మహతోః, ఉభయోః కార్యయోః పూర్వో
క్తయోః, తం విప్రతిషేధం విరోధం, ఆచచక్షే ఆఖ్యాతవాన్, తుల్యబలవిరోధో
విప్రతిషేధః.

ద్యోతితాంతస్సభైః కున్దకుట్మలాగ్రదత స్మితైః,
న్నపితే వాభవ త్తస్య శుద్ధవర్ణా సరస్వతీ.

2

టీ. కున్దకుట్మలాగ్రదతః - కుందకుట్మల=మల్లెమొగ్గలయొక్క,
అగ్ర=కొనలవంటి, దతః = పండ్లుగల, తస్య = ఆ శ్రీకృష్ణస్వామివారి
యొక్క, సరస్వతీ=వాక్కు, ద్యోతితాంతస్సభైః-ద్యోతిత=వెలిగించఁ
బడిన, అంతస్సభైః=సభామధ్యముగల, స్మితైః=చిఱునవ్వులచేత, న్నపి
తేవ=కడుగఁబడినదానివలె, శుద్ధవర్ణా=మేలికాంతి (స్వచ్ఛమైన అక్ష
రములు) గలదిగా, అభవత్=ఆయెను.

తా. మల్లెమొగ్గలవంటి పలువరుస గల ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తి మా
టలు సభలోనలువంకలు గలయఁ బ్రాకుచున్న పిన్న నవ్వులచేఁ గడిగి
శుభ్రము చేయఁబడినవా యనునట్లు స్వచ్ఛకాంతి (విరళాక్షరములు)
గలవై యెంతయు నొప్పు గులుకుచుండెను.

శ. స.—అంతఃప్రధానాసభా అంతస్సభా ద్యోతితా అంత
స్సభా యై స్తాని ద్యోతితాంతస్సభాని తైః ద్యోతితాంతస్సభైః,
అంతస్సభేన అంతస్సభాభ్యాం అంతస్సభైః ద్యోతితాంతస్సభ శబ్దః
అ. న. తృ. బ. కుందానాం కుట్మలాని కుంద కుట్మలాని కుంద
కుట్మలానాం అగ్రాణి కుందకుట్మలాగ్రాణి కుందకుట్మలాగ్రాణీ వదం
తాః యస్యసః కుందకుట్మలాగ్రదత్ తస్య కుంద...దతః, దతః దతోః
దతాం కుంద...దచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. స్మితైః, స్మితేన స్మితాభ్యాం
స్మితైః స్మితశబ్దః అ. న. తృ. బ. న్నపితా, న్నపితా న్నపితే న్నపితాః
న్నపితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అభవత్ అభవతాం అభవన్
భూసత్తాయా మిత్యస్మా దకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లజి సరస్మైపది
ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్యతయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. శుద్ధః
వర్ణః యస్యా స్స శుద్ధవర్ణా, శుద్ధవర్ణా శుద్ధవర్ణే శుద్ధవర్ణాః శుద్ధవర్ణా
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సరస్వతీ, సరస్వతీ సరస్వత్యో సరస్వత్యః సర
స్వతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ద్యోతితేతి. కుందం మాఘభవః పుష్పవిశేషః 'మాఘ్యం కుందం రక్తకస్తు
బంధూకో బంధుజీవక' ఇత్యమరః. కుందకుట్టలాగ్రాణీవ దంతా యస్య కుందకుట్ట
లాగ్రదంతః, 'అగ్రాంతశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్య శ్చే' తి అగ్రాంతపూర్వపదబహు
ప్రీహేః సమాసాంతో వైభాషికో దతా దేశః. తస్య హరేః, సరస్వతీ వాక్, అంతఃప్రధానాసభా అంతస్సభా, సభాభ్యంతరమిత్యర్థః. సా ద్యోతితా ప్రకాశతా
యైః తైః స్థితైః స్థపితేవ ఊళితేన, స్నాతే ర్ణ్యంతా త్కర్తృణిక్తః 'అర్తి హీ' త్యాదీనా పుగాగమః. 'మితాంహ్రస్వ శ్చే' తి హ్రస్వః. శుద్ధవర్ణాస్ఫుటాక్షర
త్వాత్ స్వచ్ఛకాంతిరభవత్, అత్ర స్వాభావికవర్ణశుద్ధే స్నానహేతుకత్వముత్పే
క్ష్యతే. స్థితపూర్వాభిభాషీ హరి రితి భావః.

కార్యముల తెఱఁగు సెప్పి దానఁ దనమతమును వెల్లడింపఁ
బోవుచు తనదొక గొప్పప్రమాణముకాదని గర్వపరిహారము చేసికొను
చున్నాఁడు.—

భవద్గిరా మవసరప్రదానాయ వచాంసి నః,

పూర్వరజ్ఞః ప్రసజ్ఞాయ నాటకీయస్య వస్తునః.

౮

టీ. భవద్గిరాం=మీమాటలకు, అవసరప్రదానాయ=ప్రస్తావము
ను గలిగించుటకొరకు, నః = మాయొక్క, వచాంసి = మాటలు,
పూర్వరజ్ఞః=నాటకమందలి నాందీపాఠముమొదలైనది, నాటకీయస్య=
నాటకమందలి, వస్తునః = ఇతివృత్తముయొక్క, ప్రసజ్ఞాయహి = ఎత్తు
గడకేగదా.

తా. అయ్యా! మీమాటలకు సందర్భము గలిగించును ద్వేష
ముతో నేను మొదట మాటలాడుచున్నా నేగాని నాప్రజ్ఞను వెల్లడించు
కొను తలంపుగాదు. నాటకమునకు ముందుగాఁ జేయఁబడు నాందీ
పాఠము మొదలగునది ఇతి వృత్త సంసూచనమునకే గదా? కావున
నామాటలలో సిద్ధాంతము తేలదు. అది మీరే నిర్ణయింప వలయులు.

శ.న.—భవతోఃగిరః భవద్గిరః తాసాం భవద్గిరాం, గిరః గిరోః
గిరాం భవద్గీశబ్దః రే. స్త్రీ. ష. బ. అవసరస్య ప్రదానం అవసర
ప్రదానం తస్మై అవసరప్రదానాయ, ప్రదానాయ ప్రదానాభ్యాం ప్రదా
నేభ్యః అవసరప్రదానశబ్దః అ. న. చ. ఏ. వచాంసి, వచః వచసీ వచాంసి
వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. బ. నః మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకం నః అస్మ

చ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. పూర్వంరజ్యస్తే అస్మిన్నితి పూర్వరజ్ఞః
 పూర్వరజ్ఞః, పూర్వరజ్ఞౌ పూర్వరజ్ఞాః పూర్వరజ్ఞశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
 ప్రసజ్ఞాయ, ప్రసంగాయ ప్రసంగాభ్యాం ప్రసంగేభ్యః ప్రసంగశబ్దః అ. పు.
 చ. ఏ. నాటకే భవం నాటకీయం తస్య నాటకీయస్య, నాటకీయస్య నాట
 కీయయోః నాటకీయానాం నాటకీయశబ్దః అ. న. ష. ఏ. వస్తునః,
 వస్తునః వస్తునోః వస్తునాం వస్తుశబ్దః ఉ. న. ష. ఏ.

కార్యవిప్రతిషేధ మావేద్య తత్ర స్వమత మావేదయిష్యక్ పండితంమన్య
 త్వంతావ త్ప్రతిహరతి.—

భవదితి. భవద్గిరాం యుష్మద్వాచాం, అవసరప్రదానాయ ప్రస్తావ ప్రసంజ
 నాయేత్యర్థః. నః అస్తాకం వచాంసి, సిద్ధాంతోత్పాదనార్థ ముచ్యంతే, న తు సిద్ధాం
 తత్వేనేత్యర్థః. తథాహి—పూర్వం రజ్యతేఽస్మిన్నితి పూర్వరంగః నాట్యశాలా,
 తత్రత్యక్తాపి పూర్వరంగ ఇతి దశరూపకే. అతః పూర్వరంగో నామ రంగప్రసాధ
 నాభ్యో రంగవిఘ్న శాంతికారీ నాందీపాతగీతవాదిత్రాద్య నేకాంగవిశిష్టః నాట్యా
 దౌ కర్తవ్యః కర్తవిశేషః. తదుక్తం వసంతరాజీయే—‘యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం
 రంగవిఘ్నో పశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగః ప్రకీర్తిత’ఇతి. స
 పూర్వరంగః నాటకే భవం నాటకీయం తత్ర వర్ణ్యమిత్యర్థః. వృద్ధాచ్ఛః తస్య ‘ఆయ
 నే’ ఇతియాదేశః. తస్యవస్తున ఇతి వృత్తస్య, ప్రసంగాయ ప్రసంజనాయ, ప్రవర్త
 నాయేతియావత్. అతః ప్రథమవాదో నదోషా యేతి భావః. పూర్వరంగః ప్రస్తావ
 నేతిరంగరాజః. తచ్చింత్యం ‘పూర్వరంగం విధా యాదౌ సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య
 తద్వ దపరః కావ్యమాస్థాపయేన్నటః. ప్రథమం పూర్వరంగశ్చ తతః ప్రస్తావనేతి చ,
 ఆరంభే సర్వనాట్యానా మేత త్సామాన్య మిష్యత’ ఇతి. దశరూపకాద్యుక్తభేదవి
 రోధా దితి. అత్ర హరివాక్యపూర్వరంగయోః, ప్రసంజకత్వరూపసామాన్యస్య వాక్య
 ద్వయే శబ్దాంతరేణ పృథ జ్ఞేర్దేశాత్ ప్రతిపస్తాపమాలంకారః లక్షణం తూక్తమ్.

ముందుగా తన మతమును వివరించును.—

కరదీకృతభూపాలో భ్రాతృభి ర్జిత్వరై ర్దిశమ్,
 వినా ప్యస్మ దలం భూష్ణ రిజ్యాయై తపస స్సుతః.

టీ. దిశాః=దిక్కులకు, జిత్వరైః=జయించువారై న, భ్రాతృ
 భిః=భీముఁడు మొదలగు తమ్ములచేత, కరదీకృతభూపాలః - కరదీకృత=
 కప్పముగట్టు వారుగాఁ జేయఁబడిన, భూపాలాః = రాజులుగల, తపసః

సుతః=యమునికొడుకగు యుధిష్ఠిరుడు, అస్తద్వి నాపి=మనము లేకున్న ను, ఇజ్యాయై = యజ్ఞము జేయుటకొఱకు, అలం = చాలినవాడుగా, భూష్ణః=కాంగలడు.

తా. దిక్కులయం దెల్లరాజుల నోడించి కప్పము గొని విశేష ఖ్యాతిఁ గాంచిన శూరులగుతమ్ములున్నారు గావున ధర్మరాజు మన సహాయములేకున్నను రాజసూయమును నెఱవేర్చుకొనఁగలడు.

శ. స.—కరం దదతీతి కరదాః అకరదాః కరదా స్సంపద్యమా నాః కృతాః కరదీకృతాః భువం పాలయంతీతి భూపాలాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్యసః కరదీకృత భూపాలః, భూపాలః భూపతా భూపాలాః కరదీకృత భూపాలశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భ్రాతృభిః, భ్రాతృణా భ్రాతృ భ్యాం భ్రాతృభిః భ్రాతృశబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. జయంతీతి జిత్వరాః తైః జిత్వరైః, జిత్వరేణ జిత్వరాభ్యాం జిత్వరైః జిత్వరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. దిశాం, దిశః దిశోః దిశాం దిచ్ఛబ్దః శ. స్త్రీ. ష. బ. వినా అస్య. అపి అప్య. మత్ ఆవాభ్యాం అస్మత్ అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. పం. బ. అలం అవ్య. భవతీతిభూష్ణః, భూష్ణః భూష్ణా భూష్ణవః భూష్ణశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇజ్యాయై, ఇజ్యాయై ఇజ్యాభ్యాం ఇజ్యాభ్యః ఇజ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. తపసః, తపసః తపసోః తపసాం తపశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. సుతః, సుతః సుతౌ సుతాః సుతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

సంప్రతి స్వమత మాహ.—

కరదీకృతేతి. దిశాంజిత్వరైః జయశీలైః, 'ఇన్నస్తిసర్దిభ్య శ్చే' తి క్వరప్. కృ ద్యోగా త్కర్మణి పశ్టి. భ్రాతృభి ర్భిమాదిభిః, హేతుభిః, కరదాః పప్తభాగప్రదాః, 'భాగధేయః కరోబలి'రి త్యమరః. తతశ్చి. 'ఊర్యాదిచ్చిడాచ శ్చే' తి గతिसంజ్ఞా యాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి నిత్యసమాసః. అకరదాః కరదా స్సంపద్యమానాః కృతాః కరదీకృతాః భూపాలాః యస్య స తథోక్తః, వశీకృతరాజమండలఇత్యర్థః. తపసస్సుతః ధర్మపుత్రిః, 'తప శ్చాంద్రాయణాదా స్యాద్ధర్మే లోకాంతరేఽపి చే'తి విశ్వః. అస్తద్వి నాపి ఆస్తాభిర్వి నాపీత్యర్థః. 'పృథగ్వి నే' త్యాదినా తృతీయా వికల్పా త్పక్షే పంచమీ. ఇజ్యాయై యాగాయ, యజేర్భావేక్యప్. 'వచిస్వ పీ' త్యాదినా సంప్రసారణం. 'నమః స్వస్తీ' త్యాదినాచతుర్థీ. అలం సమర్థః. భూష్ణ ర్భ వితా భవనశీలః, 'భూ ర్భవిష్ణు ర్భవి తే'త్యమరః. 'గ్లాజిస్థశ్చక్ను'రితి చకారాత్

కున్నప్రత్యయః. 'క్రితచ' ఇత్యత్రగకారప్రణామద్వజాభావః. తథాచ జయాదిత్యః. తత్రైవ గకారోఽపిచ తత్త్వభూతోనిర్దిశ్యతే. అతోజై త్రయాత్రైవకార్యా న యజ్ఞయాత్రేతి భావః.

పోనీ యజ్ఞము ముగిసినపిదపనే జైత్రయాత్రకుఁ బోదము. అప్పుడు రెండుపనులు జక్కఁజేసినవార మగుదుము. అనువిషయమై చెప్పుచున్నాఁడు. —

ఉత్తిష్ట మానస్తు పరో నోపేక్ష్యః పథ్య మిచ్ఛతా,
సమా హి శిష్టై రామ్నాతౌ వర్తన్యంతా వామయ స్సచ. ౧౦

టీ. ఉత్తిష్టమానః=బలపడుచున్న, పరస్తు=శత్రువు, పథ్యం=క్షేమమును (ఆరోగ్యమును), ఇచ్ఛతా = కోరునట్టి, పుంసా = పురుషునిచేత, నోపేక్ష్యః=చూచియూరకుండఁదగినవాఁడుగాఁడు, హి=ఎట్లనఁగా, వర్తన్యంతౌ=పెరుగుచున్న, ఆమయః = రోగమున్ను, సః = ఆవృద్ధిజెందుశత్రువుఁడున్ను, శిష్టైః=రాజనీతిజ్ఞులచేత, సమా=ఒకతీరుగల వారుగా, ఆమ్నాతౌ=చెప్పఁబడినవారుగదా.

తా. పెరుగుచున్నరోగమును ఎదుగుచున్నశత్రువును ఒక్కటేయని తెలిసినవారు చెప్పుదురు. కావున తన బాగు కోరుకొనువాఁడెప్పుడును వృద్ధి నొందుచున్న శత్రువుచూచి యూరకొనఁగూడదు. ఎటులైనను వానిం గడతేర్చు నుపాయము వెదకవలెను.

శ. స. — ఉత్తిష్టత ఇత్యుత్తిష్టమానః, ఉత్తిష్టమానః ఉత్తిష్టమానౌ ఉత్తిష్టమానాః ఉత్తిష్టమానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరః, పరః పరాపరే పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. ఉపేక్షీతుంయోగ్యః ఉపేక్ష్యః, ఉపేక్ష్యః ఉపేక్ష్యౌ ఉపేక్ష్యౌః ఉపేక్ష్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పథోఽపేతం పథ్యం తత్ పథ్యం, పథ్యం పథ్యే పథ్యాని పథ్యశబ్దః అ. న. ద్వ. ఏ. ఇచ్ఛతా, ఇచ్ఛతా ఇచ్ఛద్యాం ఇచ్ఛద్భిః ఇచ్ఛచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. సమా, సమః సమా సమాః సమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వ. హి. అన్య. శిష్టైః, శిష్టేన శిష్టాభ్యాం శిష్టైః శిష్టశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఆమ్నాతౌ, ఆమ్నాతః ఆమ్నాతౌ ఆమ్నాతాః ఆమ్నాత

శబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. వర్తన్యన్తౌ, వర్తన్యౌ వర్తన్యన్తౌ వర్తన్యన్తః
 వర్తన్యౌచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ద్వి. ఆమయః, ఆమయః ఆమయా
 ఆమయాః ఆమయశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద.
 పు. ప్ర. ఏ. చ. అవ్యయం.

నను యజ్ఞాంతే జైత్రయాత్రాయా ముభయానుసరణం స్యా త్తత్రతాహ. —

ఉత్తిష్ఠమాన ఇతి ఉత్తిష్ఠమానః వర్ధమానః 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్షణీ' త్యాత్మ
 నేపదమ్. పరః శత్రుస్తు, పథోఽనపేతం పథ్యం. హిత మారోగ్యం చ ఇచ్ఛతా
 పుంసేతిశేషః. నోపేక్ష్యః కాదాసీన్యేన న ద్రష్టన్యః, కుతః హి యస్తాత్, వర్తన్యం
 తౌ వర్ధిష్యమాణౌ 'లృటస్స ద్వే'తి సదాదేశే 'వృద్భ్యస్సన్సనో' రితి విభాషయా
 పరస్మై పదం. 'నవృద్భ్యశ్చతుర్భ్య' ఇతీడభావః. ఆమయో వ్యాధిః, 'రోగవ్యాధి
 గదామయా' ఇత్యమరః. సశత్రుశ్చ, శిష్టేర్నీతిజ్ఞైః, సమా తుల్యవృత్తి, ఆత్మాతౌ
 ఆఖ్యాతౌ. 'అల్పీయసోఽప్యరే ర్వృద్ధిర్నహనర్థాయ రోగవ'దితి. అత స్తస్యాను
 పేక్ష్యత్వానుభయానుసృతిః కుత ఇతి భావః ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇదినాకొఱకు గాదు లోకానుగ్రహమునకే యని సూ
 చించు చున్నాఁడు. —

నదూయే సాత్వతీసూను ర్య న్మహ్య మపరాధ్యతి,

యత్తు దందహ్యతే లోక మదో దుఃఖాకరోతి మామ్. ౧౧

టీ. సాత్వతీసూనుః - సాత్వతీ=(మా మేన త్త యగు) సాత్వతి
 యొక్క, సూనుః=కొడుకగు శిశుపాలుఁడు, మహ్యం = నాకొఱకు,
 అపరాధ్యతీతియత్=ద్రోహముచేయుచున్నాఁడనునది యేది గలదో,
 తతః=అందుచేత, నదూయే=చింతగొనను, లోకం=జగత్తును, దంద
 హ్యతీతియత్=కాల్చుచున్నవాఁ డనుట యేదిగలదో, అదః=ఈసం
 గతి, మాం=నన్ను, దుఃఖాకరోతి=నొప్పించుచున్నది.

తా. శిశుపాలుఁడు నా కెప్పుడును ద్రోహమే చేయుచుండును
 గదా యనినేను భేదపడను. ఏమనఁగా వాఁ డిట్లుజగత్తంతయు కాల్చు
 కొని తినుచున్నాఁడే అనియే నాముఖ్యమైన పరితాపము. కనుక నెట్లై
 నను మనమును పోయి ముందు వానిని జంపి తరువాత యజ్ఞమునకు

రాలేదని ఒకవేళ కోపగించుకొన్నను ధర్మరాజు నెఱైనను సమాధాన పఱచుకొందము.

శ.స.— న. అవ్య. దూయే దూయావహే దూయామహే దూజ్పరితాపే ఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపది ఉత్త పు. ఏ. సత్వతః, అపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ సాత్వత్యాః సూనుః సాత్వతీసూనుః, సూనుః సూనూ సూనవః సాత్వతీసూనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. మహ్యం, మహ్యం మే ఆవాభ్యాం నౌ అస్మభ్యంనః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. చ ఏ. అపరాధ్యతి అపరాధ్యతః అపరాధ్యంతి అపపూర్వకరాధో కర్మకాత్ వృద్ధాలేవ ఇత్యస్మా దకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. తు అవ్య. గర్హితం దహతి దందహ్యతే దందహ్యేతే దందహ్యంతే దహ భస్మేకరణే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః య జన్తాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. లోకం, లోకం లోకౌ లోకాన్ లోక శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అదః, అదః అమూ అమూని అదశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. దుఃఖా కరోతి దుఃఖాకురుతః దుఃఖా కుర్వంతి దుఃఖా ఇతి డాజన్త పూర్వక డుకృజ్కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. మాం, మాం మా ఆవాం నౌ అస్తాన్ నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.

న చేత్థం స్వార్థపరత్వదోషః కిం తు లోకానుగ్రహార్థ త్వా దస్యాః ప్రవృత్తి రిత్యాశయే నాహ.—

నదూయఇతి. సాత్వతీసూనుః సత్వతోఽపత్యం స్త్రీ సాత్వతీ నామ హ రేః పితృష్వసా, 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్' తస్యాః సూనుః శిశుపాలః, బంధురపి ఖిలో సమృష్ట్యఇతిభావః. మహ్య మపరాధ్యతి ద్రుహ్యతీతి యత్, 'త్రుధద్రుహే' త్యాదినా చతుర్థీ. తత ఇతి శేషః. య త్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. నదూయే నపరితప్యే. దూఞోదైవా దికౌత్కర్తరి ల డుత్తమపురుషైకవచనం. కింతు లోకం దందహ్యతే గర్హితం దహ తీతి యత్, 'లుపసదచరజపజభదహదశగృభ్యోభావగర్హాయా మి'తి యజ్. 'జపజ భదహదశభంజపశాం చే'తి అభ్యాసస్య నుమాగమః. అథో లోకదహనం, మాం దుఃఖాకరోతిదుఃఖమనుభావయతీత్యర్థః దుఃఖా త్ప్రీతిలోమ్య ఇతి డాప్రత్యయః. అతశ్చైద్యఏవాభియాతవ్యః ప్రార్థస్తు ప్రార్థనయాపి పశ్యా త్సమాధేయ ఇతి భావః.

అవ. ఇట్లు తనమతమును జెప్పి ముగించుచు వారి యిష్టమును దెలియ నడుగుచున్నాడు. —

మమ తావ న్మత మిదం శ్రూయతా మజ్ఞ వామసి,
జ్ఞాతసారోఽపి ఖిలేవేక సందిగ్ధే కార్య వస్తుని.

౧౨

టీ. మమతావత్ = నాయొక్క, మతం = ఇష్టము, ఇదం = ఇది, అంగ = అయ్యా, వామసి = మీయొక్కయు, మతం = ఉద్దేశము, శ్రూయతాం = వినిపింపఁబడుఁగాక, జ్ఞాతసారోపి = తత్త్వమెఱిగినవాఁడయ్యును, ఏకః = ఒంటరివాఁడు, కార్యవస్తుని = చేయఁదగినదాని యందు, సందిగ్ధేఖిలు = అనుమానపడును గదా.

తా. మీ తాత్పర్యము తెలియునంతవఱకు నా యభిప్రాయ సారాంశమిది. ఇక మీయుద్దేశముగూడ వినఁగోరుదును. ఎంతగొప్ప తెలివిగలవాఁడైనను కార్యముపట్టున ఒక సందేహము తగిలినప్పుడు ఇతరుల అభిప్రాయము లేక తానుగా ఒక్కఁడే స్వతంత్రించఁడు గదా.

శ.స. — మమ, మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకంనః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. తావత్ అవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదంశబ్దః మ. న. ప్ర. ఏ. శ్రూయతాం శ్రూయేతాం శ్రూయంతాం శ్రుశ్ర వణే ఇత్యస్తా త్సకర్మకాత్కర్మణి విధ్యాదౌ లోటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. అంగ అవ్య. వాం తవ తే యావయోః వాం యష్మాకం వః యష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ద్వి. అపి, అవ్య. జ్ఞాతః సారః యేనసః జ్ఞాతసారః, సారః సారౌ సారాః జ్ఞాతసారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఖిలు అవ్య. ఏకః, ఏకః హేఏక ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్మాత్ ఏకస్య ఏకస్మిన్ ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ఏ. ప్ర. సందిగ్ధే సందిహతే సం దిహతే, సంపూర్వకదిహ ఉపచయే ఇత్యస్తా దకర్మకాత్ కర్తరి వర్త మానేలటి ఆత్మనేపది ప్ర. పు. ఏ. కర్తుం యోగ్యం కార్యం కార్యంచ తద్వస్తుచ కార్యవస్తు తస్మిన్ కార్యవస్తుని, వస్తుని వస్తునోః వస్తుషు కార్యవస్తుశబ్దః అ. న. స. ఏ.

స్వమతం నిగమయత్ పరమతం శుశ్రూషుః పృచ్ఛతి. —

మమేతి. తావత్ భవన్మతశ్రవణపర్యంతమిత్యర్థః, మమ మత మిదం, అంగే త్యామంత్రణే అవ్యయం. 'అథసంబోధనార్థకాః, స్యుః ష్యా ట్ ట్ డంగ హే హై

ద్వితీయ స్కంధః.

హైదరాబాద్
HYDERABAD DN.

భో' ఇత్యమరః. వాం యువయోరపి. నూ 'యుష్మదస్మద్' షష్ఠీ చతుర్థీద్వితీయాశ్చయో
ర్వాంనావా వి'తి వామాదేశః. మతం శ్రూయతాం, విధా లోట్. తదపి మయా శ్రో
తవ్యం అన్యథా సందేహానివృత్తే రితి భావః. విచక్ష స్తే కుత స్సందేహ స్తత్రాహ—
జ్ఞాతసారః జ్ఞాతార్థతత్త్వోఽప్యేకః కార్యవస్తుని కర్తవ్యార్థే సందిగ్ధే సంశేతేఖిలు, అ
తో మమాపి సందేహ ఇత్యర్థః. దిహ ఉపచయే కర్తరి లట్. ఘర్త్యధత్వే. సామా
న్యేన విశేష సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

యావ దర్థపదాం వాచ మేవ మాదాయ మాధవః,

విరరామ మహీయాంసః ప్రకృత్యా మితభాషిణః.

౧౩

టీ. మాధవః = శ్రీకృష్ణస్వామి, యావదర్థపదాం = అభిప్రాయము స్ఫుటపడునన్ని మాటలుగల, వాచం=వాక్యమును, ఏవం=ఇట్లు, ఆదాయ=గ్రహించి (చెప్పి), విరరామ=ఊరకుండెను, తథాహి అదియట్లేకదా, మహీయాంసః=గొప్పవారు, ప్రకృత్యా=నై జముచేతనే, మితభాషిణః=పరిమితములైన మాటలుగలవారు గదా.

తా. శ్రీకృష్ణస్వామి యిట్లు అర్థగౌరవముగలమాటలను కృష్ణముగా నుడివి ముగించెను. గొప్పవారెప్పుడును తగినట్లు మాటలాడుదురేకాని అధికప్రసంగము చేయరు గదా.

శ.స.—యావానర్థో యావదర్థం యావదర్థం పదానియస్యాం సా యావదర్థపదా తాం యావదర్థపదాం, పదాం పదే పదాః యావదర్థపదాశబ్దః ఆ. నీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః వాక్చబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఏవం అవ్య. ఆదాయ అవ్య. మాయాధవః మాధవః, మాధవః మాధవౌ మాధవాః మాధవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. విరరామ, విరేమతుః విరేముః విపూర్వక రము క్రీడాయామి త్యస్మా దకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలిటి పర్నస్మై ప్ర. పు. ఏ. అతిశయేన మహస్త్యః మహీయాంసః మహీయాన్ మహీయాం సా మహీయాంసః మహీయశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ప్రకృత్యా, ప్రకృత్యా ప్రకృతిభ్యాం ప్రకృతిభ్యః ప్రకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మితంభాషంతఇతి మితభాషిణః, మితభాషీ మితభాషిణౌ మితభాషిణః మితభాషిణశబ్దః స. పు. ప్ర. బ.

యావదితి. మాధవో హరిః, యావానర్థో యావదర్థం. 'యావదవధారణ' ఇత్యవ్యయీభావః, యావదర్థం పదాని యస్యాస్తాం ఆభిధేయసమ్మితాక్షరామిత్యర్థః. వాచ

మేవ మాదాయ గృహీత్వేత్తర్థః. విరరామ తూష్ణీమాస, 'వ్యాజ్ఞ్విభోరమ' ఇతి పరస్మై పదమ్. తథాహి మహీయాంస ఉత్తమాః ప్రకృత్యా స్వభావేన మితభాషిణః, భవంతీతి శేషః వృథాలాపనిషేధాదితి భావః. పూర్వవదలంకారః.

అవ. ఇతః నెనిమిదిపద్యములచే బలరాముని వర్ణించి యాయన మాటలాడువిధ మెఱింగించుచున్నాఁడు.—

తత స్సపత్నాపనయస్మరణానుశయస్సురా,

ఓష్ఠేన రామోరామోష్ఠబిమ్బచుమ్బనచుఞ్చునా.

(౧౪)

టీ. తతః=తరువాత, సపత్నా...స్సురా-సపత్న=శత్రువుయొక్క, అపనయ=అపకారముయొక్క, స్మరణ=తలచుకొనుట చేతనైన, అనుశయ=పరితాపముచేత, స్సురా=అదురుచున్నదియు, రామో...చుఞ్చునా-రామా=ప్రియురాలియొక్క, ఓష్ఠబింబ=దొండపండువంటి పెదవియొక్క, చుమ్బన=ముద్దుగొనుటయందు, చుఞ్చునా=నేర్పరియగు, ఓష్ఠేన=పెదవితోడఁగూడిన, రామః=బలరాముఁడు, జగాద=పలికెను, (తతః, రామః, జగాద అని ౩ శ్లోకములకుఁ జేర్చుకోవలెను.)

తా. పిదప బలరామస్వామి శత్రువులుచేసిన ద్రోహము తలఁపునకురాఁగానే సంతాపమును బట్టజాలక పెదవు లదురఁగా మాటలాడఁ దొడఁగెను.

శ. స.—తతః అవ్య. సపత్నస్య అపనయః సపత్నాపనయః సపత్నాపనయస్య స్మరణం సప...రణం సప...రణేన అనుశయః సప...శయః సప...శయేనసస్ఫురతీతి సప...స్ఫూః. తేన సప...స్సురా, స్సురా స్ఫూర్భ్యాం స్ఫూర్భిః సపత్నా...స్ఫూర్ శబ్దః. రేఫాంతః పు. తృ. ఏ. ఓష్ఠేః, ఓష్ఠేన ఓష్ఠాభ్యాం ఓష్ఠేః ఓష్ఠశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. రామః, రామః రామా రామాః రామశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. బింబస్య ఫలం బింబం ఓష్ఠం బింబమివ ఓష్ఠబింబం రామాయాః ఓష్ఠబింబం రామోష్ఠబింబం రామోష్ఠబింబస్య చుంబనం రామో...బనం రామో...బనే విత్తః రామో...చుఞ్చుః తేన రామో...చుఞ్చునా, చుంచునా చుంచుభ్యాం చుంచుభిః రామో...చుఞ్చుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ.

అ ధాప్తభిః కుశకేన రామం వర్ణయన్ తద్వాక్య మవతారయతి. —

తత ఇతి. తతః రామా జగా దేత్యుత్తరేణాన్వయః. సపత్నో రిపుః 'రిపా వైరిసపత్నారి' రిత్యమరః త స్యాపనయః అపకారః, తస్య స్మరణే న యః అను శయః పశ్చాత్తాపః, 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితి విశ్వః. తేన స్ఫురతీ త్యనుశయస్సూః తేన స్ఫురా, ఓష్ఠో బింబమివేత్యుపమితసమాసః. రామా యా ఓష్ఠబింబస్య చుంబనేన విత్తః రామాష్ఠబింబచుంబనచుంచుః, 'తేనవిత్త శ్చుంచు ప్చణపా వి' తి చుంచుప్రత్యయః. 'ఓత్వోష్ఠయోస్సమాసేవే' తి పరరూపం. తేనోష్ఠేనో పలక్షితః. సమరసురతయో స్సమరస ఇతి భావః. ఉపమానప్రాసయో స్సంస్పృష్టిః.

వివక్షీతా మర్థవిద స్తత్త్వేణ ప్రతీసంహృతామ్,

ప్రాపయన్ పవనవ్యాధే ర్గిర ముత్తర పక్షతామ్. ౧౫

టీ. వివక్షీతాం=చెప్పఁదలఁచినదియు, తత్త్వేణప్రతీసంహృతాం= తత్త్వేణ=అప్పుడే, ప్రతీసంహృతాం=ఆపుకొనఁబడిన, అర్థవిదః=కార్య జ్ఞుడైన, పవనవ్యాధేః=ఉద్ధవునియొక్క, గిరం=మాటను, ఉత్తరపక్ష తాం=సిద్ధాంతమగుటను, ప్రాపయన్=పొందించుచున్నవాడై.

తా. కార్యజ్ఞుడైన యుద్ధవుడేదో మాటలాడనుండఁగా నాయ నమాట కడ్డముదగిలి దానినిఁ బూర్వపక్షముగాఁజేయుచు బలరామ స్వామి మాటలాడెను.

శ. స. — వక్తుమిష్టా వివక్షీతా తాం వివక్షీతాం, వివక్షీ తాం వివక్షీతే వివక్షీతాః వివక్షీతాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అర్థం వేత్తీతి అర్థవిత్ తస్య అర్థవిదః, విదః విదోః విదాం అర్థవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. సచాసౌ తుణశ్చ తత్త్వేణ తత్తే ప్రతీసంహృతా తత్త్వేణ ప్రతీసంహృతా తాం తత్ ... ప్రతీసంహృతాం, సంహృతాం సంహృ తే సంహృతాః తత్త్వేణప్రతీసంహృతాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రాపయ తీతి ప్రాపయన్, ప్రాపయన్ ప్రాపయంతా ప్రాపయంతః ప్రాపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. పవనాద్వ్యాధిర్యస్య స పవనవ్యాధిః తస్యపవనవ్యాధేః, వ్యాధేః వ్యాధ్యోః వ్యాధినాం పవనవ్యాధీశ్చబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. గిరం, గిరం గిరా గిరః గీర్షబ్దః రేఘాంతః స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తరశ్చాసౌ పక్షశ్చ ఉత్తరపక్షః ఉత్తరపక్ష్యస్యభావః ఉత్తరపక్షతా తాం ఉత్తరపక్షతాం, పక్షతాం పక్షతే పక్షతాః ఉత్తరపక్షతాశ్చబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

వివక్షితామితి. వివక్షితాం వృద్ధత్వాభిమానా దగ్రే వక్తుమిష్టాం, నచేర్వా
 ఖో వా సన్నంతా త్కర్మణీ క్తః. తత్తే వివక్షాక్షణపవేత్యవిలంబోక్తిః ప్రతిసంహృ
 తాం రామానుజోధానురుద్ధాం, అర్థవిదః అర్థజ్ఞస్య, అతఏవ పవనవ్యాధే రుద్ధవస్య,
 గిరం ఉత్తరపక్షతాం సిద్ధాంతతాం ప్రాపయన్, స్వయ మసత్పక్షావలంబిత్యా దితి
 భావః. ఏతేన రామస్య వ్యగ్రతోక్తా.

ఘూర్ణయ న్మదిరాస్వాద మదపాటలితద్యుతీ,
 రేవతీవద నోచ్ఛిష్టపరిపూతపుటే దృశౌ.

౧౬

టీ. మది...ద్యుతీ - మదిర = మద్యముయొక్క, ఆస్వాద=
 త్రాగుడు చేతనైన, మద=కై పుచేత, పాటలిత=ఎఱ్ఱగాఁ జేయఁబడిన,
 ద్యుతీ=కాంతిగలవియు, రేవతీ...పుటే-రేవతీ=రేవతీదేవియొక్క, వ
 దన=నోటియందలి, ఉచ్ఛిష్ట=ఎంగిలిచేత, పరిపూత = తుడువఁబడిన,
 పుటే=గోళములుగల, దృశౌ=నేత్రమును, ఘూర్ణయన్=త్రిప్పుచు.

తా. మద్యమునుద్రావుటచేఁ గైపెక్కియెఱ్ఱనై రేవతీదేవిముద్దు
 గొనుటచే వివరములైన కన్నులను ద్రిప్పుచు.

శ. స.—ఘూర్ణయతీతి ఘూర్ణయన్, ఘూర్ణయన్ ఘూర్ణయ
 న్తై ఘూర్ణయన్తః ఘూర్ణయచ్ఛబ్దః త.పు.ప్ర.ప.మదిరాయాః ఆస్వాదః
 మదిరాస్వాదః మదిరాస్వాదేన మదః మదిరాస్వాదమదః పాటలః
 అస్యాస్సంజాతా పాటలితా మదిరాస్వాదమదేన పాటలితా మదిరా
 ...లితా మది...లితా ద్యుతిః యయోస్తే మద...ద్యుతీ, ద్యుతిం
 ద్యుతీ ద్యుతీః మది...ద్యుతీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి. రేవత్యాః వదనం
 రేవతీ వదనం రేవతీవదనే ఉచ్ఛిష్టం రేవతీవదనోచ్ఛిష్టం రేవతీ...ప్టేన
 పరిపూతే రేవతీ...పూతేపుటీ యయోస్తే రేవతీ...పుటేతే రేవతీ
 ...పుటే,పుటాం పుటే పుటాః రేవతీ...పుటాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి.
 దృశం, దృశం దృశౌ దృశః దృశ్చబ్దః శ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి.

ఘూర్ణయన్నితి. పునః మదిరాస్వాదేన మద్యపానేన, యో మదస్తేన, పాట
 లితా ఈషద్రక్షీకృతా, ద్యుతి ర్యయోస్తే, రేవత్యా దేవ్యాః, వదనే య ఉచ్ఛిష్టం
 మద్యలేపన తాంబూలాది, ఆక్షిచుంబనేన సంక్రాంతమితి భావః. తేన పరిపూతేశుద్ధే,
 పుటే యయోస్తే దృశౌ ఘూర్ణయన్ భ్రావయన్నితి మద్యవికారోక్తిః. ఉచ్ఛిష్టపరి
 పూతేత్యత్ర 'రతికాలే ముఖం స్త్రీణాం శుద్ధ మాఖేటకే శునా మి'తి స్మరణాత్.

ఉచ్ఛిష్టపావనత్వవిరోధ స్యాభాసత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః 'అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇస్యత' ఇతి లక్షణాత్.

ఆశ్లేషలోలుపవధూస్తనకార్కశ్యసాక్షిణీమ్,

మూపయన్నభిమానోష్ణైర్వనమాలాం ముఖానిలైః.

౧౭

టీ. ఆశ్లేష...క్షిణీం- ఆశ్లేష=కాగిలియందు, లోలుప=ఆన గొనిన, వధూ=రేవతీదేవియొక్క, స్తన=కుచములయందలి, కార్కశ్య=బిరుసుఁదనమునకు, సాక్షిణీం=మధ్యస్థమై చూచునదియగు, వనమాలాం=వనమాలను, అభిమానోష్ణైః-అభిమాన=అహంకారము చేత, ఉష్ణైః=క్రాగిన, ముఖానిలైః=నిట్టూర్పులచేత, మూపయః=వాడఁజేయుచు.

తా. పూవులు దళములు పిందెలుమొదలగువానిచే నిర్మించఁబడినది గనుక, ప్రియాసంభోగమున ఆమె స్తనములతాకుడుచే ముచుపెనలిగియున్న వనమాలికను రోషముచే వెచ్చనైన ముఖమారుతములచే మఱింత వాడఁజేయుచు.

శ. స.—ఆశ్లేషే లోలుపా ఆశ్లేషలోలుపా ఆశ్లేషలోలుపాచ సా వధూశ్చ ఆశ్లేషలోలుపవధూః ఆశ్లేష...వధ్వాః స్తనౌ ఆశ్లేష... స్తనౌ కర్కశస్య భావః కార్కశ్యం ఆశ్లేష... స్తనయోః కార్కశ్యం ఆశ్లేష... స్తనకార్కశ్యం సాక్షాద్దృష్టి సాక్షిణీ ఆశ్లేష... కార్కశ్యస్యసాక్షిణీ ఆశ్లేష...క్షిణీ తాం ఆశ్లే...క్షిణీం, సాక్షిణీం సాక్షిణ్యో సాక్షిణీః ఆశ్లేష...సాక్షిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మూపయః, మూపయః మూపయంతా మూపయంతః మూపయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అభిమానేన ఉష్ణాః అభిమానోష్ణాః తైః అభిమానోష్ణైః, ఉష్ణైః ఉష్ణాభ్యాం ఉష్ణైః అభిమానోష్ణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వనమాలాం, వనమాలాం వనమాలే వనమాలాః వనమాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ముఖే అనిలాః ముఖానిలాః తైః ముఖానిలైః, అనిలేన అనిలాభ్యాం అనిలైః ముఖానిలశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

ఆశ్లేషేతి. పునః ఆశ్లేషలోలుపాయాః ఆలింగనలుభాయాః, వధ్వా రేవత్యాః, స్తనయోః కార్కశ్యస్య కౌఠిన్యస్యసాక్షిణీ ముపద్రష్టిం, నిత్యం వీడ్వమానామితి

భాష: 'సాక్షాద్రక్షురి సంజ్ఞా యా మి'తి సాక్షాచ్ఛబ్దాదినిప్రత్యయః. ననమాలాం అభి
మానోష్ఠిరహంకారత పైఃముఖానిలైర్ని శ్వాసవాతైః, మూపయక్లగ్నాపయక్, మూయ
తేర్ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. 'అదేచ' ఇతి అత్యేపుగాగమః. అమ్మానే మ్మానసంబంధా
భిధానా దతిశయోక్తిః.

దధ త్సంధ్యారుణవ్యోమస్ఫురత్తారానుకారిణీః ,

ద్విష ద్వేషోపరక్తాంగసంగినీ స్వేదవిపురీషః.

౧౮

టీ. సంధ్యా...రిణీః-సంధ్యా = సంధ్యాకాలముచేత, అరుణ =
ఎఱ్ఱనగు, వ్యోమ = ఆకాశమందు, స్ఫురత్ = మెఱయుచున్న, తారా =
నక్షత్రములను, అనుకారిణీః = పోలుచున్నవియు, ద్విష...సంగినీః-
ద్విషత్ = శత్రునందలి, ద్వేష = విరోధముచేత, ఉపరక్త = ఎఱ్ఱవారిన,
అంగ = ఒడలియందు, సంగినీః = కూడికగల, స్వేదవిపురీషః = చెమట
తుంపురులను, దధత్ = ధరించుచున్నవాడై.

తా. సంధ్యాకాలమందు ఎఱ్ఱనై యుండు ఆకాశముననుండు
చుక్కలవలె శత్రువుతలఁపునకువచ్చినందునఁగలిగిన కోపముచే నెఱ్ఱనై
యొడలినిండ తెల్లగానిండిన చెమటచుక్కలుగలవాడై.

శ. స. — దధత్, దధత్ దధతౌ దధతః దధచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర.
ఏ. సంధ్యాయాఅరుణం సంధ్యారుణం సంధ్యారుణంచ తత్ వ్యోమచ సం
ధ్యారుణవ్యోమః సంధ్యారుణవ్యోమ్ని స్ఫురన్త్యః సంధ్యా...స్ఫుర
న్త్యః సంధ్యా...రన్త్యశ్చ తాః తారాశ్చ సంధ్యా...తారాః
సంధ్యా...తారాః అనుకుర్వన్తీతి సంధ్యా...కారిణ్యః తాః సంధ్యా...
రిణీః, కారిణీం కారిణ్యౌ కారిణీః సంధ్యా...కారిణీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి.
ఏ. ద్విషతి ద్వేషః ద్విషద్వేషః ద్విషద్వేషేణ ఉపరక్తం ద్విషద్వే
షోపరక్తం ద్విష...రక్తంచ తత్ అంగంచ ద్విష...క్తాంగం ద్విష...
గేసంజంతీతి ద్విష...సంగిన్యః తాః ద్విష...సంగినీః, సంగినీం సంగిన్యా
సంగినీః ద్విష...సంగినీశ్చబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ద్వి. స్వేదస్య విపురీషః
స్వేదవిపురీషః తాః స్వేదవిపురీషః, స్వేదవిపురీషం స్వేదవిపురీషా స్వేద
విపురీషః ద్విషద్వే...విపురీచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ద్వి. బ.

దధదితి. పునః సంధ్యాయా అరుణే వ్యోమ్ని, స్ఫురన్తీ స్తారాః, అనుకుర్వన్తీతి
తథోక్తాః, కుతః ద్విషతిశత్రా, ద్వేషేణ, ఉపరక్తేఽంగే వపుషి సంగినీ స్సక్తాః, స్వేద

విప్రుః స్వేదబిందూన్, పృషంతిబిందుప్యపతాః పుమాంసో విప్రుః శ్రీయా మిత్య
మరః. దధత్ దధానః 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నమభావః ఉపమాలంకారః.

ప్రోల్లసత్కుండలప్రోతపద్మరాగదళత్విషా,
కృష్ణోత్తరాసంగరుచం విదధ చౌతపల్లవీమ్.

౧౯

టీ. ప్రోల్ల...త్విషా - ప్రోల్లసత్ = మెఱయుచున్న, కుండల =
అంటుపోగులయందు, సూత = చెక్కఁబడిన, పద్మరాగ = పద్మరాగ
మణులయొక్క, త్విషా = కాంతిచేత, కృష్ణోత్తరాసంగరుచం - కృష్ణ =
నల్లనైన, ఉత్తరాసంగ = ఉత్తరీయముయొక్క, రుచం = కాంతిని, చౌత
పల్లవీం = మామిడి చిగురుసంబంధమైనదానినిగా, విదధత్ = చేయుచు
న్నవాడై.

తా. పద్మరాగపుటంటుజోడుయొక్క యెఱ్ఱని కాంతియొక్క
కలయికచేత పైనున్న నల్లనియుత్తరీయమును లేతమామిడాకువన్నెగల
దానినిగాఁ జేయుచు.

శ.స. — కుండలయోఃప్రోతాని కుండలప్రోతాని పద్మరాగాణాం
దళాని పద్మరాగదళాని, కుండలప్రోతానిచ తాని పద్మరాగదళాని
చ కుండలప్రోత పద్మరాగదళాని ప్రోల్లసంతిచతాని కుండల...ళానిచ
ప్రోల్ల...ళాని ప్రోల్ల...ళానం త్విట్ ప్రోల్ల...త్విట్ తయాప్రోల్ల...
త్విషా, త్విషా త్విష్యాభ్యం త్విష్యేః ప్రోల్లస...తిల్చబ్దః ష.శ్రీ.తృ.ప.
కృష్ణశ్చసా ఉత్తరాసంగశ్చ కృష్ణోత్తరాసంగః కృష్ణోత్తరాసంగస్యరుక్
కృష్ణో...రుక్ తాం కృష్ణో...రుచం, రుచం రుచౌ రుచః కృష్ణో...
రుచ్ఛబ్దః చ.శ్రీ.ద్వి.ప. విదధత్, విదధత్ విదధతౌ విదధతః విదధ
చ్ఛబ్దః త.పు.ప్ర.ప. చౌతపల్లవస్యభయంచౌతపల్లవీ తాం చౌతపల్లవీం,
పల్లవీం పల్లవ్యౌ పల్లవీః చౌతపల్లవీశబ్దః ఈ. శ్రీ. ద్వి. ప.

ప్రోల్లసదితి. పునః ప్రకర్షేణ ఉల్లసతాం కుండలయోః ప్రోతానాం న్యూతానాం,
పద్మరాగదళానాం మాణిక్యశకలానాం త్విషా కాంత్యా ప్రోతేతి ప్రపూర్వా ద్వేజః
కర్తణీక్తః యజాదిత్వా త్సంప్రసారణం, కృష్ణోత్తరాసంగో నీలోత్తరీయం. 'ద్వౌప్రా
వారోత్తరాసంగౌ సమా బృహతికౌతథా, సంవ్యాస ముత్తరీయం చే' త్యమరః.
తస్య రుచం, చౌతపల్లవ స్వేమాం చౌతపల్లవీ, విదధత్ విదధానః లోహితమిక్రిణా

చూపుతపల్లవవద్ధామ్రాం కుర్వన్మిత్యర్థః. 'ధూమ్రధూమశాకృష్ణలోహితే' ఇత్యమర
వచనాత్. అత్రాప్యన్యమచోఽన్యకీయత్వాయోగా త్సద్వశ్యాత్తేషే నిదర్శనా.

కకుద్మికన్యావక్త్రాంత్రాన్త ర్వాసలబ్ధాధివాసయా,
ముఖామోదం మదిరయా కృతానువ్యాధ ముద్వమన్. ౨౦

టీ. కకుద్మి...సయా..కకుద్మికన్యా=రేవతీ దేవియొక్క, వక్త్రాన్త్రాన్త=
ముఖముయొక్క, అంతః=లోపల, వాస=ఉనికిచేత, లబ్ధ=పొందఁబడిన,
అధివాసయా=తావిగల, మదిరయా=మద్యముచేత, కృతానువ్యాధం-
కృత=చేయఁబడిన, అనువ్యాధం=కలయికగల, ముఖామోదం-ముఖ=
నోరియందలి, ఆమోదం = సుగంధమును, ఉద్వమన్ = బయలు
పడుచుచు.

శ. స.—కకుద్మినః కన్యా కకుద్మికన్యా కకుద్మికన్యాయాః
వక్త్రాన్త్రాన్త కకుద్మికన్యావక్త్రాన్త్రాన్త కకుద్మికన్యా వక్త్రాన్త్రాన్త అంతః కకుద్మి...
క్త్రాన్తః కకుద్మి...క్త్రాన్తః వాసః కకుద్మి...వాసః కకుద్మి...వాసేన
లబ్ధః కకుద్మి...లబ్ధః కకుద్మి...లబ్ధః అధివాసః యస్యాస్యా కకుద్మి...
వాసాతయా కకుద్మి...సయా, అధివాసయా అధివాసాభ్యాం అధివాసా
భిః కకుద్మి...వాసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ముఖస్య ఆమోదః ముఖామో
దః తం ముఖామోదం, ఆమోదం ఆమోదా ఆమోదాన్ ముఖా
మోదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మదిరయా మదిరాభ్యాం మదిరాభిః మది
రాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. కృతః అనువ్యాధః యస్మిన్సః కృతాను
వ్యాధః తంకృతానువ్యాధం, కృతానువ్యాధం కృతానువ్యాధౌ కృతా
నువ్యాధాన్ కృతానువ్యాధశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉద్వమతీతి ఉద్వ
మన్, ఉద్వమన్ ఉద్వమన్తా ఉద్వమన్తః ఉద్వమచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ.

కకుద్మీతి. పునః కకుద్మికన్యాయాః రేవత్యాః, వక్త్రాన్త్రాన్త అంత రభ్యంతరే
వాసేన స్థిత్యా, లబ్ధోఽధివాసో వాసనా, యయా తయా, తన్ముఖసౌరభవాసితయేత్య
ర్థః. 'సంస్కారో గంధమాల్యాద్యై ర్య సస్య త్త దధివాసన మి'త్యమరః. మదిర
యా, కృతానువ్యాధం కృతసంసర్గం, ప్రియగంధూషగంధినమిత్యర్థః. 'వృధజసోరనుప
సర్గ' ఇతి అనుపసృష్టాదతప్రత్యయవిభానామపసృష్టా ద్వ్యధేర్లు ఇప్రిత్యయః. ముఖా
మోదం ముఖగంధవిశేషం. 'ఆమోదస్సోఽతినిర్దా రీ'త్యమరః. ఉద్వమన్ ఉద్గిరన్
అత్ర మదిరా రానుముఖయోః, స్వగంధతిరోధా నేన, రామాముఖతద్గంధూషమద్యగంధ

స్వీకారా తద్గుణయోః తతో తరస్యాత్మవిశేషక త్వేన పూర్వసాపేక్షత్వా దంగాం
గీభావేన సంకరః. 'తద్గుణః స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి' రితి లక్షణాత్.

జగాద వదనచ్ఛద్మపద్మపర్యంతపాతినః,

నయ న్మధులిహ శ్చైవ్రత్య ముదగ్రదశనాంశుభిః.

౨౧

టీ. వదన...పాతినః-వదన=ముఖమనెడు, ఛద్మ=కపటముగల,
పద్మ=కమలముయొక్క, పర్యంత=చెంతను, పాతినః = మెలఁగుచున్న,
మధులిహః=తుమ్మెదలను, ఉదగ్రదశనాంశుభిః-ఉదగ్ర = వెల్లివిరియు
చున్న, దశన=దంతములయొక్క, అంశుభిః=కాంతులచేత, శ్చైవ్రత్యం=
తెల్లదనమును, నయన్ = పొందించుచు, రామః = బలరామస్వామి,
జగాద=పలికెను.

తా. నోటి నువాసనలకు మూగుచున్న తుమ్మెదలను దంతకాం
తులచేఁ దెల్లబఱచుచు బలరామస్వామి మాటలాడఁదొడఁగెను.

శ.స.—జగాద జగదతుః జగదుః గదవ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మాద
కర్మకాత్ ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. వదనమితి
ఛద్మయస్యతత్ వదనచ్ఛద్మ వదనచ్ఛద్మ చ తత్ పద్మంచ వదన
చ్ఛద్మపద్మం వదనచ్ఛద్మపద్మస్య పర్యంతః వదన...ర్యంతః వదన...
పర్యంతే పతంతీతివదన...పాతినః తాన్ వదన...పాతినః, పాతినం పా
తినౌ పాతినః వదన...పాతీన్ శబ్దః న. పు. ప్ర. బ. నయన్, నయన్
నయన్తౌ నయన్తః నయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. మధూని, హస్తీతి మ
ధులిహః తాన్ మధులిహః, మధులిహం మధులిహౌ మధులిహః మధు
లిట్చబ్దః హ. పు. ద్వి. బ. శ్వేతస్యభావః శ్చైవ్రత్యం తత్ శ్చైవ్రత్యం, శ్చైవ్రత్యం
శ్చైవ్రత్యే శ్చైవ్రత్యాసి శ్చైవ్రత్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. దశనానాం అంశవః దశ
నాంశవః ఉదగ్రాశ్చ తే దశనాంశవశ్చ ఉదగ్రదశనాంశవః తైః ఉదగ్ర
దశనాంశుభిః, అంశునా అంశుభ్యాం అంశుభిః ఉదగ్ర...శుశబ్దః ఉ.
పు. త్య. బ.

జగాదేతి. వదనమేవ ఛద్మ కపటం, యస్య త త్పద్మం వదనపద్మమిత్యర్థః.
-ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపోఽపహ్నవః. తస్య పర్యంతపాతినః ప్రాంత
చారినః, మధూని లిహంతీతి మధులిహః మధుపాన్, క్విప్. ఉదగ్రౌ దుచ్ఛ్రితై

ర్షణాంశుభిదంతకాంతిభిః, శ్వేత్యం ధావశ్యం, నయక్ ఏవంజగాద తద్గుణాలం
కారః తస్య మధుసనన్నిధాపకవదనాపహ్నావసాపేక్షత్వాత్తేన సంకరః.

అవ. బలరామస్వామి చెప్పిన విషయమును చెప్పుచున్నాఁడు.-
య ద్వాసుదేవే నాదీన మనాదీనవ మిరితన్,
వచన స్తస్య సపది క్రియాకేవల ముత్తరమ్.

టీ. వాసుదేవేన=శ్రీకృష్ణస్వామిచేత, అదీనం = నిబ్బరమైనది
యు, అనాదీనవం=దోషరహితమైన, యత్=ఏమాట, ఈరితం=
చెప్పబడినదో, తస్య=ఆ, వచనః=మాటకు, సపది=వెంటనే, క్రియా
కేవలం=(ఆయన చెప్పినట్లు) చేయుటయే, ఉత్తరం=ప్రతివచనము.

తా. ఇప్పుడు శ్రీకృష్ణుఁడు చెప్పినమాట యెంతయు నొప్పుచు
న్నది. అందు ఏదోషమును గానరాదు. మనమిప్పు డామాటచొప్పు
నడచుటకంటే బదులు చెప్పవలసినదేదియులేదు.

శ. స.—యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న.ప్ర.ఏ. వసుదేవ
స్యా పత్యం పుమాన్ వాసుదేవః తేన వాసుదేవేన, వాసుదేవేన వాసు
దేవాభ్యాం వాసుదేవైః వాసుదేవశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. దీనం నభవతీ
త్యదీనం, అదీనం అదీనే అదీనాని అదీనశబ్దః అ. న.ప్ర. ఏ. నాస్తిఅదీనవో
యస్మిన్తత్ అనాదీనవం, అనాదీనవం అనాదీనవే అనాదీనవాని అనా
దీనవశబ్దః అ. న.ప్ర. ఏ. ఈరితం, ఈరితం ఈరితే ఈరితాని ఈరితశబ్దః అ.
న.ప్ర. ఏ. వచనః, వచనః వచసోః వచసాం వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. తస్య త
యోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. న. పు. ష. ఏ. సపది అన్య. క్రియా, క్రియా క్రియే
క్రియాః క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కేవలం అన్య. ఉత్తరం, ఉత్తరం ఉత్తరే
ఉత్తరాణి ఉత్తరశబ్దః. అ. న. ప్ర. ఏ.

రామో జగా దేత్యుక్తం, కిం త ది త్యాకాంతాయా మాహ.—

యదితీ. వాసుదేవేన కృష్ణేన, న దీన మిత్యదీనం అకౌతరం, నా స్త్యాదీనవో
ఽన్యేత్యనాదీనవం నిర్దోషం, 'దోష అదీనవోమత' ఇతి విశ్వః. యద్వచ ఈరితం ఉత్తి
ష్టమానస్తు పర' ఇత్యాది నా యానపక్ష మాశ్రిత్య య దుక్త మి త్యర్థః. తస్య వచనః,
సపది, క్రియా కేవల ముత్తరం సద్యోఽనుష్ఠాన మే వోత్తరం, సిద్ధాంతత్వే నోక్తత్వా
దివి భావః.

అవ. ఈసంగతినే చెప్పబోవుచు దీనినిమించిన మంచిమాట లే
దనుచున్నాఁడు.—

నై తల్లఘ్విపి భూయస్యా వచో వా చాతిశయ్యతే,
ఇంధనౌఘధగ ప్యగ్ని స్త్విషా నా త్యేతి పూషణమ్.

౨౩

టీ. లఘ్విపి = కొంచమైనను, ఏతత్ = ఈ కృష్ణునిదగు, వచః = వాక్యము, భూయస్యా = విస్తరమైన, వాచా = వాక్యముచేత, నాతిశయ్యతే = మించబడదు. తథాహి = అట్లేకదా, ఇంధనౌఘధగపీ = కట్టెలమోపునను గాల్చునదియైనను, అగ్నిః = నిప్పు, త్విషా = తనకాంతి చేత, పూషణం = సూర్యుని, నా త్యేతి = మీఱనేరదు.

తా. ఈ కృష్ణవాక్యము కొంచమైనను విపులార్థముగలదిగావున నింకొకరెంత హెచ్చుగా నుపన్యసించినను దీనికి మించినారము తేలదు. ఎన్నికట్టెల పోవులను గాల్చుగలిగినను అగ్ని తేజస్సున సూర్యుని మించజాలదుగదా.

శ. స.—న. అవ్య. ఏతత్ ఏతే ఏతాని ఏతచ్ఛబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. లఘు లఘునీ లఘూని లఘుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. భూయస్యా భూయసీభ్యాం భూయసీభిః భూయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వచః వచనీ వచాంసి వచశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. వాచా వాగ్భ్యాం వాగ్భిః వాక్శబ్దః చ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అతిశయ్యతే అతిశయ్యేతే అతిశయ్యంతే అతిపూర్వకశీజ్స్వప్నే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. ఇంధనానాం ఓఘః ఇంధనౌఘః ఇంధనౌఘం దహతీతి ఇంధనౌఘధక్, ధక్ దహా దహః ఇంధనౌఘధశ్శబ్దః హ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగ్నిః అగ్నీ అగ్నయః అగ్నిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. త్విషా త్విష్టాభ్యాం త్విష్టిభిః త్విట్శబ్దః ష. స్త్రీ. తృ. ఏ. న. అవ్య. అత్యేతి అతీతః అతీయన్తి అతిపూర్వక ఇన్ గతావిత్య స్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి వర్తమానేలటి పర్వస్మైపది ప్ర. పు. ఏ. పూషణం పూషణౌ పూష్ణః పూషణశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ.

ఆ తైత్తిరీయ ప్రతిపాదయిష్యత్, అనన్యాతీతయనీయత యోపస్కరోతి. —

నైతదితి. లఘు సంక్షిప్తమపి, ఏతి ద్వచః, భూయస్యా బహుతరయా, విస్తృతయాపీత్యర్థః. 'ద్విసంచనవిభజ్యే'త్యాదినా ఈయసున్. 'బహ్వర్లోపాభూచబహవో'తికారలూపః. ౨. హోశ్చభూరాదేశః. వాచా నాతిశయ్యతే నాతిరిచ్యతే, గుర్వర్థత్యాదితిభావః. శీజః కర్మణి లిట్ యక్. 'అయశ్యేక్తి తీతి అయజాదేశః. తథా

హి—ఇంద్రనాథుఁడహతీతిఇంద్రనాథుఁడకొప్పరాశిదాహకః, భూయానపీత్యర్థః. 'క్వి
పిఘత్వధత్వభష్టావాః. అగ్నిః త్వషాప్రభయా, పూషణంసూర్యం, అల్పమపీతీభావః.
నాత్యేతినాతిక్రామతి, తేజసః ప్రభావత్వ మివ వచసోఽర్థవత్త్వ మలంఘ్యత్వహే
తు రి త్యర్థః. అత్ర సమానధర్మస్య బింబప్రతిబింబతయోక్తేర్ద్వైత్వంతాలంకారః.

అవ. ఐనచోఁ గృష్ణవాక్యమేచాలును. నీ వాగాడంబరము
కూడ నేల యనుదానిని గూర్చి చెప్పును.—

సంక్షిప్తస్యా ప్యతోఽస్యైవ వాక్యస్యార్థగరీయసః,

సువిస్తరతరా వాచో భాష్యభూతా భవంతు మే.

౨౪

టీ. అతః=ఇందువలన, సువిస్తరతరాః=మిగుల విపులములైన,
మే=నాయొక్క, వాచః=పలుకులు, సంక్షిప్తస్యాపి=సంగ్రహించఁబడిన
దైనను, అర్థగరీయసః - అర్థ=సారాంశముచేత, గరీయసః=గొప్పదైన,
అస్యైవ=ఈ, వాక్యస్య=మాటకు, భాష్యభూతాః=భాష్యమువంటివి,
భవంతు=అగుఁగాక.

తా. ప్రకృతాంశము కృష్ణవాక్యమే చాలును గాని నేనుకూడ
గంభీరార్థముగల ఆయనమాటలకు వ్యాఖ్యానమువలె చక్కఁగా విప్పి
చెప్పెదను.

శ. స.—సంక్షిప్తస్య సంక్షిప్తయోః సంక్షిప్తానాం సంక్షిప్త
శబ్దః అ. న. ష. ఏ. అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. న. ష.
ఏ. అతః తసిలన్తమవ్యయం. అవ్య. వాక్యస్య వాక్యయోః వాక్యానాం
వాక్యశబ్దః అ. న. ష. ఏ. అత్యన్తం గురుగరీయః అర్థేన గరీయః అర్థ
గరీయః తస్య అర్థగరీయసః, గరీయసః గరీయసోః గరీయసాం అర్థగరీయ
శబ్దః స. న. ష. ఏ. సుష్టువిస్తరాః సువిస్తరాః అతిశయేన సువిస్తరాః
సువిస్తరతరాః, సువిస్తరతరా సువిస్తరతరే సువిస్తరతరాః సువిస్తరతరా
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. వాక్ వాచో వాచః వాక్చబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. బ.
భాష్యైః భూతాః భాష్యభూతాః, భాష్యభూతా భాష్యభూతే భాష్య
భూతాః భాష్యభూతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. భవతు భవతాత్ భవ
తాం భవంతు భూసత్తాయా మిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి విధ్యా
దాలోటి పరస్మై. ప్ర. బ. మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకం నః అస్మ
చ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ.

యది హరివచనో నాతిశయ్యతే అలం తస్మా త్తవాలపాగాడంబరై రత ఆహ. —

సంక్షిప్తస్యేతి. అతో హరివచసోఽనతిశయనీయత్వాదేవ, సువిస్తరతరాః ప్రపంచతరాః, 'ప్రథనేవావశబ్ద' ఇతి ఘోషో ప్రతిపేదే. 'ఋదోర బి' త్సప్. మే వాచః, సంక్షిప్త స్యాల్పాక్షరస్యాపి, అర్థేన గరీయసః. సూత్రకల్పస్యేత్యర్థః. 'అల్పాక్షర మసందిగ్ధం సారవద్విశ్వతోముఖమ్, అస్తోభమనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదోవిదు' రితి లక్షణాత్. అస్యైవ వాక్యస్య వాక్యస్యభాష్యభూతాః భాష్యై స్సమాః నిత్య సమాసః. 'త్కృదౌ జ తౌ భూతం క్లీబం స మేఽతీ తే చిరే త్రిష్వి' తివైజయంతి. వ్యాఖ్యానరూపా భవంత్యిత్యర్థః సూత్రవ్యాఖ్యానవిశేషోభాష్యం. 'సూత్రస్థం పద మాదాయ వాక్యై సూత్రానుసారిభిః, స్వపదాని చ వర్ణ్యంతే భాష్య భాష్యవిదోవిదు' రితి లక్షణాత్. మయాతు తదేవ విశేషప్రకాశనాయ వ్యాఖ్యానతే న త్వతిశయాయ. ప్రత్యాఖ్యానత ఇ త్యవోష ఇ త్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇట్లు తిన్నగా దండయాత్రనే స్థిరపఱచుచు దీని కుద్ధపుఁ డేదైన నడ్డుచెప్పనేమో అని మూఁడు శ్లోకములచే దానిని నిరాకరించును. —

విరోధివచసో మూకా న్వాగీశా నపి కుర్వతే,

జడాన ప్యనులోమార్థాః ప్రవాచః కృతినాంగిరః.

౨౫

టీ. కృతినాం = నేరుపరులయొక్క, గిరః = మాటలు, విరోధివచసః = విరుద్ధపుమాటలుగల, వాగీశానపి = వాక్పతులను సైతము, మూకాః = మూఁగవారినిగా, కుర్వతే = చేయుచున్నవి. అనులోమార్థాః = అనుకూల వచనములుగల, జడానపి = అజ్జలను సైతము, ప్రవాచః = సంభాషణచతురులనుగా, కుర్వతే = చేయుచున్నవి.

తా. ప్రాజ్ఞులైనవా రంకి లెఱిగి మాటాడిరేని వారికి ప్రతికూలముగా మాటలాడఁ దలఁచుకొన్నవా రెంతవాదశూరులయ్యును నోడిపోవుదురు. వారికనుకూలురేని యెంతమందులైనను మంచివాగ్ధోరణి కలవారగుదురు.

శ. స. — విరోధీని వచాంసి యేషాంతే విరోధివచసః తాన్ విరోధివచసః, వచనం వచసౌ వచసః విరోధివచశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. బ. మూకం మూకౌ మూకాన్ మూకశ్శబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. వాచాం ఈశాః వాగీశాః తాన్ వాగీశాన్, వాగీశం వాగీశౌ వాగీశాన్

వాగీశశబ్దః ఆ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. కురుతే కుర్వాతే కుర్వతే
 దుకృష్ణోకరణే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్ కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనేపది
 ప్ర. బ. జడం జడౌ జడాన్ జడశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. అనులో
 మః అర్థః యేషాంతే అనులోమార్థాః తాన్ అనులోమార్థాన్, అర్థం
 అర్థౌ అర్థాన్ అనులోమార్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ప్రగల్భాః వాచ
 యేషాంతే ప్రవాచః తాన్ ప్రవాచః, ప్రవాచం ప్రవాచౌ ప్రవాచః
 ప్రవాచ్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. బ. కృతినః కృతినోః కృతినాం కృతిశబ్దః
 న. పు. ష. బ. గీః గిరౌ గిరః గీర్షబ్దః రేఫాంతః స్త్రీ. ప్ర. బ.

ఇత్థం యానం సిద్ధాంతయిత్వా త త్రోద్ధవప్రతిరోధం హృది నిధాయ త్రిభిః
 ప్రత్యానప్తే.—

విరోధీత్యాది. కృతినాం కుశలానాం, గిరః కర్తృయః, విరోధివచసః ప్రతికూల
 వాదినః, వాగీశాన్ వాక్పతీనపి, 'వాగీశో వాక్పతి స్సమావి' త్యమరః. మూకాన్
 నిర్వాచః, కుర్వతే జడయంతీత్యర్థః. అనులోమౌనకులః, ఆర్థోఽభిధేయం, యే
 షాంతే అనులోమార్థాః అనుకూలవాదినఇత్యర్థః. తాన్ జడాన్ మందానపి ప్రవాచః
 ప్రగల్భవాచః, కుర్వతే, అతోనాస్మద్గిరః ప్రతివాచ్యా ఇతి భావః. అత్ర వాగీశానాం
 మూకీకరణాత్ జడానాం ప్రవాక్త్వకరణాచ్చ శక్యవస్తువర్ణనరూపా విశేషాలంకార
 భేదః. ఆసంబంధే సంబంధరూపాశయోక్తి ప్రతిభోత్థాపిత ఇతి సంకరః.

అవ. తనబా గెఱిగిన రాజునకు తనకుఁ బ్రతికూలముగాఁ
 దోచినను నీతివేత్తయగువానిచూట పథ్యముగా గ్రహింపఁదగు
 నందు రని తలఁచుకొని చెప్పుచున్నాఁడు.—

షడ్గుణా శ్శక్తయ స్తిస్ర సిద్ధయ శ్చోదయాశ్రయః,

గ్రంథా నధీత్య వ్యాకర్తు మితి దుర్మేధ సోఽప్యలమ్. ౨౬

టీ. దుర్మేధసోఽపి = చుఱుకుఁ దనము లేనివారైనను, గ్రం
 థాన్ = శుక్రనీతిమున్నగు గ్రంథములను, అధీత్య = చదివి నేర్చుకొని,
 గుణాః = సంధి విగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయములు, షట్ =
 ఆఱు, శక్తయః = ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులు, తిస్రః = మూఁడు,
 సిద్ధయః = ప్రభుమంత్రోత్సాహ శక్తులవలనఁ గలిగెడు కార్యసిద్ధులు,
 తిస్రః = మూఁడు, ఉదయాః = నృద్ధిక్షయస్థానములు, త్రయః = మూఁడు,
 ఇతి = ఇట్లు, వ్యాకర్తుం = వివరించుటకొఱకు, అలం = చాలుదురు.

తా. ఎంత మతి లేని వారైనను శుక్రసీతి మొదలగు గ్రంథములు చదివి సంధ్యాదిగుణము లాటు. ప్రభుత్వాదిశక్తులు మూడు. వానినల నయ్యెడు కార్యసిద్ధులు మూడు. వానివలన నేర్పడునట్టి పూర్వస్థితినుండి పెరుగుట తఱుగుట రెండును లేక యెప్పటియట్ల యుండుట అను నుదయములు మూడు. అని లెక్కఁబెట్టఁ గలిగియే యుందురు. కావున సంధ్యాది స్వరూపము మంత్ర శాస్త్ర వచనము లట్లే వల్లించి యొప్పఁజెప్పుచు అనుభవములేమి పంచాంగ నిర్ణయము జేయలేని యుద్ధవాదులు జెప్పుమాటలు పాటిగావు అని తాత్పర్యము. ఇది యంతయు 'ఉత్తిష్టమానస్తుపరః' అను యానమునొప్పుకొనుచున్న కృష్ణవాక్యము ననుసరించి చెప్పఁబడినది.

శ.న.—షట్, షట్ షడ్భిః షడ్భ్యః, షడ్భ్యః షణ్ణాం షట్సు షట్చ్ఛబ్దః ష. పు. ప్ర. నిత్య బ. గుణః గుణౌ గుణాః గుణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. శక్తిః శక్తి శక్తయః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. తిస్రః తిస్రః తిస్సభిః తిస్సభ్యః, తిస్సభ్యః తిస్మాణాం తిస్మషు తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. నిత్య బ. సిద్ధిః సిద్ధీ సిద్ధయః సిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఉదయః ఉదయా ఉదయాః ఉదయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. త్రయః త్రీ త్రిభిః త్రిభ్యః, త్రిభ్యః త్రయాణాం త్రిషు త్రిశబ్దః ఇ. పు. నిత్యబ. గ్రంథం గ్రంథౌ గ్రంథా౯ గ్రంథశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అధీత్య ల్యబంతావ్యయం వ్యాకర్తుం తుమున్నం తావ్య. ఇతి అవ్య. దుర్మేధాః దుర్మేధసౌ దుర్మేధసః దుర్మేధశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. అలం అవ్య.

న న్వాత్మనీనేన స్వామినా 'బుద్ధేః ఫలమనాగ్రహ' ఇతి న్యాయేన శాస్త్రజ్ఞ వచనం ప్రతికూలమపి గ్రాహ్య మే వేత్యాశం క్యాహ.—

షడితి. దుష్టా మేధా యేషాం తేమర్మేధసో మందబుద్ధయోఽపి, 'నిత్యమసిచ్చి జామేధయో' రితి సమాసాంతోఽసిచ్చిత్యయః. గ్రంథా నాశనసాదీ౯, అధీత్యపతి త్వా, గుణాః సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాసయాభ్యాః షట్, శక్తయః ప్రభుమంత్రోత్సాహాభ్యా స్తిస్రః, సిద్ధయః పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యాః పురుషార్థా లాభాత్మకాః తాశ్చ తిస్రః ప్రభుసిద్ధి ర్మంత్రసిద్ధి రుత్సాహసిద్ధి శ్చేతి. ఉదయావృద్ధి క్షయస్థానానిచ త్రిణీతన్యాయేన ఉదయా ఉచ్యం తే—తత్రవృద్ధిక్షయా పూర్వోక్తశక్తిత్రయసాధ్యా శక్తిసిద్ధ్యోః పూర్వాపస్తాత ఉపచయాపచయా స్థానం సామ్యేనావ

స్థానం తే చ త్రయ ఇతి వ్యాకర్తుం. వ్యాఖ్యాతుం అలం సమర్థాః 'పర్యాప్తివచనే
 స్వలమర్థేష్వి' తి తుముక్ ప్రత్యయః. పంచాంగసర్గయశక్తివికలానాం సిద్ధ్యాదిస్వయాప
 సంఖ్యామాత్రపాతకానా మశాస్త్రజ్ఞత్వా సుద్ధవాదయో నగ్రాహ్యవచన ఇత్యభిసం
 ధిః. అత్రామరసింహః—'సంధి ర్నా విగ్రహో యాన మాసనం ద్వైధ మాశ్రయః,
 పద్మణా శ్శక్తయ స్త్రైసః ప్రభావోత్సాహమంత్రజాః. త్తయ స్థానంచ వృద్ధిశ్చ త్రివ
 ర్గో నీతివేదినాం'. ఇతి అ త్రావిజిగీషోర్యసస్థాకరణలక్షణ మైక్యం సంధిః. విరోధో
 విగ్రహః. విజిగీషో రరిం ప్రతి యాత్రా యానమ్. తయోర్ద్విధః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాల
 ప్రతీక్షయా తూష్ణీ మవస్థాన మాసనమ్. సుర్బలప్రబలయోః ద్విహోః వాచిక మాత్తస
 మర్పణం ద్వైధీభావః అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయః. కోశదం
 డోత్థం తేజఃప్రభావః. కర్తవ్యార్థేషు స్థేయాక ప్రయత్న ఉత్సాహః. షడ్గుణ్యచింతనం
 మంత్రః సుగమ మన్యదితి సంక్షేపః. అత్ర కేషాంచిల్లక్షణా న్యుచ్యంతే—'ఉత్కృష్ట
 బలవీర్యస్య విజిగీషోర్జయేషిణః, గుణానురక్తప్రకృతే ర్యాత్రా యానమితి స్పృతమ్. ఆస
 నం తుల్యబలయోరరినాయకయో స్సమమ్, పరస్పరస్య సామర్థ్యేఽధికారా దాసనం
 స్పృతమ్. ఆరేశ్చ విజిగీషోశ్చ తత్త్వంచవిధ ముచ్యతే' ఇతి. ద్వైధీభావస్తు—'బలినో
 ద్విపతో ర్తథ్యే వా చాత్తానం సమర్పయేత్, ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షీవ
 దలక్షితః. ఉచ్చిద్యమానో బలవాన్నిరపాయప్రతిక్రియః, కులోద్గతం సత్య మార్క
 మాశ్రయేత బలోత్కృట ' ఇతి. ఉత్తిస్థమానస్తు పరో నోజేత్యు ఇతి హరే ర్వాక్యం
 యానాశ్రిత మభిప్రేత్య ఉక్తవా నితి సంక్షేపః.

శాస్త్రీయ వచనముల నుదాహరించువాడే శాస్త్రజ్ఞుడు.
 వానిమాటయే ప్రమాణముగా గ్రహింపఁ దగు ననినఁ గాదను
 చున్నాడు. —

అనిర్లోడితకార్యస్య వాగ్జాలం వాగ్మినో వృథా,

నిమిత్తా దపరాద్ధేషో ధానుష్కస్యేవ వల్లితమ్.

౨౭

టీ. అనిర్లోడితకార్యస్య-అనిర్లోడిత=చక్కగా శోధించఁబడని,
 కార్యస్య=కృత్యముగల, వాగ్మినః=బహువ కయొక్క, వాగ్జాలం=మా
 టలసమూహము, నిమిత్తాత్=గుఱినుండి, అపరాద్ధేషోః=చెదరిన బా
 ణముగలిగిన, ధానుష్కస్య=విలుకాని మొక్క, వల్లితమివ=పరుగువలె,
 వృథా=వ్యర్థము.

తా. శాస్త్రము లెన్నిచదివినను కర్తవ్యాకర్తవ్య వివేకము
 లేని వఱరుభోతుమాటలు గుఱితిప్పిన బాణములుగల విలుకాని

గంతులవలె నిరర్థకములు. కావున కార్యమెఱిగి చెప్పవానిమాటయే తీసికోవలెను. ఊరక వదరువానిమాటలు లెక్కనేయరాదు.

శ. స. — కర్తుంయోగ్యం కార్యం అనిర్లోడితం కార్యం యేన సః అనిర్లోడితకార్యః తస్య అనిర్లోడిత కార్యస్య, కార్యస్య కార్యయోః కార్యాణాం అనిర్లోడితకార్యశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. వాచాం జాలం వాజ్జాలం, వాజ్జాలం వాజ్జాలే వాజ్జాలాని వాజ్జాలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్మీః తస్య వాగ్మీనః, వాగ్మీనః వాగ్మీనోః వాగ్మీనాం వాగ్మీశబ్దః న. పు. ష. ఏ. వృథా అవ్య. నిమిత్తాత్ నిమిత్తాభ్యాం నిమిత్తేభ్యః నిమిత్తశబ్దః అ. న. ప. ఏ. అపరాధ్యః, ఇషుః యస్యసః అపరాధేషుః తస్య అపరాధేషోః, అపరాధేషోః అపరాధేష్యోః అపరాధేషూణాం అపరాధేషు శబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. ధనుః ప్రహరణ మస్యధానుష్కః తస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కస్య ధానుష్కయోః ధానుష్కాణాం ధానుష్కశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఏవ, అవ్య. వర్గితం వర్గితే వర్గితాని వర్గితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

సను శాస్త్రోక్తార్థ వ్యాఖ్యాతైవ శాస్త్రజ్ఞః సమీప గ్రాహ్యవచన శ్చ త్యాశం క్య నేత్యా హ. —

అనిర్లోడితేతి. అనిర్లోడితం అనాలోచితం కార్యం యేన తస్య, కార్యకార్య మజానత ఇత్యర్థః, వాచోఽస్య సం తీతి వాగ్మీ వావదూకః, 'వాచోయుక్తిపటు ర్వాగ్మీ వావదూకశ్చ వక్త రీ' త్యమరః. 'వాగ్మీని' రితి గ్నినిప్రత్యయః. తస్య వాజ్జాలం వాగాడంబరం నిమిత్తా ల్లత్యూత్, 'వేధ్యం లత్య్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమగ విమ' రితి వైజయంతీ. అపరాధేషో స్థలితబాణస్య ధనుః ప్రహరణ మస్యేతి ధానుష్కోధన్వీ. 'ప్రహరణ మి'తి తక్. 'ఇనుసుక్తాంతాత్కః, ఇనుపధస్యచే'తి షత్వం. 'అపరాధ్యవృషతోఽసౌ లత్యూద్య శ్చ్యుతసాయకః, ధన్వీ ధనుష్కో ధానుష్క'ఇతి చామరః. తస్య వర్గితమివ వృథా నిష్ఫలం, కార్యజ్ఞస్య వచో గ్రాహ్యం న తు వాచాట స్యేతి భావః.

అవ. ఇట్లు పాఠ్యము మొదలగువాని వల్ల వేసినంతమాత్ర ముననే నీతివేత్త కాఁడు. అనిచెప్పి తానే ఆ నీతిస్వరూప మెట్టిదో తెలుపుచున్నాఁడు. —

సర్వకార్యశరీరేషు ముక్త్యా జ్ఞస్కన్ధపశ్చకమ్,

సౌగతానా మి వాత్మాన్యో నాస్తి మన్తో మహీభృతామ్. ౨౦

టీ. సర్వకార్యశరీరేషు=శరీరములఁ బోలు నెల్లకార్యముల
యందును, అజ్గస్కంధపఞ్చకం=స్కంధములఁ బోలుపంచాంగమును,
ముక్త్యా=విడిచి, సౌగతానాం=బౌద్ధులకు, అన్యః=దేహభిన్నమైన,
ఆత్మేవ=ఆత్మవలెనే, మహీభృతాం = రాజులకు, అన్యః=వేఱగు,
మంత్రః=నీతికార్యాలోచనము, నాస్తి=లేదు.

తా. బౌద్ధులకు విషయప్రపంచమనెడు రూపస్కంధమును,
వానియొక్క జ్ఞానప్రపంచమనెడు వేదనాస్కంధమును, ఆలయ విజ్ఞాన
సంతానమనఁగా విజ్ఞానస్కంధమును నామప్రపంచమును సంజ్ఞాస్కంధ
మును వాసనాప్రపంచమును సంస్కారస్కంధమును, ఈ పంచస్కంధ
ములకంటె ఇతరమైన ఆత్మలేదో అట్లే రాజులకును కర్మారంభోపాయము
పురుషద్రవ్యసంపద, దేశకాలవిభాగము, వినిపాతప్రతీకారము, కార్య
సిద్ధి యను శరీరముతో తుల్యమైన పంచాంగములకంటె నితరమైన
మంత్రములేదు.

శ. స.— కర్తుం యోగ్యాని కార్యాణి కార్యాణి శరీరాణీ
వ కార్యశరీరాణి సర్వాణి చ తాని కార్యశరీరాణిచ సర్వకార్యశరీ
రాణి తేషు సర్వకార్యశరీరేషు, శరీరే శరీరయోః శరీరేషు సర్వకార్య
శరీరశబ్దః అ. న. స. ఏ. ముక్త్యా క్త్యాంతమవ్యయం. అజ్గనిస్కం
ధా ఇవ అంగస్కంధాః పంచపరిమాణ మన్యపంచకః అజ్గస్కంధా
నాం పంచకః అజ్గస్కంధపంచకః తం అజ్గస్కంధపంచకం, పంచకం
పంచకౌ పంచకా అంగస్కంధపంచకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. సుగతః
భక్తిః యేషాంతే సౌగతాః తేషాం సౌగతానాం, సౌగతన్య సౌగత
యోః సౌగతానాం సౌగతశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆత్మా
ఆత్మానౌ ఆత్మానః ఆత్మశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అన్యః అన్యో అన్యే
అన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స. అవ్య. అస్తి స్తః సన్తి అసభువీత్యస్మా
దకర్మ కాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. ఏ. మంత్రః, మంత్రః
మంత్రౌ మంత్రాః మంత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మహీం బిభ్రతీతి మహీ
భృతః తేషాం మహీభృతాం, మహీభృతః మహీభృతోః మహీభృ
తాం మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ.

ఇత్థం షాడ్గుణ్యాదిపాఠమాత్రం న మంత్ర ఇతి సిద్ధే సంప్రతి స్వయం మంత్ర స్వరూప మాహ.—

సర్వేతి. కార్యాణి సంధ్యాదీని, తాని శరీరాణీ వే త్యుపమితసమాసః. వ్యాఖ్యానే సోగతానామి వేతిలింగాత్. తేషు సర్వేషు కార్యశరీరేషు సర్వేషుశరీరేష్యివ, సర్వకార్యేష్యిత్వార్థః. అంగానిస్కంధా ఇవేతి పూర్వవ త్సమాసః. తేషాంపంచకం ముక్త్యై, స్కంధపంచకమివ అంగపంచకం ముక్త్యేత్వార్థః. పంచ పరిమాణమస్యేతి పంచకః. 'సంఖ్యాయా స్సంజ్ఞాసంఘనూత్రాధ్యయనేష్యి'తి కన్పిత్యయః. సుగతో భక్తిర్భజనీయో యేషాం సోగతా బౌద్ధాః 'భక్తి' రితి నూత్రేణ అన్పిత్యయః. తేషా మచ్యుతేత్వేన, మహీభృతా మన్యో ముత్రో నాస్తి, కర్మణా మారంభోపాయః, పురుషద్రవ్యసంపత్, దేశకాలవిభాగః, వినిపాతప్రతీకారః, కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాంగాని, యథాహ కామందకః—'సహయాస్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః, విపత్తేశ్చ ప్రతీకారః సిద్ధిః పంచాంగ మిన్యతే' ఇతి యాప వేదనావిజ్ఞానసంజ్ఞా సంస్కారాః పంచస్కంధాః. తత్ర విషయప్రపంచో యాపస్కంధః తజ్ఞానప్రపంచో వేదనాస్కంధః. ఆలయవిజ్ఞానసంతానో విజ్ఞానస్కంధః. నామప్రపంచ స్సంజ్ఞాస్కంధః. వాసనాప్రపంచ స్సంస్కారస్కంధః. ఏవం పంచథా పరివర్తమానోజ్ఞానసంతాన ఏవాత్మేతి బౌద్ధాః. ఏవంచ యథా బౌద్ధానాం సర్వేషు శరీరేషు స్కంధపంచకాత్రిక్త ఆత్మా నాస్తి, తథా రాజ్ఞా ముక్త్యాగపంచకాత్రిక్తో మంత్రో నాస్తి త్యుపమాలంకారః. తచ్చ అస్మాకం సమగ్ర మే వే త్యయ మేవ యాత్రాకాల ఇతి భావః.

అవ. విచారింపఁబడిన విషయమును నెఱవేర్చుటకు విలంబము నర్హఁ దగదని నుడువుచున్నాఁడు.—

మంత్రో యోధఇవా ధీర స్సర్వాంగై స్సంవృతై రపి,
చిరం న సహ తే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశంకయా.

౨౯

టీ. సంవృతైః=గుప్తములగు, సర్వాంగైః=కర్మారంభోపాయము మున్నగుపంచాంగములతోడను (వక్షస్థలాదులతోడను), ఉపలక్ష్యితోఽపి=కూడికొనినదయ్యును, మంత్రః=నీతికార్యాలోచనము, అధీరః=పిరికివాఁడైన, యోధఇవ=యుద్ధభటుఁడుంబోలె, పరేభ్యః=ఇతరులవలన(శత్రువులవలన), భేదశంకయా=మూఁడవవానికిఁ దెలియునను తించే (చీల్చఁబడుదుననుభయముచేత), చిరం స్థాతుం = ఆలస్యముచేయుటకు (చాలసేపు నిలువఁబడుటకు), నసహ తే=ఓర్వదు.

తా. పిరికిబంటు రొమ్ముమొదలగు నవయవములనెల్లఁ గవచాదులతోఁ గప్పకొనియు యుద్ధమున శత్రువులు భేదింతురనుభీతిచేఁ జాల సేపు నిలువనోపని యట్లే సఁధ్యాదివిషయముగు కార్యాలోచనము గార్యారంభోపాయము మున్నగు పంచాంగములచే నుగు ప్తంబయ్యు నితరులకుఁ దెలియునను సంశయమున విలంబమును సైఁపదు. ఆలోచింపఁ బడినవిషయము బయల్పడినచో గార్యహాని యగుం గావున విలంబము సేయంజనదు.

శ. స.—మంత్రః, మంత్రః మంత్రౌ మంత్రాః మంత్రశబ్దః అ. పు.ప్ర. ఏ. యుధ్యతఇతి యోధః, యోధః యోధౌ యోధాః యోధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అన్య. అధీరః అధీరా అధీరాః అధీరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సర్వాణి చ తాన్యంగాని సర్వాంగాని తై స్సర్వాంగైః, అంగేన అంగాభ్యాం అంగైః సర్వాంగశబ్దః అ. న. తృ. బ. సంవృతైః, సంవృతేన సంవృతాభ్యాం సంవృతైః సంవృతశబ్దః అ. న. తృ. బ. అపి అవ్య. చిరం అవ్య. న అవ్య. సహ తే సహే తే సహంతే షహమర్షణాత్సస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే పది ప్రథమపురుష ఏ...తః స్థాతుం తుమున్నంతమవ్య. పరస్మాత్ పరాత్, సరాత్ పరాభ్యాం పరేభ్యః పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భేదస్యశంకా భేదశంకా తయా భేదశంకయా, శంకయా శంకాభ్యాం శంకాభిః భేదశంకాశబ్దః అ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

అథ మంత్రితార్థక్రియావిశంబే దోష మాహ.—

మంత్రఇతి. సంవృతైః గుప్తైః సర్వాంగైః పూర్వోక్తైః ఉపాయాదిభిః ఉరస్థలాదిభి శ్చోపలక్షిత సర్వాంగ సంవృతోఽపీత్యర్థః. మంత్ర విచారః, అధీరోభిరుః, యుధ్యత ఇతి యోధః భటుఇవ పచాద్యచ్. పరేభ్యః అన్యోభ్యోఽరిభ్యశ్చ. ‘పరం మా రాన్య ముఖ్యేషు పరోఽరి పరమాత్మనో’రితి వైజయంతి. భేదో విచారణం, తృతీయగామిత్వంచ తస్య శంకయా చిరం స్థాతుం విశంబితు మిత్యర్థః. న సహ తే న షహమతే. ‘శకభృషే’ త్యాదినా తుమున్నత్యయః. అతో నవిశంబితవ్యం అన్యథా మంత్ర భేదే కార్యహానిః స్యా దితి భావః.

అవ. మఱియు నీతి స్వరూపమును బట్టియు విలంబముచేయరాదను నభిప్రాయమును చెప్పుచున్నాఁడు.—

ఆత్మోదయః పరజ్యాని ద్వయం నీతి రీతి యతీ,
త దూరీకృత్య కృతిభి ర్వాచస్పత్యం ప్రతాయతే.

30

టీ. ఆత్మోదయః-ఆత్మ=తనయొక్క, ఉదయః=వృద్ధి, పరజ్యానిః-పర=శత్రువునియొక్క, జ్యానిః=హానియు, ఇతి=అను, ద్వయం=రెండు, ఇయతీ=ఇంతమాత్రమే, నీతిః=నీతిసంగ్రహము, తత్=ఆరెంటిని, దూరీకృత్య=అంగీకరించి, కృతిభిః=నేర్పరులచేత, వాచస్పత్యం = వాగ్విత్వము, ప్రతాయతే=విస్తరింపఁబడుచున్నది.

తా. తనయభివృద్ధి శత్రునాశము నను నీరెండుమాత్రమే నీతియొక్క సారాంశములు. వీనినే నేర్పరులగు వారు పలుదేఱుఁగుల విస్తరించి చెప్పుదురు. కావునఁ దనయభివృద్ధిగోరెడువాఁడు బ్రాలుమాలకయే శత్రువులఁ బరిమార్చవలయు.

శ. స.—ఆత్మనః ఉదయః ఆత్మోదయః, ఉదయః ఉదయా ఉదయాః ఆత్మోదయశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పరస్య జ్యానిః పరజ్యానిః, జానిః జ్యానీ జ్యానయః పరజ్యానిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ద్వా అవయవో అస్య ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నీతిః నీతీ నీతయః నీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. ఇదం పరిమాణ మస్యా ఇతి ఇయతీ, ఇయతీ ఇయత్యై ఇయత్యః ఇయతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. దూరీకృత్య ల్యబంతమవ్య. కృతినా కృతిభ్యాం కృతిభిః కృతిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. వచసాం పతిః వచస్పతిః వచస్పతేర్భావః వాచస్పత్యం, వాచస్పత్యం వాచస్పత్యే వాచస్పత్యాని వాచస్పత్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ప్రతాయతే ప్రతాయేతే ప్రతాయంతే ప్రపూర్వక తనువిస్తారే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి వర్తమానే లటి ఆశ్మనేపది ప్ర. ఏ.

కించ నీతిస్వరూపపర్యాలోచనయా న విశేషః కాన్య ఇత్యభి పేతా మా.

ఆత్మోదయశబ్దః ఆత్మః ఉదయో ద్వి. పరస్య జ్యానిః జ్యానీ హాన్య రిభ్యోనిరి త్యైణానకోసప్రత్యయః ఇ. ద్వయ ఇదం పరిమాణమస్యా ఇయతీ ఏతా వతీ. 'కిమిదంభ్యాం వో ఘ' ఇతి సతుసోపస్యసుశ్చ. 'ఉగి' శ్చే. జీ. నీ. నీ. స. గ్రహః, ఏకద్వయా శ్చో న క శ్చి న్నీతిసదార్థోఽస్త్రీర్థః. య దన్యత్ షడ్గుణ్యా దివర్ణనం, సర్వోఽప్యయ మున్మేష ప్రపంచఇత్యాహ—తదితి తద్వయ మూరీకృత్య

అంగీకృత్య, ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృత'మి త్యర్థః. 'ఊర్యాదిచ్చిడాచ శ్చ'తి గతిసంజ్ఞాయాం, 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమానేత్వో ల్యబాదేశః. కృతిభిః మిత్యైః, వాచస్పత్యం వాగ్నిత్వం, కస్కాదిత్వావలక్సత్సే'ష్ట్యాః పుత్రే'త్వాది నా సత్త్వ మితి స్వామి తన్నఛందోవిషయత్వాత్. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ప్యిష్ప్రిత్యయః. ప్రతాయతే విస్తార్యతే, కర్తణి లట్ 'తనోతేర్య కీ'త్యాత్వం, తన్నా దాత్తో'వయాధిభి రవిశంబా చ్చత్రు రుచ్చేత్త్య ఇతి భావః.

అప. వృద్ధిగలిగియున్నవానికి శత్రువులను నిరసించుటతో నేమి యన నట్లుగాదనుచున్నాడు.

తృప్తియోగః పరేణాపి న మహిమా మహీయసామ్,
పూర్ణశ్చంద్రోదయాకాంక్షీ దృష్టాంతో'త్ర మహార్ణవః. 30

టీ. మహీయసాం=మహాత్ములకు, పరేణాపి=ఉత్కృష్టమైనట్టి యు, మహిమా=విశ్వర్యముతో, తృప్తియోగః=తనివినొందుట, న=కూడదు, అత్ర=ఈయర్థమున, పూర్ణస్సౌ=పరిపూర్ణుడయ్యును, చంద్రోదయాకాంక్షీ=చంద్రోదయమును కోరుచున్న, మహార్ణవః=నముద్రుడు, దృష్టాంతః=నిదర్శనము.

తా. నముద్రుడు జలపరిపూర్ణుడైనను, దనివినొందక చంద్రోదయమును నిరీక్షించుచున్నయట్లే రాజులు మిగుల నైశ్వర్యవంతులయినను నింతయ చాలుననక యింకను వృద్ధికొఱకు యత్నము జేయనలయునని భావము.

శ. స.— తృప్తిరోగః తృప్తియోగః, యోగః యోగో యోగాః తృప్తియోగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరేణా పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. అపి అవ్య. న అవ్య. మహతో'భావః మహిమా తేన మహిమా మహిమా, మహిమభ్యాం మహిమభిః మహిమశబ్దః న. పు. శృ. ఏ. అత్యంతం మహంతః మహీయాంసః తేషాం మహీయసాం, మహీయసః మహీయసోః మహీయసామ్ మహీయశబ్దః స. పు. ష. బ. పూర్ణః పూర్ణౌ పూర్ణాః పూర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రస్య ఉదయః చంద్రోదయః చంద్రోదయం ఆకాంక్షతీతి చంద్రోదయాకాంక్షీ, ఆకాంక్షీ ఆకాంక్షీణౌ ఆకాంక్షీణః చంద్రోదయా

కాంక్షీశబ్దః న.పు.ప్ర.ఏ. దృష్టః అంతః యస్మిన్ అంతః, అంతః
అంతో అంతాః దృష్టాంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అత్ర త్రలంతమవ్యః
అర్థాంసి అస్మిన్ సంతీతి అర్థవః మహాంశ్చ సావర్ణ్యవశ్చ మహార్ణవః,
అర్థవః అర్థవో అర్థవాః మహార్ణవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

నను లభ్యోదయస్య కిం పరోచ్ఛిత్త్యా నే త్యాహ. --

తృప్తియోగఇతి. మహీయసాం మహాత్మనాం, పరేణ ప్రభూతేనాపి, మహి
మా ఐశ్వర్యేణ, తృప్తియోగః మహా నయ మస్తాకం విభవ ఏతావా నేవ అల మితి
సంతోషలాభః. న, అత్ర తృప్త్యభావేపూర్ణ స్సృక్ చంద్రోదయాకాంక్షీ, వృద్ధ్యర్థమి
తిభావః. మహార్ణవ స్సముద్రఏవ దృష్టాంతః దృష్టో అంతో నిశ్చయో యస్తిన్ న
దృష్టాంతో నిదర్శనం, ఉపమాన మితి యావత్. నరాజ్ఞాం వృద్ధానలంబుద్ధిః కార్యా.
'అసంతుష్టా ద్విజా నష్టా స్సంతుష్టా ఇవ పార్థివాః, సలజ్జా గణికా నష్టా ని
ర్లజ్జేన కులాంగ నేతి న్యాయా దితి భావః. నామం దృష్టాంతాలంకారః. బింబప్రతి
బింబభావే నౌపమ్యస్య గమ్యత్వే శస్యోత్థానాత్. కిం తు దృష్టాంతశబ్దేన తస్యాభిధా
నాత్ ఉపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా న ప్ర
యోక్తవ్యాః. పానయక్త్యాపత్తే రి త్యేకావశ్యలంకారః.

“అసంతుష్టా ద్విజానష్టా స్సంతుష్టా ఇవపార్థివాః, సలజ్జాగ
ణికానష్టా నిర్లజ్జేనకులాంగనా” యనున్యాయము నీయర్థమును చాటు
చున్నది.

అవ. అట్లయినను దనివినొందుట యనర్థావహమనుచున్నాఁడు.

సంపదా సుస్థిరం మన్యో భవతి స్వల్పయాపి యః,

కృతకృత్యో విధి ర్మన్యే నవర్థయతి తస్య తామ్.

39

టీ. యః=ఎవఁడు, స్వల్పయాపి=కొంచమైనను, సంపదా=కలి
మిచేత, సుస్థిరంమన్యః=స్వస్థచిత్తుఁడననుకొనువాఁడు, భవతి=అగునో,
తస్య=వానియొక్క, తాం=ఆసంపదను, కృతకృత్యః = తనపనినెఱవే
ర్చుకొనిన, విధిః = దైవము, నవర్థయతి=పెంపొందఁజేయఁడు, ఇతి =
అని, మన్యే=తలఁచెదను.

తా. కలిగినదానితో తృప్తిబొంది పురుష కారములేకుండనుం
డువానికి దైవముతోడ్పడఁడు అని తలంచెదను.

శ. స.—సంపదా సంపద్యాం సంపద్భిః సంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ.
 తృ. ఏ. సుస్థిరమాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరం మన్యః, మన్యః మన్యో మన్యాః
 సుస్థిరం మన్యశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. భవతి, భవతి భవతః భవంతి భూన
 తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాణ్డతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై పది
 ప్ర పు. ఏ. స్వల్పయా స్వల్పాభ్యాం స్వల్పాభిః స్వల్పశ్చబ్దః అ. స్త్రీ.
 తృ. ఏ. అపి అవ్య. యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. కర్తుం
 యోగ్యం కృత్యం కృతం కృతం కృత్యం యేనసః కృతకృత్యః, కృత్యః కృ
 త్యై కృత్యాః కృతకృత్యశ్చబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. విధిః, విధీ విధయః విధి
 శ్చబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. మన్యే తిజంతప్రతిరూపకమవ్యయం న అవ్య. వర్ధ
 యతి, వర్ధయతి వర్ధయతః వర్ధయంతి పృథువృద్ధావిత్యస్మాత్సకర్మకాణ్డో
 జంతాత్కర్తరివర్తమానేలటి పరస్మై పది ప్రథమపురుష ఏ. తస్య, తస్య
 తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. తాం తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

తథాపి సంతోషే దోష మాహ.—

సంపదేతి. యః స్వల్పయాపి సంపదా సుస్థిర మాత్మానం మన్యత ఇతి సుస్థిరం
 మన్యః, స్వస్థమానీ భవతి, 'ఆరుర్ద్విష ది' తి ముమాగమః. తస్య అల్పసంతుష్టస్య, తాం
 స్వల్పసంపదం, కృతకృత్యః తావతైవ కృతార్థః విధిః దైవమపి, న వర్ధయ తీతిమన్యే
 పౌరుషహీనం దైవమపి జగుప్సతే తత్ప్రవృత్తేః పారార్థ్యా దితి భావః. మన్యే ఇ
 త్యేతస్య వాక్యార్థః కర్త. మన్య ఇ త్యేత త్తిజంతప్రతిరూపక మవ్యయమ్. 'మన్యే
 శంకే భ్రువం రూపం ప్రాయ ఇ త్యేనమాదయ' ఇతి.

అవ. ఇదిగాక పరాక్రమమువల్ల లభించినదియే యుదయము
 (వృద్ధి) గాని మఱియొందుగాదని చెప్పుచున్నాడు.—

సమూలఘాత మఘ్నంతః పరాన్నోద్యంతి మానినః,

ప్రధ్వంసితాంధతమసః తత్రోదా హరణం రవిః.

33

టీ. మానినః=మానవంతులు, పరా=శత్రువులను, సమూల
 ఘాతం=మూలచ్ఛేదమగునట్లు, అఘ్నంతః=సంహరించనివారలై, నో
 ద్యంతి=ఉదయము(వృద్ధి)నుబొందరు. తత్ర=ఆవిషయమున, ప్రధ్వంసి
 తాంధతమసః-ప్రధ్వంసిత=(ఉదయించుటకుముందే) నశింపబడిన, అం
 ధతమసః=గాఢాంధకారముగల, రవిః=సూర్యుడు, ఉదాహరణం =
 దృష్టాంతము.

తా. సూర్యుడు చీకటిని పోగొట్టి యుదయించు చందమున రాజులు శత్రువులను దునుమాడియే యభ్యుదయమును గాంతురు.

శ. స.—సమూలంహత్వా సమూలఘాతం ణములంతమవ్యయం: అఘ్నంతః, అఘ్నన్ అఘ్నంతౌ అఘ్నంతః అఘ్న చ్ఛబ్దః త.పు. ప్ర.బ. పరాన్, పరం పరౌ పరాన్ పరశబ్దః అ.పు.ద్వి.బ.న అవ్య. ఉదేతి ఉదితః ఉద్యంతి ఉత్పూర్వకేన్ గతావిత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలట్ పరస్మైపది ప్ర. బ. మానః ఏషామస్తీతి మానినః, మానీ మానినౌ మానినః మానిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. అంధయతీత్యంధం అంధంతమః అంధతమసం ప్రధ్వంసితం అంధతమసం యేనసః ప్రధ్వంసితాంధతమసః, తమసః తమసౌ తమసాః ప్రధ్వంసితాంధతమసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తత్ర త్రలంతమవ్యయం ఉదాహరణం ఉదాహరణే ఉదాహరణాని ఉదాహరణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. రవిః, రవిః రవీ రనయః రవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ.

కించ పరాక్రమలబ్ధవోదయో నాన్య ఇత్యాహ.—

సమూలఘాతమితి. మానినః అభిమానవంతః, పరాక్ శత్రూక్, సమూలంహత్వా సమూలఘాతం, అఘ్నంతః అనుష్టాలయంతఇత్యర్థః. 'సమూలాకృతజీవేషుహాక్ కృష్ణోగ్రహ' ఇతి ణముల్పృత్యయః. 'హనస్తార్చిన్నిలోర'తి నకారస్య తకారః. 'హా హంతే జ్ఞేన్నే స్వి'తి కుత్వం. కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ ఇతి హంతే రనుప్రయోగతిః. నోద్యంతి ఉదయం నప్రాపువంతి, కింతు హత్వై వోద్యంతీత్యర్థః. తత్ర హత్వైవోదయే అంధయ తీ త్యంధం గాఢం త త్తమః అంధతమసం. 'ధ్వంతే గాఢేఽంధతమస మి'త్యర్థః. 'అతమసమంధేభ్యస్తమస' ఇత్యుచ్చృత్యయః. ప్రధ్వంసిత మంధతమసం యేన సః, ఉదయాత్ప్రగితి భావః. రవిః. ఉదాహరణం దృష్టాంతః, అత్రాపి దృష్టాంతోఽత్ర మహర్ణవ ఇతి న నుపమాలంకారః. న దృష్టాంత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

అవ. ఇదియునుంగాక శత్రువులను జంపనిచోఁ బ్రతిష్ఠయే లేద నుచున్నాఁడు.—

విపక్ష మఖిలీకృత్య ప్రతిష్ఠాఖిలు దుర్లభా,

అసీత్వా పంకతాం ధూళి ముదకం నావతిష్ఠతే.

38

టీ. విపక్షం=శత్రుపక్షమును, అఖిలీకృత్య = నిర్మూలముజేయక, ప్రతిష్ఠా=నిలువఁబడుట, దుర్లభాఖిలు=దుర్లభముగదా, తథా

హి=అదియట్లేగదా, ఉదకం=నీరు, ధూళిం = (తనపైగ్రమ్ముకొని
యెడు, దుమ్మును, పంకతాం=బురదయగుటను, అనీత్వా=పొందిం
చక, నావతిష్ఠతే=ఉండదు.

తా. శత్రువర్గమును మొదలంటఁ దెగనఱికిననే గాని నెమ్మది
గానిలువ వీలుగాదు. ఎగసి తనపై గ్రమ్ముకొని వచ్చుధూళిని బురద
గా నణఁగఁద్రొక్కియేగదా నీరు నిర్మలస్థితి నుండనోపును.

శ. స.—విరుద్ధ శ్చ సౌపక్షశ్చ విపక్షః తం విపక్షం, విపక్షం
విపక్షౌ విపక్షౌ విపక్షశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అఖిలం ఖిలం కృత్వా
ఖిలీకృత్య న ఖిలీకృత్య అఖిలీకృత్య ల్యబంతమవ్యయం ప్రతిష్ఠా, ప్రతిష్ఠా
ప్రతిష్ఠే ప్రతిష్ఠాః ప్రతిష్ఠాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఖిలు అవ్య. దుఃఖేన లబ్ధుంశ
క్యా దుర్లభా, దుర్లభా దుర్లభే దుర్లభాః దుర్లభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
అనీత్వా త్వాప్రత్యయాంత మవ్య. పంకస్యభావః పంకతా తాం
పంకతాం, పంకతాం పంకతే పంకతాః పంకతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
ధూళిం, ధూళిం ధూళీ ధూళీః ధూళిశబ్ద. ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉదకం,
ఉదకశబ్దః ఉదకం ఉదకే ఉదకాని అ. న. ప్ర. ఏ. అవ్య అవతిష్ఠతే, అవ
తిష్ఠతే అనతిష్ఠేతే అవతిష్ఠంతే అవపూర్వక స్థాగతి నివృత్తావిత్యస్మా
దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి-ఆత్మనేపద ప్రథమపురుషైకవచ
నాంతః.

కించ అనుచ్ఛిన్నశత్రోః ప్రతిష్ఠివ దుర్లభేత్యాహ.—

విపక్షమితి. విపక్షం శత్రుపక్షం, అఖిలీకృత్యఖిలముత్సన్న మకృత్వా అనున్ము
త్యేత్యర్థః 'ఖిలంతు ప్రహతస్థానమి'తి యాదవః. ఖిలశబ్దాత్. 'ఆభూతతద్భావే చ్వి'రితి
చ్విప్రత్యయః. 'చా వి'తీత్వం. తతో నజ్ సమాసశ్చ ప్రతిష్ఠాదుర్లభాఖిలు తథాహి—
ఉదకం కర్తృ ధూళిం, స్వపరిభావినీమిత్యర్థః. పంకతా మనీత్వా నాధః కృత్వేతి
భావః. నావతిష్ఠతే, కింతు నీత్వైవ తిష్ఠ తీత్యర్థః. 'సమప్రవిభ్యః స్థ'ఇత్యాత్మనేపదం
వాక్యభేదేన ప్రతిబింబసాపేక్షో దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. ఒంటిగాఁ డీశిశుపాలుఁడు మనలనేమి జేయఁగలండన న
ట్లుగా దనుచున్నాఁడు.—

ధ్రియతే యావదేకోఽపి రిపు స్తావ త్కుత స్సుఖమ్,

పురః క్లిశ్నాతి సోమం హి సైంహి కేయోఽసురద్రుహమ్. ౩౫

టీ. ఏకోఽపి=ఒక్కఁడైనను, రిపుః=శత్రువు, యావత్=ఎంత వఱకు, ధ్రియతే=నిలచియుండునో, తావత్=అంతదనుక, సుఖం=సౌఖ్యము, కుతః=ఎక్కడిది, తథాహి=అట్లేగదా, సైంహికేయః=రాహువు, అసురద్రుహం=దేవతలయొక్క, పురః=ముందర, సోమం=చంద్రుని, క్లిశ్నాతి=బాధించుచున్నాఁడు.

తా. ఒక్కఁడేగదా శత్రువు మన కేమి భయమనియేమటి యూరకుండరాదు. ఒక్కఁడైనను శత్రువుగలిగియుండునంతవఱకు సౌఖ్యముగలుగనేరదు. సింహికాతనయుఁడగు రాహువురాక్షసవిదూరులగు దేవతల సమక్షముననే చంద్రుని పీడించుచుండునుగదా?

శ. స. ధ్రియతే, ధ్రియతే ధ్రియేతే ధ్రియంతే ధృజ్ అవస్థాన ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనేపద ప్రథమపురుషైకవచనాంతః యావత్ అవ్య ఏకః, ఏకః ఏకం ఏకేన ఏకస్మై ఏకస్మాత్ ఏకస్య ఏకస్మై ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. అపి, అవ్య రిపుః అనిష్టంరపతీతి రిపుః, రిపుః రిపూ రిపవః రిపుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్య. కుతః అవ్య. సుఖం, సుఖం సుఖే సుఖాని సుఖశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. పురః, అవ్య క్లిశ్నాతి క్లిశ్నీతః క్లిశ్నంతి క్లిశ్నావిబాధనే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మైపది ప్రథ పు. ఏ. సోమం, సోమం సోమా సోమాన్ సోమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. హి అవ్య సింహికాయా అపత్యం పుమాన్ సైంహికేయః, సైంహికేయః సైంహికేయా సైంహికేయాః సైంహికేయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అసురేభ్యః ద్రుహ్యంతీతి అసురద్రుహః తేషాం అసురద్రుహం, ద్రుహః ద్రుహోః ద్రుహమ్ అసురద్రుచ్ఛబ్దః హ. పు. ష. బ.

న న్వయ మేకాకీ శిశుసాలః. కి మస్మాకం కరిష్యతీ త్యాశం క్యాహ. —

ధ్రియఇతి. ఏకోఽపిరిపుః. యావత్ ధ్రియతే అనతిష్ఠతే, ధృజ్ అవస్థాన ఇతి ధాతో స్తోదాదికా త్కర్తరిలట్. 'రిజ్ శయగ్నిజ్ఞీవ్'తి రిజాదేశః. తావత్తదవధి సుఖం కుతః, 'యావత్తావచ్చ సాకత్యేఽసథావి'త్యమరః. తథాహిసింహికాయాఅపత్య పుమాన్ సైంహికేయో రాహుః, 'తమస్తు రాహు స్వర్భాను సైంహికేయో విధుంతుద'ఇ. త్యమరః. 'స్త్రీభ్యో ధక్' అసురద్రుహం దేవానాం పురోఽగ్రే సోమం క్లిశ్నాతి బాధతే, ప్రాచుర్యా త్సోమ గ్రహణం సూర్యగ్రహణం చేతి భావః. తస్మా

దేకోఽపి శత్రుః ఛేత్తన్యః. 'అగ్నే శ్వేపమృణా చ్ఛేపం శత్రో శ్వేషం న శేషయే' డితి తాత్పర్యం. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. మిగుల దుర్బలుఁడగు నీ చేదిరాజు మనల నేమిజేయఁగల వాఁడని యందురని తలంచి వాఁడు ప్రబలుఁడనిచెప్పుట కొఱకు శత్రు మిత్రులయొక్క బలాబలముల నిరూపించుచున్నాఁడు.—

సఖాగరీయాన్ శత్రుశ్చ కృత్రిమ స్తౌ హి కార్యతః,

స్యాతా మమిత్రౌ మిత్రేచ సహజప్రాకృతా వపి.

౩౬

టీ. కృత్రిమః=ఉపకారరూపమగు క్రియవల్లనైన, సఖా=మిత్రుఁడు, గరీయాన్=ప్రబలుఁడు, (కృత్రిమః=అపకారరూప మగు క్రియవల్లనైన, శత్రుశ్చ=శత్రువును,) గరీయాన్=ప్రబలుఁడు, హి = ఏలనన, తౌ=ఆ కృత్రిమ మిత్రశత్రులు, కార్యతః=ఉపకారాపకారము లనెడు కార్యమువలన నైన, సహజప్రాకృతావపి = సహజమిత్రశత్రులును ప్రాకృత మిత్రశత్రువులును మాత్రము, అమిత్రౌ=శత్రువులుగను, మిత్రేచ=మిత్రులుగను గూడ, స్యాతాం=అగుదురు.

తా. కృత్రిమమిత్రుఁడు, సహజమిత్రుఁడు, ప్రాకృతమిత్రుఁడు నని కృత్రిమ శత్రువు, సహజశత్రువు, ప్రాకృతశత్రువునని శత్రువులును ముత్తైఱంగులం బరగుదురు. అం దుపకారము జేసినవాఁడు కృత్రిమ మిత్రుఁడు. పినతల్లి కొడుకులును పెత్తల్లికొడుకులును, మేనత్త మేనమామ కొడుకులును సహజమిత్రులు. తన దేశమున కానియున్న దేశమున కావలిదేశపురాజు ప్రాకృతమిత్రుఁడు. ఇట్లే అపకారము జేసినవాఁడు కృత్రిమశత్రువు. పినతండ్రి పెత్తండ్రులు వారి కొడుకులును సహజశత్రువులు. తన దేశమునకు సరిహద్దు దేశపురాజు ప్రాకృత శత్రువు ననియెఱుంగునది. ఇందు సహజప్రాకృతమిత్రశత్రువులు వారు జేయు. నుపకారాపకారములంబట్టి మిత్రులుగను శత్రువులుగను మారుచుండవచ్చును. ఉపకారముజేసి మిత్రుఁ డగువాఁడును అపకారముజేసి శత్రువుగనువాఁడును మాత్రము తాఁజేసినయాకార్యము యావజ్జీవమును దొలఁగనిది కావున మిత్రుఁడు మిత్రుఁడుగను శత్రువు శత్రువుగను మాత్రమే యుందురు. కృత్రిమ మిత్రశత్రుత్వము ప్రబలమైనది యని భావము.

అట్లయిన మాకు మేనబావయగు శిశుపాలుఁడు సహమిత్రుఁడు గనుక సంధిజేయవలయునేకాని యెదురఁజనదనిన నిట్లనుచున్నాఁడు.--

ఉపకర్తా) రిణాసంధి ర్న మిత్రేణాపకారిణా,
ఉపకారాపకారౌ హి లక్ష్యం లక్షణ మేతయోః. 32

టీ. ఉపకర్తా) = ఉపకారియగు, అరిణా = (సహజ, ప్రాకృత) శత్రువుతో, సంధిః = సంధి, కార్యః = చేయఁదగినది, అపకారముజేయు, మిత్రేణ = వి (సహజ, ప్రాకృత) మిత్రునితో, న = సంధిచేయరాదు. సాక్షాత్తు శత్రువునితో సంధిజేయుట మిత్రునితో విరోధము జేయుటయు నెట్లు తగునన వారు చేయుపనిని బట్టి వారియందు ప్రబలమైన కృత్రిమమిత్ర శత్రుత్వములు గలిగినవిగావున నిది తప్పగాదని నుడువుచున్నాఁడు. — హి = ఏమన, ఉపకారాపకారౌ = ఉపకారాపకారములు. ఏతయోః = ఈమిత్రశత్రువులకు, లక్షణం = స్వరూపముగ, లక్ష్యం = తెలియఁదగును.

తా. సహజ శత్రువుగాని ప్రాకృత శత్రువుగాని మేలుజేసినప్పుడు శత్రుభావమును దొలఁగించి ప్రబలమే యావజ్జీవము నట్లయిండు కృత్రిమ మిత్రత్వము జనించినది. కావున వానితో సంధి జేయనగును. ఇట్లే సహజ ప్రాకృత మిత్రుఁడు కీడుజేసినప్పుడును కృత్రిమ శత్రుత్వ ముదయించును. వానితో సంధిజేయం జనదు. కనుక శిశుపాలుఁడు సహజమిత్రుఁడై నను కృత్రిమ శత్రువుగాన వధార్హుండని భావము.

శ. స. — ఉపకరోతీ త్యుపకర్తా తేన ఉపకర్తా), కర్తా) కర్తృభ్యాం కర్తృభిః కర్తృ శబ్దః ఋ. పు. తృ. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం అరిభిః అరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. సంధిః, సంధిః సంధీ సంధయః సంధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. అవ్య, మిత్రేణ, మిత్రేణ మిత్రాభ్యాం మిత్రైః మిత్రశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. అపకరోతీత్యుపకారి తేన అపకారిణా, కారిణా కారిభ్యాం కారిభిః అపకారిశబ్దః న. న. తృ. ఏ. ఉపకారశ్చాపకారశ్చ ఉపకారాపకారౌ, ఉపకారాపకారౌ ఉపకారాపకారాభ్యాం ఉపకారాపకారయోః ఉపకారాపకారశబ్దః అ. పు. ని. ప్ర. ద్వి. హి. అన్య. లక్షితుంయోగ్యం లక్ష్యం, లక్ష్యం లక్ష్యే లక్ష్యాణి లక్ష్యశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. లక్షణం, లక్షణం లక్షణే లక్షణాని లక్షణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏతన్య, ఏతన్య ఏతయోః ఏనయోః ఏతేషాం ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ద్వి.

ఏవం చేదస్మాకం పైతృష్వసేయ శ్శిశుపాల స్సహజమితత్వా త్సంధాతవ్యః.
న తు యాతవ్య ఇత్యతాహ.—

ఉపకర్తృతి. ఉపకర్తృ ఉపకారిణా, అరిణాపి సహజేన ప్రాకృతేన వేతి శేషః
సంధిః కార్యః అరిత్వాపనాదేన కృత్రిమమిత్రతాయాః బలీయస్యాః యావజ్జీవభావిన్యాః
తత్రోత్పన్నత్వా దితిభావః. ఏనమపకారిణామిత్రేణాపి సహజేన ప్రాకృతేన వేతి శే
షః. సంధిర్న కార్యః, మిత్రత్వాపనాదేన కృత్రిమశత్రుతాయాః గరీయస్యా యావజ్జీవ
భావిన్యాః. తత్రోత్పన్నత్వాదితిభావః. నను సాక్షాదరిణాకథం సందధ్యాత్ మిత్రే
ణ వా కథం విరుధ్యాత్. ఇత్యాశంక్య క్రియయా తయోర్వైపరీత్యా దదోషః ఇత్యా
హ—హి యస్మాత్కారణాత్. ఉపకారాపకారా ఏతయో ర్మిత్రామిత్రయో ర్లక్ష
ణం స్వరూపం, లక్ష్యం ద్రష్టవ్యం ఉపకర్తృవ మిత్రం అపకర్తృవ శత్రు రిత్యర్థః. తస్మా
త్సహజమిత్రత్వేపి చైద్యః క్రియయా శత్రుత్వాత్ యాతవ్య ఏవేతి భావః.—

అవ. ఇంక నాలుగు శ్లోకములలో శిశుపాలుని కృత్రిమ శత్రు
త్వమును చెప్పుచున్నాడు.—

త్వయా విప్రకృత శ్చైద్యో రుక్మిణీం హరతా హరే,

బద్ధమూలస్య మూలం హి మహ ద్వైరతరోః స్త్రియః. 35

టీ. హరే = ఓకృష్టా, రుక్మిణీం = రుక్మిణిని, హరతా = కొని
పోవుచున్న, త్వయా = నీచేత, చైద్యః = శిశుపాలుడు, విప్రకృతః = అప
కారము జేయఁబడెను, తథాహి = అదియట్లేగదా, బద్ధమూలస్య =
వేఱునాటిన, వైరతరోః = పగయనుచెట్టునకు, స్త్రియః = జన్మనులు,
మహత్ = ముఖ్యమైన, మూలం హి = వేరుగదా.

తా. బందుగులందరు నాతనికిచ్చి పెండ్లిచేయ నిశ్చయించి
యుండఁగా నాతని మేనమామకూతురగు రుక్మిణిని బందుగుల యను
మతి వడయకయే నీవు బలాత్కారముగఁ గొనివచ్చుట శిశుపా
లుడు శత్రువగుటకుం గారణమయ్యె. శత్రుత్వమును వృక్షమునకు
యువతులు తల్లి వేరుగదా.

శ.స. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః
ద.పు.తృ.ఏ. విప్రకృతః, విప్రకృతః విప్రకృతౌ విప్రకృతాః విప్రకృతశ్చబ్దః
అ.పు.ప్ర.ఏ. చేదీనాం రాజా చైద్యః, చైద్యః చైద్యో చైద్యాః చైద్యశ్చబ్దః
అ.పు.ప్ర.ఏ. రుక్మిణీం, రుక్మిణీం రుక్మిణ్యౌ రుక్మిణీః రుక్మిణీశ్చబ్దః ఈ. ప్రీ.

ద్వి. ఏ. హారతీతి హారతా తేన హారతా, హారతా హారద్యాం హారద్భిః
హారచ్ఛబ్దః ద. పు. త్ప. ఏ. హేహారే, హేహారే హేహారీ హేహారయః
హరిశబ్దః ఇ. పు. సం. ప్ర. ఏ. బద్ధంమూలంయస్యసః బద్ధమూలః తస్య
మూలస్య, మూలస్య మూలయోః మూలానాం బద్ధమూల శబ్దః
అ. పు. ష. ఏ. మూలం, మూలం మూలే మూలాని మూలశబ్దః
అ. న. ప్ర. ఏ. హి అవ్య. మహత్, మహత్ మహతీ మహంతి మహ
చ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. వైరమేవ తరుః వైరతరుః తస్య వైరతరోః,
తరోః తరోః తరూణాం వైరతరుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. స్త్రియః,
స్త్రీ స్త్రియా స్త్రియః స్త్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

అథ చైవ్యస్య కృత్రిమశత్రుత్వం త్వయేత్యాదినతుర్భి రాహ. —

త్వయేతి. హేహారే రుక్మిణీం హారతా, బంధుభి స్తస్మై దత్తాం రాక్షసధర్మే
ణోద్వహితేత్యర్థః. 'రాక్షసో యుద్ధహరణా' దితి యాజ్ఞవల్క్యః. 'గాంధర్వో రా
క్షసశ్చైవ ధర్మ్యా త్కృత్రిమ తౌ స్మృతా' వితి మనుః. త్వయా చైవో విప్రకృ
తః, తథాహి బద్ధమూలస్య రూఢమూలస్య, వైరతరోః స్త్రీయః, మహా త్ప్రధానం మూ
లం హి రూపకసంపృష్టోఽయ మర్థాంతరన్యాసః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపః.

అవ. ఆతఃకును నీ కపకార మొనర్చె నని నుడువుచున్నాఁడు. —

త్వయి భామం గతే జేతు మరాత్సీ త్స పురీ మిమామ్,

ప్రోషితార్యమణం మేరో రంధకార స్తటి మివ.

3౯

టీ. భామం = భూమికొడుకగు నరకాసురుని, జేతుః = గెలుచు
టకు, త్వయి = నీవు, గతేనతి = చనియుండఁగా, సః = ఆ శిశుపాలుఁడు,
ఇమాం = ఈ, పురీం = ద్వారకాపురమును, ప్రోషితార్యమణం = ప్రోషిత =
అస్తమించిన, అర్యమణం = సూర్యుఁడుగల, మేరోః = మేరుపర్వతము
యొక్క, తటిం = చరియను, అంధకారఇవ = కాటుచీకటివలె, అరా
త్సీత్ = ముట్టడించెను.

తా. సూర్యుఁడు లేనియప్పుడు కాటుచీకటి మేరుపర్వతము చరి
యలను గ్రమ్ముకొనినట్లు ఈ శిశుపాలుఁడు నీవు ప్రోలువిడిచి నరకాసు
రుని జయింపఁబోయినప్పుడు మన ద్వారకాపురమును ముట్టడించెను.

శ.స. — త్వయి, త్వయి యవయోః యుష్మాసు యుష్మచ్ఛబ్దః
ద. పు. న. ఏ. భూమేరపత్యంపుమాన్ భామః తం భామం, భామం భామకా

భౌమాన్ భౌమశబ్దః అ.పు.ద్వి.ఏ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గత
శబ్దః అ.పు.స. ఏ. జేతుం, తుమున్నంతమవ్య. అరాత్సీత్ అరాద్దామ్
అరాత్సుః రుదిర్ ఆవరణ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలజి పరస్మై
ప్ర.పురు. ఏ.సః, సః తౌ తేతచ్ఛబ్దః ద.పు.ప్ర.ఏ. పురీం, పురీం పుర్యా
పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇమాం ఇమే ఇమాః ఇదంశబ్దః మ.
స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రోషితః అర్యమా యస్యాస్స ప్రోషితార్యమా తాం
ప్రోషితార్యమణం, అర్యమణం అర్యమణౌ అర్యమ్యః ప్రోషితార్యమ
శబ్దః న. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. మేరోః, మేరోః మేర్వోః మేరూణామ్ మేరుశబ్దః
ఉ. పు. ష. ఏ. అంధం కరోతి త్యంధకారః, అంధకారః అంధకారౌ
అంధకారాః అంధకారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తటిం, తటిం తట్యా తటీః
తటీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ, అవ్య.

అథ తేనాపి త్వం విప్రకృత ఇత్యాహ. —

త్వయీతి. భూమే రపత్యం పుమాంసం భౌమం, నరకౌసురం, జేతుంత్యయిగ తే
సతి, స చైద్యః, ఇమాం పురీం ద్వారకాం ప్రోషితః అర్యమా సూర్యః యస్యా స్తాం
మేరోః తటిం సాను మంధకారఇవ, అరాత్సీత్ రుద్ధవాన్, రుద్ధే రనిటో లుజి సిచి
వృద్ధిః. ఉపమాలంకారః.

అవ. మఱియును. —

ఆల ప్యాల మిదం బభ్రో ర్య త్స దారా నపాహరత్,
కథాపి ఖలు పాపానా మల మశ్రేయసే యతః.

రం

టీ. సః=ఆ శిశుపాలుడు, బభ్రోః=బభ్రువను యాదవుని
యొక్క, దారా=భార్యను, అపాహరదితియత్ = ఎత్తికొనిపోయె
ననుట యేదికలదో, ఇదం=దీనిని, ఆలప్య అలమ్=ఉచ్చరింపఁదగదు,
యతః=ఏలయన, పాపానాం=పాపాత్ములయొక్క, కథాపి = స్మరణ
మును, అశ్రేయసే=అనర్థముకొఱకు, అలంఖలు=చాలునుగదా.

తా. పాపులఁ దలఁచుటయుఁ బాపము గలుగుటకుఁ గారణము
గావున నది చెప్పకొనరాదు. గాని ఈ శిశుపాలుడు యాదవుఁడగు
మన బ్రభువుభార్య నపహరించి తనకు భార్యగాఁ జేసికొన్నవాఁడు
(అదియెంత యవమానము. యెంత సంతాప హేతువు).

శ. స. — ఆలప్య ల్యబంతమవ్య. అలమ్ అవ్య. ఇదం, ఇదం ఇమే
 ఇమాని ఇదంశబ్దః మ. న. ద్వి. ఏ. బభ్రోః బభ్రోః బభ్రూణామ్
 బభ్రుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. యత్ అవ్య. సః, సః తౌ తే తచ్చబ్దః ద.
 పు. ప్ర. ఏ. దారాః, దారాః దారైః దారేభ్యః దారాణాం దారేషు
 దారశబ్దః అ. పు. ని. ద్వి. బ. అపాహరత్, అపాహరతాం అపాహరక
 అపహర్షక హృష్ హరణే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి
 అనద్యతనభూతే లజి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. కథా, కథా కథ కథాః
 కథాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ఖలు అవ్య. పాపస్య, పాపస్య
 పాపయోః పాపానాం పాపశబ్దః అ. పు. ష. బ. అలం అవ్య. న శ్రేయః
 అశ్రేయః తస్మై అశ్రేయసే, అశ్రేయసే అశ్రేయోభ్యాం అశ్రేయో
 భ్యః అశ్రేయశ్శబ్దః స. న. చ. ఏ. యతః అవ్య.

అపకారాంతర మాహ. —

ఆలప్యేతి. స చైద్యః, బభ్రోః యాదవభేదస్య, దారాక భార్యాం, 'భార్యా
 జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా స్వాత్తు కుటుంబి నీ'త్యమరః. అపాహర నిలయత్
 ఇదం దారాపహరణం ఆలప్య ఉచ్చార్య అలం నాలపనీయ మిత్యర్థః.
 'అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః. ప్రాచాం క్షే'తి క్షప్రత్యయః. సమాసేల్యబా
 దేశః. యతః పాపానాం పాపాత్మనాం కథా కథన ముచ్చారణమపి, 'చింతిత్రానకం
 ధికుంభిచర్చ శ్చే'త్యేజ్ఞప్రత్యయః. అశ్రేయసే అనర్థాయ అలం శక్తంఖలు, సమస్య
 స్త్రీ'త్యాదినాచతుర్థీ. అత్ర నిషేధ్యమానాలపనకార్య మశ్రేయః ప్రాప్తిః తిన్ముఖేన త
 త్కారణాలపననిషేధసమర్థస్తాత్, కార్యేణ కారణసమర్థనయాప్తోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఫలితమును జెప్పుచున్నాడు. —

విరాద్ధవీవం భవతా విరాద్ధా బహుధాచ నః,

నిర్వర్త్య తేఽరిః క్రియయా సశ్రుతశ్రవస స్సుతః. రగ

టీ. ఏవం=ఇట్లు, భవతా=నీచేత, విరాద్ధః=అపకారము చేయఁ
 బడినట్టియు, నః=మనకు, బహుధా=పలు తెలుగుల, విరాద్ధా=అప
 కారియు, శ్రుతశ్రవసః=శ్రుతశ్రవస్సను కృష్ణుని మేన త్తయొక్క, స్సుతః=
 కొడుకునగు, సః=ఁగి శిశువులుఁడు, క్రియయా=(ఒకరికొక రపకారము
 చేసికొనుటయందు) క్రియచేత, అరిః=కృత్రిముశత్రువుగా, నిర్వర్త్య తే=
 చేయఁబడుచున్నాఁడు.

తా. మేనత్త కొమారుండగుట సహజ మిత్రుండయ్యును ఇట్ల న్యోన్యాపకారము జేసికొనుటవలన కృత్రిమ శత్రువయ్యెంగావున బ్రబల శత్రువగు నీశిశువాలు నుపేక్షింపం జనదని తాత్పర్యము.

శ. స.—విరాద్ధః, విరాద్ధః విరాద్ధా విరాద్ధాః విరాద్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఏవం అవ్య. భవతా, భవతా భవద్భ్యాం భవద్భిః భవ చ్చబ్దః త. పు. తృ. ఏ. విరాద్ధా, విరాద్ధా విరాద్ధారా విరాద్ధారః విరా ధృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. బహుధా అవ్య. చ అవ్య. నః, మమ మే ఆవయోః నౌ అస్మాకం నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. బ. నిర్వర్త్యతే నిర్వర్త్యతే నిర్వర్త్యతే నిర్పూర్వక వృతువర్తన త్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి వర్త మానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. అరిః, అరిః అరీ అరయః అరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. క్రియయా, క్రియయా క్రియాభ్యాం క్రియాభిః క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. నః, నః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. శ్రుతశ్రవనః, శ్రుతశ్రవనః శ్రుతశ్రవసోః శ్రుతశ్రవసాం శ్రుతశ్శవశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ష. ఏ. సుతః, సుతః సుతౌ సుతాః సుతశబ్దః అకారాంతః పు. ప్ర. ఏ.

ఫలిత మాహ.—

విరాద్ధఇతి. కించ ఏవం భవతా విరాద్ధః విప్రకృతః 'రాధేరనిటః కర్మణి క్తః. బహుధా నః అస్మాకం చ, విరాద్ధా విప్రకర్తా శ్రుతశ్రవానామ హరేః పితృష్వసా, తస్యా సుసృతః వైతృష్వసేయత్వాత్సహజమిత్ర మ పీత భావః. సచైద్యః క్రియయా పూర్వోక్తాన్యోన్యాపక్రియయా. అరిర్నిర్వర్త్యతే, కృత్రిమశత్రుః క్రియత ఇత్యర్థః. అతో బలీయస్త్యా దనుపేక్ష్య ఇతి భావః.

అవ. అయినను నుపేక్షించినచో ననర్థమగుననుచున్నాడు.

నిధాయ వైరం సామర్షే నరోఽరౌ య ఉదాసతే,

ప్రక్షిప్యో దర్శిషం కక్షే శేరతే తేఽభిమారుతమ్.

౪౨

టీ. యే=ఏ, నరః=పురుషులు, సామర్షే=రోషముతోఁగూడిన, అరౌ = శత్రువునియెడ, వైరం = ద్వేషమును, నిధాయ = చేసి, ఉదాసతే=ఉపేక్షింతురో, తే=వారు, కక్షే=(ఎండిన) పొదయందు, ఉదర్శిషం=పండునిప్పును, ప్రక్షిప్య=చిమ్మి, అభిమారుతం=గాలికెడు రుగా, శేరతే=నిద్రించుచున్నారు.

తా. ముందే రోషావిష్టుడైయున్న శత్రువునియెడ నపకార మొనరించి మరింతపురికొల్పియుఁ దనను గాచుకొనఁ దగుపని జేయక యచ్చట యూరకుండువాఁడు యెండినగడ్డిమేటికి నిప్పంటించి గాలి కెదురుగా నిద్రించువానివలె చెడిపోవును.

శ. స.—విధాయ ల్యబంతమవ్య. వైరం, వైరం వైరే వైరాణి వైరశబ్దః అ.న.ద్వి.ఏ. అమర్షేణ, సహ వర్తతే ఇతి సామర్షః తస్మిన్ సామర్షే, సామర్షే సామర్షయోః సామర్షేషు సామర్షశబ్దః అ. పు. స. ఏ. నా, నా నరౌ నరః నృశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అరౌ, అరౌ అర్యోః అరిషు అరిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. యః, యః యా యే యచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. ఉదాస్తే ఉదాసా తే ఉదాసతే ఉత్పూర్వకాదాస ఉపవేశన ఇత్యస్మాద కర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ. ప్రక్షి ప్య. ల్యబంతమవ్య. ఉద్గతాని అర్చింషి యస్య సః ఉదర్చిః తం ఉదర్చిషం, ఉదర్చిషం ఉదర్చిషౌ ఉదర్చిషః ఉదర్చిశ్శబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. కక్షే, కక్షే కక్షయోః కక్షేషు కక్షశబ్దః అ. పు. స. ఏ. శేతే శయాతే శేరతే శీజ్స్వప్న ఇత్యస్మాదకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. బ. సః, సః తౌ తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. మారుతమభి అభిమారు తమ్ అవ్యయీ భావావ్యయం.

అథాప్యపేక్షాయాం దోష మాహ.—

విధాయేతి. యే నరః పుమాంసః. 'స్యః పుమాంసః పంచజనాః పురుషాః పురుషా నర' ఇత్యమరః. సామర్షే ప్రాగేవ సరోషే, అరౌ వైరం విధాయ స్వయం చాప కృత్యేత్యర్థః. ఉదాసతే ఉపేక్షంతే ఆత్మరక్షానుకూలవ్యాపారశూన్యాభవంతి, తే నరః కక్షే గుత్తే, 'కక్షేతు తృణవీరుధా' విత్యమరః. 'కక్షస్తు గుత్తే దోర్భాతే పాపే జీర్ణవనే తృణే' ఇతి వై జయన్తి. ఉదర్చిష మర్చిష్టంత మగ్నిం, ప్రక్షి ప్యాభిమారు తం, అభిముఖ్యేఽవ్యయీభావః. శేరతే స్వపంతి, తద్వ న్నాశహేతు రి త్యర్థః, 'శీఘో రు డి'తి రుడాగమః. అత్ర య ఉదాసతే తే శేరత ఇతి విశిష్టేదాసీన్యశయన యోః వాక్యార్థయోః నిర్దిష్టక్యాసంభవాత్ సాదృశ్యలక్షణాయా మసంభవద్వస్తుసం బంధో వాక్యార్థస్మత్తి ర్నిదర్శనాభేదః న చాయం దృష్టాంతః. నాక్యభేదేన ప్రత బింబకరణాపేక్షిత స్తోత్థానాత్. అత్ర తు వాక్యార్థే వాక్యార్థ సమారోపా ద్వా క్యకవాక్యతాయాం తదభావా ది త్యలంకార సర్వస్వకారణః

అవ. అయినను బంధువుగాన క్షమింపఁదగునందురని శంకించి
కొని యిట్లనుచున్నాఁడు.—

మనాగనభ్యావృత్త్యా వా కామం తౌమ్యతు యః క్షమి,
క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం క్షమేత కః.

౪౩

టీ. యః=ఎవఁడు, క్షమి=సహనశీలుఁడో, సః=వాఁడు, మనా
క్=కొలఁది స్వల్పముగ నైనను, అనభ్యావృత్త్యా=ఒక్కమార్చైనను,
విరాధ్యంతం=అపకారముచేయుచున్నవానిని, కామం=మిక్కిలి, తౌ
మ్యతు=క్షమింపవచ్చును, క్రియాసమభిహారేణ=ఎక్కుడుగను, మాటి
మాటికిని-పలుమారులును, విరాధ్యంతం=అపకారము చేయువానిని,
కః=ఎవఁడు, క్షమేత=సహించఁగలఁడు.

తా. ఎంతటి యోర్పుగలవాఁడైనను నెన్న డేని యొక్కసారిగాని
మిగుల కొలఁదిగఁగాని యపకృతి యొనర్చినవాని నైనచిన నైపవచ్చునే
గాని పలుమరు పెక్కులపకారములఁ జేయువాని క్షమింపరాదు.

శ. స.—మనాక్ అవ్య. న అభ్యావృత్తిః అనభ్యావృత్తిః తయా
అనభ్యావృత్త్యా, ఆవృత్త్యా ఆవృత్తిభ్యాం ఆవృత్తిభిః అనభ్యావృత్తి
శబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వా అవ్య. కామం అవ్య. తౌమ్యతు తౌమ్య
తాత్ తౌమ్యతాం తౌమ్యంతు క్షమూష్ సహన ఇత్యస్మాత్సకర్మకా
త్కర్తరి సంభావనాయాంలోటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. యః, యః యా
యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. క్షమతఇతి క్షమి, క్షమి క్షమిణౌ
క్షమిణః క్షమిశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. క్రియాయా స్సమభిహారః క్రియా
సమభిహారః తేన క్రియాసమభిహారేణ, హారేణ హారాభ్యాం హారైః
క్రియాసమభిహారశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. విరాధ్యంతం, విరాధ్యంతం విరా
ధ్యంతౌ విరాధ్యంతః విరాధ్యచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. ఏ. క్షమేత క్షమేయా
తాం క్షమేరన్ క్షమూష్ సహన ఇత్యస్మా దకర్మకాత్కర్తరి శక్యార్థే
లిజి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. కః, కః కా కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ.

తథాపి బాంధవత్వా త్సోధన్య ఇ త్యాశంక్యహ.—

మనాగితి. యః క్షమి సహనశీః, 'శ మి త్యష్టాభ్యోఽఘిను ణి' తి ఘినుణ్ప్రిత్యయః.
సోధా మనా గల్పంవా, అనభ్యావృత్తావపీతిభావః. అనభ్యావృత్త్యా సకృద్వా

అనల్పత్వేఽపీతి భావః. విరాధ్యంత మపకుర్వాణం, కామం భృశం, తౌమ్యతు త్తమ తాం, సంభావనాయాం లోట్. 'శమామష్టానాం దీర్ఘశ్శ్చ నీ'తి దీర్ఘః. క్రియాసమ భిహారేణ భృశం పౌనఃపున్యేన చేత్యర్థః. న చ పుంవాక్యే స్వసేకార్థత్వం దోషాయ. విరాధ్యంతం కః త్తమేత సహేత, సోధుం శక్నుయాత్ నకోఽపీత్యర్థః. 'శకి లి జ్ఞే'తి శక్యార్థే లిజ్. 'త్తమూప్సహసే' భావాదికో దైవాదికశ్చ.

అవ. ఎల్లయెడలను బురుషుల కోరిమియే భూషణము గావునఁ దప్పచేసినను త్తమించుట యుచితమన నిట్లనుచున్నాఁడు.—

అన్యథా భూషణం పుంసాం శమో లజ్జేన యోషితామ్,
పరాక్రమః పరిభవే వైయాత్యం సురతేష్యివ. రశ

టీ. అన్యథా = సంభోగాతిరిక్తనమయమున, యోషితాం = యువతులకు, లజ్జేన = సిగ్గువలెనే, పుంసాం = పురుషులకు, అన్యథా = తిరస్కారముగలుగనియప్పడు, శమః = శాంతి, భూషణం = అలంకారము, పరిభవే = తిరస్కారముగలిగినపుడు (మాత్రము), సురతేషు = సంభోగములయందు, వైయాత్యమివ = ధార్మ్యమువలె, పరాక్రమః = పౌరుషము, భూషణం = అలంకారము.

తా. ఎల్లవేళలయందును స్త్రీలు లజ్జయుంబోలె పురుషుండోర్పు గలిగియుండ వలసినదియే గాని సంభోగకాలమున స్త్రీలచాకచక్యముం బోలె యవమానముపట్లమాత్రము పురుషులు పరాక్రమముఁజూపుట కడుంగడు శ్లాఘనీయము.

శ. స. — అన్యస్మిన్ కాలే అన్యథా అన్య. భూషణం, భూషణం భూషణే భూషణాని భూషణశబ్దః అ.న.ప్ర.ఏ. పుంసః, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంస్ శబ్దః స.పు.ష.బ.శమః, శమః శమా శమాః శమశబ్దః అ.పు.ప్ర.ఏ.లజ్జా, లజ్జా లజ్జే లజ్జాః లజ్జాశబ్దః ఆ.స్త్రీ.ప్ర.ఏ.ఇవ అన్య. యోషితః, యోషితః యోషితోః యోషితామ్ యోషిచ్ఛబ్దః త.స్త్రీ. ష.బ.పరాక్రమః, పరాక్రమః పరాక్రమా పరాక్రమాః పరాక్రమశబ్దః అ.పు.ప్ర.ఏ. పరిభవే, పరిభవే పరిభవయోః పరిభవేషు పరిభవశబ్దః అ.పు. స. ఏ. వియాతస్యభావః వైయాత్యం, వైయాత్యం వైయాత్యే వైయాత్యాని వైయాత్యశబ్దః అ.న.ప్ర.ఏ. సురతే, సురతే సురతయోః సురతేషు సురతశబ్దః అ.న. స. బ. ఇవ అన్య.

నను సర్వదాత్మ మైవ పుంసాం భూషణ మతః అపరాధేఽపి తుంతస్య మతఆహ. —

అన్యదేతి. అన్యదా సురతవ్యతిరిక్తకాలే యోషితాం లజ్జేష పుంసోఽన్యదా అపరిభవే, శమః భూషణం, పరిభవేతు యోషితః, సుర తేషు, వైయాత్యం ధార్మ్య మివ, 'ధృష్టే ధృష్ట ర్వియాత శ్చే' త్యమరః. పరాక్రమః పౌరుషం, భూష్యతే అనేనేతి భూషణం ఆభరణం, ఏవంచ క్రియావచనత్వాన్నియతపుంలింగ త్వావిరోధ ఇతి వల్లభోక్తం ప్రత్యుక్తమ్.

అవ. పరాభవముగలిగినను పరాక్రమము జూపకొందుటను మూడు శ్లోకములలో నిందించుచున్నాడు. —

మాజీవన్ యః పరావజ్ఞా దుఃఖదగ్ధోఽపి జీవతి,
తస్యాజనని రేవాస్తు జననీ కేశ కారిణః.

౪౫

టీ. యః=ఎవఁడు, పరా...పి-పర=శత్రువుయొక్క(చేసిన), అ వజ్ఞా=అవమానముచేతనయిన, దుఃఖ=దుఃఖముచేత, దగ్ధోఽపి=పరి తప్తుఁడయ్యును, మాజీవన్=(కనుకనే) నిందితమైనజీవనముగలవాఁడై, జీవతి=బ్రతుకునో, జననీ కేశ కారిణః=తల్లికి (ప్రసవవేదనమున్నగు) కష్ట ములకలిగించిన, తస్య=వానియొక్క, అజననిరేవ = పుట్టుక లేమియే, అస్తు=అగునుగాక.

తా. శత్రువులచేత నవమానింపఁబడియుఁ బ్రతిక్రియ సేయనేరక బ్రతికియుండుటకంటె నట్టినిరర్థకుఁడగువాఁడు పుట్టుకయే యుండినదల్లికి ప్రసవవేదన మొదలగు కేశములులేకపోవునుగాననదియేమేలనిభావము.

శ. స. — మా జీవతీతి మాజీవన్, మాజీవన్ మాజీవంతౌ మా జీవంతః మాజీవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పరస్య అవజ్ఞా పరావజ్ఞా, పరావజ్ఞా యా దుఃఖం పరా వజ్ఞా దుఃఖం పరావజ్ఞా దుఃఖేన దగ్ధః పరావజ్ఞా దుఃఖదగ్ధః, దగ్ధః దగ్ధా దగ్ధాః పరా...దగ్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. జీవతి జీవతః జీవంతి జీవప్రాణధారణ ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర స్మై ప్ర. పు. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. న జననిః అజననిః, అజననిః అజననీ అజననయః అజననిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. అస్తు స్తాత్ స్తామ్ సంతు అసభు వీత్యస్మాద

కర్మకాద్ధాతోః కర్తరి విధ్యాదాలోటి పర. ప్ర. పు. ఏ. క్లేశం కరో
తీతి క్లేశకారీ జనన్యాః క్లేశకారీ జననీక్లేశకారీ తస్య జననీక్లేశకారిణః,
కారిణః కారిణోః కారిణామ్ జననీక్లేశకారిశబ్దః న.పు. మ. ఏ.

అథ పరిభవేఽప్యపరాక్రమే త్రిభి ర్నిందా మాహ. —

మాజీవన్నితి. యః పరస్య కర్తుః అవజ్ఞయా అవమానేన, య ద్దుఃఖం,
తేన దగ్ధ స్తప్తోఽపి, అతఏవ, మాజీవన్ గర్హితజీవస్సక్. 'మాజ్యాక్రోశ' ఇతి
లట శ్చత్రాదేశః. జీవతిప్రాణాన్ ధారయతి, జనన్యాః, క్లేశకారిణః, గర్భధారణప్రస
వాది వేదనాకారిణః, తద్వ్యతిరక్తార్థక్రియాహీనస్యేత్యర్థః. తస్యైవాజననమజనని రను
త్పత్తి రే వాస్తు జననీక్లేశనిన్వృత్త్యర్థ మితి భావః. 'అక్రోశే న ష్య ని' రితి నష్టో
పూర్వాజ్జనిధాతో రనిప్రత్యయః.

పాదాహతం యదుత్థాయ మూర్ధాన మధిరోహతి,
స్వస్థా దే వావమానేఽపి దేహిన స్తద్వరం రజః. రః

టీ. యత్ = ఏ, రజః = ధూళి, పాదాహతం సత్ = కాలితో త్రో
క్కబడినదై, ఉత్థాయ = పై కెగసి, మూర్ధానం = త్రొక్కినవానిశిర
స్సును, అధిరోహతి = ఎక్కుచున్నదో, తత్ = ఆ, రజః = ధూళి, అవ
మానేఽపి = అవమానముగలిగినప్పుడును, స్వస్థాత్ = సంతోషించియు
న్న, దేహినః = చేతనునికన్న, వరం = మేలు.

తా. అవమానము వచ్చినప్పుడు సయితము చీమకుట్టనియట్లు
స్వస్థచిత్తుఁ డయియుండు చేతనునికంటె నచేతనం బయ్యును కాలితోఁ
ద్రొక్కినవాని నెత్తిమీఁదికెగయు ధూళిమేలు.

శ. స. — పాదేనా హతం పాదాహతం, ఆహతం ఆహతే ఆహ
తాని ఆహతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్చబ్దః ద.
న. ప్ర. ఏ. ఉత్థాయ ల్యబంతమవ్య. మూర్ధానం, మూర్ధానం మూర్ధానా
మూర్ధ్నః మూర్ధశబ్దః స. పు. ద్వి. ఏ. అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరోహంతి
అధిపూర్వకరుహబీజ జన్మని ప్రాదుర్భావేచే త్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః
కర్తరివర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. స్వస్థాత్, స్వస్థాత్ స్వస్థాభ్యాం స్వ
స్థేభ్యః స్వస్థశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఏవ అవ్య. అవమానే, అవమానే అవమా
నయోః అవమానేషు అవమానశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. దేహోస్యాస్తీ

తి దేహే తస్మాత్ దేహినః, దేహినః దేహిభ్యాం దేహిభ్యః దేహి
శబ్దః న.పు.పం.ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న.ప్ర. ఏ. వరం,
వరం వరే వరాణి వరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. రజః రజసీ రజాంసి రజ
శబ్దః న. న. ప్ర. ఏ.

పాదేతి. య ద్రజః, పాదేన ఆహతం సత్, ఉత్థాయ ఉడ్డీయ మూర్ధానమా
హంతు రేవ శిరః, అధిరోహతి ఆక్రమతి, తద్రజః ఆచేతన మ పీతి భావః అహమానే స
త్యపి స్వస్థాత్సంతుష్టా దేహినః చేతనా ద్వరం శ్రేష్ఠం, వ్యతిరేకాలంకారః.

అసంపాదయతః కంచి దర్థం జాతిక్రియాగుణైః,
యదృచ్ఛాశబ్దవ త్పుంస సంజ్ఞాయై జన్మ కేవలమ్.

౪౭

టీ. జాతిక్రియాగుణైః-జాతి=బ్రాహ్మణత్వము మొదలగుజాతి
చేతను (గోత్వముమొదలగు జాతిచేతను), క్రియా=యజ్ఞము అధ్యయ
నము మొదలగు కర్మముచేతను (పాకాదిక్రియచేతను), గుణైః=శౌర్య
ముమొదలగు గుణములచేతను (తెలుపునలుపు మొదలగు గుణముల
చేతను), కంచిత్=ఒకానొక, అర్థం=పురుషార్థమును, అసంపాదయ
తః=సంపాదించని, పుంసః=పురుషునియొక్క, జన్మ=పుట్టుక, యదృ
చ్ఛాశబ్దవత్=ఇచ్చతోఁ గల్పించినశబ్దముల పుట్టుకయుంబోలె, సంజ్ఞా
యై కేవలమ్=పేరుకొఱకుమాత్రమే.

తా. బ్రాహ్మణత్వము, క్షత్రియత్వము, వైశ్యత్వము, శూద్ర
త్వమునను నివిజాతులు. యజ్ఞము, వేదాధ్యయనము, ప్రజాపరిపాల
నము, దుష్టనిగ్రహము, వాణిజ్యము, కృషి, మొదలగునవి వారికార్య
ములు. జ్ఞానమానాదులు, శౌర్యగాంభీర్యాదులు, సౌశీల్యాదులు
వారి గుణములు. ఆయాజాతి పురుషుం డాయాగుణములు గలిగి
యయై కార్యములను నెఱవేర్చుచు సుకృతము, కీర్తి మున్నగు పురు
షార్థములను సంపాదించనిచో నాయాజాతియందు పుట్టినాఁడని పేరు
మాత్రమేగాని సార్థక్య మేమియునులేదు. ఎట్టలన, వ్యాకరణమున
శబ్దములు జాతిశబ్దములు, క్రియాశబ్దములు, గుణశబ్దములు, యదృ
చ్ఛాశబ్దములు నని నలుతెఱఁగులు గలవు. అందు గోశబ్దాదులు
గోత్వాదిజాతిని దెలుపును. పాకాదిశబ్దములు వంట మొదలగు క్రియ

లనుదెలుపును. శుక్లాదిశబ్దములు తెలుపు మొదలగు గుణములను దెలుపును. డిత్థ, డబిత్థ మొదలగు యదృచ్ఛాశబ్దములు సంజ్ఞామాత్రమేగాని గుణ క్రియాదులను దెలుపనేరమింజేసి నిరర్థకంబు లనబడును. గావున శౌర్యాది సంపత్తియు శస్త్రవిద్యానైపుణ్యములు గలిగియు శత్రుసంహారము జేయనిచో మనకు క్షత్రియులను పేరు నిరర్థకమగునని భావము.

శ. స.—నసంపాదయతీ త్యసంపాదయన్ తస్య అసంపాదయతః అసంపాదయతః అసంపాదయతోః, అసంపాదయతాం అసంపాదయచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. కం, కం కౌ కా కింశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్. అవ్య అర్థం అర్థౌ అర్థా అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జాతిశ్చ, క్రియాచ గుణశ్చ జాతిక్రియా గుణాః తైః జా...తైః, గుణేన గుణాభ్యాం గుణైః గుణశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యదృచ్ఛయాశబ్దః యదృచ్ఛాశబ్దః యదృచ్ఛాశబ్దస్యేవ యదృచ్ఛాశబ్దవత్ వతిప్రత్యయాంతమవ్యయమ్. పుంసః, పుంసః పుంసోః పుంసామ్ పుంశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. సంజ్ఞాయై, సంజ్ఞాయై సంజ్ఞాభ్యాం సంజ్ఞాభ్యః సంజ్ఞాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. జన్మ, జన్మ జన్మనీ జన్మాని జన్మశబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. కేవలమ్ అవ్య.

అసంపాదయతఇతి. కించ జాతిః బ్రాహ్మణత్వాదిః, క్రియా ఇజ్యాధ్యయనాదిః, గుణాః శౌర్యాదిః, తైః సాధనైః కరణే తృతీయా. కంచి దర్థం సుకృతకీర్త్యాది పురుషార్థం, అన్యత్ర గోత్వపాకశాక్త్యాదిభిః స్వాభిధేయభూతైః కరణైః కంచి దర్థం మహానసాదివ్యవహారరూపం ప్రయోజన మసంపాదయతః ఉభయత్ర తాదృగ్జాత్యాద్యసంభవాదితి భావః. పుంసో జన్మ సత్తలాభః, యదృచ్ఛాశబ్దవ దిచ్ఛాకల్పితస్య జాత్యాదిప్రవృత్తినిమిత్తశూన్యస్య డిత్థాదిశబ్దస్యేవ, 'తత్రతస్యే వే'తి వతిప్రత్యయః. 'స్వేచ్ఛా యదృచ్ఛాస్వచ్ఛంద స్సైర్విరితా ఛేరితా స్సమా' ఇతి కేశవః. సంజ్ఞాయై కేవలం సంజ్ఞార్థమేవ, ఏకత్ర పారిభాషికం కించిన్నామమాత్ర మనుభవితం, అన్యత్ర తాదృగ్జ్ఞానుభవితం మి త్యర్థః.

ఇట్లు పౌరుషము లేమిం దూపించి పౌరుషమును భూపించుచున్నాడు.—

తుంగత్వ మితరా నాదౌ నేదం సింధా వగాధతా,

అలంఘనీయతా హేతు రుభయా తన్మనస్విని.

టీ. అద్రా=పర్వతమందు, తుంగత్వం=ఔన్నత్యము, అస్తి=కలదు, ఇతరా=గాంభీర్యము (లోతు), నాస్తి=లేదు, సింధౌ=సముద్రమందు, అగాధతా=గాంభీర్యము (లోతు), అస్తి=కలదు, ఇదం=ఔన్నత్యము, నాస్తి=లేదు, మనస్విని=ధీరునియందు, అలంఘనీయతా హేతుః=అతిక్రమింపఁ బడమికిఁగారణమైన, తత్=ఆయాన్నత్య గాంభీర్యములు రెండును గలవు.

తా. పర్వతములయం యొన్నత్య మొక్కటియే యుండునుగాని గాంభీర్యములేదు. సముద్రమందు అగాధత్వ మొక్కటియే కలదుగాని యొన్నత్యములేదు. ధీరులయం దీ రెండునుంగలవు గావున వారల నెవ్వరు నతిక్రమింపఁజాలరని భావము.

శ. స.—తుంగస్య భావః తుంగత్వం, తుంగత్వం తుంగత్వే తుంగత్వాని తుంగత్వశబ్దః అ.న.ప్ర.ఏ. ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. న అవ్య. అద్రా, అద్రా అద్రోః అదిషు అదిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. న అవ్య. ఇదం ఇమే ఇమాని ఇదంశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. సింధౌ, సింధౌ సింధోః సింధుషు సింధుశబ్దః ఉ.పు.స.ఏ. అగాధస్య భావః అగాధతా, అగాధతా అగాధతే అగాధతాః అగాధతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. లంఘితుం యోగ్యం లంఘనీయం న లంఘనీయం అలంఘనీయం అలంఘనీయస్యభావః అలంఘనీయతా అలంఘనీయతాయాహేతుః అలంఘనీయతాహేతుః, హేతుః హేతూ హేతవః అలంఘనీయతాహేతుశబ్దః ఉ.పు.ప్ర.ఏ. ఉభయం, ఉభయం ఉభయే ఉభయాని ఉభయశబ్దః అ.న.ప్ర.ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మనస్విని మనస్వినోః మనస్విషు మనస్విశబ్దః న. పు. స. ఏ.

ఏవ మపౌరుషం దూషయిత్వా పౌరుషం భూషయతి.—

తుంగత్వమితి. అద్రా తుంగత్వ మాన్నత్య మ స్తీతి శేషః. 'అస్తిర్భవంతి పరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్య స్తీ' త్యాదిభాష్యాత్. భవంతీతి పూర్వాచార్యాణాం లటస్సంజ్ఞా. ఇతరా అగాధతా నాస్తి, సింధౌ సముద్రే అగాధతా గంభీరతా, అస్తి ఇదం తుంగత్వం నాస్తి, మనస్విని ధీరే తు, అలంఘనీయతాహేతు రలంఘ్యత్వకారణం, త దుభయం తుంగత్వమగాధత్వంచ, తస్మా ద్ద్రసింధుభ్యా మధికో మనస్వీతి వ్యతిశేకాలంకారః.

ఇపుడు విరోధియెడ మెత్తదనమును జూపుట యనర్థముకొఱ కగుననుచున్నాఁడు.—

తుల్యేఽపరాధే స్వర్భాను ర్భానుమంతం చిరేణ యత్ ,
హిమాంశు మాశు గ్రసతే తన్మ్రదిమ్నః ఫలం స్ఫుటమ్. ౪౯

టీ. స్వర్భానుః=రాహువు, అపరాధే=అపకారము, తుల్యేఽపి=సమానమైనను, భానుమంతం=సూర్యుని, చిరేణ=బహుకాలమునకు, గ్రసతే=మింగుచున్నాఁడు, హిమాంశుం=చంద్రుని, ఆశు=శీఘ్రముగా, గ్రసత ఇతియత్ = మింగుచున్నాఁడనుట యేదికలదో, తత్=అది, మ్రదిమ్నః=మెత్తదనమునకు, ఫలం=ఫలము, స్ఫుటం=స్పష్టము.

తా. తన కపకారము సమముగాఁజేసినను జండకిరణుండగు సూర్యుని చాలకాలమున కొక్కొక్కమారు మింగుచున్న రాహువు చంద్రుని పదేపదే పీడించుచున్నాఁడు. ఇది యాచంద్రుఁడు చల్లనికిరణములుగలవాఁడగుటకు ఫలముగదా. కావున పగతురయెడ మెత్తదనము పనికిరాదు.

శ. స.—తుల్యే, తుల్యే తుల్యయోః తుల్యేషు తుల్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపరాధే, అపరాధే అపరాధయోః అపరాధేషు అపరాధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వర్భానుః, స్వర్భానుః స్వర్భానూ స్వర్భానవః స్వర్భానుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. భానవః అన్యసంతీతి భానుమంతం, భానుమంతం భానుమంతౌ భానుమతః భానుమతచ్ఛబ్దః. త. పు. ద్వి. ఏ. చిరేణ అన్య. యత్ అన్య. హిమమయాః అంశవో యన్యసః హిమాంశుః తం హిమాంశుం, హిమాంశుం హిమాంశూ హిమాంశూః హిమాంశుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. ఏ. ఆశు. అన్య. గ్రసతే గ్రసతే గ్రసంతే గ్రసు గ్లసు అదన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మృదోర్భావః మ్రదిమా తస్య మ్రదిమ్నః, మ్రదిమ్నః మ్రదిమ్నోః మ్రదిమ్నాం మ్రదిమ్నశబ్దః న. పు. ష. ఏ. స్ఫుటం, స్ఫుటం స్ఫుటే స్ఫుటాని స్ఫుటశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఫలం, ఫలం ఫలే ఫలాని ఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

సంప్రతి శత్రౌ మార్దవ మనర్థా యే త్యాహ. —

తుల్యఇతి. స్వర్భానుః రాహుః, 'తమస్తు రాహు స్వర్భాను' రిత్యమరః. అపరాధే అపకారే తుల్యేఽపి, భానుమంతం మార్దవం, చిరేణగ్రసతే హిమాంశుః చంద్ర మాశుగ్రసతే, గిర తీత యత్ 'గ్రసతేగ్రసతేగీర్ణ' ఇత్యభిధానాత్. తస్మిన్ దిష్ణుః మార్దవస్య ఫలం స్ఫుటం, తద్విపక్షే తీక్ష్ణేన భవితవ్యం అన్యదా మృదు స్వర్వత్ర బాధ్యత ఇతి భావః. ఏతచ్చ ప్రస్తుత మప్రస్తుతా ర్కేందుకథనేన సారూప్యా త్ప్రతీయత ఇ త్యప్రస్తుతప్రశంసాభేదోఽయం. 'అప్రస్తుతస్యకథనాత్ ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే, అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదినియంత్రితే' తి లక్షణాత్.

పైఁ జెప్పిన విషయమునే మఱియొకవిధముగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు. —

స్వయం ప్రణమ తేఽల్పేఽపి పరవాయా వుపేయుషి,

నిదర్శన మసారాణాం లఘు ర్బహుత్వణం నరః.

గీ॥

టీ. అసారాణాం=దుర్బలులకు, నిదర్శనం=దృష్టాంతము గనుకనే, బహుత్వణం=తృణప్రాయుఁడైన, లఘుః=పౌరుషములేని, నరః=పురుషుఁడు, అల్పేఽపి=తక్కువవాఁడైనను, పరవాయా=వాయువు వంటి శత్రువు, ఉపేయుషి=వచ్చినప్పుడు, స్వయం=తనకు తానే, ప్రణమతే=నమ్రుఁడగును.

తా. మెల్లనగా వీచుగాలికి గడ్డిపరక యొరిగిపోవునట్లు తేలికయై పౌరుషమును జూపకయుండువాఁడు సామాన్య శత్రువుచేతనైనను నణఁచఁబడును.

శ. స. — స్వయం అవ్య. ప్రణమతే ప్రణమేతే ప్రణమంతే ప్రపూర్వకణమప్రహ్వత్వే శబ్దేచే త్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మనే ప్ర. పురు. ఏ. అల్పే, అల్పే అల్పయోః అల్పేషు అల్పశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అపి అవ్య. పరః వాయురివ పరవాయుః తస్మిన్ పరవాయా, వాయా వాయోః వాయుషు పరవాయుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఉపేయుషి, ఉపేయుషి ఉపేయుషోః ఉపేయివత్సు ఉపేయివచ్ఛబ్దః స. పు. స. ఏ. నిదర్శనం, నిదర్శనం నిదర్శనే నిదర్శనాని నిదర్శనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. న విద్యతే సారో యేషాంతే అసారాః తేషాం అసారాణాం, అసారస్య అసారయోః అసారాణాం అసారశబ్దః అ. పు. ష. బ. లఘుః,

లఘుః లఘూ లఘవః లఘుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఈషదసమాప్తంత్యణం
బహుత్వణమ్, బహుత్వణం బహుత్వణే బహుత్వణాని బహుత్వణశబ్దః
అ. న. ప్ర. ఏ. నరః, నరః నరౌ నరాః నరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఏత దేవ భంగ్యంతరేణాహ. —

స్వయమితి. అసారాణాం దుర్బలానాం నిదర్శనం దృష్టాంతః, అతఏ వేషదస
మాప్తం త్యణం బహుత్వణం, త్యణకల్ప మిశ్యర్థః. 'విభాషాసుపోబహుచ్ఛరస్తా ది' తి
బహుచ్ఛ్రిత్యయః. ప్రకృతేః పూర్వం చ భవతి. 'స్యా దీషదసమాప్తా తు బహుచ్ఛ్రి
కృతలింగ కే' ఇతి వచనాత్. ప్రకృతిలింగ తాలఘుః నిష్పేరుషో నరః, అల్పేఽపి పరో
వాయు రి వేత్యుపమితసమాసః. బహుత్వణ మితి స్పష్టోపమా సాహచర్యాత్. 'కల్పబ్దే
శ్యదేశీయదేశ్యా దీ'తి దండినా కల్పబ్దాదీనా మాపమ్యవాచకే ష్వభిధానాత్. తస్మి
న్నుపేయుషి ప్రాప్తేనతి, స్వయం ప్రణమతే స్వయమేవ ప్రస్వీభవతి, 'కర్మవ
త్కర్మణా తుల్యక్రియే' తి కర్మవద్భావే భావకర్మణో రి త్యాత్మనేపదం. 'ననుహ
స్సు నమాంయక్పిణా వి'తి సూత్రేణ యక్ప్రితిషేధః. వాయునా త్యణమివ, అల్పీయసా
ప్యరిణా లఘు ర్నరః అక్లేశేన పరిభూయత ఇత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

అవ. మరల పౌరుషమునందలిగుణమును దెల్పుచున్నాడు. —

తేజస్విమధ్యే తేజస్వీ దవీయా నపి గణ్యతే,
పఞ్చమః పఞ్చతపస స్తపసో జాతవేదసామ్.

గీ. ౧

టీ. దవీయా అపి = మిగుల దూరమున నున్న వాడయినను,
తేజస్వీ = శౌర్యవంతుడు, తేజస్విమధ్యే = శౌర్యవంతులనడుమను, గణ్య
తే = లెక్క పెట్టబడును, తథాహి = అట్లేగదా, పంచతపసః = పంచాగ్ని
మధ్యమున తపస్సుజేయువానికి, తపసః = సూర్యుడు, జాతవేదసాం =
అగ్నులలో, పంచమః = ఐదవవాడు (అగుచున్నాడు).

తా. తేజస్వాలి యెంతదూరమందున్నను తేజోవంతులలో
నొకడుగాఁ దానును లెక్కింపబడును. సూర్యుడనేకయోజనములదూ
రమందున్నను పంచాగ్ని మధ్యమున తపస్సు జేయువాని చుట్టునుండ
వలయు నగ్నులలో నై దవవాడుగా భావింపబడుచున్నాడుగదా.

శ. స. — తేజోఽస్యాస్తీతి తేజస్వీ తేజస్వినాం మధ్యః తేజస్వి
మధ్యః తస్మిన్ తేజస్విమధ్యే, మధ్యే మధ్యయోః మధ్యేషు తేజస్వి
మధ్యశబ్దః అ. పు. స. ఏ. తేజోఽస్యాస్తీతి తేజస్వీ, తేజస్వీ తేజస్వినా

తేజస్వినః తేజస్విశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతందూరః దవీయాన్, దవీయాన్ దవీయాంసౌ దవీయాంసః దవీయశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపి అన్య. గణ్యతే గణ్యతే గణ్యం తే గణసంఖ్యాన ఇత్యస్మాత్సకర్మ కాత్కర్మణి వర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పురు. ఏ. పశ్చాన్నాం పూరణః పంచమః, పంచమః పంచమా పంచమాః పంచమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పంచభిః అగ్నిభిః సాధ్యం తపః యస్యసః పంచతపాః తస్య పంచతపసః, తపసః తపసోః తపసాం పంచతపశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. తపతీతి తపనః, తపనః తపనౌ తపనాః తపనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. జాతాః వేదాః యస్మాత్సః జాతవేదాః తేషాం జాతవేదసాం, జాతవేదసః జాతవేదసోః జాతవేదసాం జాతవేదశ్శబ్దః స. పు. ష. బ.

పునః పాఠపే గుణ మాహ.—

తేజస్వీతి. దవీయా నతిదూర్థోఽపి 'శూలమా రే' త్యాదనా పూర్వస్య గుణ యణాదిపరలోపా. తేజస్వీ, తేజస్వీనాం మధ్యే, గణ్యతే సంఖ్యాయతే, తథాహి— పంచాగ్నిభి సాధ్యం తపో యస్య తస్య పంచతపసః, పంచాగ్ని మధ్యే తపస్యతః, తపనోఽర్కః జాతవేదసా మగ్నీ నాం పంచమః పంచానాం పూరణః పంచమో జాతవేదా భవతీత్యర్థః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అకృత్వా హేలయా పాద ముచ్చైర్హూర్ధసు విద్విషామ్,
కథంకార మనాలంబా కీర్తి ర్ద్యా మధిరోహతి. ౧౭

టీ. ఉచ్చైః=ఉన్నతములగు, విద్విషాం = శత్రువులయొక్క, మూర్ధసు=శిరస్సులయందు, హేలయా=లీలతో, పాదం=కాలును, అకృత్వా=పెట్టక, కీర్తిః=కీర్తి, కథంకారం=ఎట్లు, అనాలంబా=అవలంబన ములేనిదియై, ద్యాం=ఆకాశమును, అధిరోహతి=ఎక్కును.

తా. నిచ్చైన మొదలగువాని నాధారము జేసికొనక యున్నత ప్రదేశముల మీదికెక్కుట దుర్లభముగదా! శత్రువుల తలలమీద కాలుబెట్టక కీర్తిస్వర్గమునకెట్లెగబ్రాకగలదు? ఎగబ్రాకనేరదు. కావున కీర్తిగావలయుననువాడు తప్పక పౌరుషము నాశ్రయించితీరవలయును.

శ. స.—అకృత్వా క్తాప్రత్యయాంతమవ్య. హేలయా, హేలయా హేలాభ్యాం హేలాభిః హేలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృప్. పాదం పాదౌ పాదౌ పాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఉచ్చైః అవ్య. మూర్ధని, మూర్ధ్ని మూర్ధ్నోః

మూర్ధను మూర్ధశబ్దః న.పు.స.బ.విద్విషః,విద్విషః విద్విషోః విద్విషామ్
విద్విట్శబ్దః ష.పు.ష.బ. కథంకారం ణములంతమవ్య. అనాలంబా,
అనాలంబా అనాలంబే అనాలంబాః అనాలంబాశబ్దః ఆ.స్త్రీ.ప్ర.ఏ.కీర్తిః,
కీర్తిః కీర్తి కీర్తయః కీర్తిశబ్దః ఇ.స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ద్యాం, ద్యాం ద్యావౌ ద్యాః
ద్యౌశబ్దః ఓ. స్త్రీ.ద్వి.ఏ అధిరోహతి, అధిరోహతి అధిరోహతః అధిరో
హంతి అధిపూర్వక రుహబీజజన్మనిప్రాదుర్భావే చేత్యస్మాత్సకర్మకాత్క
ర్తరి వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ.

గుణాంతరం చ వ్యతిరేకేణాహ. —

అకృత్యే. ఉచ్చైరున్న తేషు, విద్విషాం శత్రూణాం, మూర్ధను శిరస్సు, హే
లయా లీలయా, పాదమకృత్వా అనిధాయ, 'అనఘ్నార్వ' ఇతినిషేధా త్సమాసేఽ
పి న ల్యబాదేశః. కీర్తిః కథంకారం కథమిత్యర్థః. 'అన్యథా ఏనం కథ మిత్థం సుసిద్ధా
ప్రయోగ శ్చేది' త్యనర్థకా దేవ కరోతేః కథంపూర్వార్థముల్. అనాలంబా నిరాధా
రాసతీ కీర్తిః ద్యాం దివం, అధిరోహతి, నకథంచదిత్యర్థః. కించిన్నిశ్రేణ్యాదిక మనా
క్రమ్య ఉత్సేధస్య మరాహోహత్వా దితి భావః. తస్మా క్కర్తి మిన్భతా పాయష మే
వాశ్రయణీయ మితి శ్లోకతాత్పర్యం. కీర్తితద్వతోరభేదోపచారాత్సమానకర్తృకత్వని
ర్వాహః అత్ర అప్రస్తుతాయః కీర్త్యే శేషణమహిమ్నా అప్రస్తుత ప్రాసాదాహోహ
కస్త్రీవ్యవహారప్రతీతే సమాసోక్తిః.

పౌరుషమే మేలను నర్థమున నన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతములను
జూపుచున్నాడు. —

అంకాధిరోపితమృగ శ్చంద్రమా మృగలాంఛనః,

కేసరీ నిష్ఠురక్షిప్తమృగపూగో మృగాధిపః.

౫౩

టీ. అంక=తొడను, అధిరోపిత=ఎక్కించుకొనఁబడిన, మృగః=
లేడిగల, చంద్రమాః=చంద్రుఁడు, మృగలాంఛనః=మృగాంకుఁడని,
ఖ్యాతః=పేరువడసెను, నిష్ఠురక్షిప్త మృగపూగః-నిష్ఠుర=కఠినముగా,
క్షిప్త=అడల గొట్టఁబడిన, మృగపూగః=లేడిగుంపుగల, కేసరీ=సింహ
ము, మృగాధిపః=మృగరాజని, ఖ్యాతః=పేరువడసెను.

తా. చంద్రుఁడొక జింకను తనతొడమీఁద నెక్కించుకొనియె.
దానిచేత కశంకము గలిగి యాయనకు మృగాంకుండను పేరువచ్చినది.
గుంపులు గుంపులుగా జింకలను క్రూరముగాఁజంపు సింగమునకు మృగ

రాజను పేరువచ్చినది. చూచితివా? శత్రువునియెడ మత్తదన మపక్తిరి
కిని పౌరుషము కీర్తికిని గారణము. కనుక పౌరుషమే మేలనిభావము.

శ. స — అంకం అధిరోపితః అంకాధిరోపితః అంకాధిరోపితః
మృగః యేనసః అంకాధిరోపిత మృగః, మృగః మృగౌ మృగాః అంకా
ధిరోపిత మృగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రమాః, చంద్రమాః చంద్రమసౌ
చంద్రమసః చంద్రమశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. మృగః లాంఛనం యస్యసః
మృగలాంఛనః, లాంఛనః లాంఛనౌ లాంఛనాః మృగలాంఛనశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. కేసరా అస్య సంతీతి కేసరీ, కేసరీ కేసరిణౌ కేసరిణః
కేసరిశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. నిష్ఠురంక్షీప్తః, నిష్ఠురక్షీప్తః మృగాణాం
పూగః మృగపూగః నిష్ఠురక్షీప్తః మృగపూగః యేనసః నిష్ఠురక్షీప్త
మృగపూగః, పూగః పూగౌ పూగాః నిష్ఠురక్షీప్త మృగపూగశబ్దః అ.
పు. ప్ర. ఏ. మృగాణా మధిపః మృగాధిపః, అధిపః అధిపౌ అధిపాః
మృగాధిపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

పౌరుష మేన శ్రేయ ఇత్య త్రాన్వయవ్యతిరేకదృష్టాంతా వాచ్యే. —

అంకేతి. అంకముత్సంగ మధిరోపితో మృగో యేన సః చంద్రమాః, మృగలాం
ఛనో మృగాంకః, తథా నిష్ఠురం యథా తథా క్షీప్తాహతో మృగపూగౌ మృగసమూ
హా యేనసః, కేసరీ సింహా మృగాధిపః ఉభయత్రాపి ఖ్యాత ఇతి శేషః. తస్మాచ్ఛ
తౌ మార్గవం దుష్కీర్తయే పౌరుషంతు కీర్తయ ఇతి భావః. అత్రాప్యప్రస్తుతకథనా
త్ప్రస్తుతార్థప్రతీతేః అప్రస్తుతప్రశంసా.

“సామదానభేదములలో నెద్దానినైన శత్రుజయమున కుపా
యముగాఁ గొనవలయునుగాని యుద్ధము వలభద”ను మను వాక్యమును
జూడ సుకరములగు సామాద్యుపాయములను విడిచి జయముగలుగునో
లేదో యను సంశయముగల దండోపాయము నవలబించుట ప్రత్యక్షజన
కారిగాఁ గానరాదు. కావున సామోపాయమే తగునందురని తలచి
రెండు శ్లోకములలో నిరాకరించుచున్నాఁడు. —

చతుర్థోపాయసాధ్యే తు రిపౌ సాంత్య మపక్రియా,

స్వేద్య మామజ్వరం ప్రాజ్ఞః కోంభసా పరిషించతి. ౫౪

టీ. చతుర్థోపాయసాధ్యే-చతుర్థ=నాల్గవ, ఉపాయ=(దండ)

ఉపాయముచేత, సాధ్యే = సాధింపఁదగిన, రిపౌ = శత్రునియెడ,

సాంత్యం=సామోపాయము, అపక్రియా=అపకారము (అగును), తథా హి=అది అట్లేగదా, స్వేద్యం=చెమటకు దగిన, ఆమజ్వరం=అపక్వజ్వరమును, ప్రాజ్ఞః=పండితుడైన, కః=ఎవడు, పరిషించతి=తడును.

తా. చతురుపాయములలో నాలవదియగు దండోపాయము (వధించుట, ధనమపహరించుట, వీడించుట) వలన సాధింపవలసిన శత్రువును సామోపాయము పరస్పరోపకారము కనిపింపజేయుట, మంచి తనముచేయుట, గుణములను కొనియాడుట, చుట్టటికమును తెలుపుట, నేను నీవాడని మంచిమాటలాడుట చేత సాధింపఁబూనుట యపకారమగునుగాని లాభకారిగాదు. ఒడలంత చెమట బుట్టించి కుదర్చనలసిన యామజ్వరము నెవ్వరైన బుద్ధిమంతులు చల్లని నీరుచిలికి మాన్పబూనుదురా? పూనరు. కాబట్టి వీనిని దండించియే తీరవలయునని తాత్పర్యము.

శ. స.—చతుర్ణాం పూరణః చతుర్థః చతుర్థశ్చ సా వుపాయశ్చ చతుర్థోపాయః సాధితం యోగ్యః సాధ్యః చతుర్థోపాయేన సాధ్యః చతుర్థోపాయసాధ్యః తస్మిన్ చతుర్థోపాయసాధ్యే, సాధ్యే సాధ్యయోః సాధ్యేషు చతుర్థోపాయసాధ్యశబ్దః అ.పు.స. ఏ. తు అవ్య. రిపో, రిపో రిపోషు రిపుషు రిపుశబ్దః ఉ.పు.స.ఏ. సాంత్యం, సాంత్యం సాంత్యే సాంత్యాని సాంత్యశబ్దః అ.న.ప్ర.ఏ. అపక్రియా, అపక్రియా అపక్రియే అపక్రియాః అపక్రియాశబ్దః ఆ.స్త్రీ.ప్ర.ఏ. స్వేదమర్హ తీతి స్వేద్యః తం స్వేద్యం, స్వేద్యం స్వేద్యా స్వేద్యాన్ స్వేద్యశబ్దః అ.పు.ద్వి.ఏ. ఆమజ్వరశ్చ ఆమజ్వరః తం ఆమజ్వరం, ఆమజ్వరం ఆమజ్వరా ఆమజ్వరాః ఆమజ్వరశబ్దః అ.పు.ద్వి.ఏ. ప్రాజ్ఞః, ప్రాజ్ఞః ప్రాజ్ఞౌ ప్రాజ్ఞా ప్రాజ్ఞశబ్దః అ.పు.ప్ర.ఏ.కిం,కింకౌ కే కింశబ్దః మ.పు.ప్ర.ఏ. అంభ సా, అంభ సా అంభోభ్యాం అంభోభిః అంభశబ్దః స.న.తృ.ఏ. పరిషించతి పరిషించతః పరిషించంతి పరిపూర్వకషిచిర్ త్తరణే ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే టిటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ.

నను సామాది సుకరోపాయ ముపేక్ష్య కిం పాక్షికసిద్ధినా దండేన యథాహ మనుః సామాభేదేన దాసేన సమస్తై రథ వా పృథక్, విజేతుం ప్రయతే తారీన్న

యుద్ధేన కదాచ నేతి. తస్మా త్సాంత్యమేవ యుక్తమి త్యాశంక్య ద్వాభ్యాం నిరాచక్షే.—

చతుర్థత్యాది. చతుర్థోపాయసాధ్యే దండసాధ్యే, రిపాశత్యై. సాత్వంసామ 'సామ సాంత్య ముభే సమ' ఇ త్యమగః. అపక్రియా అపకారః, తథాహి—స్వేద్యం స్వేదార్హం, స్వేదేన ప్రతీకార్య మిత్స్యర్థః. 'స్వేద స్వేదోదకే ఘర్త' ఇతి విశ్వః. ఆ మజ్జరం అపక్వజ్వరం, 'ఆమోరోగోగ భేద ఆమోఽపక్వేతు వాచ్యవ ది'తి విశ్వః. ప్రాజ్ఞః కః అంభసా పరిషించతి, సకోఽపీత్యర్థః. జ్వరిత స్యాంభస్సేకవత్కృద్ధస్య సాంత్యం ఉద్దీపకంస్యాత్. అతో దండ్యపవేతిభావః. వాక్యభేదేన ప్రాచీనబకరణా ఙ్గేపా ద్ద్వైష్టాంతాలంకారః.

సామవాదా స్సకోపస్య తస్య ప్రత్యుత దీపకాః,
ప్రతప్తస్యేవ సహసా సర్పిష స్తోయబిందవః.

గగ

టీ. సకోపస్య=కోపముతోఁగూడిన, తస్య=ఆశిశుపాలునికి, సా మవాదాః=తీపిమాటలు, ప్రతప్తస్య=కాచబడిన, సర్పిషః=నేతికి, తోయబిందవ ఇవ=నీటిబొట్లుంబోలె, ప్రత్యుత=మీఁదు మిక్కిలి, సహ సా=వెంటనే, దీపకాః=మండించునవి (అగుచు).

తా. మలమల మణుఁగుచున్న నేతిలో నీటిబొట్లు పడినతోడనే యది భగ్గుమని మండునట్లు మొలకలెత్తి వేటులుబాటిన వైరముగల యీశిశుపాలుఁడు మంచిమాటలు చెవినిబడినతోడనే మీఁదు మిక్కిలి మతింత మండిపడునేగాని శాంతిఁబొందఁడు. కావున దండించి తీరవల యును. పైనింజెప్పిన మనునచనము పాదుకొనని వైరమునుగుఱించి చెప్పఁబడినదియని యెఱుంగునది.

శ. స.—సామప్రధానాశ్చ తే వాదాశ్చ సామవాదాః, వాదః వాదా వాదాః సామవాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కోపేన సహ వర్త త ఇతి సకోపః తస్య సకోపస్య, సకోపస్య సకోపయోః సకోపానాం సకోపశబ్దః అ. పు. వ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. వ. ఏ. ప్రత్యుత అవ్య. దీపకః, దీపకః దీపకౌ దీపకాః దీపకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రతప్తస్య, ప్రతప్తస్య ప్రతప్తయోః ప్రతప్తానాం ప్రతప్తశబ్దః అ. న. వ. ఏ. ఇవ అవ్య. సహసా అవ్య. సర్పిషః, సర్పిషః సర్పిషోః సర్పిషాం సర్పిశ్శబ్దః

ష.న.ష.ఏ.తోయస్య బిందవః తోయబిందవః, బిందుః బింశూ బిందవః
తోయబిందుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

సామేతి. సకోపస్య రూఢవైరస్య, తస్యచైవ్యస్య, సామవాదాః ప్రియోక్త
యః, ప్రతప్తస్య క్వథితస్య, సర్పిషః శ్చుతస్య, తోయబిందవ ఇన, ప్రత్యుత వైపరీ
త్యేన, సహసా దీపకాః జ్వలనకౌరిణః, న శాంతికరా ఇశ్యేర్థః. తస్మాద్దండ్య ఏవ సః
మనువచనంతు అప్రరూఢవైరవిషయ మితి భావః. ఉపనూలంకారః.

ఇట్లుండ నుద్ధవాదులు గొందఱు వలదని నిరాకరింతు రేమో
యని వారల గుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

గుణానా మాయథాతథ్యా దర్థం విస్లావయంతి యే,

అమాత్యవ్యంజనా రాజ్ఞాం దూష్యాస్తే శత్రుసంజ్ఞతాః. ౧౬

టీ. యే=ఏమంత్రులు, గుణానాం=సంధిమొదలగు గుణముల
యొక్క, ఆయథాతథ్యాత్=తగినయట్లు ప్రయోగింపమివలన, అర్థం=
ప్రయోజనమును, విస్లావయంతి=చెడఁగొట్టుచున్నారో, అమాత్యవ్యం
జనాః=మంత్రుల గుఱుతులుగల, శత్రుసంజ్ఞతాః=శత్రువులను పేరు
బుట్టిన, తే=వారు (కపటమంత్రులు), రాజ్ఞాం=రాజులకు, దూష్యాః=
నిందింపఁదగినవారు (విడిచిపెట్టఁ దగినవారు).

తా. సంధి విగ్రహములగు నాఱుగుణములలో నేయేగుణ మే
యేతరుణమున నుపయోగింపవలయునో యది యట్లు జెప్పక తాఱు
మాఱుజేసి కార్యహానికలిగించు మంత్రులు మంత్రులని పేరేగాని నిజ
ముగా శత్రులే. యది తెలిసికొని రాజులట్టి కపటులను దూరముగా
విడువవలయునుగాని వారిమాటలు చెవిని బెట్టరాదు.

శ. న.—గుణస్య, గుణస్య గుణయోః గుణానాం గుణశబ్దః అ. పు.
ష. బ. యథాతథాత్వ మనతిక్రమ్య యథాతథం న యథాతథం అయ
థాతథం అయథాతథస్య భావః ఆయథాతథ్యం తస్మాదాయథాత
థ్యాత్, ఆయథాతథ్యాత్ ఆయథాతథ్యాభ్యాం ఆయథాతథ్యేభ్యః
ఆయథాతథ్యశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అర్థం, అర్థం అర్థౌ అర్థౌ అర్థ శబ్దః అ.
పు. ద్వి. ఏ. విస్లావయతి విస్లావయతః విస్లావయంతి విపూర్వక ప్రుజ్
ప్రుజ్ గతావిత్యస్మాజ్ఞిజన్తా త్వకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి

పరస్మై ప్ర. పురు. బ. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. అమాత్యానాం వ్యంజనం యేషాం తే అమాత్యవ్యంజనాః, వ్యంజనః వ్యంజనౌ వ్యంజనాః అమాత్యవ్యంజనశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. రాజ్ఞః, రాజ్ఞః రాజ్ఞోః రాజ్ఞాం రాజశబ్దః న. పు. ష. బ. దూషయితుం యోగ్యాః దూష్యాః, దూష్యః దూష్యౌ దూష్యాః దూష్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. శత్రురితి సంజ్ఞాయేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞతాః, సంజ్ఞతః సంజ్ఞతౌ సంజ్ఞతాః శత్రుసంజ్ఞతశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఏవం స్థితే యది కేచి దుద్ధవాదయః ప్రత్యాచక్షిరక్ తాన్పి త్యాహ. —

గుణానామితి. యే అమాత్యాః, గుణానాం సంధ్యాదీనాం, ఆయథాతథ్యాత్ ఆయథాతథ్యాత్ మనశ్చక్రమ్య ఆయథాతథం, ఆయథార్థం ఆయథాయోగ మితి యావత్. 'ఆయథార్థం తు ఆయథాతథ మి' త్యవ్యయే ష్వమరః. ఆయథార్థేఽవ్యయీభావః 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రా పదిక స్యే'తి హ్రస్వత్వం. తతో నన్యమాసే ఆయథాతథం తస్యభావః ఆయథాతథ్యం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యష్ప్రిత్యయః. 'ఆయథాతథ ఆయథాపురయోః పర్యాయేణే'తి వికల్పాన్నన్యూర్వపదవృద్ధిః. తస్మా దాయథా తథ్యా దయథాప్రయోగా దన్యకాలే ఆవ్యవ్య ప్రయోగాదిత్యర్థః. అర్థం ప్రయోజనం విష్ణావయంతి నిఘ్నంతి, కార్యహానిం కుర్వంతీత్యర్థః. అమాత్యానాం వ్యంజనం చిహ్నం యేషాం తే తథోక్తాః తద్వేషధారణ ఇత్యర్థః. 'అవర్జ్యోబహువ్రీహిర్వ్యధికరణోజన్మా ష్యత్తరపద' ఇతి వామనః. నస్తుతస్తు శత్రు రితి సంజ్ఞా యేషాం సంజాతా శత్రుసంజ్ఞతాః. శత్రవ ఏవ తే కూటమంత్రీణః రాజ్ఞాందూషయితు మర్హాః దూష్యాః గర్హాస్త్యాజ్యా ఇతి యావత్ 'కృత్యానాం కర్తరి వే'తి కర్తరి పక్షే. అత సోన్స్వీకృతం న ప్రతిరోద్ధవ్య మితి భావః.

అవ. శత్రువు నెదుర్కొని పోవలసినను సమయమువచ్చినప్పుడుగదా యందువేమొ? ఇది యేసమయమునుమీ యనుచున్నాడు. —

స్వశక్త్యుపచయే కేచి త్పరస్య వ్యసనే పరే,

యాన మాహు రుదాసీనం త్వా ముత్థాపయతి ద్వయమ్. ౧౭

టీ. కేచిత్ = కొందఱు పెద్దలు, స్వశక్త్యుపచయే = తనబలిమి మిగిలియున్నప్పుడు, యాన = జైత్రయాత్రను, ఆహుః = చెప్పుదురు, పరే = మఱికొందఱు పెద్దలు, పరస్య = శత్రువునికి, వ్యసనే = విపత్తికలిగి

నష్టాడు, యానం=దండయాత్రను, ఆహుః=చెప్పుదురు, ద్వయం= (ఈ) పక్షద్వయము, ఉదాసీనం=ఉద్యుక్తుడవుగాని, త్వాం=నిన్ను, ఉత్థాపయతి=పురిగొల్పుచున్నది.

తా. శత్రువులమీదికి దాడివెడలుట తనకు బలమతిశయించి యున్నప్పుడనికొందఱును, శత్రువు దుర్బలుడై యున్నప్పుడనికొందఱును చెప్పుదురు. ఇప్పుడా రెండును తటస్థించియున్నవి. ఇట్టి యదను మఱి యెన్నడును దొరకుట దుర్లభము కావున తప్పక దండయాత్రకు నన్నద్ధుడ వగు మని భావము.

శ స.—శక్తే రుపచయః శక్త్యుపచయః స్వస్య శక్త్యుపచయః స్వశక్త్యుపచయః తస్మిన్ స్వశక్త్యుపచయే, చయే చయయోః చయేషు స్వశక్త్యుపచయశబ్దః అ. పు. స. ఏ. కః, కః కౌ కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. చిత్ అన్య. పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. వ్యసనే, వ్యసనే వ్యసనయోః వ్యసనేషు వ్యసనశబ్దః అ. స. స. ఏ. పరః, పరః పరా పరే పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. యానం, యానం యానే యానాని యానశబ్దః అ. స. ద్వి. ఏ. ఆహ ఆహతుః ఆహుః బ్రూతో వ్యక్తాయాం వాచీత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర్వస్మై ప్ర. పురు. బ. ఉదాసీనం, ఉదాసీనం ఉదాసీనౌ ఉదాసీనౌ ఉదాసీనశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వాం, త్వాం యువాం వాం యుష్మాక్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్థాపయతి ఉత్థాపయతః ఉత్థాపయంతి ఉత్ పూర్వక స్థాగతి నివృత్తావిత్యస్మా జ్ఞిజంతాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ప. ప్ర. పురు. ఏ. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ.

నను యాతవ్యోఽపికాలే యాతవ్య ఇ త్యాశక్యాయమేవకాల ఇ త్యాహ.—

స్వేతి. కేచి ద్విధాః, స్వస్య శక్త్యుపచయే సామర్థ్యాశ్చ కేకే, యానం యాత్రా మాహుః, యథాహ కామందకః—‘ప్రాయే స తో వ్యసనే నిపుణాం యాతవ్య మి త్యేన సమామనంతి, తస్మై స పక్షో వ్యసనం హ్యనిత్యం త్నమస్తు సన్నభ్యుదితో నుయా యాది’తి. పరే వృద్ధాః, పరస్య శక్తోః వ్యసనే విపది ‘వ్యసనం విపది భ్రంశ’ ఇత్యమరః. యాన మాహుః, అత్రమనుః—‘తదా యాయా ద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థితే రిషా’ రితి. ద్వయముక్తపక్షద్వయం, కర్తృ, ఉదాసీన మనుద్యుంజానం,

‘ఈ దాస’ ఇతి శాసనాకార స్వేకారాదేశః. త్వా ముత్థాపయతి ప్రేరయతి, తమభ
యలాభా దీదృక్కాలో న కదాపి లభ్యత ఇ త్యర్థః.

అవ. ఇచట స్వబలాభివృద్ధిని జూపుచున్నాడు.—

లిలంఘయిషతో లోకా నలంఘ్యా నలఘీయసః,

యాదవాంభోనిధీః రుంధే వేలేవ భవతః క్షమా.

గౌ.

టీ. లోకాన్ = లోకములను, లిలంఘయిషతః = అతిక్రమింప
నిచ్చుచుంచుచున్నట్టియు, అలంఘ్యాన్ = అతిక్రమింప (దాట) శక్యము
గానట్టియు, అలఘీయసః = గొప్పవారగు, యాదవాంభోనిధీః = సము
ద్రములంబోలుయాదవులను, భవతః = నీయొక్క, క్షమా = ఓర్పు, వే
లేవ = చెలియలికట్టవలె, రుంధే = అడ్డగించుచున్నది.

తా. ఉప్పొంగుచున్న సముద్రములవలె లోకములమీదికి
దూకజూచుచు నితరులకు దాట నలవికాని వారలై మిగుల గొప్ప
వారగు నీయాదవులు సముద్రములు చెలియలికట్టనుంబోలె నీయో
ర్పును మీఱరాదని నిలచియుండిరేగాని యాయడ్డంకి వీడిన నింతకు
ముందే శత్రులోకము నెల్ల ముంచియుందురు.

శ. స. — లంఘయితు మిచ్ఛంతః లిలంఘయిషంతః తాన్
లిలంఘయిషతః, లిలంఘయిషంతం లిలంఘయిషంతౌ లిలంఘయిషతః
లిలంఘయిషచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. లోకాన్, లోకాన్ లోకం లోకా
లోకా లోకశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. లంఘితుం శక్యాః లంఘ్యాః న లం
ఘ్యాః అలంఘ్యాః తా అలంఘ్యాన్, అలంఘ్యం అలంఘ్యా అలం
ఘ్యా అలంఘ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అత్యంతం లఘవః లఘియాంసః
న లఘియాంసః అలఘీయాంసః తా అలఘీయసః, అలఘీయాం
సం అలఘీయాంసా అలఘీయసః అలఘీయశబ్దః స. పు. ద్వి. బ. అంభ
సాం నిధయః అంభోనిధయః యదోరపత్యానిపుమాంసః. యాదవాః
యాదవాః అంభోనిధయ ఇవ యాదవాంభోనిధయః తా యా...
ధీః, నిధిం నిధి నిధీ యాదవాంభోనిధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. రుంధే, రుంధే
రుంధా తే రుంధ తే రుధిర్ ఆవరణఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః క ర్తరి
వర్తమానేలటిఆత్మ ప్ర. పురు. ఏ. వేలా, వేలా వేలే వేలాః వేలాశబ్దః
ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. భవతః, భవతః భవతోః భవతాం భవ

చ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. క్షమా, క్షమా క్షమే క్షమాః క్షమాశ్చబ్దః
ఆ. స్త్రీ). ప్ర. ఏ.

అత్ర స్వశక్త్యుపచయం తావద్దర్శయతి. —

లిలంఘయిషతఇతి. లోకాన్ లంఘితు మిచ్ఛతో లిలంఘయిషతః, లంఘయతే
స్సన్నంతా ల్లట శ్శతరి శప్. అలంఘ్యాన్ స్వయం దుర్లంఘ్యాన్ కుతః అలఘీయ
సోఽతిగురూన్, అతఏవ యాదవాః ఆంభోనిధయ ఇ వేత్యుపమితసమాసః. వేలేవేతి
లింగాత్. తాన్ యాదవాంభోనిధీన్, భవతః క్షమా తితిషా, వేలేవ కూలమివ.
'వేలాకూలేఽపి వారిధే రి'తి శాశ్వతః. రుంధే ప్రతిరుణద్ధి అన్యథా ప్రాగేవ సర్వం
పంహరేయు రితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇదిగాక మఱియొక విశేషముకలదు. ఏమన నీకు పాటు
పడకుండఁ గనేజయము లభించునని చెప్పుచున్నాఁడు. —

విజయ స్త్వయి సేనాయాః సాక్షిమాత్రేఽపదిశ్యతామ్,

ఫలభాజి సమీక్ష్యోక్తే బుద్ధే ర్భోగ ఇ వాత్మని.

గీ

టీ. సేనాయాః=సైన్యముయొక్క, విజయః=జయము, సాక్షి
మాత్రే=ఉదాసీనుఁడవేయగు, ఫలభాజి=ఫలమునుబొందెడి, త్వయి=
నీయందు, సమీక్ష్యోక్తే=సాంఖ్యశాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడిన, ఆత్మని=
ఆత్మయందు (పురుషునియందు), బుద్ధే=మూలప్రకృతియొక్క మొదటి
వికారమగు మహత్తత్వముయొక్క, భోగః=సుఖదుఃఖముల యనుభవ
ముంబోలె, అపదిశ్యతాం=వ్యవహరింపఁబడుఁగాక.

తా. సాంఖ్యశాస్త్రమున ప్రకృతికర్తృత్వమును వహించి
సర్వమును జేయుచు అట్టి సర్వవిషయభోగములను నిర్లిప్తుఁడగు పురు
షునికి సంపాదించుచున్నది. కావున చేతనుఁడగు పురుషుఁ డుదాసీనుఁ
డయ్యును గర్తయే యగుచున్నాఁడని చెప్పఁబడియె. గాన సాంఖ్యుల
యాత్మయందు మహత్తత్వముయొక్క సుఖదుఃఖానుభవంబులుంబోలె
భృత్యుల జయాపజయములు రాజులవి యగుటంబట్టి నీవు సాక్షి
మాత్రముగా నుండినంతనే సేనలు సంపాదించిన జయము నీయం
దనాయాసముగా సమర్పింపఁబడును.

శ. స. — విజయః, విజయః విజయా విజయాః విజయశ్చబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. త్వయి, త్వయి యువయోః యుష్మాసు యుష్మచ్ఛబ్దః

ద. పు. స. ఏ. సేనాయాః, సేనాయాః సేనయోః సేనానాం సేనాశబ్దః
ఆ.సీ.ష.ఏ. సాక్షీద్రష్టా సాక్షీ సాక్ష్యేవ సాక్షిమాత్రం తస్మిన్ సాక్షి
మాత్రే, మాత్రే మాత్రయోః మాత్రేషు సాక్షిమాత్రశబ్దః అ.
స. స. ఏ. అపదిశ్యతాం, అపదిశ్యతాం అపదిశ్యేతాం అపదిశ్యంతాం
అపపూర్వకదిశ అతీసర్జనఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్మణ విధ్యాదా లోటి
ఆత్మనే ప్ర. పు. ఏ. ఫలం భజతీతి ఫలభాక్ తస్మిన్ ఫలభాజి, భాజ
భాజోః భాక్షు ఫలభాక్చబ్దః జ.పు.స.ఏ.సమీక్ష్యే ఉక్తః సమీక్ష్యోక్తః
తస్మిన్ సమీక్ష్యోక్తే, ఉక్తే ఉక్తయోః ఉక్తేషు సమీక్ష్యోక్తశబ్దః
అ. పు. స. ఏ. బుద్ధ్యాః, బుద్ధ్యాః బుద్ధేః బుద్ధ్యోః బుద్ధీనాం బుద్ధిశబ్దః
ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. భోగః, భోగః భోగౌ భోగాః భోగశబ్దః అ.పు.ప్ర.ఏ.ఇవ
అవ్య. ఆత్మని, ఆత్మని ఆత్మనోః ఆత్మసు ఆత్మశబ్దః న. పు. స. ఏ.

అభ్యుచ్చయ శ్చాయ మపరో య దక్షేశ్చేనైవ తే విజయలాభఇత్యాహ.—

విజయఇతి. సేనాయాః కర్త్ర్యా విజయః, సాక్షిమాత్రే ఉదాసీన ఏవ ఫల
భాజిత్వయి, సమీక్ష్యోక్తే సాంఖ్యోక్తే సాంఖ్యం సమీక్ష్య మితి త్రికాండీ, ఆత్మని
బుద్ధే ర్మహత్తత్వస్య మూలప్రకృతేః ప్రథమవికారస్య కర్త్ర్యాః భోగః సుఖదుఃఖా
నుభవఇవ, అపదిశ్యతాం వ్యవహీయతాం, భృత్యజయపరాజయయోః స్వామిగామి
త్వా దితి భావః. సాంఖ్యా అప్యాయాః—‘కర్తృవ భవ త్యుదాసీన’ ఇతి, సర్వ
ప్రత్యుపభోగం యస్తా త్పురుషస్య సాధయతి బుద్ధి రితిచ.

అవ. ఇక శత్రుని వ్యసనమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

హతే హిండింబరిపుణా రాజ్ఞ ద్వైమాతురే యధి,
చిరస్య మిత్రవ్యసనీ సుదమో దమఘోషజః.

౬౦

టీ. హిండింబరిపుణా=భీమునిచేత, ద్వైమాతురే=ఇద్దఱుతల్లుల
బిడ్డఁడగు, రాజ్ఞ=జరాసంధుఁడు, యధి=యుద్ధమున, హతే(సతి)=
చంపఁబడినవాఁడుకాఁగా, చిరస్య = చాలకాలమునకు, మిత్రవ్యసనీ=
మిత్రవినాశదుఃఖముగల, దమఘోషజః = శిశుపాలుఁడు, సుదమః=
సుకరముగా నణచఁదగినవాఁడగును.

తా. హిండింబసురుని బడిమార్చిన భీముఁడు తనమిత్రుఁడగు
జరాసంధుని సంహరించినాఁడు గావున మిత్రవియోగదుఃఖమున స్రుక్కి

యున్న యీశిశుపాలుఁ డిప్పు డేకాకియాటచేసుకరముగా గూల్పవచ్చు నని భావము.

శ. స.—హతే, హతే హతయోః హతేషు హతశబ్దః అ. స. స. ఏ. హిడింబస్య రిపుః హిడింబరిపుః తేన హిడింబరిపుణా, రిపుణా రిపు భ్యాం రిపుభిః హిడింబరిపుశబ్దః ఉ. పు. తృ. ఏ. రాజ్ఞి, రాజ్ఞి రాజని రాజ్ఞోః రాజసు రాజశబ్దః న. పు. స. ఏ. ద్వయో రాత్తో రపత్యం పుమాన్ ద్వైమాతురః తస్మిన్ ద్వైమాతురే, ద్వైమాతురే ద్వైమాతుర యోః ద్వైమాతురేషు ద్వైమాతురశబ్దః అ. పు. స. ఏ. యుధి, యుధి యుధోః యుత్సు యుచ్ఛబ్దః ధ. స్త్రీ. స. ఏ. చిరస్య అవ్య. మిత్రస్య వ్యసనం మిత్రవ్యసనం మిత్రవ్యసనమస్యా స్త్రీతి మిత్రవ్యసనీ, వ్యసనీ వ్యసనౌ వ్యసనినః మిత్రవ్యసనిశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, సుదమః సుదమా సుదమాః సుదమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దమఘోషాజ్ఞాతో దమఘోషజః, ఘోషజః ఘోషజౌ ఘోషజాః దమఘోషజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథ పరస్య వ్యసన మాహ.—

హతఇతి. హిడింబరిపుణా భీమేన, ద్వయో రాత్తో రపత్యం పుమాన్ ద్వై మాతురః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయా' ఇ త్యణ్ప్రిత్యయః. ఉకార శ్చాం తాదేహో రేఫపరః. తస్మిన్ రాజ్ఞి జరాసంధే సహి ద్వాభ్యాం సపత్నీభ్యా మర్థ శః ప్రసూతః జరానామ్నో పిశాచ్యా సంధిత శ్చే కథయంతి. యుధి హతే సతి చిరస్య చిరకాలేన, 'చీరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకా' ఇత్యవ్యయే ష్వమరః, మిత్రవ్యసనీ మిత్రభ్రంశవాన్, 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇ త్యమరః. దమఘోషాజ్ఞాతో దమఘోషజ శ్చైచ్చద్యః సుఖేన దమ్యత ఇతి సుదమః, ఏకాకి త్వా త్సుసాధ్య ఇత్యర్థః.

అవ. వైరిపరాక్రమమున నతిశయించి బలవంతుడై యుండి నను గూల్పఁదగిన శక్తి తన కేర్పడినప్పుడు మెలకువతో వానిని రాయిడిబెట్టి రేపి యెదురవలయు నని కామందక నీతిశాస్త్రమునఁ జెప్పినట్లు శూరులకు మొదటిపక్షమే యుక్తము. ఉన్నదిగదా యని చెప్పితిని గాని రెండవపక్ష మంతయుక్తము గాదను సభిప్రాయమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

నీతి రాపది యద్గమ్యః పరస్త న్మానినో హియే,

విధు ర్విధుం తుదస్యేవ పూర్ణ స్త స్యోత్సవాయ సః. ౬౧

టీ. పరః=శత్రువు, ఆపది=ఆపదలోనున్నప్పుడు, గమ్యః=ఎది రికొనిపోవఁదగినవాఁడు, ఇతి=ఇట్లుని, నీతిరితియత్=నీతియనుట యేది కలదో, తత్=అది, మానినః=శౌర్యాభిమానముగలవానికి, హియే=సిగ్గుకొఱకు (అగును). పూర్ణః=వృద్ధిబొందిన, సః=ఆ శత్రువు, తస్య=వానికి, విధుః=చంద్రుఁడు, విధుంతుదస్యేవ=రాహువునకుంబోలె, ఉత్సవాయ=వేడుకకొఱకు (అగును).

తా. శత్రువు చిక్కులలోబడి స్రుక్కి పోరనేరనియప్పుడు సుకరముగా గెలువవచ్చునని యెదిరి పోరాడఁబోవుటకన్న శూరులకు వేఱలజ్ఞాకరం బొండుగలదే? భళా! ఏమి నీతి! చాలు. చాలు. బలవంతుఁడగువాఁడు పరిపూర్ణ బలోపేతుఁడై వర్ధిల్లిన శత్రువును బరిమార్చఁ బడయుటయే మహోత్సాహముగా భావించును. రాహువు షోడశ కళాపూర్ణుఁ డై నరాకాసుధాకరునిగదా మ్రింగనుత్సహించును.

శ. స.—నీతిః, నీతిః నీతీ నీతయః నీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఆపది, ఆపది ఆపదోః ఆపత్సు ఆపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. యత్ అవ్య. గంతుం శక్యః గమ్యః, గమ్యః గమ్యా గమ్యాః గమ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరః, పరః పరా పరే పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. మానః అస్యా స్తీతిమానీ తస్య మానినః, మానినః మాని నోః మానినాం మానిశబ్దః న. పు. ష. ఏ. హియే హియే హీ భ్యాం హీభ్యః హీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. చ. ఏ. విధుః, విధుః విధూ విధవః విధుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. విధుంతుదతీతి విధుంతుదః తస్య విధుంతుద స్య, తుదస్య తుదయోః తుదానాం విధుంతుదశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. పూర్ణః, పూర్ణః పూర్ణౌ పూర్ణౌ పూర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఉత్సవాయ, ఉత్సవాయ ఉత్సవాభ్యాం ఉత్సవేభ్యః ఉత్సవశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

కష్ట శ్చాయంపక్షోఽభ్యుపేత్య వాదే నోక్తః వస్తుతస్తు శూరాణామగ్రిమపక్ష ఏవేష్టః, శాస్త్రసంవాదీచ. యథాహ కామందకః.—యదా తమ స్తం ప్రసభం

నిహంతుం పరాక్రమా - దూర్జిత మ ప్యమిత్రం, త దాభియాయా దహితాని కుర్వ
న్న పాయతః కర్మనపీడనా నీ' త్యభిప్రే త్యాహ. —

నీతిరితి. పరః శత్రు రాపది గమ్య ఇతి నీతి రితి య త్త దాపది గమనం మా
నినః శౌర్యాభిమానవతః, హియే, లజ్జాకరమిత్యర్థః. కింతు పూర్వః ఉపచితః స
శత్రుః తస్య మానినః, విధు శ్చంద్రః తంతుదతి హినస్తీతి విధుంతుదో రాహుః, 'విధ్వ
రుషోస్తుద' ఇతి ఖశ్చిత్యయే ముమాగమః. తస్యే వోత్సవాయ, అతో బలినా బల
వానేవ యాతవ్యః. బలినశ్చ పయమితి భావః.

అవ. అ ట్లయిన మున్ను జెప్పిన మనువాక్యమునకు విరోధము
వచ్చునేయని యోచించి చెప్పుచున్నాడు. —

అన్య దుచ్ఛంఖలం సత్వ మన్య చాస్త్రనియంత్రితమ్,
సామానాధికరణ్యం హి తేజః స్తిమిరయోః కుతః. ౬౦

టీ. ఉచ్ఛంఖలం = అడ్డపాటులేని, సత్వం = బలము, అన్యత్ =
వేతైనది, శాస్త్రనియంత్రితమ్ - శాస్త్ర = మన్వాదిశాస్త్రముచేతను,
నియంత్రితం = ఏర్పరుపబడిన, సత్వం = బలము, అన్యత్ = వేతైనది,
తేజ స్తిమిరయోః = వెలుతురునకును చీకటికిని, సామానాధికరణ్యం =
ఒక్కచోటనుండుట, కుతః = ఎక్కడిది?

తా. మగతనము మిగుల గలిగియున్నను బగతురనొక్కపెట్టున
గుట్టడచి మట్టుపటుపజాలు దిట్టతనమును, మనువుచెప్పిన ట్లాపదలఁ
జిక్కి స్రుక్కియున్న శత్రువుం గెలువబోలు బలిమియు, నొకటి తీవ్రమై
నిరపేక్షమును రెండవది తీవ్రముగాక శత్రువ్యసనమును నిరీక్షించునది
యు నగుటచేత పరస్పరవిలక్షణములును పరస్పరవిరుద్ధములునై యు
న్నవి. అవి వెలుతురు చీకటియు నొక్కచోట నుండనియట్లు కలిసి
యొక్కనియం దుండనేరవు. భిన్న శాస్త్రార్థము లగు విషయములను
గుఱించి శాస్త్రములకు పరస్పరవిరోధముండినను బాధకరముగాదని
తాత్పర్యము.

శ.స. — అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యాని అన్యశబ్దః అ.న.ప్ర.ఏ.
ఉద్గతం శ్చంఖలం యస్యతత్ ఉచ్ఛంఖలం, ఉచ్ఛంఖలం ఉచ్ఛంఖలే
ఉచ్ఛంఖలాని ఉచ్ఛంఖలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సత్వం, సత్వం సత్వే
సత్వాని సత్వశబ్దః అ.న.ప్ర.ఏ. అన్యత్, అన్యత్ అన్యే అన్యాని అన్యశబ్దః

అ. న. ప్ర. ఏ. శాస్త్రేణనియంత్రితం శాస్త్రనియంత్రితం, నియంత్రితం నియంత్రితే నియంత్రితాని శాస్త్రనియంత్రితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. సమానం అధికరణం యయోస్తే సమానాధికరణే తయోర్భావః సామానాధికరణ్యం, కరణ్యం కరణ్యే కరణ్యాని సామానాధికరణ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. హి అవ్య. తేజశ్చ తిమిరం చ తేజస్తిమిరే తయోః తేజస్తిమిరయోః, తిమిరే తిమిరయోః తిమిరేషు తేజస్తిమిరశబ్దః అ. న. ష. ద్వి. కుతః అవ్య.

తర్హి పూర్వోదాహృత మన్వాదిశాస్త్రవిరోధ స్సాన్య ది త్యాశం క్యాహ. —

అన్యదితి. ఉచ్ఛంఖల మనర్గళం, ప్రసహ్య పీడనక్షమమితియావత్. సత్త్వం బల మన్యత్, శాస్త్రేణ మన్వాదిశాస్త్రేణ నియంత్రిత ముదాహృతం పరస్య వ్యసనే కాతే నియమితం సత్త్వ మన్యత్, ఉత్కటా నుత్కటత్వలక్షణ వైలక్షణ్య మన్యశబ్దార్థః. తయో స్సాపేక్షత్వనిరపేక్షత్వాభ్యాం మిథో విరోధా నైకకాస్తార్థత్వం బంభవతీత్యర్థః. అత్ర దృష్టాంతమాహ — తేజస్తిమిరయోః సమాన మధికరణం యయోస్తే తయో ర్భావ స్సామానాధికరణ్యం ఏకాశ్రయత్వం కుతః నకుతశ్చిదిత్యర్థః. తయో స్సహవస్థానవిరోధా దితి భావః. తస్మా దుభయో రుదితానుదితహోమవద్భిన్నశాస్తార్థత్వా దితరేతరశాస్త్రవిరోధో న బాధక ఇతిభావః.

అవ. అట్లయేని మన మిప్పు డేమిజేయవలయు నన నిట్లనుచు న్నాడు. —

ఇంద్రప్రస్థగమ స్తావ త్కారి మా సంతు చేదయః,

ఆస్మాకదంతిసాన్ని ధ్యా ద్వామనీభూత భూరుహః.

౬౩

టీ. ఇంద్రప్రస్థగమః - ఇంద్రప్రస్థ = ఇంద్రప్రస్థపురమునకు, గమః = గమనము, మాకారితావత్ = చేయఁబడకపోవుఁగాక, కింతు = మఱియేమి యన, చేదయః = చేది దేశములు, ఆస్మాకదంతిసాన్ని ధ్యాత్ - ఆస్మాక = మన, దంతి = ఏనుఁగులయొక్క, సాన్ని ధ్యాత్ = సామీప్యమువలన, వామనీ భూత = పొట్టివైపోయిన, భూరుహః = చెట్లుగలవి, సంతు = అగుఁగాక.

తా. మనమిప్పు డింద్రప్రస్థపురంబునకుఁ బోవలదు. దండయాత్ర వెడలి చేది దేశములకే బోవుదము. మనయేనుంగు లచ్చటివృక్షాదులను చిందఱ వందఱజేయ నా దేశమందలి చెట్లన్నియు మ్రొళ్లై పోవు గాక.

శ. స.—ఇంద్రప్రస్థస్యగమః ఇంద్రప్రస్థగమః, గమః గమా గ
 మాః ఇంద్రప్రస్థగమశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తావత్ అవ్యయం. కారి
 కారిషాతాం కారిషత డుకృష్ణోకరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మ
 ణ్యాశిషిలుజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మా అవ్య. అస్తు స్తాత్ స్తాం సంతు
 అసభువీత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తర్యాశిషి లోటి పరస్మై ప్ర.
 పురు. బ. చేదీనాం నివాసోజనపదః చేదయః చేదిశబ్దః ఇ. పు. ని.
 ప్ర. బ. అస్మాకమిమే ఆస్మాకాః దంతౌ ఏమాంస్త ఇతి దంతినః
 ఆస్మాకాశ్చ తే దంతినశ్చ ఆస్మాకదంతినః సంనిధిరేవసాంనిధ్యం ఆస్మా
 కదంతినాం సాంనిధ్యం ఆస్మాకదంతినాన్నిధ్యం తస్మాత్ ఆస్మాకదంతి
 సాన్నిధ్యాత్, సాన్నిధ్యాత్ సాన్నిధ్యాభ్యాం సాన్నిధ్యేభ్యః ఆస్తాక
 దంతినాన్నిధ్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అవామనాః వామనాః సంపద్య
 మానాభూతాః వామనీభూతాః భువిరోహంతీతి భూరుహాః వామనీ
 భూతాః భూరుహాః ఏషు తే వామనీభూతభూరుహాః, రుక్ రుహా
 రుహాః వామనీభూత భూరుల్చబ్దః హ. పు. ప్ర. బ.

తర్హి నః కి మిదానీం కార్యమత ఆహ.—

ఇంద్రదేతి. ఇంద్రప్రస్థస్య పార్థనగరస్య, గమో గమనం. 'గృహాన్యదృనిశ్చి
 గమశ్చే' తి అప్ప్రత్యయః. మాకారితావ న్నక్రియతా మే వేత్యర్థః. 'యావత్తావ
 త్పరిచ్ఛేదేకార్తేన్నైవ మానేఽవధారణ' ఇతి విశ్వః. కృణుః కర్తృణి లుక్. 'మాజిలు
 జ్' ఇత్యాశీర్థే, 'న మాశ్చోగ' ఇత్యట్ప్రతిషేధః. కింతు చేదయః చేదిదేశాః అస్తా
 క మిమే ఆస్తాకాః. 'యుష్మదస్తదో రన్యతరస్యాం ఖిచ్చ' ఇతి వికల్పాదన్ప్రత్యయః.
 'తస్మి న్నణిచ, యుష్మాకాస్తాకావిత్యస్మాకాదేశః. సంనిధిరేవ సాన్నిధ్యం, స్వార్థే
 పృష్ఠాన్ప్రత్యయః. అస్తాకానాం దంతినాం సాన్నిధ్యాత్ వామనీభూతాః శాఖాభం
 గా త్పరీకృతాః, స్వల్పీభూతాః భూరుహా యేషాం తే తథోక్తా స్సంతు, చేదియాత్రై
 వక్రియతా మిత్యర్థః. సా చ ప్రస్తుతా ప్రస్తుతేన స్వకార్యణైవ గమ్యత ఇతిపర్యాయో
 క్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సం
 బంధాత్పర్యాయోక్త స్స ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్.

నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారా గా ఇవ వ్రజమ్,

ఉపరుంధంతు దాశార్హాః పురీం మాహిష్మతీం ద్విషః. ౬౪

టీ. దాశార్హాః = యాదవులు, నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారాః—
 నిరుద్ధ=అడ్డగింపబడిన, వీవధ=ధాన్యము మొదలగునవి లభించుట,

ఆసార=మిత్రబలము, ప్రసారా=తృణకాష్ఠాదులుగల చోట్లనుగలవారై,
(నిరుద్ధ=నిలుపబడిన, వీవధ=కావిశ్లయొక్క, ఆసారప్రసారాః=రాక
పోకలు గలవారై,) వ్రజం=పశువులసాలను, గాఇవ=ఆవులనుంబోలె,
మాహిష్మతీం=మాహిష్మతీయను, పురీం=నగరిని, ద్విషః=పగుతురను,
ఉపరుంధంతు=అరికట్టుదురుగాక.

తా. ఇదిగాక మనయాదవులందఱును పాలకావిళ్లు వగైరాల
రాకపోకలను నిలుపుదలచేసి ఆలమందలను పసులసాలలోగట్టిపెట్టినట్లు
ధాన్యములు తృణజలకాష్ఠములు మిత్రవర్గములను వారిదరికి జేరనీయ
కుండ నడ్డగింపుజేయుచు శత్రువులను మాహిష్మతీపురంబున ముట్ట
డింతురుగాక.

శ. స.—వీవధశ్చ ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ వీవధాసారప్రసారాః
వీ...రాః నిరుద్ధాః యై స్తే నిరు...రాః (ఆసారశ్చ ప్రసారశ్చ ఆసార
ప్రసారా వీవధానాం ఆసారప్రసారా వీ...రా నిరుద్ధా వీ...రా యై
స్తే నిరుద్ధవీవధాసారప్రసారాః) ప్రసారః, ప్రసారః ప్రసారా ప్రసారాః
నిరుద్ధ...సారశబ్దః అ.పు.ప్ర.బ. గాం, గాం గావౌ గాః గోశబ్దః ఓ.స్త్రీ.
ద్వి.బ. ఇవ అవ్య. వ్రజం, వ్రజం వ్రజౌ వ్రజాన్ వ్రజశబ్దః అ.పు.ద్వి.ప. ఉపరు
ణద్ధ ఉపన్ధాత్ ఉపరుంధామ్ ఉపరుంధంతు ఉపపూర్వకరుధిర్ ఆవరణ
ఇత్యస్తాద్ద్వికర్మకాద్ధాతోః కర్తరి విధ్యాదౌ లోటి పరస్మై ప్ర. పురు.
బ. దాశార్వాః, దాశార్వాః దాశార్వా దాశార్వాః దాశార్వాశబ్దః అ.పు.
ప్ర. బ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ప. మాహి
ష్మతీం, మాహిష్మతీం మాహిష్మత్యే మాహిష్మతీః మాహిష్మతీశబ్దః
ఈ.స్త్రీ.ద్వి.ప. ద్విషం, ద్విషం ద్విషౌ ద్విషః ద్విట్చబ్దః ప.పు.ద్వి.బ.

నిరుద్ధేతి.కించ దాశార్వా యాదవాః, వీవధో ధాన్యాదిప్రాప్తిః ఆసార సుహృ
ద్బలం, ప్రసార స్తృణకాష్ఠాదిప్రదేశః. 'ధాన్యాదే ర్వీవధః ప్రాప్తి రాసారస్తు సుహృ
ద్బలమ్, ప్రసార స్తృణకాష్ఠాదేః ప్రదేశ' ఇతి వైజయంతీ. తే నిరుద్ధాయై స్తే తథో
క్తాః, అన్యత్రనిరుద్ధా వీవధానాం పర్యాహారాపరనామ్నాం, స్కంధవాహ్యక్షీరాద్యా
హరణసాధనభారవిశేషాణాం, ఆసారప్రసారా ప్రవేశనిర్గమా యై స్తే తథోక్తాః 'వివ
ధోవీవధో భారః పర్యాహారాధ్వనోరపీతి హేమచంద్రః. వ్రజం గోష్ఠం. 'వ్రజ స్సౌ
ద్ధోకులం గోష్ఠం' ఇతి వైజయంతీ. గాఇవ మాహిష్మతీం పురీం, ద్విషో రిపూ, ఉప

కుంభంతు, ప్రజే గా ఇవ మాహిష్మత్యా మరీ నావృణ్యం త్వి త్యర్థః. 'దుహ్యోచ్చ
చంద్య ధీతి వచనాత్ ద్వికర్మకత్వం అత్రపురీవజావకథితం కర్మ, అన్య దీప్సితతమం
కర్మ.

అవ. అట్లేని ధర్మరాజు బ్రాహ్మణకేమి చేయఁదగు నన నుపేక్ష
యే యనుచున్నాఁడు.—

యజతాం పాండవస్వర్గ మవ త్వింద్ర స్తపత్వినః,

వయం హనామ ద్విషత స్సర్వ స్వాస్థ్యం సమీహ తే. ౬౫

టీ. పాండవః=ధర్మరాజు, యజతాం = యాగముచేయుగాక, ఇంద్రః=దేవేంద్రుఁడు, స్వర్గమ్=స్వర్గలోకమును, అవతు = పాలించు గాక, ఇనః=సూర్యుఁడు, తపతు=ప్రకాశించుగాక, వయం=మనము, ద్విషతః=శత్రువులను, హనామ=చంపుదము, తథాహి=అట్లేగదా, సర్వః=ప్రతివాఁడును, స్వాస్థ్యం=స్వప్రయోజనమును, సమీహ తే = చూచుకొనును.

తా. ధర్మరాజు యాగముజేసికొననిమ్ము. ఇంద్రుఁడు స్వర్గము నేలనిమ్ము. సూర్యుఁ డెండకాయనిమ్ము. మనము శిశుపాలుని సంహరిం తము. సమయము వచ్చినప్పుడు ప్రతివారును తమతమపనులను చేసి కొనుచుందురుగదా. ఇప్పుడు మనకు ధర్మరాజును ఇంద్రాదులతోబా టునాడే యని తాత్పర్యము.

శ. స.—యజతాం, యజేతాం యజంతాం యజదేవఘాజా సంగతికరణదానేషు ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి ఆత్మనే ప్ర. పురు. ఏ. పాండోరపత్యంపుమాన్ పాండవః, పాండవః పాండవౌ పాండవాః పాండవశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వర్గం, స్వర్గం స్వర్గా స్వర్గాన్ స్వర్గశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అవతు అవతాత్ అవతాం అవంతు అవరక్షణగతికాంత్యాదిషు ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇంద్రః, ఇంద్రః ఇంద్రౌ ఇంద్రాః ఇంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తపతు తపతాత్ తపతాం తపంతు తపసం తాపఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి పర ప్ర. పురు. ఏ. ఇనః, ఇనః ఇనౌ ఇనాః ఇనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అహం, అహం ఆవాం వయం అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. హనాని హనావ హనామ హనహింసా

గత్యోరిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి ప్రాప్తకాలే లోటి పర. ఉత్త. బ. ద్విషంతం, ద్విషంతం ద్విషంతౌ ద్విషతః ద్విషచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. సర్వః, సర్వః సర్వా సర్వే సర్వశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్వస్వార్థః స్వార్థః తం స్వార్థం, స్వార్థం స్వార్థౌ స్వార్థాన్ స్వార్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. సమీహతే సమీహతే సమీహంతే సంపూర్వక ఈహచేష్టాయా మిత్య స్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే లటి ఆత్మ ప్ర. పు. ఏ.

తర్హి పార్థ ప్రార్థనాయాః కా గతి రి త్యాశంక్య ఉపేక్షైవ గతి రి త్యాహ. —

యజతామితి. పాండవో యుధిష్ఠిరః, యజతాం యాగం కరోతు, ఇంద్ర స్స్విర్గ మవతు రక్షతు, ఇహః, అర్కః, తపతు ప్రకాశతాం, వయం ద్విషతః అరీక, హ నామ మారయామ, 'అడు తమస్యపి చే' త్యాడాగమః, సర్వత్ర ప్రాప్తకాలే లోట్. తథాహి — సర్వో జనః, స్వార్థం స్వప్రయోజనం, సమీహతే, అనుసంధతే, ఇంద్రా దివత్సమానయోగ త్తేమో నః పార్థ ఇత్యర్థః. అర్థాంతరన్యాసః.

ప్రాప్యతాం విద్యుతాం సంప త్సంపర్కా దర్కరోచిషామ్,

శస్త్రై ర్ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేదప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితైః.

౬౬

టీ. ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేదప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షితైః - ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, శిరచ్ఛేద=తలలు నఱకుటచేత, ప్రోచ్ఛలత్ = పైకెగ యుచున్న, శోణిత=నెత్తురుచేత, ఉక్షితైః=తడుపఁబడిన, శస్త్రైః= కత్తులచేత, అర్కరోచిషాం=సూర్యకిరణములయొక్క, సంపర్కత్ = సంబంధమువలన, విద్యుతాం = మెఱుపులయొక్క, సంపత్ = శోభ, ప్రాప్యతాం=పొందఁబడుఁగాక.

తా. ఇంతియకాక శత్రువులశిరస్సులను ఖండించుటచేత నెగ జమ్మిన రక్తధారలతో దడిసిన ఖడ్గములు వానిపై సూర్యకాంతలు ప్రసరింపఁగా మెఱుపుఁదీగలవలె మెఱయుగాక యని తాత్పర్యము.

శ. న. — ప్రాప్యతాం ప్రాప్యేతాం ప్రాప్యంతాం ప్రపూర్వక అష్టవ్యాప్తా విత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి విధ్యాదా లోటి ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. విద్యుతః, విద్యుతః విద్యుతోః విద్యుతాం విద్యుచ్ఛబ్దః త. స్త్రీ. ష. బ. సంపత్, సంపత్ సంపదా సంపదః సంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సంపర్కత్, సంపర్కత్ సంపర్కభ్యాం సంపర్కేభ్యః సంపర్క శబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అర్కస్య రోచీంషి అర్కరోచీంషి తేషాం

అర్కరోచిషాం, రోచిషః రోచిషోః రోచిషాం అర్కరోచిశ్శబ్దః స. న.
 ష. బ. శస్త్రేణ, శస్త్రేణ శస్త్రాభ్యాం శస్త్రైః శస్త్రశబ్దః అ. న. తృ. బ.
 ద్విషతాం సిరాంసి ద్విషచ్ఛిరాంసి ద్విషచ్ఛిరసాం ఛేదః ద్విషచ్ఛిర
 చ్చేదః ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేదేన ప్రోచ్ఛలత్ ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేదప్రోచ్ఛలత్
 ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేదప్రోచ్ఛలచ్చ తత్ శోణితం చ ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేదప్రోచ్ఛ
 లచ్ఛోణితం ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేదప్రోచ్ఛల చ్ఛోణితేన ఉక్షీతాని ద్విష
 చ్ఛిరచ్ఛేదప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షీతాని తైః ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేదప్రోచ్ఛల
 చ్ఛోణితోక్షీతైః, ఉక్షీతేన ఉక్షీతాభ్యాం ఉక్షీతైః ద్విషచ్ఛిరచ్ఛేద
 ప్రోచ్ఛలచ్ఛోణితోక్షీతశబ్దః అ. న. తృ. బ.

ప్రాప్యతామితి. కించ ద్విషతాం, శిరశ్చేదేన ప్రోచ్ఛలతా ఉద్గచ్ఛతా శోణితే
 నోక్షీతైః సిక్తైః శస్త్రై రర్కరోచిషాం, సంపర్కాత్, విద్యుతాం సంపల్లక్ష్మీః
 ప్రాప్యతామితి నిదర్శనాలంకారః.

ఇతి సంరంభిణో వాణీ ర్బల స్యాలేఖ్యదేవతాః,

సభాభిత్తి ప్రతిధ్వానై ర్భయా దన్వవదన్నివ.

౬౭

టీ. ఇతి=ఇట్లు, సంరంభిణః=ఆటోపముగల, బలస్య=బలరాముని
 యొక్క, వాణీః=పలుకులను, ఆలేఖ్యదేవతాః=చిత్తరువులుగావ్రా
 యబడిన దేవతలు, సభా=సభామంటపములోపలి, భిత్తి=గోడలయొక్క,
 ప్రతిధ్వానైః=మాటుమ్రోతల (నువంక) చేత, భయాత్=భయము
 వలన, అన్వవదన్నివ=మరల పలికినవియో యనునట్లున్నవి.

తా. ఇట్లు బలరాముడు మిగుల నాటోపముతో జెప్పుచుండఁ
 గా విని యూరకుండిన నేమో యనుభయమున నచ్చటి చిత్తరువుల
 యందు వ్రాయబడిన దేవతలు అవునవు నని యామాటలనే మరలఁ
 జెప్పుచుండిరోయనునట్లు సభామండపమునందలి గోడలు ప్రతిధ్వనిం
 చినవి యనితాత్పర్యము.

శ. స.—ఇతి అన్య. సంరంభోఽస్యాస్తీతి సంరంభీ తస్య సంరంభి
 ణః, సంరంభిణః సంరంభిణోః సంరంభిణాం సంరంభిశబ్దః న. పు. ష. ఏ. వా
 ణీం, వాణీం వాణ్యో వాణీః వాణీశబ్దః ఈకారాంతస్త్రీలింగః ద్వి. బ.
 బలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఆలేఖ్య దేవ
 తాః ఆలేఖ్య దేవతాః దేవతా, దేవతే దేవతాః ఆలేఖ్య దేవతాశబ్దః

ఆ.స్త్రీ.ప్ర.బ. సభాయాః భిత్తయః సభాభిత్తయః సభాభిత్తీనాం ప్రతి
ధానాః సభాభిత్తిప్రతిధానాః తైః సభాభిత్తిప్రతిధానైః, ధానేన
ధానాభ్యాంధానైః సభాభిత్తిప్రతిధానశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భయాత్,
భయాత్ భయాభ్యాం భయేభ్యః భయశబ్దః అ. న. పం. ఏ. అన్వవదత్
అన్వవదతాం అన్వవదన్ అనుపూర్వకవదవ్యక్తాయాంవాచీత్యస్మాత్స
కర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లజి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. ఇవ అవ్య.

ఇతీతి. ఇతి ఇత్థం సంరంభిః స్పంక్షుభితస్య, బలస్య బలభద్రస్య, వాణీః ఆలే
ఖ్యదేవతా శ్చిత్రలిఖితదేవతాః, సభాయా స్సదో గృహస్య, భిత్తీనాం ప్రతిధానైః
ప్రతిధ్వనివ్యాజేనేత్యర్థః. భయా దన్వవదన్న న్వమోదయన్నివ బలరామవచనమేవ సమ్య
గి త్యనువదంతీవేత్యుత్పేక్షా.

నిశమ్య తా శేషగవీ రభిధాతు మధోక్షజః,

శిష్యాయ బృహతాం పత్యుః ప్రస్తావ మదిశ దృశా. ౬౮

టీ. అధోక్షజః = కృష్ణమూర్తి, శేషగవీః = శేషావతారమగు
బలరామునిమాటలను, నిశమ్య = విని, బృహతాం పత్యుః = బృహస్పతి
యొక్క, శిష్యాయ = శిష్యుడగు నుద్ధవునికై, అభిధాతుం = చెప్పుటకొ
ఱకు, దృశా = కనుసెగచేత, ప్రస్తావం = అవకాశమును, అదిశత్ =
ఇచ్చెను.

తా. కృష్ణుడు శేషావతారుడగు బలరామునిమాటలు విని
బృహస్పతి శిష్యుడగు నుద్ధవుని నీ యభిప్రాయమును దెలియజేయు
మని కనుసెగజేసెను.

శ. స. — నిశమ్య, ల్యబంతమవ్య. తాం, తాం తే తాః తచ్ఛబ్దః
ద.స్త్రీ. ద్వి. బ. శేషస్య గావః శేషగవ్యః తాః శేషగవీః, గవీం గవ్యౌ
గవీః శేషగవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అభిధాతుం తుమున్ అక్షా
జ్ఞాతం అక్షజం అధఃకృతం అక్షజంయేనసః అధోక్షజః, అధోక్షజః అ
ధోక్షజౌ అధోక్షజాః అధోక్షజశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. శిష్యాయ, శిష్యా
య శిష్యాభ్యాం శిష్యేభ్యః శిష్యశబ్దః ఆ. పు. చ. ఏ. బృహతః, బృహ
తః బృహతోః బృహతాం బృహచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. పత్యుః, పత్యుః
పత్యోః పతీనాం పతిశబ్దః ఆ. పు. ష. ఏ. ప్రస్తావం, ప్రస్తావం ప్రస్తావౌ
ప్రస్తావాన్ ప్రస్తావశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అదిశత్ అదిశతాం అది

శన్ దిశ అతిసర్జనత్యస్మాత్సకర్మ కాద్ధాతోఃకర్తరి అనద్యతనభూతేలజి
ప్ర. పురు. ఏ. దృశా, దృశా దృగ్భ్యం దృగ్భిః దృక్చబ్దః శ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

నిశమ్యేతి. అధఃకృత మక్షజం ఇంద్రియజన్యజ్ఞానం యేన సః. అధోక్షజో హ
రిః, తాః శేషస్య శేషావతారస్య బలభద్రస్య, గాః వాచః, శేషగవీః 'గోరతద్ధి
తలు కీ'తి టచ్. టిత్వాత్ జీత్. నిశమ్య శ్రుత్వా, 'నిశమ్య తీతి శ్రవణే తథా నిశ
మయత్య పీ'తి భట్టమల్లః. తత్ర శ్యామతే రిదం రూపం. అన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్.
అతఏవ వామనః—నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దా ప్రకృతిభేదా వితి. బృహతాం వాచాం
పత్యుః బృహస్పతేః, శిష్యా యోద్ధవాయ, అభిధాతుం వక్తుం, దృశా దృక్స్యజ్ఞయా
కటాక్షవిక్షేపేణ, ప్రస్తావ మవసర మదిశత్, అతిసృష్టవాక్, 'ప్రస్తావ స్యాన్య దవ
సర' ఇ త్యమరః.

భారతీ మాహితభరా మ ధానుద్ధత ముద్ధవః,

తథ్యా ముతథ్యానుజవ జ్జగా దాగ్రే గదాగ్రజమ్.

౬౯

టీ. అధ=తరువాత, ఉద్ధవః=ఉద్ధవుడు, ఆహితభరాం-ఆహి
త=నింపబడిన, భరాం=అర్థగౌరవము గలిగినట్టియు, తథ్యాం=యథా
ర్థమైనట్టియు, భారతీం=వచనమును, అనుద్ధతం = గర్వములేకుండ,
గదాగ్రజం-అగ్రే=కృష్ణునిముందర, ఉతథ్యానుజవత్=బృహస్పతివలె,
జగాద=చెప్పెను.

తా. ఇట్లు కృష్ణుండు కనుసైగజేసి చెప్ప ననుజ్ఞయిచ్చిన యా
మీఁద నుద్ధవుడు బృహస్పతియుంబోలె యర్థగౌరవంబునుగలిగి యథా
ర్థంబు లగువాక్యంబులను వినయపూర్వకముగా నా శ్రీకృష్ణమూర్తి
యెదుటనే ఇట్లని చెప్పఁదొడఁగె.

శ. స.--భారతీం, భారతీం భారత్యే భారతీః భారతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ.
ద్వి. ఏ. ఆహితః భరః యస్యాంసా ఆహితభరా తాం ఆహితభరాం,
భరాం భరే భరాః ఆహితభరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అధ అవ్య.
అనుద్ధతం న ఉద్ధతం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా అనుద్ధతం
క్రియావిశేషణమవ్య. ఉద్ధవః, ఉద్ధవఃఉద్ధవౌ ఉద్ధవాః ఉద్ధవశబ్దః అ. పు.
ప్ర. ఏ. తథ్యాం, తథ్యాం తథ్యే తథ్యాః తథ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.
అనుసృత్యజాతః అనుజః ఉతథ్యస్యానుజః ఉతథ్యానుజః ఉతథ్యానుజేన
తుల్యం ఉతథ్యానుజవత్ వతిప్రత్యయాంతమవ్య. జగాద జగదతుః

జగదుః గదవ్యక్తాయాంవాచీత్యస్మాద్ద్వికర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి
పరస్మైప్ర. పురు. ఏ. అగ్రే, అగ్రే అగ్రయోః అగ్రేషు అగ్రశబ్దః అ. న.
స. ఏ. అగ్రే జాతః అగ్రజః గదస్య అగ్రజః గదాగ్రజః తం గదాగ్రజం,
గదాగ్రజం గదాగ్రజౌ గదాగ్రజౌ గదాగ్రజశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

భారతీమితి. అథ కృష్ణాభ్యనుజ్ఞానంతరం, ఉద్ధవః, ఆహితో భాలోఽర్థగౌర
వం యస్యాం తాం, తథ్యాం యథార్థాం, భారతీం వాచం, అనుద్ధత మగర్వితం యథా
తథా, గదో నామ కృష్ణ స్యావరజో యాదవవిశేషః. త స్యాగ్రజం, కృష్ణ మగ్రే పురత
ఇతి ప్రాగల్భ్యైక్తిః, ఉతథ్యస్య మహర్షే రనుజః బృహస్పతిః, 'ఉతథ్యావరజో జీవ'
ఇత్యమరశేషః. తద్వత్తేన తుల్యం జ గాద, 'తేన తుల్యంక్రియా చేన్వతి' రితి వత్ప్రత్యయః.
తద్దితగ తేయముపమా.

సంప్ర త్యసాంప్రతం వక్తు ముక్తే ముసలపాణినా,

నిర్ధారి తేఽర్థే లేఖ్యేన ఖ లూక్త్యా ఖలు వాచికమ్.

20

టీ. సంప్రతి=ఇపుడు, ముసలపాణినా = ముసలాయుధముచేత
నున్న బలరామునిచేత, ఉక్తేనతి=చెప్పబడియుండగా, వక్తుం=చెప్పు
టకు, అసాంప్రతం=తగదు. తథాహి=అది యట్లేగదా, లేఖ్యేన=పత్రి
కచేత, అర్థే=చెప్పవలయువిషయము, నిర్ధారి తేనతి=నిర్ణయింపబడి
యుండగా, వాచికం=నోటికబురు, ఖలూక్త్యా ఖలు=చెప్పనక్కఱలేదు
గదా.

తా. ముసలాయుధంబును చేతఁబూనిన మన బలభద్రుఁడు
చెప్పినతరువాత నింకొకరు చెప్పఁదగినది యేమియునులేదు. ఉత్తరము
వలననే సంగతులన్నియు దెలియుచుండఁగా నోటిమాటలు వేఱ చెప్ప
నక్కఱలేదు గదా.

శ. స.—సంప్రతి అవ్య. అసాంప్రతం అవ్య. వక్తుం తుము
న్నంతమ ఉక్తే, ఉక్తే ఉక్తయోః ఉక్తేషు ఉక్తశబ్దః అ. పు. స. ఏ.
ముసలః పాణౌ యస్యసః ముసలపాణిః తేన ముసలపాణినా, పాణినా
పాణిభ్యాం పాణిభిః ముసలపాణిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. నిర్ధారి తే, నిర్ధా
రి తే నిర్ధారితయోః నిర్ధారి తేషు నిర్ధారితశబ్దః అ. పు. స. ఏ. అర్థే,
అర్థే అర్థయోః అర్థేషు అర్థశబ్దః అ. పు. స. ఏ. లేఖ్యేన, లేఖ్యేన
లేఖ్యాభ్యాం లేఖ్యైః లేఖ్యశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఖలూక్త్యా క్త్యా

ప్రత్యయాంతమవ్య. ఖలు అవ్య. వాచికం, వాచికం వాచికే వాచికాని
వాచికశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

కిం జగా దే త్యత ఆహ. —

సంప్రతితి. సంప్రతి ముసలపాణినా బలభద్రదేణ, కేవలంశూరే శేతి చ ధ్వనిః. ఉ
క్తేసతి, వక్తు మసాంప్రత మయుక్తం, సాధూక్తత్వా దాభాసమాన యోగక్షేమ ప్రసం
గా దితి చ ధ్వనిః. సాంప్రతశబ్ద స్యాద్ధార్మత్వాత్, 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన' ఇత్య
మరః. తద్యోగే 'శకధృషే' త్యాదినా తుముక్. తథాహి — తేభ్యేన పత్త్రేణ ఆర్థే వాత
చ్యే, నిర్ధారితే నిర్ణీతేసతి, వాచికం వ్యాహృతార్థాం వాచం సందేశవచనమిత్యర్థః.
'సందేశవా గ్వాచికం స్యా ది' త్యమరః. 'వాచో వ్యాహృతార్థాయా మి'తి తక్. ఖ
లూక్త్వా ఖలు నవాచ్యం ఖల్విత్యర్థః. ఖలు రాద్యః, ప్రతిషేధే, అన్యో వాక్యాలంకారే.
'నిషేధ వాక్యాలంకార జిజ్ఞాసా నునయే ఖల్వి' త్యుభయత్రాప్యమరః. అలంఖల్వోః
ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్యతి క్త్వాప్రత్యయః. ఇహ 'నపాదాదా ఖల్వాదయ'
ఇతి నిషేధ స్యాద్వేజకాభిప్రాయత్వా న్న ఇర్థస్య ఖలుశబ్దస్య అనుద్వేజకత్వా న్న ఇ
దేవ పాదాదా ప్రయోగో న దూష్య తీ త్యనుసంధేయం. లిఖితార్థే వాచికమివ బలా
క్తే మదుక్తే రనవకాశ ఇతి వాక్యప్రతిబింబకరణాత్ స్పష్ట స్తావ ద్దృష్టాంతః. స్తుతి
వ్యాజేన నిందావగమా ద్వాజస్తుతిశ్చ. లక్షణం త్వగ్రే నిక్ష్యతే.

అట్లయిన నీ పూరకుండవలసినదియేనా? కాదనుచున్నాఁడు. —

తథాపి య స్మయ్యపి తే గురు రిత్యేవ గౌరవమ్,

తత్ప్రయోజకకర్తృత్వ ముపైతి మమ జల్పతః.

౭౦

టీ. తథాపి = అయినను, తే = నీకు, మయ్యపి = నాయందు సైత
ము, గురురిత్యేవ = గురువనియే, యత్ = ఏ, గౌరవం = ఆదరము
(కలదో), తత్ = అది, జల్పతః = మాటలాడుచున్న, మమ = నాకు,
ప్రయోజకకర్తృత్వం = ప్రేరకత్వమును, ఉపైతి = పొందుచున్నది.

తా. బలరాముఁడు సిద్ధాంతముజేసినను నాతనియందుంబోలె
నాయందును నీవు గురుఁడేయని చూపుచున్న యాదరమునను బురి
కొల్పుటంబట్టియు వేత్తలగువా రాదరపూర్వకముగా నడిగినప్పుడు
విశేషజ్ఞుఁడయ్యను వట్టి తెలియనివానివలె యూరకుండుట భావ్యము
గాదు గాన యించుక జెప్పబూనితి నని భావము.

శ. స. — తథా. అవ్య. అపి అవ్య. యత్, యత్ యేయాని య
చ్ఛబ్దః ద.న.ప్ర.ఏ.మయి, మయి ఆవయోః అస్మాసు అస్మచ్ఛబ్దః ద.పు.

స. ఏ. అపి అవ్య. తే, తవ తే యవయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మ
 చ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. గురుః, గురుః గురూ గురవః గురుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి
 అవ్య. ఏవ అవ్య. గురోర్భావః గౌరవం, గౌరవం గౌరవే గౌరవాణి గౌర
 వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ.
 ప్రయోజయతీతి ప్రయోజకః కరోతీతి కర్తా ప్రయోజకశ్చ సౌ కర్తాచ
 ప్రయోజకకర్తా ప్రయోజకకర్తుః భావః ప్రయోజకకర్తృత్వం తత్
 ప్రయోజక కర్తృత్వం, ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రయోజక కర్తృత్వే
 ప్రయోజకకర్తృత్వాని ప్రయోజకకర్తృత్వశబ్దః అ. న. ద్వి ఏ. ఉపైతి
 ఉపేతః ఉపయంతి ఉపపూర్వక ఇన్ గతా విత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి
 వర్తమానేలటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. మమ మే ఆవయోః నౌ
 అస్మాకం నః అస్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. జల్పతః, జల్పతః జల్పతోః
 జల్పతామ్ జల్పచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ.

తర్హి కిం తూష్ణింభూతేన భావ్యం నేత్యాహ. —

తథాపైతి. తథాపి బలేన నిర్ణీతేఽపి, తే తవ, మయ్యపి, బలభద్రఇవే త్యర్థః.
 గురు రి త్యేవ య ద్గౌరవం ఆదరః, తద్గౌరవం, జల్పతో జల్పనే ప్రయోజకకర్మణోమే,
 ప్రయోజకకర్తృత్వం ప్రేరకత్వ ముపైతి, అతో వత్స్యామి త్యర్థః. నహి పండితై స్సా
 దరం పృష్టస్య విశేషజ్ఞస్య అజ్ఞవ తూష్ణింభావో యుక్త ఇతి భావః.

బలరాముడే యావద్విషయములను విస్తరించి చెప్పినాడు నీ
 విప్పుడు చెప్పనలసినది యేమున్నది యందురని తలచి యదియంతయు
 వృథాప్రసంగమని మనమునందుంచుకొని పైకి కొనియాడుచు చెప్పు
 చున్నాడు. —

వర్ణైః కతిపయైరేవ గ్రథితస్య స్వరై రివ,

అనంతా వాఙ్మయ స్యాహో గేయ స్యేవ విచిత్రతా. ౭౨

టీ. కతిపయైరేవ = కొన్నియే (ఏబది) యగు, వర్ణైః = అక్షరము

లచేత, కతిపయైరేవ = కొన్నియే (ఏడు) యగు, స్వరైరివ = షడ్జాదిస్వర
 ములచేతనుంబోలె, గ్రథితస్య = కూర్పబడిన, వాఙ్మయస్య = శబ్దజాలము
 యొక్క, గేయస్యేవ = గానముయొక్కయుంబోలె, విచిత్రతా = అవాం
 తరభేదము, అనంతా = ముగింపులేనిది.

బహ్వాపి స్వేచ్ఛయా కామం ప్రతీర్ణ మభిధీయతే,
అనుజ్ఞితార్థసంబంధః ప్రబంధో దురుదాహరః.

23

టీ. స్వేచ్ఛయా=తమబుద్ధికొలఁదిని, ప్రకీర్ణం=యుక్తియుక్తము కానిది, బహ్వాపి = ఎంతయధికమైనను, కామం=ఇచ్చకువచ్చినట్లు, అభిధీయతే=చెప్పఁబడును, (కింతు=కాని,) అనుజ్ఞితార్థసంబంధః- అనుజ్ఞిత = విడువఁబడని, అర్థసంబంధః = చెప్పవలసినవిషయముల కూడికకలిగిన, ప్రబంధః=సందర్భము, దురుదాహరః=చెప్పటకష్టము.

తా. యుక్తియుక్త మగునా? కాదా? యనువివేచన మక్కఱ లేకుండ మదిఁ దోచినయట్లును నోటికి వచ్చినట్లును నెంతయేని మాటాడవచ్చు గాని సంగతులను జక్కఁగా బోధించుచు సందర్భానుకూలముగ జెప్పట మిగుల దుష్కరమైనది. ఇందువలన బలరాముఁడుమాత్రము యుక్తముగనే చెప్పెనని స్తుతియును, అయుక్తము జెప్పెనని నిందయునుంగూడ స్ఫురించుచున్నది.

శ.స.—బహు, బహు బహునీ బహూని బహుశబ్దః ఉ.న.ప్ర.ఏ. స్వస్య ఇచ్ఛా స్వేచ్ఛ తయా స్వేచ్ఛయా, స్వేచ్ఛయా స్వేచ్ఛాభ్యాం స్వేచ్ఛాభిః స్వేచ్ఛాశబ్దః ఆ.స్త్రీ.ప్ర.ఏ. కామం అవ్య. ప్రకీర్ణం, ప్రకీర్ణం ప్రకీర్ణే ప్రకీర్ణాని ప్రకీర్ణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అభిధీయతే అభిధీయేతే అభిధీయంతే అభిపూర్వకడుధాఞ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి వర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పురు. ఏ. అర్థస్యసంబంధః అర్థసంబంధః అనుజ్ఞితః అర్థసంబంధః యస్మిన్ సః అనుజ్ఞితార్థసంబంధః, సంబంధః సంబంధౌ సంబంధాః అనుజ్ఞితార్థసంబంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రబంధః, ప్రబంధః ప్రబంధౌ ప్రబంధాః ప్రబంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దురుదాహరం శక్యః దురుదాహరః, దురుదాహరః దురుదాహరౌ దురుదాహరాః దురుదాహరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

బహ్వాపి. స్వేచ్ఛయా స్వప్రతిభానుసారేణ, ప్రకీర్ణ మసంగతం, బహ్వాపి కామం యథేష్టం, అభిధీయతే కింతు అనుజ్ఞితః అర్థసంబంధః (అవ్యక్త) పదార్థసంగతిః, యస్మిన్ సః, ప్రబంధః సందర్భః దురుదాహరః దుర్వచః, హరతేః ఖల్పిత్యయః. రామేణతు సంగత మేవోక్త మితి స్తుతిః. అసంగత ముక్త మితి నిందా చ గమ్యతే.

మ్రదీయసీ మపి ఘనా మనల్పగుణకల్పితామ్,
విస్తారయంతి కుశలా శ్చిత్రతాం వాచం పటీమివ. 28

టీ. కుశలాః = నేర్పరులగు మాటకారులు, మ్రదీయసీమపి = మిగుల మృదువైనదియయ్యును, ఘనాం=అర్థగౌరవము గలిగినదియు (దట్టనైనదియు), అనల్పగుణకల్పితాం = కొఱతలేని శ్లేషాదులగు కావ్యగుణములతోఁ గూర్పబడినదియు (మంచిదారములతో నేయబడినదియు), చిత్రతాం=శబ్దవైచిత్రికలదియు(రంగులు కలదియు)నగు, వాచం=వాక్కును, పటీమివ=బట్టనుంబోలె, విస్తారయంతి=విస్తరింతురు.

తా. నేతకాండ్రు సన్నని మంచిమంచినూలుపోగులతో మిగుల మెత్తదనము గలిగి యరిటాకువలె దట్టనైన రంగులు రంగులబట్టలు వేయునట్లు మాటకారులు మృదువు లగువర్ణములును విశేషార్థమును గలిగి శ్లేషయమకము మున్నగుగుణములతో నొప్పుచు శబ్దవైచిత్ర్యము గల వచనములు పెక్కులు చెప్పనేర్తురని తాత్పర్యము.

శ. స.—అత్యంతం మృద్వీ మ్రదీయసీ తాం మ్రదీయసీం, మ్రదీయసీం మ్రదీయస్యా మ్రదీయసీః మ్రదీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. ఘనాం, ఘనాం ఘనే ఘనాః ఘనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనల్పాశ్చ తే గుణాశ్చ అనల్పగుణాః అనల్పగుణైః కల్పితా అనల్పగుణకల్పితా తాం అనల్పగుణకల్పితాం, కల్పితాం కల్పితే కల్పితాః అనల్పగుణకల్పితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. విస్తారయతి విస్తారయతః విస్తారయంతి విపూర్వకస్తవాఞ్ ఆచ్ఛాదనఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. కుశలః, కుశలః కుశలౌ కుశలాః కుశలశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. చిత్రతాం, చిత్రతాం చిత్రే చిత్రాః చిత్రతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః వాచ్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. పటీం, పటీం పట్యా పటీః పటీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య.

మ్రదీయసీమితి. కుశలా వక్తారః, మ్రదీయసీ మతిసుకుమారాక్షరాం, శ్లక్షితరాంచ తథాపి ఘనా మర్థగుర్వీం, అన్యత్ర సాంద్రాం, కదళీదళకల్పామిత్యర్థః. అనల్పైః బహుభిర్గుణైః శ్లేషాదిభిస్తంతుభిశ్చ, కల్పితాం రచితాం సూతాంచ, చిత్రతాం శబ్దాదిచిత్రాంచిత్రరూపాంచ వాచం పటీం శాటీమివ, విస్తారయంతి ప్రసారయంతి, రామ

వాగ ప్యేవం విధౌ వేతి స్తుతిః, రామవాక్తు నైవం విధేతి నిందాచ గమ్యతే. అత్ర శ్లేష
స్య శుద్ధవిషయా సంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతా
ప్రకృతశ్లేషోఽయ మి త్యలంకారసర్వస్వకారః. ఏవం చ పూర్ణోపమాయా నిర్విష
యత్వ ప్రసంగా శ్లేష ప్రతిభోత్థాపి తేయ ముపమైవే త్యన్యే.

అవ. ఇంక నుద్ధవుఁడు తనసిద్ధాంతమును జెప్పఁగడంగి స్వాహం
కారము దొరంగఁద్రోయుచు కృష్ణు నెదురుమొగ మగునట్లు చేసికొను
చున్నాఁడు. —

విశేషవిదుష శాస్త్రం య త్తవో ద్ద్రాహ్యతే పురః,
హేతుః పరిచయస్థైర్యే వక్తు గుణనికై వ సా.

271

టీ. విశేషవిదుషః=విశేషజ్ఞుఁడనగు, తవ=నీయొక్క, పురః =
ముందర, శాస్త్రం=నీతిశాస్త్రము, ఉద్ద్రాహ్యత ఇతియత్=ఉపన్యసించఁ
బడుచున్నది యనుట యేదికలదో, సా=అది, వక్తుః=ఉపన్యసించువాని
యొక్క, పరిచయస్థైర్యే=అభ్యాసము దృఢపడుటయందు, హేతుః=
కారణమగు, గుణనికై వ=మరల వర్ణించుటయే.

తా. విశేషజ్ఞుఁడ వగు నీయంతవానియెదుట నీతిశాస్త్రము ను
పన్యసించుట తాను జదువుకొన్నది మఱచిపోకుండ మరలమరల వర్ణిం
చుకొనుటయేగాని పాండిత్యప్రకటనము గాదు.

శ. స.—విశేషంవేత్తీతి విశేషవిద్వాన్ తస్య విశేషవిదుషః,
విదుషః విదుషోః విదుషామ్ విశేషవిద్వచ్ఛబ్దః స. పు. ష. ఏ. శాన్య
తే అనేనేతి శాస్త్రం, శాస్త్రం శాస్త్రే శాస్త్రాణి శాస్త్రశబ్దః అ. న.
ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. తవ, తవ తే
యువయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఉద్ద్రాహ్య
తే ఉద్ద్రాహ్యేతే ఉద్ద్రాహ్యం తే ఉత్పూర్వకగ్రహణపాదాన ఇత్యస్మా
ణ్ణిజంతాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణివర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పు. ఏ. పురః
అవ్య. హేతుః, హేతుః హేతూ హేతవః హేతుశబ్దః ఉ. స్త్రీ. ప్ర.
స్థిరస్యభావః స్థైర్యం పరిచయస్థైర్యం పరిచయస్థైర్యం తస్మిన్ పరిచ
యస్థైర్యే, స్థైర్యే స్థైర్యయోః స్థైర్యేషు పరిచయస్థైర్యశబ్దః అ. స. స. ఏ.

వక్తుః, వక్తుః వక్త్రోః నక్త్రాణాం వక్తుశబ్దః బు.పు.ష.ఏ. గుణనికా,
గుణనికా గుణనికే గుణనికాః గుణనికాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ
అవ్య. సా, సా తే తాః తచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

ఆ ధోర్ధవ స్వసిద్ధాంతం వర్ణయిష్యేన్ స్తుత్యా గర్వం పరిహరన్ హరి
మభిముఖీకరోతి.—

విశేషేతి. విశేషం విద్వాన్, తస్య విశేషవిదూషః విశేషజ్ఞస్య, గతిగమ్యాది
పాఠా ద్వివేచితీయాసమాసః, తవ పురోఽగ్రే, శాస్త్రం నీతిశాస్త్రం, ఉద్గ్రాహ్యతే
ఉపన్యస్యత ఇతీయత్, 'ఉద్గ్రాహితముపన్యస్త మి'తి వై జయంతి. సా తమద్గ్రహణ
మిత్యర్థః. విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీలింగత్వం. వక్తు రుద్గ్రాహయితుః, పరిచయ
స్థైర్యే అభ్యాసదార్థ్యే, హేతు ర్గుణనికా, ఆమ్రేడన మామ్నాన మేవేతి యావత్. న
తు వై గుప్య ప్రకటన మితి భావః. గుణ ఆమ్రేడనే చారాదికాత్ 'జ్ఞానశ్రాంత్యోయుచ్'
ఇతియుచ్. తత స్సంజ్ఞాయాంకన్. 'ప్రత్యయస్థా త్కాత్పర్వస్యే' తీకారః.

అవ. ఇపుడు స్వాభిప్రాయ ముపన్యసించుచున్నాఁడు.—

ప్రజ్ఞోత్సాహ వత స్వామి యతే తాధాతు మాత్మని,
తౌ హి మూల ముదేష్యంత్యా జిగీషో రాత్మసంపదః.

2౬

టీ. అతః=ఇందువలన, స్వామి=ప్రభువు, ప్రజ్ఞోత్సాహ=మం
త్రశక్తిని (ఆలోచనము) ఉత్సాహశక్తిని (ధైర్యాదిసంపద), ఆత్మని =
తనయందు, ఆధాతుం= సంపాదించుకొనుటకు, యతేత = ప్రయత్న
ముజేయవలయును, హి=ఏకారణమువల్ల, తౌ=ఆమంత్రోత్సాహశక్తులు,
ఉదేష్యంత్యాః = వృద్ధిబౌందబోవుచున్న, జిగీషోః = జయశీలుని,
ఆత్మసంపదః=తనసంపదకు (ప్రభుశక్తికి), మూలం=కారణమో.

తా. జయముబౌందఁగోరినవాఁడు తనసంపద (ప్రభుశక్తి) యభి
వృద్ధి నొందుటకు మూలకారణ మగుటవలన నుత్సాహశక్తియు నట్లే
మంత్రశక్తియు రెండును గలిగియుండఁజను. బలరాముఁడు చెప్పినట్లు
కేవలోత్సాహశక్తిమాత్ర ముండినఁ జాలదని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రజ్ఞాచ ఉత్సాహశ్చ ప్రజ్ఞోత్సాహౌ తౌ ప్రజ్ఞోత్సా
హౌ ఉత్సాహం, ఉత్సాహం ఉత్సాహౌ ఉత్సాహాన్ ప్రజ్ఞోత్సాహశబ్దః
అ.పు.ద్వి.ఏ. అతః తసిలంతమవ్య.స్వం అస్యాస్తీతి స్వామి, స్వామి స్వా

మినౌ స్వామినః స్వామిశబ్దః న.పు.ప్ర.ఏ. యతేత యతే యాతాం
 యతేరన్ యతీప్రయత్న ఇత్యస్మాదకర్మకాదాతోః కర్తరి విధ్యాదాలిజి
 ఆత్మ. ప్ర.పు.ఏ. ఆధాతుం తుమున్నంతమవ్య. ఆత్మని, ఆత్మని ఆత్మనోః
 ఆత్మసు ఆత్మశబ్దః న. పు. స. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్చబ్దః ద.పు.ప్ర.ద్వి.
 హి అవ్య. మూలం, మూలం మూలే మూలని మూలశబ్దః అ.న.ప్ర.ఏ.
 ఉదేష్యంత్యాః, ఉదేష్యంత్యాః ఉదేష్యంత్యోః ఉదేష్యంతీనాం ఉదే
 ష్యంతీశబ్దః ఈ.స్త్రీ.ష.ఏ. జేతుమిచ్చుః జిగీషుః తస్య జిగీషోః, జిగీషోః
 జిగీషోః జిగీషూణాం జిగీషుశబ్దః ఉ. పు.ష.ఏ. ఆత్మనః సంపత్ ఆత్మ
 సంపత్ తస్యాః ఆత్మసంపదః, ఆత్మసంపదః ఆత్మసంపదోః ఆత్మసంపదాం
 ఆత్మసంపచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ.

సంప్రతి స్వమత ముపన్యస్యతి.—

ప్రజ్ఞేతి. అతోఽస్మా త్కారణాత్, స్వ మ స్వాస్తీతి స్వామి ప్రభుః,
 'స్వామి నైశ్వర్య' ఇతి నిపాతః. ప్రజ్ఞోత్సాహా మంత్రోత్సాహశక్తి. ఆత్మని స్వ
 స్మిక్, ఆధాతుం సంపాదయితుం, యతేత, స్వయముభయశక్తిమాన్ భవేదిత్యర్థః.
 కుతః హి యస్యాత్కారణాత్ తౌప్రజ్ఞోత్సాహా, ఉదేష్యంత్యాః వర్తన్యంత్యాః,
 జిగీషోః. ఆత్మనస్సంపదః, ప్రభుశక్తే ర్ములం నిదానం. అత్ర ఉత్సాహగ్రహణం
 దృష్టాంతార్థం. యథోత్సాహ స్తథా మంత్రోఽపి గ్రాహ్యః. న తు కేవలోత్సాహ
 ఇతి బలభద్రపక్షాపవాదః.

అవ. ఉత్సాహమువలె ప్రజ్ఞయు నుండవలయునని జెప్పి దానికి
 ప్రయోజనమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

సోపధానాం ధియం ధీరాః స్థేయసీం కల్వయంతి యే,
 తత్రా నిశం నిషణ్ణా స్తే జానతే జాతు న శ్రమమ్.

22

టీ. ధీరాః=బుద్ధిమంతులు, సోపధానాం = విశేషవిశిష్టమును
 (యుక్తియుక్తమైన) (తలగడతో గూడికొనినదియు), స్థేయసీం=చంచల
 ముకానిదియును (గట్టిదియు) నగు, ధియం=బుద్ధిని, కల్వయంతి=మం
 చముగాఁ జేసికొనుచున్నారో, తే=వారు, తత్ర = ఆబుద్ధియనుమంచ
 మున, అనిశం=ఎల్ల వేళలను, నిషణ్ణాః=విశ్రమించినవారలై, జాతు=ఒక
 ప్పాడును, శ్రమం=అలచటను, నజానతే=ఎఱుఁగరు.

తా. ఎల్లప్పుడును పరువును దిండునుఁ గలిగి గట్టిగా నున్న మంచముమీఁద విశ్రమించుచు నిశ్చింతముగా నున్న పురుషునికి యేశ్రమయునుఁ దోచని యట్లే యుక్తియుక్తమై చంచలము గాని బుద్ధి నాశ్రయించి ప్రజ్ఞావంతుఁ డగువానికి కష్టములు గలుగ వని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఉపధానేనసహవర్తత ఇతి సోపధానా తాం సోపధానాం, సోపధానాం సోపధానే సోపధానాః సోపధానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం, ధియం ధియా ధియః ధీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ధియం రాంతీతి ధీరాః, ధీరః ధీరా ధీరాః ధీరశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం స్థిరా స్థేయసీ తాం స్థేయసీం, స్థేయసీం స్థేయస్యా స్థేయసీః స్థేయసీశబ్దః ద్వి. ఏ. ఖట్వాం కుర్వంతి ఖట్వయంతి ఖట్వయతి ఖట్వయతః ఖట్వయంతి ఖట్వాశబ్దాత్తత్కరోతీత్యనేనకుర్వంతీత్యర్థకణిజంతా త్స కర్మకాధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. తత్ర త్రలంతమవ్య. అనిశం అవ్య. నిషణ్ణః, నిషణ్ణః నిషణ్ణౌః నిషణ్ణాః నిషణ్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. జానీతే జానాతే జానతే జ్ఞా అవ బోధన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పు. బ. జాతు అవ్య. న అవ్య. శ్రమం, శ్రమం శ్రమా శ్రమాన్ శ్రమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ.

ఉత్సాహప త్ప్రజ్ఞాపి గ్రాహ్యే త్యుక్తం తస్యాః ప్రయోజనమాహ.—

సోపధానామితి. యే ధీరాః ధీమంతః, సోపధానాం సవిశేషాం, యుక్తియుక్తామిత్యర్థః. అన్యత్ర, సగేందుకాం, సోపబర్హామిత్యర్థః, 'ఉపధానం విశేషే స్యాద్గేందుకే ప్రణయేఽపి చేతి విశ్వః. స్థేయసీం స్థిరతరాం, అచపలాం ద్రధీయసీంచ, స్థిరశబ్దాదీయసుని. 'ప్రియస్థి రే' త్యాదినా స్థాదేశః. ధియం ఖట్వయంతి, ఖట్వాం పర్యంకం కుర్వం త్యాశ్రయతీత్యర్థః. 'శయనం మంచ పర్యంక పల్యంకాః ఖట్వయాసమా' ఇ త్యమరః. 'తత్కరోతి తదాచప్త' ఇతి ణిచ్. తే ధీరాః, తత్ర ఖట్వాయాం, అనిశం అశ్రాంతం, నిషణ్ణాః విశ్రాంతా స్సంతః, జాతు కదాచిదపి, శ్రమం ఖేదం, నజానతే నవిదంతి. 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం. ధీపూర్వక ఏ వోత్సాహః సేవ్యో న తు కేవల ఇతి సర్వధా ధీరాశ్రయణీయేత్యర్థః. అత్ర ధియా మారోప్యమాణాయాః ఖట్వాయాః ప్రకృతశ్రమాపనోదనరూపోపకార

పర్యంతతయా పరిణామా త్పరిణామాలంకారః. 'ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్యే పరిణామ' ఇతి లక్షణాత్.

అవ. ఇతః ప్రజ్ఞకును నయ్యది లేమికిని గల తారతమ్యమును రెండుశ్లోకములలో తెలియజేయుచున్నాఁడు.—

స్పృశంతి శరవ తీక్షా స్తోక మంత ర్విశంతిచ,
బహుస్పృశాపి స్థూలేన స్థీయతే బహిరశ్మవత్. ౭౮

టీ. తీక్షాః=చుఱుకైనవారు, శరవత్=బాణమట్లు, స్తోకం=కొంచెమే, స్పృశంతి = తాఁకుదురు, అంతః=(కార్యముయొక్కయు, కాయముయొక్కయు) నడిమిచోటునకు, విశంతి=చొరఁబడుదురు. బహుస్పృశాపి=అంతట వ్యాపించువాఁడయినను, స్థూలేన=బుద్ధి లేనివానిచేత (లావై నదానిచేత), అశ్మవత్ = జంత్రపుఱాయియట్లు, బహిరేవ=వెలుపలనే, స్థీయతే=ఉండుట.

తా. వాఁడి యైనబాణ మించుకంత తగిలియు శరీరములోనికి తీవ్రముగాఁ బోయి చొరఁబాటునట్లు చుఱుకైన బుద్ధిగలవాఁడు కొలఁది ప్రమాసముననే గొప్పకార్యమును సాధింపఁగలుగును. పెద్దజంత్రపుఱాయి శరీరమంతటనుం దాఁకియు లోపలకు చొరలేనియట్లు మంద బుద్ధి గలవాఁ డెంతకష్టబడినను గార్యమును సాధింపనేరఁడని భావము.

శ. స.—స్పృశతి స్పృశతః స్పృశంతి స్పృశసంస్పర్శన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. శరేణ తుల్యం శరవత్ వతిప్రత్యయాంతమవ్య. తీక్షాః, తీక్షః తీక్షా తీక్షాః తీక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్తోకం, స్తోకం స్తోకే స్తోకాని స్తోకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అంతః అవ్య. విశతి విశతః విశంతి విశప్రవేశనఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పు. బ. చ. అవ్య. బహుస్పృశతీతి బహుస్పృక్ తేన బహుస్పృశా, స్పృశా స్పృగ్భ్యం స్పృగ్భిః బహుస్పృక్భ్యః శ. పు. తృ. ఏ. అపి అవ్య. స్థూలేన, స్థూలేన స్థూలాభ్యాం స్థూలైః స్థూలశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. స్థీయతే స్థీయేతే స్థీయంతే స్థాగతినివృత్తా విత్యస్తాదకర్మకాద్ధాతోః భావేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. బహిః అవ్యయము. అశ్మనాతుల్యం అశ్మవత్ మవతిప్రత్యయాంతమవ్య.

అథ ప్రజ్ఞాప్రజ్ఞయోః ద్వాభ్యాం వైషమ్యమాహ. —

స్పృశంతీతి. తీక్షణః నిశితప్రజ్ఞాః శరవత్ శరణ తుల్యం, స్తోకమల్పమేన, స్పృశంతి అంతః కార్యస్య కాయస్య చాంతరం, విశంతి చ అల్పాయాసేన బహు కార్యం సాధయంతీత్యర్థః. బహుస్పృశా వ్యాతినాపి, స్థూలేన మందేన బృహతాచ, కార్యస్య అశ్మనా యంత్రోపలేన తుల్య మశ్మవత్, 'తేన తుల్యం క్రియాచే ద్వతః' బహిరేవకార్యస్య కాయస్యచేతి భావః, స్థీయతే స్థితిః క్రియతే, మూఢో హ్యల్పస్య హేతోర్బహు ప్రయసిష్యన్ మాషకగ్రహణాయ శిఖిశిఖినకఇవ పరిహాసాస్పృశం భవ తీతిభావః. తద్ధితగ తేయ ముపమా.

ఆరభంతేఽల్ప మే వాఙ్మాః కామం వ్యగ్రా భవంతి చ,
మహారంభాః కృతధియ స్తిష్ఠంతి చ నిరాకులాః.

౭౯

టీ. అఙ్మాః=మందబుద్ధులు, తుచ్ఛమేవ = నీచమైనవనినే, ఆర భంతే=మొదలుపెట్టుదురు. కామం=మిక్కిలి, వ్యగ్రాశ్చ=తొట్రు పడువారును, భవంతి=అగుదురు. కృతధియః = తీర్చినబుద్ధి గలవారు, మహారంభాః=గొప్పగొప్పపనుల నారంభించెడువార అగుదురు. నిరా కులాశ్చ=తొట్రుపాటులేనివారునై, తిష్ఠంతి=నిలువబడుదురు.

తా. మందమతు లత్యల్పకార్యములను మొదలుపెట్టుటయే గాక మిగుల తొట్రుపాటుజెంది తుద కది నెగ్గించుకొననేరదు. బుద్ధి మంతులు గొప్పగొప్ప పనులఁ జేయఁబూనియు నించుకంతయు తొట్రు పాటులేక నిలువబడి కొనసాగించుకొననేర్తురు.

శ. స.—ఆరభతే ఆరభతే ఆరభంతే అజ్ఞాత్వకరభరాభస్య ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. అల్పం, అల్పం అల్పే అల్పాని అల్పశబ్దః అ.న.ద్వి.ఏ. ఏన అవ్య. నజానంతీత్యఙ్మాః, అఙ్మాః అఙ్మో అఙ్మాః అఙ్మశబ్దః అ.పు.ప్ర. బ. కామం అవ్య. వ్యగ్రః, వ్యగ్రః వ్యగ్రౌ వ్యగ్రాః వ్యగ్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. భవతి భవతః భవంతి భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. చ అవ్య. మహాన్ ఆరంభః ఏమాంతే మహారంభాః, ఆరంభః ఆరంభా ఆరంభాః మహారంభశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కృతా ధీః యై స్తే కృతధియః, ధీః ధియా ధియః కృతధీశబ్దః ఈ. పు. ప్ర. బ.

తిష్ఠతి తిష్ఠతః తిష్ఠంతి స్థాగతి నివృత్తా విత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః
కర్తరి నర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. చ అవ్య. నిర్గతం ఆకులం
యేభ్యస్తే నిరాకులాః, ఆకులః ఆకుతా ఆకులాః నిరాకులశబ్దః అ.
పు. ప్ర. బ.

ఆరభంత ఇతి. కించ, అజ్ఞాః మందబుద్ధయః, అల్పం తుచ్ఛమేవ కార్యం, ఆర
భంతే ఉపక్రమంతే, కామ మత్యంతం, వ్యగ్రా స్వరీతాశ్చ, భవంతి, న చ పారం
గచ్ఛంతితి భావః. కృతధియః శిషీతబుద్ధయస్తు, మహారంభాః మహోద్యోగా భవం
తి, నిరాకులాః అవ్యగ్రాశ్చ తిష్ఠంతి పారం గచ్ఛంతితిభావః.

అవ. ఇంకఁ బ్రజ్ఞావంతుఁడును ప్రమాద పడునని చెప్పు
చున్నాఁడు. —

ఉపాయ మాస్థిత స్యాపి నశ్యంత్యర్థాః ప్రమాద్యతః,
హంతి నోపశయస్థోఽపి శయాళు మృగయు మృగాన్. ౧౦

టీ. ఉపాయం=ఉపాయమును, ఆస్థితస్యాఽపి=అపలంబించిన
వాఁడయినను, ప్రమాద్యతః=ప్రమాదపడువానియొక్క, అర్థాః=
ప్రయోజనములు, నశ్యంతి =చెడిపోవును. తథాహి=అదియట్లే,
శయాళుః=నిద్దురపోతగు, మృగయుః=వేటకాఁడు, ఉపశయస్థోఽపి
=మాటున నున్నవాఁడయ్యను, మృగాన్=మృగములను, నహంతి =
చంపలేడు.

తా. తొట్రుపాటులేక యుపాయముగా పనిచేయనమకట్టియు
ప్రమాద పడుచుండెడివాని కార్యములు తుదనెగ్గక చెడిపోవును.
వేటకాఁడు నిద్దురపోతైనయడల వలయొగ్గి తానుదాగుట కేర్పఱచు
కున్నపల్లము (మాటు)న నుండియు మృగములను జంపలేడుగదా.

శ. స. — ఉపాయం, ఉపాయం ఉపాయా ఉపాయాన్ ఉపాయ
శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆస్థితస్య, ఆస్థితస్య ఆస్థితయోః ఆస్థితానాం ఆస్థితశబ్దః
అ. పు. ష. ఏ. అపి అవ్య. నశ్యతి నశ్యతః నశ్యంతి ణశఅదర్శన ఇత్యస్తాత్సకర్
కాద్ధాతోః కర్తరి నర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. బ. అర్థః, అర్థః అర్థా
అర్థాః అర్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ప్రమాద్యతః, ప్రమాద్యతః ప్రమాద్యతోః
ప్రమాద్యతాం ప్రమాద్యచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. హంతి హతః ఘ్నంతి

హానహింసాగత్యో రిత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి నర్తమానే
 లటి పర. ప్ర. పురు. బ. న అవ్యయము. ఉపశయే తిష్ఠతీత్యుపశయ
 స్థః, స్థః స్థా స్థాః ఉపశయస్థశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. శేతే
 ఇతి శయాళుః, శయాళుః శయాళూ శయాళవః శయాళుశబ్దః ఉ. పు.
 ప్ర. ఏ. మృగాన్ యాతీతి మృగయుః, మృగయుః మృగయూ మృగ
 యువః మృగయుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. మృగం, మృగం మృగౌ
 మృగాన్ మృగశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ.

అథ ప్రజ్ఞావానపి ప్రమాద్య తీ త్యాహ. —

ఉ సాయమితి. ఉపాయ మాస్థితస్య ప్రాప్తస్యాపి, ఉపాయేనైవ కార్యం
 సాధయతోఽపీత్యర్థః. కిముత వ్యగ్ర స్యేతి భావః. ప్రమాద్యతః అనవధానస్య, 'ప్ర
 మాదోఽనవధాన తే'త్యమరః. అర్థాః ప్రయోజనాని, నశ్యంతి, తథాపి శయాళు
 ర్నిద్రాళుః, 'ఆళుచిశీజోగ్రహణాదాళుచ్' మృగాన్ యాతీతి మృగయు ర్వాప్యశః,
 'మృగయ్యాదయశ్చే'త్యాణాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతః. 'వ్యాధౌ' మృగనధా
 జీవో మృగయు ర్లుబ్ధకశ్చ స' ఇత్యమరః. ఉపశేరతేఽస్మిన్ని త్యుపశయః మృగమార్గ
 స్థాయినో వ్యాధ స్యాత్మగుప్తిస్థానం గర్తవిశేషః. 'ఏరజి' త్యచ్ఛ్రుత్యయః తద్ర
 తిష్ఠతీ త్యుపశయస్థోఽపి మృగా న్నహంతి, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనియాపోఽ
 ర్థాంతరన్యాసః.

అవ. ఇట్లు ప్రజ్ఞయత్యావశ్యకమని చెప్పి యింక నుత్సాహము
 యొక్క యక్కఱను జెప్పుచున్నాఁడు. —

ఉ దేతు మత్యజ స్నీహం రాజసు ద్వాదశ స్వపి,

జిగీషు రేకో దినకృదాదిత్యే ప్షివ కల్పతే.

౮౦

టీ. జిగీషుః = జయింప నిచ్చగించువాఁడు, ఏకః = ఒక్కఁడే,
 వ్యాదశసు = పన్నిద్దఱగు, రాజసు = రాజులలోనను, ద్వాదశసు = ఆది
 త్యేషు = పన్నిద్దఱు సూర్యులలోను, దినకృదివ = పగలింటిదొరయుం
 యోలె, ఈహం = ఉత్సాహ (శక్తి)మును, అత్యజః = విడువకయే, ఉ దే
 యం = అభ్యుదయము బొందుటకు, కల్పతే = సమర్థుఁడగును.

తా. జయముగోరి జయింపఁబోవువాఁడు (జిగీషువు) నిరుద్యోగి
 యొక ఉత్సాహసంపన్నుఁడై మెలఁగినచో దినకరుండు ద్వాదశాది
 త్యులయందునుంబోలె ద్వాదశ రాజమండలమునం దత్యంతప్రాభవము

గలిగి మెఱయుచుఁ గులోద్దీపకుండగును. ఉత్సాహశక్తియే ప్రభు
శక్తికి మూలమని తాత్పర్యము.

ద్వాదశరాజ మండల మనగా.—

1. ఉదాసీనుఁడు.—మండలమునకు వెలుపల నుపద్రష్టగా నున్న
వాఁడు. ఇతఁడు మిగుల బలవంతుఁడు.
2. మధ్యముఁడు.—తగవరుల కుభయులకును సముఁదై చూచువాఁడు.
వారుభయులు నేకమైనప్పు డనుగ్రహము జూపుటకును వే
తైనపు డణచుటకునుఁ జాలినవాఁడు.
3. శత్రుమిత్రమిత్రుఁడు.—ఇతఁడు కయ్యమున కెదుర్కొనఁబడిన
వాని మిత్రునికి మిత్రుఁడుగాన జిగీషునకు శత్రువు.
4. మిత్రమిత్రుఁడు.—తనకు తోడ్పడెనవానికిఁ దోడ్పడువాఁడు కాఁబట్టి
జిగీషునకు నమిత్రుఁడగును.
5. శత్రుమిత్రుఁడు.—శత్రువునకు తోడ్పడునుగాన జిగీషునకుశత్రువు.
6. మిత్రుఁడు.—శత్రువున కావలిదేశపువాఁడు గనుక జిగీషునకు
మిత్రుఁ డయ్యెను.
7. శత్రువు.—ఇప్పుడు కయ్యమున కెదుర్కొనఁబడినవాఁడు ప్రక్క
దేశపువాఁడు. ఇందు కడపటియైదుగురును జిగీషునియెదురఁ
బడి పోరువారు.
8. జిగీషువు.—కయ్యమున కెదుర్కొన్నవాఁడు.
9. పార్శ్వగ్రాహుఁడు.—ఇతఁడు జిగీషుని వెనుక ప్రక్కదేశపువాఁడును
ఇప్పుడు తనతోపాటు జయము గోరివచ్చువాఁడునుఁ గాన
శత్రుప్రాయుఁడు.
10. ఆక్రందుఁడు.—పైవాని వెనుకప్రక్కవాఁడు. మిత్రప్రాయుఁడు.
11. పార్శ్వగ్రాహుసారుఁడు.—ఇతఁడు పార్శ్వగ్రాహుని మిత్రుఁడుగాన విజి
గీషునకు విరోధిప్రాయుఁడు.

12. ఆక్రందాసారుడు.—ఇతఁ డాక్రందుని మిత్రుఁడుగాన జిగీషునకును మిత్రుఁడగును.

కడపటినలుగురును జిగీషుని వెనుకనుండి పోరు నల్పువారు.

ద్వాదశాదిత్యులు:—

1. ఇంద్రుడు. 2. ధాత. 3. పర్జన్యుడు. 4. త్వష్ట. 5. పూ ఘుడు. 6. అర్యముడు. 7. భగుడు. 8. వివస్వంతుడు. 9. విష్ణువు. 10. అంశుమంతుడు. 11. వరుణుడు. 12. మిత్రుడు.

ఇంద్రుఁ బ్రతిదినము నుదయించుసూర్యుఁడు దివాకరుఁ డనఁ బడును.

శ. స.—ఉదేతుం తుమున్నంతమవ్య. అత్యజ్ఞ, అత్యజ్ఞ అత్యజంతౌ అత్యజస్తః అత్యజచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఈహం, ఈహం ఈహే ఈహః ఈహశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రాజ్ఞి, రాజ్ఞి రాజని రాజ్ఞోః రాజసు రాజశబ్దః న. పు. స. ఏ. ద్వాభ్యాం అధికాః దశద్వాదశ (ద్వా చ దశ చ ద్వాదశ) తేషు ద్వాదశసు ద్వాదశ ద్వాదశభిః ద్వా దశభ్యః ౨ ద్వాదశానాం ద్వాదశసు ద్వాదశశబ్దః న. పు. నిత్య బ. స. బ. అపి అవ్య. జేతుమిచ్ఛః జిగీషుః, జిగీషుః జిగీషూ జిగీషవః జిగీ షుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః అ. పు. ని. ప్ర. ఏ. దినం కరోతీతి దినకృత్, దినకృత్ దినకృతౌ దినకృతః దినకృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. ఆదిత్యే, ఆదిత్యే ఆదిత్యయోః ఆదిత్యేషు ఆదిత్యశబ్దః అ. పు. స. బ. ఇవ అవ్య. కల్పతే కల్పే తే కల్పంతే కృపూసామర్థ్య ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

ఏవం ప్రజ్ఞాయా ఆనశ్యకత్వ ముక్తం. అథోత్సాహ స్యావశ్యకత్వ మాహ.—

ఉదేతుమితి. జేతు మిచ్ఛ ర్జిగీషుః ఏక ఏవ, ద్వాదశస్వపి, రాజసు మధ్యే, ద్వాదశస్వాదిత్యేషు, దినకృ ద్దినకరణే వ్యాప్రియమాణః, ఆదిత్యః స ఇవ ఈహం ఉ త్సాహ మత్యజ్ఞ ఉద్యుఞ్జాన ఏవ, న తు నిరుద్యోగ ఇతి భాషః. ఉదేతుం కల్పతే ఉదయా య ప్రభవతి ఉత్సాహశక్తి రేవ ప్రభుశక్తే యూల మి త్యర్థః. ‘నానాలింగ త్వా దృతూనాం నానాసూర్యత్వ’ మితి శ్రుతేః. ప్రతిమాస మాదిత్యభేదా ద్ద్వాద

శత్వం, తచ్చైకస్యైవ ద్వాదశాత్మత్వం. 'ద్వాదశాత్మా దివాకర' ఇ త్యభిధానాత్, తే చార్యమాదయః పురాణోక్తా ద్రష్టవ్యాః, రాజానస్తు 'అరి ర్మిత్త్ర మరే ర్మిత్త్రం మిత్త్రమిత్త్ర మతఃపరం, అథాపిమిత్త్రమిత్త్రంచ విజిగీషాః పురస్సరాః' పంచేతి శేషః 'పార్ష్ణి గ్రహస్తతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయో శ్చైవ విజిగీషాస్తు పృథతః' పార్ష్ణి గ్రహసార ఆక్రందాసారశ్చేత్యర్థః అత్ర చత్వార ఇతి శేషః ఏవం చ నవ భవంతి, విజిగీషా ర్దశమః. 'అరేశ్చ విజిగీషేశ్చ మధ్యమౌ భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సహతయోః సమర్థోవ్యస్తయోర్వధే. మండలాద్భూ రేతేషా మువాసీనో బలాధిక' ఇతి. మధ్యమౌసీనాభ్యాం సహ ద్వాదశ వేదితవ్యాః పూర్ణోపమా.

అన. ఎనుబదియవశ్లోకమున రాజు ప్రమాద పడరాదని చెప్పబడినది. దానిక్రమమును జెప్పుచున్నాడు.—

బుద్ధిశస్త్రః ప్రకృత్యంగో ఘనసంవృతికంచుకః,

చారేక్షణో దూతముఖః పురుషః కోఽపి పార్థివః.

౨౨

టీ. బుద్ధిశస్త్రః=బుద్ధియే ఆయుధముగాఁ గలవాఁడును, ప్రకృత్యంగః=స్వామి అమాత్యుఁడు మున్నగు రాజ్యాంగములే అవయవములుగాఁ గల వాఁడును, ఘనసంవృతికంచుకః - ఘన=అభేద్యమైన, సంవృతి=మంత్రగోపనమే, కంచుకః=కవచముగాఁ గలవాఁడును, చారేక్షణః - చార=గూఢచారులే, ఈక్షణః=కన్నులుగాఁ గలవాఁడును, దూతముఖః - దూత=దూతయే, ముఖః=ముఖముగాఁ గలవాఁడును నగు, పార్థివః=రాజు, కోఽపి పురుషః=మఱియొక పురుషుఁడే (లోకవిలక్షణమైనవాఁడు).

తా. బుద్ధి యనుశస్త్రంబు నమోఘంబుగాఁ బ్రసరింపజేయుచు స్వామి (విచక్షణగల యాజమాన్యము) అమాత్యుఁడు (మంత్రీ) సుహృత్తు, కోశము, రాష్ట్రము, దుర్గము, బలము (సైన్యము) అను నీ రాజ్యాంగంబులు శరీరంబుగా వైకల్య మించుకంతయు లేక యితరుల కు భేదింపరాని మంత్రగోపనము (ఆలోచన బయల్పడమి) కవచంబుగా రాజ్యభేదము బొందక వేగువాండ్రు కన్నులుగా స్వపరమండలవృత్తాంతంబు లెల్లం గాంచుచు దూత యనుముఖంబున సంధి, విగ్రహము మున్నగు కార్యములయందు వలయుసంభాషణములు గావించు

కొనుచు, డగురీతిని రాజ్యపరిపాలన చేయురాజు లోకోత్తరుం డగు పురుషుండు గాని సామాన్యుండు గాడు. అట్లు ప్రవర్తించనిపక్షమున నాత్మహాని యగునని తాత్పర్యము.

శ. స.—బుద్ధిరేవ శస్త్రం యస్యసః బుద్ధిశస్త్రః, శస్త్రః శస్త్రా శస్త్రాః బుద్ధిశస్త్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రకృతయవవ అంగాని యస్యసః ప్రకృత్యంగః, అంగః అంగౌ అంగాః ప్రకృత్యంగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఘనాచసాసంవృతిశ్చ ఘనసంవృతిః ఘనసంవృతిరేవ కంచుకో యస్యసః ఘనసంవృతికంచుకః, కంచుకః కంచుకౌ కంచుకాః ఘనసంవృతి కంచుకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చార ఏన ఈక్షణా యస్యసః చారేక్షణః, ఈక్షణః ఈక్షణౌ ఈక్షణాః చారేక్షణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దూత ఏవముఖం యస్యసః దూతముఖః, ముఖః ముఖౌ ముఖాః దూతముఖశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పురుషః, పురుషః పురుషౌ పురుషాః పురుషశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కః, కః కౌ కే కింశబ్దః మ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. పార్థివః, పార్థివః పార్థివౌ పార్థివాః పార్థివశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ఉపాయమాస్థితస్యేత్యత్రరాజ్ఞానప్రమాద్యమిత్యుక్తం. అప్రమాదప్రకారమాహ.

బుద్ధితి. బుద్ధిరేవ శస్త్రం యస్య సః బుద్ధిశస్త్రః, అమోఘపాతత్వా త్తస్యా ఇతి భావః. ప్రకృతయః స్వామ్యమాత్యాదిరాజ్యాంగాని, 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః' ఇత్యమరః. తా ఏవాంగాని గాత్రాణి యస్యసః ప్రకృత్యంగః, తద్వైకల్యాద్రాజ్యాం వైకల్యా దితి భావః. ఘనా దుర్భేదా, సంవృతి ర్మంత్రగుప్తిరేవ, కంచుకః కవచో యస్య స తథోక్తః, మంత్రభేదే రాజ్యభేదా దితి భావః. చరతీతి చరః, పచాద్యన్. స ఏవ చారో గూఢపురుషః ప్రజ్ఞాదిత్వా తస్మిన్ భేదేన్ప్రేత్యయః. 'చారత్వ గూఢపురుష' ఇ త్యమరః. స ఏవేక్షణం చక్షు ర్యస్య సః చారేక్షణః, అన్యథా స్వపరమం డలవృత్తాంతాదర్శనా దంగస్యేవ పదేపదే వినిపాతా దితి భావః. దూతఏన ముఖం వా గ్యస్య స దూతముఖః. 'స్యా త్సందేశహారో దూత' ఇ త్యమరః. అన్యథా మాకస్యేవ వాగ్వ్యవహారాసిద్ధౌ తత్సాధ్యసంధ్యాదికార్యప్రతిబంధస్సాస్య దితి భావః. ఏవంఘాతపార్థివః కోఽపి పురుషః, అన్య ఏ వాయం లోకవిలక్షణః పుమా ని త్యర్థః. ఆతో రాజ్ఞా సర్వథా బుద్ధ్యాదిసంపన్నేన భవితవ్యం. ఏతదే వాప్రమత్తత్వం, అన్యథా స్వరూపహాని స్సాస్య దితి భావః. అత్ర కోఽపీతి రాజ్ఞో లోకసంబంధేఽప్యసంబంధోక్త్యైతద్రూపాతిశయోక్తిః. సా చ బుద్ధిశస్త్ర ఇత్యాదిరూపకనిర్వ్యాఙ్గీతి తేన సహం గాంగీభావేన సంకరః.

అవ. “ చతుర్థోపాయసాధ్యే ” యచశ్చైకము మొదలిడి ట్రాత్రమే జూపవలయు నని చెప్పినదానికి ప్రత్యుత్తరము చెప్పు చున్నాడు. —

తేజః క్షమా వా నైకాంతః కాలజ్ఞస్య మహీపతేః,
నైక మోజః ప్రసాదో వా రసభావ విదః కవేః.

౮౩

టీ. కాలజ్ఞస్య = సమయమెఱింగిన, మహీపతేః = భూపాలునకు, తేజః = ట్రాత్రమే యనియేని, క్షమావా = క్షమయేయనియేని, ఏకాంతః = నియమము, న = లేదు. తథాహి = అదియట్లే, రసభావవిదః శృంగార ము మున్నగురసములను నిర్వేదము మున్నగుభావములను నెఱింగిన, కవేః = కవికి, ఏకం = ఒక్క, ఓజః = ఓజోగుణము (సమాసబాహుళ్యాదులు గలిగిన ప్రౌఢరచనము) గాని, ఏకః = ఒక్క, ప్రసాదః = ప్రసాదగుణము (సుకరమైనరచనము) గాని, న = (ఆశ్రయింపవలసినదిగా) లేదు.

తా. ఏ యేసమయమం దేయేకార్యములఁ జేయవలయునదియు బాగుగా నెఱింగినరాజులకు ట్రాత్రధర్మమునే యవలంబింపవలయు నని గాని శాంతియే బూనవలయు నని గాని యొకనియమము లేక సమయోచితముగా నుభయంబు నాశ్రయింపందగు. శృంగారాది రసములను జక్కఁగా గ్రహించి కవిత్యము జెప్పువాఁడు తత్తద్రసాను గుణంబుగ నొక్కొక్కచోట పెద్దపెద్దసమాసములతో ప్రౌఢంబుగను వేటొక్కచోట చిన్నచిన్న మృదుపదంబులతో సుకుమారంబుగను రచింపఁదగును గాని కేవల ప్రౌఢబంధము గాని కేవల సుకుమార బంధము గాని యెల్లచోట్ల గ్రహింపరాదుగదా.

శ. న. — తేజః, తేజః తేజసీ తేజాంసి తేజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. క్షమా, క్షమా క్షమే క్షమాః క్షమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. న అవ్య. ఏకాంతః, ఏకాంతః ఏకాంతౌ ఏకాంతాః ఏకాంతశబ్దః ఆ. పు. ప్ర. ఏ. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః తస్య కాలజ్ఞస్య, కాలజ్ఞస్య కాలజ్ఞయోః కాలజ్ఞానాం కాలజ్ఞశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. మహ్యః పతిః మహీపతిః తస్య మహీపతేః, మహీపతేః మహీపత్యోః మహీపతీనాం మహీపతి శబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. న అవ్య. ఏకం ఏకశబ్దః అ. న. ని. ప్ర. ఏ.

ఓజః, ఓజః ఓజసీ ఓజాంసి ఓజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. ప్రసాదః, ప్రసాదః
 ప్రసాదౌ ప్రసాదాః ప్రసాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. రసాశ్చ
 భావాశ్చ రసభావాః రసభావాన్ వేత్తితి రసభావవిత్ తస్య రసభావ
 విదః, విదః విదోః విదాం రసభావవిచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. కవేః, కవేః
 కవోః కవీనామ్ కవిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.

చతుర్థోపాయసాధ్య ఇ త్యాదినా యత్ ఊత్త్రమేవ కర్తవ్య మిత్యుక్తం త
 త్రోత్తరమాహ.—

తేజఃఇతి. కాలం జానాతీతి కాలజ్ఞః, ఆ స్యాయం కాల ఇతి విచక్షణ ఇత్యర్థః. 'అ
 తోనుపసర్గేక' ఇతి ప్రత్యయః. న 'త్విగుప ధే' త్యాదినా కవిధిః. సమాసే కర్తోపప
 దన్వైవ బలవత్త్వభావజాత్. తస్య మహేపతేః, తేజః ఊత్త్రమే వేతి వా. ఊమై
 వేతి వా, ఏకాంతోనియమో నాస్తి, కిం తు యథాకాల ముభయ మ ప్యాశ్రయణీయ
 మి త్యర్థః. తథాహి—రసాన్ శృంగారాదీన్ భవాన్ నిర్వేదాదీంశ్చ, వేత్తియ స్త
 స్య రసభావవిదః, భావగ్రహణం సంపాతాయాతం కవేః కవయితుః ఏకం కేవల మోజః,
 సమాసభావశ్యాదినా ప్రౌఢబంధత్వంవా ఏకః ప్రసాదః సుకుమారబంధత్వంవా నకిం
 తు తత్తద్రసానుగుణ్యేన యథాయోగ ముభయమప్యపాదేయం. దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. “మాటిమాటికి మహాపకారము చేయుచుండువాని నెవ్వ
 రు ఊమింతు” రని చెప్పిన దానికి ప్రత్యుత్తరము జెప్పుచున్నాఁడు.—

కృతాపచారోఽపి పరై రనావిష్కృతవిక్రియః,

అసాధ్యః కురుతే కోపం ప్రాప్తే కాలే గదో యథా. ౮౪

టీ. పరైః=శత్రువులచేత, కృతాపచారోఽపి = చేయఁబడిన
 యపకారము (అపధ్యము) కలవాఁడయినను, అనావిష్కృతవిక్రియః—
 అనావిష్కృత=బయల్పడనీయని (లో నణఁచఁబడిన), విక్రియః=వికా
 రముగలవాఁడు గనుకనే, అసాధ్యః = సాధింప శక్యముగానివాఁడై,
 గదోయథా = రోగమట్లు, కాలే=(బలము క్షీణమగు) సమయము,
 ప్రాప్తే=వచ్చినప్పుడు, కోపం = కోపమును, కురుతే=చేయును (ప్రకో
 పించును).

తా. వ్యాధిగ్రస్తుఁడు లక్ష్యపెట్టక యపత్యము చేసినను బలి
 ఘ్నుఁడుగా నున్నంతమట్టుకు రోగ వికారములు బయల్పడ కుండ లోపల
 నణఁగియుండి ముందులకు సాధ్యపడక శరీరమున బల ముడిగినప్పు

దెల్ల ప్రకోపించి యావజ్జీవము నలియబెట్టునట్లు ప్రాజ్ఞుడు శత్రు వప
కారము చేసినను గ్రోధవికారమును బయల్పడనీయకుండ నోపికపట్టి
యుండి శత్రువున కసాధ్యుడై వానికి బలక్షయకాలము రా వేగమే
విజృంభించి వానిఁ ద్రుంచునని తాత్పర్యము.

శ. స.—కృతః అపచారః యస్యసః కృతాపచారః, అపచారః
అపచారౌ అపచారాః కృతాపచారశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య.
పరేణ, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. న. ఆవిష్కృతా
అనావిష్కృతా అనావిష్కృతా విక్రియా యేనసః అనావిష్కృత
విక్రియః, విక్రియః విక్రియా విక్రియాః అనావిష్కృత విక్రియశబ్దః
అ. పు. ప్ర. ఏ. సాధితుం శక్యః సాధ్యః నసాధ్యః, అసాధ్యః,
అసాధ్యః అసాధ్యా అసాధ్యాః అసాధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కురుతే
కుర్వాతే కుర్వతే డుకృత్ కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమా
నేలటి ఆత్మ ప్ర. పు. ఏ. కోపం, కోపం కోపా కోపాః కోపశబ్దః అ.
పు. ద్వి. ఏ. ప్రాప్తే, ప్రాప్తే ప్రాప్తయోః ప్రాప్తేషు ప్రాప్తశబ్దః అ. పు.
స. ఏ. కాలే, కాలే కాలయోః కాలేషు కాలశబ్దః అ. పు. స. ఏ.
గదః, గదః గదా గదాః గదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యథా అవ్య.

య దుక్తం క్రియాసమభిహారేణ విరాధ్యంతం తుమేత క ఇతి త త్రోత్తర
మాహ.—

కృతేతి. పరై శత్రుభిః, కృతః అపచారః అపకారః అపభ్యం చ యస్య సః,
తథా పృథావిష్కృతవిక్రియః అంతర్గ్రాధవికారః, అతఏ వాసాధ్యః అప్రతిసమాధే
యస్సౌ, గదోయథా కోగఇవ, 'ఇవవ ద్వా యథాశబ్ద' ఇతి దండీ. కాలే బలక్షయా
వసరే, ప్రాప్తేసతి, కోపం కురుతే, ప్రకుప్యతీత్యర్థః. తదుక్తం 'వహే దమి త్రింస్కం
ధేన యావ త్కాలవిపర్యయః, త మేవ చాగతే కాలే భింద్యా ధ్లుట మి వాశ్చ నే'తి.

అవ. ఇందువలనను తుమించవలయునని చెప్పుచున్నాడు.—

మృదు వ్యవహితం తేజో భోక్తు మర్థా స్ప్రికల్పతే,

ప్రదీప స్నేహ మాదత్తే దశ యాభ్యంతరస్థయా.

౮౫

టీ. మృ...తం-మృదు=మెత్తనిదానిచేత, వ్యవహితం=మటుఁ
గుపడిన, తేజః=ప్రతాపము, అర్థా=ప్రయోజనములను, భోక్తుం=అను
భవించుటకు, ప్రకల్పతే=సమర్థమగును. తథాహి=అట్లేగదా. ప్రదీపః=

దీపము, అభ్యంతరస్థయా=మధ్యమన్న, దశయా=వర్తిచేత, స్నేహం=చమురును, ఆదత్తే=అందుకొనుచున్నది.

తా. ప్రతాపము ఊంతిపూర్వక మైననే ప్రయోజనకారి యాను. గావున ముందు ఊమింపవలయును. దీపము వర్తితోఁగూడయే గదా చమురునందుకొని చక్కఁగా వెలుంగును.

శ. స.—మృదూనా వ్యవహితం మృదువ్యవహితం, వ్యవహితం వ్యవహితే వ్యవహితాని మృదువ్యవహితశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తేజః, తేజః తేజసీ తేజాంసి తేజశ్శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ. భోక్తుం తుమున్నంత మవ్య. అర్థం, అర్థం అర్థౌ అర్థా అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ప్రకల్పతే ప్రకల్పేతే ప్రకల్పంతే ప్రపూర్వకకృపాసామర్థ్య ఇత్యస్మాదకర్మకాదాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రదీపః, ప్రదీపః ప్రదీపా ప్రదీపాః ప్రదీపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. స్నేహం, స్నేహం స్నేహా స్నేహాన్ స్నేహశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆదత్తే ఆదదాతే ఆదదతే ఆజ్ఞాపూర్వకడు దాజ్ఞా దాన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. దశయా, దశయా దశాభ్యాం దశాభిః దశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అభ్యంతరే తిష్ఠతీ త్యభ్యంతరస్థా తయా అభ్యంతరస్థయా, అభ్యంతరంతస్థయా అభ్యంతరస్థాభ్యాం అభ్యంతరస్థాభిః అభ్యంతరస్థాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ.

ఇతశ్చ ఊంతవ్య మిత్యాహ.—

మృద్వితీ. మృదునా వస్తునా, వ్యవహిత మంతర్హితం తేజః, అర్థా భోక్తుం ప్రకల్పతే ప్రభవతి, తథాహి ప్రదీపః అభ్యంతరస్థయా, మధ్యస్థయా, దశయా వర్త్యా, స్నేహం తెలాదిక మాదత్తే, అన్యథా స్వయమేవ నశ్యేదితి. తతః ఊంతిపూర్వక మేవ ఊత్త్రం ఫలతీతి సర్వథా ప్రథమతః ఊంతవ్య మితి భావః. 'దశా వర్త్యా మవస్థాయాం స్నేహ స్తైలాదికేరస' ఇతి చవిశ్వః. విశేషేణ సామాన్యసమర్థనా దర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అట్లయినఁ బొరువములేక మే పోవుఁగాక ఎల్లప్పుడు నోరి మింగువానికి దైవమే శ్రేయస్సుల నీగఁడందురని తలచి చెప్పుచున్నాఁడు.

నాలంబతే దైష్టికతాం న నిషీదతి పౌరుషే,

శబ్దార్థా సత్కవి రివ ద్వయం విద్వా నపేక్షతే.

౮౬

టీ. విద్వాన్=ఎఱుక గలవాఁడు, దైష్టికతాం=అదృష్టముప్రధానమనుతలంపును, నాలంబతే=ఊతకొనఁడు (ఆశ్రయించఁడు), పౌరుషే=పురుషప్రయత్నమందుమాత్రమే, ననిషీదతి=ఉండదు. కింతు=ఇకనేమన, సత్కవిః=చక్కఁగా కవిత్వముచెప్పవాఁడు, శబ్దార్థావివ=శబ్దార్థములనుంబోలె, ద్వయం=దైవపురుషకారములరెంటిని, అపేక్షతే=కోరును.

తా. బుద్ధిమంతుఁడు విధి యెట్లున్నదో అట్లుగునని దైవమును మాత్రమే ప్రమాణముగా నమ్మి యూరకుండఁడు. అట్లూరకుండిన నశించును. కేవలపురుషకారమే సర్వార్థసాధకమనియు నభిమానించఁడు. అట్లభిమానించినను దైవానుకూల్యము లేనిచో పురుషకారము విఫలమగును. ఇంక సత్కవి కవిత్వమున కావ్యశరీరము లగుశబ్దార్థముల రెంటినింగూడ నుపచరించునట్లు పరస్పరసంబంధము గల దైవపురుషకారములను రెంటినిగూడ గార్యసాధనముగాఁ గైకొనును. ఇట్లు పౌరుషము గూడ నావశ్యకమ యయును సమయమందే ప్రయోగించవలయునని భావము.

శ. స.—న అవ్య. ఆలంబతే ఆలంబేతే ఆలంబంతే ఆజ్ఞపూర్వకరబి లబి అబిశబ్దే లబిఅవస్రంసనేచ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి పర్తమానేలటి ఆత్మ ప్ర. పురు. ఏ. దిష్టమితిమతిర్యస్యసః దైష్టికః దైష్టికస్యభావః దైష్టికతా తాం దైష్టికతాం, దైష్టికతాం దైష్టికతే దైష్టికతాః దైష్టికతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. న అవ్య. నిషీదతి నిషీదతః నిషీదంతి నిపూర్వకషడ్జవిశరణగత్యవసాదనేషు ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి పర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. పురుషస్య కర్మ పౌరుషం తస్మిన్ పౌరుషే, పౌరుషే పౌరుషయోః పౌరుషేషు పౌరుషశబ్దః అ. న. స. ఏ. శబ్దశ్చ అర్థశ్చ శబ్దార్థా తౌ శబ్దార్థా శబ్దార్థశబ్దః అ. పు. ని. ద్వి. ద్వి. సత్ సమ్యక్ కవతఇతి సత్కవిః (కవతే=చాతుర్యేణ వర్ణయతితి కవిః సంశ్చాసౌ కవిశ్చ సత్కవిః) కవిః కవీ కవయః కవిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర.

ఏ. ఇవ అవ్య. ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ.న.ద్వి.
 ఏ. వే త్తీతి విద్వాన్, విద్వాన్ విద్వాంసౌ విద్వాంసః విద్వచ్ఛబ్దః స. పు.
 ప్ర. ఏ. అపేక్ష తే అపేక్షే తే అపేక్షంతే అపపూర్వక ఈక్షదర్శన ఇ
 త్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః క ర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

తర్హి పౌరుషమేవ మాభూత్ నిత్యం క్షమమాణస్య దైవమేవ శ్రేయో విధా
 స్య తీ త్యాశంక్యహ. —

నాలంబతఇతి. విద్వా నభిజ్ఞః, దిష్టం మతి రస్యేతి దైష్టికః, దైవప్రమాణక ఇత్య
 ర్థః. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మిత్యమరః. 'అస్తి నాస్తిదిష్టంమతి' రితి తక్. తద్భా
 వం దైష్టికతా, తామేవ, నాలంబతే, సర్వథా తదభివిష్యస్య వినాశా దితి భావః. త
 థా పౌరుషే కేవలం పురుషకారే, యువాదిత్వా దన్ప్రత్యయః. ననిషీదతి నతిష్ఠతి,
 దైవప్రాతికూల్యే తస్య వై ఫల్యాదితి భావః. కింతు సత్కవిః సమ్యక్కవయితా,
 శబ్దార్థావివ, తయోః కావ్యశరీరత్వాదితి భావః. యథాహ వామనః—'అదోషే సగు
 ణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్య' మితి. ద్వయం దైవం పౌరుషం చాపేక్షతే, అతః
 పౌరుష మ ప్యావశ్యకమేవ, కింతు కాలే కర్తవ్య మితి విశేషః, పౌరుషాద్యప్తయోః
 పరస్పరసాపేక్షత్వా దితి భావః. ఉపమాలంకారః.

అవ. ఇంక నోరిమివలనిలాభమును జెప్పుచున్నాడు. —

స్థాయినోఽర్థే ప్రవర్తంతే భావా స్సంచారిణో యథా,
 రస సైక్యకస్య భూయాంస స్తథా జేతు ర్మహీభృతః.

౮౭

టీ. రసస్య=శృంగారాదిరసముయొక్క (సిద్ధికోటకు,) స్థాయినః
 =స్థాయీభావముయొక్క, ఏకస్య=ఒక్కదానియొక్కయే, అర్థే=(రుచిపు
 ట్టించుటయను) ప్రయోజనమువిషయమై, భూయాంసః=అనేకములగు,
 సంచారిణః=వ్యభిచారులగు, భావాః=నిర్వేదాది భావములు (విభావా
 దులును), యథా = ఎట్లు, ప్రవర్తంతే=ప్రవర్తిల్లుచున్నవో, తథా=
 అట్లు, స్థాయినః=స్థిరుడై (యోర్చుచుండిన), ఏకస్య=ఒకడైన, జేతుః=
 విజిగీషు వగు రాజునకు, భూయాంసః=అనేకులు, మహీభృతః=రాజులు,
 ప్రవర్తంతే=తోడ్పడుదురు. వేటొకవ్యాఖ్యానము:— స్థాయినః = స్థిర
 మైన, ఏకస్య=ముఖ్యమైన, రసస్య=రసముయొక్క, అర్థే=ప్రయోజన
 మునందు, సంచారిణః=ప్రసంగవశమున వచ్చినయితరరసములు, యథా
 ప్రవర్తంతే - (తక్కినది సమానము).

తా. విభావానుభావసాత్వికభావవ్యభిచారిభావములు, రతి, హాసము, శోకము, క్రోధము, ఉత్సాహము, భయము, జగుప్స, విస్మయము, శమము ననుస్థాయిభావములలో నొక్కొక్కదానియందు మాధుర్యమును నింపుచు శృంగారాదిరసములసిద్ధికి తోడ్పడునట్లు శాంతి గలిగి తగినసమయమును నిరీక్షించుచు స్థిరుఁడై యున్న రాజునకు విజయము సిద్ధింపఁ జాలమందిరాజులు తోడ్పడుదురు. కావున ఊమిం పఁదగునని భావము.

శ. స.—స్థాయినః, స్థాయినః స్థాయినోః స్థాయినామ్ స్థాయీ శబ్దః న. పు. ష. ఏ. అర్థే, అర్థే అర్థయోః అర్థేషు అర్థశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ప్రవర్తతే ప్రవర్తే తే ప్రవర్తంతే ప్రపూర్వకవృత్తువర్తన ఇత్యస్మాదకర్మకా ద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. భావః, భావః భావౌ భావాః భావశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సంచరంతీతి సంచారిణః, సంచారీ సంచారిణౌ సంచారిణః సంచారిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. యథా అవ్య. రస్య తఇతి రసః తస్య రసస్య, రసస్య రసయోః రసానాం రసశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ఏకస్య ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ష. ఏ. అత్యంతంబహవః భూయాంసః, భూయాన్ భూయాంసౌ భూయాంసః భూయశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. తథా అవ్య. జేతుః, జేతుః జేత్రోః జేత్రాణాం జేత్రశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. మహీం బిభ్రతీతి మహీభృతః, భృత్ భృతౌ భృతః మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ.

అథ ఊంతేః ఫల మాహ.—

స్థాయినయితి. రస్య తే స్వాద్యత ఇతి రసః శృంగారాదిః. 'రసతే స్వాదనార్థ త్వద్రస్యంత ఇతి తే రసా' ఇతి నిర్వచనాత్. తస్య రసస్య సిద్ధయే, స్థాయినః స్థాయీభావస్య రత్యాదేః. 'రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహశ్చ భయం తథా, జగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయీభావాః ప్రకీర్తితా' ఇతి వచనాత్. తస్యైకస్యైక వార్థే (స్వాదుస్థాయి) భావరూపే, ప్రయోజనే భూయాంసః సంచారిణః వ్యభిచారిణో భావాః నిర్వేదాదయః. విభావాదీనా మ ప్యుపలక్షణమేతత్. యథాప్రవర్తంతే త దుక్తం—'విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః, ఆనీయమాన స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసః స్మృత' ఇతి తథా స్థాయినః స్థిరస్య, ఊంత్యా కాలం ప్రతీక్ష మాణస్యేత్యరః. త స్యైకస్య జేతుః విజిగీషో ర్నాయకస్య, అర్థే ప్రయోజనే, భూయాంసో మహీభృతో రాజానః ప్రవర్తంతే స్వయమేవ తస్య కార్యం సాధయంతి

త్యర్థః..అతః తుంతవ్య మితి భావః. కేచిత్తు భావశబ్దస్యాపి రసపరత్వ మాశ్రిత్య యథా సుచారిణః ప్రసంగా దాగతుకాః ఆ న్యే రసాః స్థాయినః స్థిర వైకస్య ముఖ్యస్య రస స్యాథే ప్రవర్తంతే, య థాస్మిన్నేన కావ్యే వీరస్య శృంగా రాదయ ఇతి వ్యాచక్షతే ఉపమాలంకారః.

అవ. త్వాంతిపక్షమున నేమిటి యొకగుణమును జెప్పుచున్నాడు.—

తంత్రావాపవిదా యోగై ర్మండలా న్యధితిష్ఠతా,
సునిగ్రహా నరేంద్రేణ ఘణేంద్రా ఇవ శత్రవః.

౮౮

టీ. తంత్రావాపవిదా - తంత్ర=స్వరాష్ట్రచింతనమును (శాస్త్రమును), ఆవాప = పరరాష్ట్రచింతనమును (బౌద్ధధప్రయోగమును), విదా=గుఱు తెఱిగినట్టియు, యోగైః=(సామాది) ఉపాయములచేత (దేవతాధ్యానములచేత), మండలాని=స్వపరరాష్ట్రములను (మహేంద్రాది దేవతాస్థానములను), అధితిష్ఠతా=ఆక్రమించుచున్న, నరేంద్రేణ=రాజుచేత (విషవైద్యునిచేత), శత్రవః=శత్రువులు, ఘణేంద్రా ఇవ=పాములట్లు, సునిగ్రహాః=సుఖముగా నిరాకరింప నగుదురు.

తా. విషవైద్యుడు మంత్రశాస్త్రమును బౌద్ధధప్రయోగమును గుర్తెఱిగి దేవతాధ్యానములచే దేవశములయందుండినవాడై యవలీలగా నాగుబాములను సాధించగలిగినట్లు రాజు తనరాజ్యముయొక్కయు పరరాష్ట్రముయొక్కయు స్థితిగతులను చక్కగాఁ జెలిసికొని సామాన్యపాములచేఁ బరరాష్ట్రముల నాక్రమించి శత్రువుల నవలీలగా నిరాకరించి జయించును.

శ. స.—తంత్రంచ ఆవాపశ్చ తంత్రావాపౌ తంత్రావాపౌ వేత్తీతి తంత్రావాపవిత్ తేన తంత్రావాపవిదా, విదా విద్యాభ్యం విద్భిః తంత్రావాపవిచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. యోగేన యోగాభ్యాం యోగైః యోగశబ్దః అ. పు. తృ. బ. మండలం, మండలం మండలే మండలాని మండలశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. అధితిష్ఠతా, అధితిష్ఠతా అధితిష్ఠద్యాభ్యం అధితిష్ఠద్భిః అధితిష్ఠశబ్దః త. పు. తృ. ఏ. సుఖేన నిగ్రహీతుం శక్యాః సునిగ్రహాః, సునిగ్రహాః సునిగ్రహా సునిగ్రహాః సునిగ్రహశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. నరాణా మింద్రః నరేంద్రః తేన నరేంద్రేణ, నరేంద్రేణ

నరేంద్రాభ్యాం నరేంద్రైః నరేంద్రశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. ఫణాః ఏమాం
సంతీతి ఫణినః ఫణినాం ఇంద్రాః ఫణీంద్రాః, ఫణీంద్రః ఫణీంద్రా ఫణీం
ద్రాః ఫణీంద్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. శత్రుః, శత్రుః శత్రూ
శత్రవః శత్రుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ.

తౌతిపక్ష ఏవ గుణాంతర మాహ.—

తంత్రేతి. తంత్రావాపాస్వపరరాష్ట్రాచింతే, అన్యత్ర తంత్రం శాస్త్రం తనాప
మామధప్రయోగంచ, వేత్తియ స్తేన తంత్రావాపవిదా, 'తంత్రాః స్వరాష్ట్రాచింతాయా
మావాపః పరచింతనే, శాస్త్రాపధాంతముఖ్యేషు తంత్రమి'తి వై జయంతి. యోగై స్సా
మాద్యుపాయైః, అన్యత్ర దేవతాధ్యానైశ్చ, 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతి
యుక్తి స్త్వి' త్యమరః. మండలాని స్వపరరాష్ట్రాణి, మహేంద్రాదిదేవతాయతనానిచ,
అధితిష్ఠతా అక్రమతా, నరేంద్రేణ రాజ్ఞా విషవైద్యేనచ, 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి వి
షవైద్యే చ కథ్యత' ఇతి విశ్వః. శత్రవః ఫణీంద్రాఇన, సునిగ్రహః సుఖేన నిగ్రా
హ్యః, ఏష చ ప్రకృతా ప్రకృతవిషయ స్తేషః. ఉపమై వేతి కేచిత్.

అవ. ప్రభుశక్తికి మంత్రోత్సాహశక్తులు మూలమని "ప్రజ్ఞా
త్సాహా" అనుశ్లోకమునఁ జెప్పఁబడియె. దానినే స్ఫుట పఱచు
చున్నాఁడు.—

కర ప్రచేయా ముత్తుంగః ప్రభుశక్తిం ప్రధీయసీమ్,

ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః ఫల త్యుత్సాహపాదపః.

౨౯

టీ. ఉత్తుంగః=అత్యున్నతమైన, ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః-ప్రజ్ఞా
బల=మంత్రశక్తియే, బృహన్మూలః=తల్లివేరుగాఁగలిగిన, ఉత్సాహపా
దపః=ఉత్సాహశక్తియనువృక్షము, కరప్రచేయాం, కర=కప్పముచేత.
(చేతితో), ప్రచేయాం=పెంపొందింపఁబడఁదగిన (అందుకొనఁదగిన)
ప్రధీయసీమ్=మిగులగొప్పదియగు, ప్రభుశక్తిం=ప్రభుశక్తిని (కోశదం
డములవలనఁ గలిగిన తేజస్సు=ప్రభావము) ఫలతి=ఫలించును (పు
ట్టించును).

తా. ఉత్సాహశక్తియను మహోన్నతవృక్షము మంత్రశక్తియే
ముఖ్యమైన తల్లివేరుగా నొప్పురు. అయ్యది ప్రభుశక్తియను మహాఫల
మును ఫలించును. అనఁగా ఉత్సాహము మంత్రపూర్వకమైననే కార్య

సిద్ధిని గూర్చి ఫలవత్తరమగును. అట్లుగానిచో వేరు తెగఁగొట్టిన చెట్టు వలె క్షయించునని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రచేతుం యోగ్యా ప్రచేయా కరేణ ప్రచేయా కర ప్రచేయా తాం కరప్రచేయాం, ప్రచేయాం ప్రచేయే ప్రచేయాః కరప్రచేయాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగః, ఉత్తుంగః ఉత్తుంగౌ ఉత్తుంగాః ఉత్తుంగశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రభుశక్తిః ప్రభుశక్తిః తాం ప్రభుశక్తిం, శక్తిం శక్తి శక్తిః ప్రభుశక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అత్యంతం పృథ్వీ. ప్రథీయసీ తాం ప్రథీయసీం, ప్రథీయసీం ప్రథీయస్యా ప్రథీయసీః ప్రథీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రజ్ఞాయా బలం ప్రజ్ఞాబలం బృహచ్చ తత్ మూలంచ బృహన్మూలం ప్రజ్ఞాబలమేవ బృహన్మూలం యస్యసః ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలః, మూలః మూలా మూలాః ప్రజ్ఞాబలబృహన్మూలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఫలతి ఫలతః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తౌ విత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర ప్ర. పురు. ఏ. పాదైః పిబ తీతి పాదపః ఉత్సాహ ఏవపాదపః ఉత్సాహ పాదపః, పాదపః పాదపౌ పాదపాః ఉత్సాహపాదపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రజ్ఞోత్సాహ వతః స్వామిత్య త్రైతావేవ ప్రభుశక్తే ర్ముల మి త్యుక్తం తదేవ వ్యనక్తి.—

కరేతి. ఉత్తుంగో మహాన్నతః, ప్రజ్ఞాబలం మంత్రశక్తిరేవ, బృహత్ప్రధానం మూలం యస్య సః, ఉత్సాహఏవ పాదపః, కరేణ బలినా, ప్రచేయాం వర్ధనీయాం హస్తగాహ్యంచ, 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః. ప్రథీయసీం పృథుతరాం, 'రఋతోహలాదేర్లఘుః' రితి రేఫాదేశః. ప్రభుశక్తిం తేజోవిశేషం, 'సప్రభావః ప్రతాపశ్చయ త్తేజః కోశదండజ మి'త్యమరః. ఫలతి ప్రనూత ఇత్యర్థః, ఫలనిష్పత్తౌ మంత్ర పూర్వక ఏవోత్సాహ స్వతః ఫలతి విపరీతస్తు చిన్నమూలౌ వృక్ష ఇవ శుష్కతీతి భావః, రూపకాలంకారః.

అనల్పత్వాత్ప్రధానత్వాదంశస్యే వేతరేస్వరాః,
విజిగీషో ర్నృపతయః ప్రయాంతి పరివారతామ్.

టీ. అనల్పత్వాత్ = ప్రజ్ఞోత్సాహములఁ గొఱఁతలేని వాఁడు గనుకనే (ఉచ్చైఃస్వరమగుటవలనను), ప్రధానత్వాత్ = మండలనాయకుఁడగుటవలన (నాయకస్వరమగుట వలనను), అంశస్య = అంశవాది

స్వరమునకు, ఇతరే=తక్కిన, స్వరాశ్రవ=(షడ్జాది) స్వరములుంబోలె, విజగీషోః = జయింపనిచ్చగించు నాయకునకు, నృపతయః=(మధ్యమం డలముననుండు) రాజులు, పరివారతాం = బలగవుండనమును, ప్రయాంతి=పోందుదురు.

తా. ఉచ్చస్వరమై ప్రయోగములయందు బహుళమయి గాన విద్యయందలి స్వరములకెల్ల నాయకస్వరమైన వాది స్వరమనంబరగు సంశస్వరమునకు షడ్జాదిస్వరములన్నియు సంగములయి తోడ్పడునట్లు మంత్రోత్సాహ సంపత్తి గలిగి మించి మండలాధీశ్వరుండై విజగీషువగు రాజునకు తక్కిన మధ్యమండల మందలి రాజులందఱు ననుచురై తోడ్పడి యాతనికార్యమును నెఱవేర్తురు.

శ. స.—న అల్పః అనల్పః అనల్పస్య భావః అనల్పత్వం తస్మాత్ అనల్పత్వాత్, అనల్పత్వాత్ అనల్పత్వాభ్యాం అనల్పత్వే భ్యః అనల్పత్వశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ప్రధానస్య భావః ప్రధానత్వం తస్మాత్ ప్రధానత్వాత్, ప్రధానత్వాత్ ప్రధానత్వాభ్యాం ప్రధానత్వేభ్యః ప్రధానత్వశబ్దః అ.న.పం.ఏ.అంశస్య,అంశస్య అంశయోః అంశానాం అంశశబ్దః అ.పు.ష.ఏ.ఇవ అవ్య. ఇతరః,ఇతరః ఇతరా ఇతరే ఇతరశబ్దః అ.పు.ప్ర.బ. స్వరః,స్వరః స్వరా స్వరాః స్వరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. విజేతుమిచ్ఛుః విజగీషుః తస్యవిజగీషోః, విజగీషోః విజగీషోః విజగీషూణాం విజగీషుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. నృణాంపతయః నృపతయః, నృపతిః నృపతీ నృపతయః నృపతిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. ప్రయాంతి ప్రయాతః ప్రయాంతి ప్రపూర్వకయా ప్రాపణఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర ప్ర. పురు. బ. పరివారస్య భావః పరివారతా తాం పరివారతాం, పరివారతాం పరివారతే పరివారతాః పరివారతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ.

అనల్పత్వాదితి. అనల్పత్వాత్ప్రజ్ఞోత్సాహాధికత్వాత్, ఆతఏష, ప్రధానత్వాత్, మండల నాయకత్వాత్, అన్యత్ర అనల్పత్వాత్, ఉచ్చైస్వరత్వాత్, ప్రయోగ బహుళత్వాత్, ప్రధానత్వాత్, నాయకస్వరత్వాచ్ఛ, అంశస్య అంశస్వరస్య, వాదిస్వరస్య త్యర్థః. 'యో రక్తిన్యంజకో గేయే యత్సంవాద్యనువాదినా, ఆమాత్యై బహుశో యస్మాద్ బ్రాగో మంద్రవ్యవస్థితః. య స్వయం యస్య సంవాదీ చానువాదీ స్వతోఽ

పరః, న్యాసోపన్యాసవిన్యాస సన్న్యాసగ్రహతాంగతః. ప్రయోగే బహుళ స్స స్యాద్వాద్యం శేయోగ్యతాదరా వితి రత్నాకరేభిధానాత్. ఇతరే సర్వాః పంచాదయ ఇవ, విజిగీషో ర్నాయకస్య, నృపతయో మగ్యమండలనర్తినో రాజానః, సరివారతాం శేషతాం ప్రయాంతి, తత్కార్యమేన సాధయంతీత్యర్థః. తస్మాద్విమృశ్యకర్తవ్యమితి తాత్పర్యార్థః. అంశస్వరలక్షణం చ రత్నాకరమేన 'యోరక్తీ' త్యాది నోక్తమేన నిష్కృష్టోక్తం బహుళత్వం ప్రయోగేషు విశేషవ్యాపకత్వ మంశలక్షణ మితి శేషశేషిభావ శ్చైషాంత త్రైవోద్దేశలక్షణోక్తిపూర్వకం స్ఫుటికృతః. 'చతుర్విధా స్స్విరా వాదీ సంవాదీ చ వివాద్యపి, అనువాదీ చ వాదీ తు ప్రయోగే బహుళ స్స్విరః శ్రుతయో ద్వాద శాష్టా వా యయో రంతరగోచరాః, మిథ స్సంవాదినా తా స్తాం విధానస్య వివాదినా. విధయో రేన వా స్యాతాం తా తయో ర్వా విధానపి, శేషాణా మనువాదిత్వం వాదీ రా జాత్ర గీయతే. సంవాదీ త్వనుసారిత్యా ద స్యామాత్యో విధీయతే, వివాదీ విపరీతత్వా ద్ధీరై ర్యుక్తో రిపూసమః, నృసామాత్యానుసారిత్యా దను వాదీ తు భృత్యవ' దితి.

అ ప్యనారభమాణస్య విభో రుత్పాదితాః పర్వైః,

వ్రజంతి గుణతా మర్థాః శబ్దా ఇవ విహాయనః.

౯౦

టీ. అనారభమాణస్యాపి=తా నేమియు యత్నించనివాడయినను, విభోః=ప్రభువునకు (వ్యాపకమయిన), పర్వైః=ఇతరుల (గురాజుల)చేత, (శంఖము భేరిమొదలగువానిచేత,) ఉత్పాదితాః=సంపాదించబడిన (పుట్టింపబడిన), అర్థాః=ప్రయోజనములు, విహాయనః=అకాశమునకు, శబ్దాఇవ=శబ్దములవలె, గుణతాం=విశేషత్వమును (గుణమగుటను), వ్రజంతి=పొందుచున్నవి.

తా. శంఖభేర్యాదుల వలన పుట్టినశబ్దములు కదలక మొదలక నర్వవ్యాపకమైయుండు నాకాశమునకు గుణములైనట్లు, రాజు తానుదాసీనుడుగా నుండినను తనమహిమంబుచేత నితర రాజులు సంపాదించిన సర్వార్థములును తనవియేయగును.

శ. స.—అపి అవ్య. ఆరభత ఇత్యారభమాణః న ఆరభమాణః అనారభమాణః తస్య అనారభమాణస్య, అనారభమాణస్య అనారభమాణయోః అనారభమాణానాం అనారభమాణశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. విభోః, విభోః విభోః విభూనాం విభుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. ఉత్పాదితః,

ఉత్పాదితః ఉత్పాదితౌ ఉత్పాదితాః ఉత్పాదితశబ్దః అ.పు.ప్ర.బ.పరైః,
పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ.పు.తృ.బ.ప్రజతి ప్రజతః ప్రజంతి వజ
ప్రజగతా విత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి పర.ప్ర.పురు.
బ.గుణస్యభావః గుణతా తాం గుణతాం, గుణతాం గుణతే గుణతాః
గుణతాశబ్దః ఆ.స్త్రీ.ద్వి.ఏ. అర్థః, అర్థః అర్థౌ అర్థాః అర్థశబ్దః అ.పు.
ప్ర.బ.శబ్దః, శబ్దః శబ్దౌ శబ్దాః శబ్దశబ్దః అ.పు.ప్ర.బ. ఇవ అవ్య. విహ
యసః, విహాయసః విహాయసోః విహాయసాం విహాయశబ్దః స.న.వ.ఏ.

అపీతి. కించ అనారభమాణస్య స్వయమకించిత్కుర్వాణస్యాపి, విభోః ప్రభో
ర్వ్యాపకస్యచ, పరై రన్యై ర్నృపతిభిః, శంఖభేర్యాదిభిశ్చ, ఉత్పాదితా స్సంపాది
తాః, జనితా శ్చార్థాః ప్రయోజనాని, విహాయసః ఆకాశస్య, శబ్దాదవ, గుణతాం శేష
తాం, కారణత్వా ద్గుణత్వంచ ప్రజంతి ప్రయాంతి, శక్తోహి రాజా స్వయ ముదాసీన
ఏన ఆకాశవత్ స్వమహి మ్నైవ కార్యదేశం వ్యాప్నువత్ శబ్దానివ సర్వార్థా
నపి స్వకీయతాం నయ తీత్యర్థః. 'గుణస్తావృత్తిశబ్దాదిజ్యేన్ద్రియాముఖ్యతంతుష్టితి
వైజయంతీ.

యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాదిమాలాయా మధికద్యుతిః,

ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం నాయకో నాయకాయతే.

౯౨

టీ. ఏకార్థతంతుప్రోతాయాం-ఏక=ఒక్క, అర్థ=ప్రయోజనమ
ను, తంతు=దారమున, ప్రోతాయాం=గ్రుచ్చబడిన, యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రా
హాదిమాలాయాం-యాతవ్య=సేనతో యుద్ధమునకు యెదుర్కొనఁబడ
పోదగిన శత్రువు, పార్ష్ణిగ్రాహ=దండెత్తిపోవువానికి వెనుదిక్కుననుండు
శత్రువును, ఆది=మొదలుగాఁగల (యొకవరుసగానున్న) వారనియెడు,
మాలాయాం = రత్నమాలికయందు, అధికద్యుతిః = గొప్పతేజస్సు
గల, నాయకః=(శక్తిమంతుండగు) జిగీషువు, నాయకాయతే=మధ్య
నాయకమణివలె వెలుంగుచున్నాఁడు.

తా. ఒక్కజయలాభంబునకై వరుసగాఁగూడి పెనఁగులాడు
చున్న శత్రువు పార్ష్ణిగ్రాహుఁడు మున్నగు నారాజపరంపరలో దేజో
వంతుఁడైన జిగీషువు ఒక్కదారమున గ్రుచ్చబడిన రత్నమాలికయం
దలి నాయకమణివలె మిన్నయై వన్నె కెక్కును.

శ. స. — యాతుం యోగ్యః యాతవ్యః పార్షింగ్యష్టాతీతిపార్షి
 గ్రాహః, యాతవ్యశ్చ పార్షిగ్రాహశ్చ యాతవ్యపార్షిగ్రాహా యాత
 వ్యపార్షిగ్రాహా ఆదీ ఏషాంతే యాతవ్యపార్షి గ్రాహాదయః యాతవ్య
 పార్షిగ్రాహాదయః ఏవమాలా యాతవ్యపార్షిగ్రాహాదిమాలా తస్యాం
 యాతవ్యపార్షిగ్రాహాదిమాలాయాం, మాలాయాం మాలయోః మా
 లాసు యాతవ్యపార్షిగ్రాహాదిమాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. ఏ. అధికా
 ద్యుతిః యస్యసః అధికద్యుతిః, ద్యుతిః ద్యుతీ ద్యుతయః అధికద్యుతి
 శబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఏకశ్చాసావర్థశ్చ ఏకార్థః ఏకార్థఏన తంతుః
 ఏకార్థతంతుః ఏకార్థతంతౌ ప్రోతా ఏకార్థతంతుప్రోతా తస్యాం ఏకార్థ
 తంతుప్రోతాయాం, ప్రోతాయాం ప్రోతయోః ప్రోతాసు ఏకార్థతంతు
 ప్రోతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. ఏ. నయతీతి నాయకః, నాయకః నాయకా
 నాయకాః నాయకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నాయక ఇవాచరతి
 నాయకాయ తే, నాయకాయ తే నాయకాయే తే నాయకాయం తే నాయ
 కశబ్దాత్సుబంతా త్కర్తృ వాచకాదాచారేర్ధేక్యజితదంతా దకర్మకా
 ద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానేలటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

యాతవ్యేతి. కించ ఏకార్థః ఏకప్రయోజనం, సఏవ తంతు స్సూత్రం తత్ర ప్రో
 తాయాం సూతాయాం, ఏకామిషా (భీష్టా) భిలాషిణ్యామిత్యర్థః. ప్రపూర్వాద్వే
 ఞః కర్మణిక్తః. 'వచిష్వ పీ'త్యాదినా సంప్రసారణమ్. యాతవ్యోఽభిషేణయితవ్యః
 అరిః పార్షింగ్యష్టా తీతి పార్షి గ్రాహః, పృష్టానుధావీ, 'కర్మణ్యత్' తా వాదీ యేషాం
 తే పూర్వోక్తాః పక్షిశః స్థితాః తఏవ మాలా రత్న మాలికా తస్యా మధికద్యుతిః
 మహాతేజాః, నాయకః శక్తిసంపన్నో జగీషుర్నాయకాయ తే మధ్యమణి రి వాచరతి,
 స్వయమేవ సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః. తస్మా ద్విమృశ్య కర్తవ్య మి త్యర్థః.
 'నాయకో నేతరి శ్రేష్ఠే హరమధ్యమణా వ పీ'తి విశ్వః. 'ఉపమానాదాచార' ఇతి
 క్యజ్. అకృతస్సర్వధాతుకయో రి'తి దీర్ఘః. నాయకాయత ఇత్యుపమా. అన్యథా
 అనుశాసనవిరోధాత్. ఏకార్థతంత్యత్యత్ర తు రూపకమధిష్ఠానతిరోధానే నారోప్యమా
 ణతంతుత్వస్యైవ ఉద్భటత్వాతోప్రతత్వసిద్ధేః తదేవ యుక్తం. తద్బలాత్పార్షి గ్రాహాది
 మాలాయా మిత్యత్రాపి రూపకమేవ తదనుప్రాణితా చేయ ముప మే త్యంగంగిభా
 వేన సంకరః.

అవ. విమర్శించి చేయుటయన నెట్లో చెప్పుచున్నాడు.—

షాడ్గుణ్యా ముపయుంజీత శక్త్యపేక్షో రసాయనమ్,
భవం త్యస్యైవ మజ్గాని స్థాస్మాని బలవంతిచ.

౯౩

టీ. శక్త్యపేక్షః - శక్తి=ప్రభు మంత్రోత్సాహశక్తులను (బలమును), అపేక్షస్సౌ=అపేక్షించినవాడై, షాడ్గుణ్యం=సంధి, విగ్రహము మున్నగు నాటగుణములనియెడు, రసాయనం=ముదిమినిబోగొట్టు మందును, ఉపయుంజీత=సేవించవలెను, ఏవం (సతి)=ఇట్లుచేయఁగా, అస్య=వీని, అంగాని=స్వామ్యాది రాజ్యాంగములు (అవయవములు), స్థాస్మాని=స్థిరమైనవియు, బలవంతిచ=పరపీడల సహింపజాలినవియు (బలముగలవియు), భవంతి=అగును.

తా. బలము నపేక్షించుచు ముదిమిని బోగొట్టు మందు (రసాయనము) ను సేవించువాని శరీరావయవములు యావత్కాలమును శిథిలములుగాక దృఢములైయుండునట్లు ప్రభు మంత్రోత్సాహ శక్తులను మూటి నపేక్షించుచు సంధి, విగ్రహము, యానము, ఆసనము, దైర్ఘ్యభావము, సమాశ్రయము ననుషడ్గుణములను నుపయోగించు రాజయొక్క రాజ్యాంగములు (స్వామి, జనపదము, అమాత్యుఁడు, కోశము, దుర్గము, బలము, సుహృత్తు ననునవి) యేడును స్థిరములై నిలచి పరపీడల సహింపజాలునవి యగును.

శ. స.—షట్చతేగుణాశ్చ షడ్గుణాః షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యాం తత్ షాడ్గుణ్యం, షాడ్గుణ్యం షాడ్గుణ్యే షాడ్గుణ్యాని షాడ్గుణ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉపయుంజీత ఉపయుంజీయాతాం ఉపయుంజీరన్ ఉపపూర్వకయు జిర్యోగ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌలజీ ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. శక్తిమపేక్షత ఇతిశక్త్యపేక్షః, శక్త్యపేక్షః శక్త్యపేక్షా శక్త్యపేక్షాః శక్త్యపేక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసాయనం రసాయనే రసాయనాని రసాయనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. భవంతి భవతః భవంతి భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తిమానే లటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదం శబ్దః మ. పు. ష. ఏ. ఏవం అవ్య. అంగం, అంగం అంగే అంగాని అంగశబ్దః

అ. న. ప్ర. బ. తిష్ఠస్తీతి స్థాస్మాని, స్థాస్ను స్థాస్నునీ స్థాస్మాని
స్థాస్నుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. బలమేషా మస్తీతి బలవంతి బలవత్ బల
వతీ బలవంతి బలవచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. చ అవ్య.

అథ విమృశ్యకరణప్రకార మాహ.—

షడ్గుణ్యమితి. శక్తిం ప్రభావాదిత్రయం, బలంచాపేక్షత ఇతి శక్త్యపేక్షస్సక్, పదాద్యచ్. 'శక్తిర్బలే ప్రభావాదా' వితి విశ్వః. షడ్గుణాః షడ్గుణ్యం సంధివిగ్రహాది షట్కం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్వాత్వాన్వర్థేష్యత్ప్రతిత్వయః. తదేవ రసాయన మాషగవిశేషం, ఉపయుంజీత సేవేత, 'రసాయనం విహంగేఽపి జరావ్యాధిభిదౌషధ' ఇతి విశ్వః. 'యజ్జరావ్యాధివిధ్వంసభేషజం తద్రసాయనమి'తి బాహటశ్చ. ఏవ సత్య సోపయోక్తురంగాని, స్వామ్యాదీని 'స్వామిజనపదోఽమాత్యఃకోశోద్యుగ్ధ బలంసుహృత్, రాజ్యం సప్తప్రకృత్యజం నీతిజ్ఞా స్సంప్రచక్షతే' ఇతి. గాత్రాణిచ స్థాస్మాని, సిరాణి, కాలాంతరక్షమాణీత్యర్థః. 'గ్లాజిస్థశ్చక్ను రి'తి గ్నుప్రత్యయః బలవంతిచ పరపీడనక్షమాణిచ, భవంతి, శ్లిష్టపరంపరితరూపకం.

స్థానే శమవతాం శక్త్యా వ్యాయామే వృద్ధి రంగినామ్,
అయథాబల మారంభో నిదానం క్షయసంపదః.

౯౪

టీ. స్థానే=అశక్యములపట్ల, శమవతాం=ఓర్పుగలిగిన, అంగినాం=సప్తాంగములతోఁగూడిన రాజులకు (దేహధారులకు), శక్త్యా=ప్రభావాద్యనుసరణముచే (బలానుసరణముచే), వ్యాయామే=వ్యాపారముగలుగఁగా, వృద్ధిః=అభివృద్ధి (అగును), అయథాబలం=శక్తిని మించి, ఆరంభః=వ్యాయామము, క్షయసంపదః=మిక్కిలి క్షీణించుటకు, నిదానం=మూలకారణము.

తా. అశక్తులగు మానవు లోపికపట్టి తమకున్న బలమునకు తగునట్లు నడుచుట మున్నగు వ్యాయామములను జేసినచో పుష్టిగలిగి వారిశరీరము వృద్ధిజెందునట్లు అశక్యమయిన చోటులయం దోర్పుగల వారై సప్తాంగములతోఁగూడిన రాజులు తమకుగల ప్రభావాదులకు తగినట్లు షడ్గుణములను ప్రయోగించుచువచ్చినఁ దమ రాజ్య మభివృద్ధి నొందును. శక్తికి మించిన వ్యాయామ మంగములకు మిగుల హానికర మగును. కాబట్టి మన మకస్మాత్తుగా శిశుపాలు నెదుర్కొని పోవుట శ్రేయస్కరము గాదని భావము.

శ. స.—స్థానే, స్థానే స్థానయోః స్థానేషు స్థానశబ్దః అ. స.
స. ఏ. శమః ఏషా మస్తీతి శమవంతః తేషాం శమవతాం, శమవతః శమ
వతోః శమవతాం శమవచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ. శక్త్యా, శక్త్యా శక్తిభ్యాం
శక్తిభిః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. వ్యాయామే, వ్యాయామే వ్యాయా
మయోః వ్యాయామేషు వ్యాయామశబ్దః అ. పు. స. ఏ. వృద్ధిః, వృద్ధిః
వృద్ధి వృద్ధయః వృద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అంగాని ఏషాం సంతీతి అంగినః
తేషాం అంగినాం, అంగినః అంగినోః అంగినాం అంగిశబ్దః న. పు. ష. బ.
బలమనతిక్రమ్య యథాబలం న యథాబలం అయథాబలం అవ్యయీ
భావావ్యయం. ఆరంభః, ఆరంభః ఆరంభో ఆరంభాః ఆరంభశబ్దః అ. పు.
ప్ర. ఏ. నిదానం, నిదానం నిదానే నిదానాని నిదానశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ.
క్షయస్య సంపత్ క్షయసంపత్ తస్యాః క్షయసంపదః, క్షయసంపదః
క్షయసంపదోః క్షయసంపదాం క్షయసంపచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ.

స్థానఇతి. కించ, స్థానే అశక్యవిషయే, శమవతాం క్షమావతాం, అంగినాం సప్తాం
గినాం రాజ్ఞాం శరీరిణాంచ, శక్త్యాప్రభావాద్యమసా రేణ బలామసా రేణచ, వ్యాయామే
వ్యాపారే, షడ్గుప్రయోగే గమనాదౌ చ సతీత్యర్థః. వృద్ధిగుపచయో రాజ్యస్య శరీ
రస్యచేతిభావః. విపత్నే బాధకమాహ—అయథాబలం శక్త్యతిక్రమేణ, యథాసాధ్య
శ్య' ఇత్యవ్యయీభావేనఘోసమాసః. ఆరంభో వ్యాయామః క్షయసంపదోఽత్యంతమానే
ర్నిదానం ఆదికారణం, అంగానా మితి భావః. తస్మా దస్తాక మకస్తాచ్చైవ్యాస్కంధవ
మశ్రేయస్కర మితి భావః. అత్ర విశేష్యస్యాపి శ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశక్తిమూలం ఇష్టనా
వస్తుధ్వనిః. తతో ద్వయానా మంగినా మాపమ్యం గమ్యత ఇతి సంక్షేపః.

అవ. సారాంశమును చెప్పుచున్నాడు.—

త దీశితారం చేదీనాం భవాం స్త మవమం స్తమా,
నిహం త్యరీ నేకపదే య ఉదాత్త స్వరా నివ.

టీ. తత్=అందువలన, చేదీనాం=చేదిదేశములకు, ఈశితా
రం=శాసకుఁడగు, తం=ఆ శిశుపాలుని, భవాన్=నీవు, మావపమం
స్త=అవమానింపవలదు, యః=ఏ శిశుపాలుఁడు, ఉదాత్తః=ఉదాత్త
స్వరము, స్వరానివ=స్వరితాది స్వరములనుంబోలె, అరీ=శత్రువు
లను, ఏకపదే=ఒక్క అడుగులో, (ఏకపదమందు) నిహంతి=హింసించు
చున్నాఁడో (అనుదాత్తములనుగాఁ జేయుచున్నది.)

తా. అశక్యమైన కార్యములు చేయరాదు గనుక చేదిదేశా
ధీశ్వరు శిశుపాలు నీ వలక్ష్యముచేయఁబోరాదు. ఆతఁడిప్పుడతిశూరుఁ
డై యుదాత్తస్వరం బేకపదంబునందలి స్వరితాది స్వరములనన్నిటి
ననుదాత్తములుగాఁజేయునట్లుక్క యడుగులో శత్రువులనెల్ల నడం
చుచున్నాఁడు.

శ. స.—తత్ అవ్య. ఈశితారం, ఈశితారం ఈశితారా ఈశి
త్యాన్ ఈశితృశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. చేదీనాం ఇ. పు. ని. బ. ష. బ. భవాన్,
భవాన్ భవంతో భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. తం, తం తౌ తాన్
తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అవమంస్త అవమాసాతాం అవమంసత అవ
పూర్వకమను అవబోధన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలుశి
ఆత్మనే. ప్ర. పురు. ఏ. మా అవ్య. నిహంతి నిహతః నిఘ్నంతి నిపూర్వక
హనహింసాగత్యోరిత్యస్మా త్సకర్మకా త్కర్తరి వర్తమానేలటి పర
స్మై. ప్ర. పురు. ఏ. అరిం, అరిం అరీ అరీన్ అరిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఏకంచ
తత్పదంచ ఏకపదం తస్మిన్ ఏకపదే, ఏకపదే ఏకపదయోః ఏకపదేషు
ఏకపదశబ్దః అ. న. స. ఏ. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు.
ప్ర. ఏ. ఉదాత్తః ఉదాత్తౌ ఉదాత్తాః ఉదాత్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
స్వరం, స్వరం స్వరా స్వరాన్ స్వరశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య.

ఫలిత మాహ.—

తదితి. త త్తస్మా దశక్యార్థ స్యాకార్యత్వా చేదీనా మీశితారం శిశుపాలం
భవా న్మావమంస్త నావమన్యస్వ, మన్యతే రాజీ లుక్. అనుదాత్తత్వా న్నేదాగ
మః. కుతః య శ్చైద్య ఉదాత్త (స్స స్నదాత్త ఇతి శ్లిష్టా దాత్తః) స్వరాన్ పరి
ష్టాన్ స్వరితాదీని వారీ నేకపదే ఏకస్మిన్ పదన్యాసే, సుప్తిజంతలక్షణే న నిహంతి
హినస్తి, నీచైః కరోతిచ, అతిశూరత్వాత్. 'అనుదాత్తంపదమేకవర్జమి'తి పరిభాషా
బలాచ్చేతి భావః.

అవ. ఈశిశుపాలుఁ డొంటరివాఁడు మన నేమి జేయఁగలఁడని
తలంచరాదని చెప్పుచున్నాఁడు.—

మావేది య దసా వేకో జేతవ్య శ్చేదిరా డితి,

రాజయత్కే వ రోగాణాం సమూహ స్స మహీభృతామ్. ౯౬

టీ. అసా=ఈ, చేదిరాట్=చేదిదేశపురాజు (శిశుపాలుఁడు),

ఏకః=ఒంటిగాఁడు, (కనుక) జేతవ్యః=జయింపశక్యమైనవాఁడు, ఇతి=అని, మావేది=తెలిసికొనవలదు, యత్=ఎందువలన, సః=వాఁడు, రాజయత్నో=క్షయరోగము, రోగాణామివ=రోగములయొక్కయుంబోలె, మహీభృతాం=రాజులయొక్క, సమూహః=మొత్తమో.

తా. ఈశిశుపాలుఁ డేకాకియై యున్నవాఁడు గదా మనము సుకరముగా జయింపవచ్చునని తలంప నయితగాదు. క్షయరోగ మెల్ల రోగములయొక్కయు సమష్టిరూపమైనట్లు ఈతఁడు సమస్త రాజుల యొక్కయు సమష్టి స్వరూపుడై వెలుంగుచున్నవాఁడు ఒక్కడే రాజ పుంజంబునంత బలంబు గలవాఁడుగనుక క్షయరోగమువలె సనాధ్యుఁడని తాత్పర్యము.

శ. స. —మాలవ్య. వేది వేదిషాతాం వేదిషత విదజ్ఞాన ఇత్య స్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలజే ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. యత్ అవ్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఏకః ఏకశబ్దః అ. పు. ని. ఏ. ప్ర. ఏ. జేతుః శక్యః జేతవ్యః, జేతవ్యః జేతవ్యో జేతవ్యః జేతవ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చేదీనాంరాట్ చేదిరాట్, చేదిరాట్ చేదిరాజౌ చేదిరాజః చేదిరాట్శబ్దః జ. పు. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. రాజ్ఞః యత్నో రాజయత్నో (రాజాచాసౌ యత్నోచ రాజయత్నో) యత్నో యత్నోణౌ యత్నోణః రాజయత్నశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. రోగస్య, రోగస్య రోగయోః రోగాణాం రోగశబ్దః అ. పు. ష. బ. సమూహః, సమూహః సమూహౌ సమూహః సమూహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. మహీంబిభ్రతీతి మహీభృతః తేషాం మహీభృతామ్, మహీభృతః మహీభృతోః మహీభృతాం మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ.

స చాయ మేకాకి శిశుపాలః కిం సః కరిష్య తీతి మంతవ్య మి త్యాహ. —

మావేదితి. అసౌ చేదిరాట్ ఏక ఏకాకి ఆతో జేతవ్యః సుజయ్య ఇతి మావేది మాజ్ఞాయ, వేత్తేః కర్తృణి మాజి లజ్. య ద్యస్తాత్స చేదిరాట్ రాజ్ఞ శృంగ్రహస్య యత్నో యద్వా రా జాసౌ యత్నేతి వా రాజయత్నో క్షయరోగః రోగాణామివ మహీభృతాం సమూహః సమష్టిరూపః, యథాహ బాహుటః—‘అనేకరోగానుగతో బహురోగపురోగమః, రాజయత్నో క్షయ శ్శోషో రోగరా డితి చ స్మృతః. నక్ష

త్రాణాం ద్విజానాం చ రాజ్ఞోఽభూ ద్య దయం పురా, యచ్చ రాజా చ యత్కాచ
రాజయత్కా తతో మత' ఇతి. అతో నుర్జ్జయ ఇతి భావః. ఏ తేన 'చిరస్య మిత్త్రస్య సనీ
సుదమో దమఘోషజ' ఇతి వాక్యార్థో నిరస్తః.

అవ. ఇక నీతనియెల్ల తేడల మొత్తపుందనమును వివరించు
చున్నాడు.—

సంపాదితఫల స్తేన సపక్షః పరభేదకః,

కార్ముకే నేవ గుణినా బాణ స్సంధాన మేష్యతి. ౯౭

టీ. సంపాదితఫలః - సంపాదితం=సంపాదింపఁబడిన, ఫలః=లాభ
ము (బాణము ములికి, అలుగు) కలిగినట్టియు, సపక్షః=చెలికాండ్ర
తోఁ (కంకపత్రములతోఁ) గూడినట్టియు, పరభేదకః=శత్రువులనుద్రుం
చు, బాణః=బాణాసురుఁడు (అమ్ము), గుణినా=శౌర్యాదిగుణములుగల
(అల్లెత్రాడుగలిగిన), తేన=ఆశిశుపాలునితో, కార్ముకేనేవ=ధనస్సుతో
డనుంబోలె, సంధానం=సంధిని, ఏష్యతి=పొందఁగలఁడు.

తా. ములుకు లమర్చి వేగముగాఁబోవ రావులుఁగుఁజెక్కలు
గట్టినబాణము శత్రుభేదకమై యెక్కువెట్టిన ధనస్సుతో సంధాన
మునకు సిద్ధమగునట్లు కోశాది సంపత్తిలాభము సంపాదించుకొని సు
హృద్బలముతోఁ గూడుకొనిన బాణాసురుఁడు శత్రుసంహారమునకుఁ
జాలినవాఁడై శౌర్యాదిసంపన్నుఁడగు శిశుపాలునికి సహాయపడఁగలఁడు
కావున నీతఁ డేకాకిగాఁడని భావము.

శ. స.—సంపాదితం ఫలయస్యసః సంపాదితఫలః, ఫలః ఫలా
ఫలాః సంపాదితఫలశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్చబ్దః
ద. పు. తృ. ఏ. పక్షైః సహవర్తత ఇతి సపక్షః, సపక్షః సపక్షౌ సప
క్షౌః సపక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పరేషాం భేదకః పరభేదకః, భేదకః
భేదకా భేదకాః పరభేదకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కర్ముణే ప్రభవతీతి కార్ము
కమ్ తేన కార్ముకేన, కార్ముకేన కార్ముకాభ్యాం కార్ముకైః కార్ముక
శబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. గుణాః అస్య సంతీతి గుణీ తేన గుణి
నా, గుణినా గుణిభ్యాం గుణిభిః గుణిశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. (గుణాః
అస్మిన్ అస్తీతి గుణీ తేన గుణినా, గుణినా గుణిభ్యాం గుణిభిః గుణి

శబ్దః ఇ.న.తృ.ఏ.) బాణః, బాణః బాణౌ బాణాః బాణశబ్దః అ.పు.తృ. ఏ. సంధానం, సంధానం సంధానే సంధానాని సంధానశబ్దః అ.న.ద్వి.ఏ. ఏష్యతి ఏష్యతః ఏష్యంతి ఇణ్ గతా విత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యద్ధేల్పటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

అథాస్య సర్వరాజసమష్టితా మేవ ద్వాభ్యా మాచక్షే.—

సంపాదితేతి. సంపాదితం, ఫలం లాభః, శరాగ్రంచ యస్యసః, 'ఫలం లాభః రాగ్రయో రి'తి శాశ్వతః. సపక్ష స్ససుహృత్, కంకాదిపత్రముక్తశ్చ పశేషం భేదక శ్చత్రువిచారణః, బాణో బాణాసుర శ్చరశ్చ, గుణినా శౌర్యాదిగుణవతా, అధిశ్ఠ్యచ తేన చైద్యేన, కర్మణే ప్రభవ తీతి కాముకం, 'కర్మణఉకః' తేనైవ సంధానం సంధి మేష్యతి అకో నైకా కీతి భావః. ఆ త్రాప్యపమా శ్లేషోవా మతభేదాత్.

యేచాన్యే కాలయవన సాల్వరుక్మీ ద్రుమాదయః,

తమస్స్వభావా స్తేఽప్యేనం ప్రదోష మనుయాయినః. ౯౮

టీ. అన్యే = ఇతరులగు, కాలయవనసాల్వరుక్మీద్రుమాదయః = కాలయవనుఁడు, సాల్వుఁడు, రుక్మీ, ద్రుముఁడు మొదలగు, యేచ = ఏయే రాజులు, తమస్స్వభావాః = తమోగుణముస్వభావముగాఁగలవారు (కలరో), కనుకనే, తేఽపి = వారును, ప్రదోషం = దుష్టుఁడగు (తామనుఁడే యగు), ఏనం = వీనిని, అనుయాయినః = అనుసరించువారు.

తా. చీకటి ప్రదోషకాలము ననుసరించి యుండినట్లు కాలయవనుఁడు సాల్వుఁడు రుక్మీ ద్రుముఁడు మున్నగు తమోగుణప్రధానులైన మఱికొందఱు రాజులును దమవలె తామనుఁడగు నీశేశుపాలుని వెంబడించి యుందురు.

శ. స. — యః, యః యో యే యచ్ఛబ్దః ద.పు.ప్ర.బ.చ అవ్య. అన్యః, అన్యః అన్యో అన్యే అన్యశబ్దః అ.పు.ప్ర.బ. కాలయవనశ్చ సాల్వశ్చ రుక్మీచ ద్రుమశ్చ కాలయవన సాల్వరుక్మీద్రుమాః కా...ద్రుమాః ఆదయః యేషాంతే కాలయవనసాల్వరుక్మీద్రుమాదయః, ఆదిః ఆదీ ఆదయః కాలయ...మాదిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. తమః స్వభావః యేషాంతే తమస్స్వభావాః, స్వభావః స్వభావో స్వభావాః తమస్స్వభావశబ్దః అ. పు.ప్ర. బ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద.పు.ప్ర.బ. అపి అవ్య. ఏనం,

ఏనం ఏనా ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ.పు.ద్వి.ఏ. ప్రకృష్టః దోషః యస్యసః
ప్రదోషః తం ప్రదోషం, ప్రదోషం ప్రదోషే ప్రదోషాన్ ప్రదోష
శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అనుసృత్య యాస్యంతీత్యనుయాయినః, అను
యాయీ అనుయాయినౌ అనుయాయినః అనుయాయీన్ శబ్దః న.
పు. ప్ర. బ.

యేచేతి. కిం చ అన్యే కాలయవనసాల్యరుక్మిద్రుమాదయో యే రాజానః తమ
స్వభావా స్తమోగుణాత్మకాః, అతఏవ తేఽపి ప్రదోషం ప్రకృష్టదోషం, తామస
మేవైనం, చైద్యం అనుయాయిన అనుయాస్యంతః, సాదృశ్యా దితి భావః. 'భవిష్యతి
గమ్యాదయ' ఇతి జీనిః భవిష్యదర్థే. 'అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయో రి'తి షష్ఠీప్రతిషే
ధా ద్వితీయా. యథా ధ్వాంతం రజనీముఖం అనుయాతి తద్వదితి వస్తు నాలంకార
ధ్వనిః. 'రాహవా ధ్వాంతే గుణే తమ' ఇ త్యమరః. 'ప్రదోషే దుష్టరాత్ర్యంకా
వి'తి వైజయంతీ.

అవ. ఓయీ! (పైఁజెప్పిన) బాణాదులిప్పుడు మనతో సంధిగలిగి
యున్నవారు భేదిల్లరు అనునెడ చెప్పుచున్నాఁడు.—

ఉపజాపః కృత స్తేన తా నాకోపవత స్త్వయి,

ఆశు దీపయితా లోప్తేఽపి సాగ్నీ నేధానివా నిలః.

౯౯

టీ. తేన=ఆశిశుపాలునిచేత, కృతః=చేయఁబడిన, అలోప్తేఽపి=
కోలఁదిమాత్రమైనను, ఉపజాపః=భేదము, త్వయి=నీయందు, ఆకోప
వతః=మిక్కిలికోపముగల, తాన్=ఆ బాణాదులను, అనిలః=వాయువు,
సాగ్నీన్=అగ్నితోఁగూడిన, ఏధానివ=చిదుకులనుంబోలె, ఆశు=తో
డనే, దీపయితా=మండింపఁగలదు.

తా. కొంచెము నిప్పంటుకొనియున్న చిదుకులు గాలితగిలిన
తోడనే భగ్గుమనిమందునట్లు శిశుపాలుఁడేమాత్రపుభేదము పుట్టించి
నను అంతర్వైరముగల బాణాదులు మండిపడుదురు.—మనమెంత
సంధిచేసికొనియున్నను లోలోపల పగగలవారు సందుదొరికినప్పుడు
వేతై పగదీర్చుకొందురని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఉపజాపః, ఉపజాపః ఉపజాపౌ ఉపజాపాః ఉపజాపశబ్దః
అ.పు.ప్ర.ఏ. కృతః, కృతః కృతౌ కృతాః కృతశబ్దః అ.పు. ప్ర. ఏ. తేన,
తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద.పు.తృ. ఏ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః

ద. పు. ద్వి. బ. ఆకోపవంతం, ఆకోపవంతం ఆకోపవంతౌ ఆకోపవతః
 ఆకోపవచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. త్వయి, త్వయి యువయోః యుష్మాసు
 యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. స. ఏ. ఆశు అవ్య. దీపయితా, దీపయితా దీప
 యితారౌ దీపయితారః దీపీ దీప్తా విత్యస్మా ధాతో ఋజంతాత్సకర్మ
 కాత్కర్త ర్యనద్యతనభవిష్యతిలుటి పర. ప్ర. పు. ఏ. అల్పః, అల్పః
 అల్పా అల్పాః అల్పశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. అగ్నినాసహవ
 ర్తంత ఇతి సాగ్నయః తాన్ సాగ్నిన్, సాగ్నిం సాగ్ని సాగ్నిన్ సాగ్ని
 శబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. ఏధం, ఏధం ఏధౌ ఏధా ఏధశబ్దః అ. పు.
 ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. అనిలః, అనిలః అనితౌ అనిలాః అనిలశబ్దః అ.
 పు. ప్ర. ఏ.

నను బాణాదయోఽస్మాభి రిదానీం కృతసంధానాన విరాధ్యంతీ త్యత్రాహ. —

ఉపజాపఇతి. తేన చైద్యేన కృత అల్పౌఽప్యపజాపో భేదః, 'భేదోపజాపాశు
 పథే' త్యమరః. త్వయి ఆకోపవతః ప్రకోపవతస్తా బాణాదీ, అనిలః సాగ్ని నే
 థా నింధనానీన, 'కౌష్ఠం దా ర్వింధనం త్వేధఇన్మ మేధ స్సమిత్ శ్రీయా మి'త్య
 మరః. ఆశు దీపయితా సద్యః ప్రజ్వలయిష్యతి. 'దీపే ర్జ్వంతాల్లవ్' అంతర్వైరా
 స్సంహితా అపి సతి రంధ్రే సవ్యో విజ్లిష్యం తీతి భావః. ఉపమా.

బృహత్సహాయః కార్యాంతం త్రోదీయానపి గచ్ఛతి,

సంభూయాంభోధి మభ్యేతి మహానద్యానగాపగా.

౧౦౦

టీ. బృహత్సహాయః=గొప్పసహాయము గలిగిన, త్రోదీయా
 నపి=మిక్కిలియల్పఁడుంగూడ, కార్యాంతం=పనియొక్క ముగింపును,
 గచ్ఛతి=పోందును, నగాపగా=సెలయేలు, మహానద్యా=పెద్దయేలు
 తో, సంభూయ=కలిసి, అంభోధిం=సముద్రమును, అభ్యేతి=పోందు
 చున్నది.

తా. మిక్కిలియల్పఁడైనను గొప్పసహాయము గలవాడైన
 చోఁ గార్యసిద్ధిఁ బొందఁగలుగును. చిన్నచిన్న సెలయేళ్లు మహానది
 తోఁ గలిసి సముద్రముఁ జొచ్చుచున్నవి గదా ! అల్పఁడే యిట్లయిన
 ప్పడు అట్టిమహావీరుండగు శిశుపాలుని సంగతి వేఱ చెప్పవలయునా ?

శ. స. — బృహన్ సహాయో యస్యసః బృహత్సహాయః, సహ
 యః సహాయా సహాయాః బృహత్సహాయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కార్యస్య

అంతః కార్యాంతః తం కార్యాంతం, కార్యాంతం కార్యాంతౌ కార్యాం
 తా కార్యాంతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అత్యంతంక్షుద్రః క్షోదీయాన్,
 క్షోదీయాన్ క్షోదీయాంసౌ క్షోదీయాంసః క్షోదీయశబ్దః స. పు. ప్ర.
 ఏ. అపి అవ్య. గచ్ఛతి గచ్ఛతః గచ్ఛంతి గచ్ఛగతావిత్యస్మా త్సకర్మ
 కాత్కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సంభూయ ల్యబంతమవ్య.
 అంభాంసి ధీయంతే అస్మిన్ ఇతి అంభోధిః తం అంభోధిం, అంభోధిం
 అంభోధీ అంభోధీన్ అంభోధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అభ్యేతి అభీతః అభి
 యంతి అభిపూర్వక ఇణ్ గతావిత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి వర్తమానే
 లటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ. మహతీచ సా నదీచ మహానదీ తయా
 మహానద్యా, నద్యా నదీభ్యాం నదీభిః మహానదీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ.
 ఏ. అపాం సమూహః ఆపం తేనగచ్ఛతీత్యాపగా, నగచ్ఛతీతి నగః
 నగే ఆపగానగాపగా, నగాపగా నగాపగే నగాపగాః నగాపగాశబ్దః ఆ.
 స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

బృహదితి. బృహత్సహాయో మహాసహాయవాక్, క్షోదీయాన్క్షుద్రతరోఽపి,
 స్థూలదూరే'త్యాదినా యజాదిపరలోపః, పూర్వగుణశ్చ. కార్యస్యాంతంపారంగచ్ఛ
 తి, తథాహి — అపాం సమూహః ఆపం, 'తస్యసమూహ' ఇత్యణ్. తేన గచ్ఛతీ
 త్యాపగా నగాపగా గిరినదీ, మహానద్యా గంగాదికయా సంభూయ మిలిత్వా అంభోధి
 మభ్యేతి, క్షుద్రోఽప్యేవం తాదృజ్మహావీర శ్చైద్యస్తు కిము వక్తవ్య మి త్యపిశబ్దార్థః.
 విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. మఱియును, శత్రువు సాధింపఁబడమియేగాక మీఁదు
 మిక్కిలి యనర్థావహమగు మిత్రవిరోధముగూడ నగునని చెప్పు
 చున్నాఁడు. —

తస్య మిత్రాణ్యమిత్రా స్తే యే చ యేహో భయే నృపాః,
 అభియుక్తం త్వయై నం తే గంతార స్త్వా మతోఽపరే. ౧౦౧

యేచ=ఎవరెవరు, తస్య=ఆశిశుపాలునికి, మిత్రాణి=మిత్రులగు,
 నృపాః=రాజులో, యేచ=ఎవరెవరు, తే=నీకు, అమిత్రాః=శత్రులగు,
 నృపాః=రాజులో, తే=ఆ, ఉభయే=రెండు తెగలవారును, త్వయా=
 నీచేత, అభియుక్తం=ఎదురుకొనఁబడిన, ఏనం=ఈశిశుపాలుని, గంతా

రః=పొందుదురు, అతః=ఈరెండుతెగలవారికంటె, అపరే = వేతైన వారు, నీమిత్రులును, వానిశత్రువులును, త్వాం=నిన్ను, గంతారః= పొందుదురు.

తా. నీవు యుద్ధ సన్నద్ధుడవై శిశుపాలుని యెదిరించినప్పుడు నీశత్రువును, వానిమిత్రులును నగురాజులెల్లరును వానికి తోడ్పడ వత్తురు. వానిశత్రువులును నీకు మిత్రులును నగురాజులెల్లరును నీకు తోడ్పడి నీపక్షమున వత్తురు.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. మిత్రం, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. అమిత్రః, అమిత్రః అమిత్రౌ అమిత్రాః అమిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తన తే యవయోః వాం యుష్మాకం వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. చ అవ్య. ఉభయః ఉభయే ఉభయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. న్యూక్ సాంతీతి నృపాః, నృపః నృపౌ నృపాః నృపశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అభియుక్తం, అభియుక్తం అభియుక్తౌ అభియుక్తౌ అభియుక్తశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. త్వయా యవాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. ఏనం, ఏనం ఏనౌ ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. నః, నః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ. గంతా గంతాకా గంతారః గన్తుగతావిత్య స్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి అనద్యతనభవిష్యతి లుటి పర. ప్ర. పురు. బ. త్వాం, త్వాం యవాం వాం యుష్మాన్ వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అతః అవ్య. అపరః అపరా అపరే అపరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

కించ న కేవలం శత్రోరసాధ్యత్వం మిత్రవిరోధశ్చాక్షోఽన్యకర ఇత్యాహ.—

తస్యేతి. యేచ తస్య చైద్యస్య మిత్రాణి నృపాః యేచ తే త వామిత్రాః నృపాః తే ఉభయే రాజానః త్వయాభియుక్తం అభియాత మేనం చైద్యం, గంతారో గమిష్యంతి, గమేః కర్తరి లుట్. అతోఽపరే ఉక్తోభయవ్యతిరక్తాః, తే తవ మిత్రాణి తస్యామిత్రా శ్చేత్యర్థః. త్వాం గంతారః.

దానంజేసి యేమగు ననినం జెప్పుచున్నాడు.—

మఖవిఘ్నాయ సకల మిథ ముత్థాప్య రాజకమ్,
హంత జాత మజాతారేః ప్రథమేన త్వయారిణా,

టీ. ఇత్థం=ఇట్లు, మఖవిఘ్నాయ-మఖ=యజ్ఞముయొక్క, విఘ్నాయ=విఘాతముకొఱకు, సకలం=సమస్తమైన, రాజకం=రాజబృందమును, ఉత్థాప్య=లేవదీసి (కలఁతపఱచి), హంత=అన్ని, అజాతారే=అజాతశత్రువగు ధర్మరాజునకు, త్వయా=నీచేత, ప్రథమేన=మొట్టమొదటి, అరిణా=శత్రువుగా, జాతం=అగుట (పుట్టుట.)

తా. ఈవిధముగా నీవురాజులనందఱను కలఁత పెట్టి యుద్ధమునకు లేవఁజేయుటవలన ధర్మరాజుచేయఁబూనిన రాజసూయయాగమునకు పెద్దవిఘాతము సంప్రాప్తమగును. దానంజేసి యజాతశత్రునని పేరు వడిన ధర్మరాజునకు మొట్ట మొదటి శత్రువుగాఁ బుట్టిన వాఁడగుదువు.

శ. స.—మఖస్యవిఘ్నః మఖవిఘ్నః తస్మై మఖవిఘ్నాయ, మఖవిఘ్నాయ మఖవిఘ్నాభ్యాం మఖవిఘ్నేభ్యః మఖవిఘ్నశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. సకలం, సకలం సకలే సకలాని సకలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఇత్థమ్ ధము ప్రత్యయాంతావ్య. ఉత్థాప్య ల్యబంతా రాజ్ఞాం సమూహో రాజకం తత్ రాజకం, రాజకం రాజకే రాజకాని రాజకశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. హంత అవ్య. జాతం, జాతం జాతే జాతాని జాతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అజాతాః అరయః యస్యసః అజాతారిః తస్య అజాతారే, అజాతారేః అజాతార్యోః అజాతారీణాం అజాతారిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ప్రథమేన, ప్రథమేన ప్రథమాభ్యాం ప్రథమైః ప్రథమశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. అరిణా, అరిణా అరిభ్యాం అరిభిః అరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ.

తతః కి మత ఆహ.—

మఖేతి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమస్థము రి'తి ధముప్రత్యయః. మఖస్య విఘ్నాయ విఘాతాయ, సకలం రాజకం రాజసమూహం, 'గోత్రో ఙ్గీ'త్యాదినా వుక్త్. ఉత్థాప్య తోభయిత్వా, హం తేతి ఖేదే. అజాతారేః అజాతశత్రోః, యుధిష్ఠిరస్య త్వయా ప్రథమే నారిణా, జాత మజని, నపుంసకే భావే క్తః.

అవ. ఆతండును శత్రువుగానిమ్ము, చెఱుపేమి? యనుప్రశ్న యందిట్లు చెప్పుచున్నాఁడు.—

సంభావ్యత్వా మతిభరక్షమస్కంధం సబాంధవః,

సహాయ మధ్వరధురాం ధర్మరాజో వివక్షతే.

బంధుద్రోహశ్చ స్యాత్ మిత్ర భావః విశేషణసామ్యా దప్రస్తుతయాగధర్మప్రతీతే
స్వమాసోక్తిః.

అవ. ఓయీ! ముందుచేసెదనని మాట యిచ్చి చేయకుండు
టయే దోషముకాని మానల్లకాదని చెప్పిన నింకేమి తప్పు అనువిష
యమునఁ జెప్పచున్నాఁడు.—

మహాత్మానోఽనుగృహ్లాంతి భజమానాన్ రిపూనపి,

సపత్నీః ప్రాపయం త్యద్ధిం సింధవో నగనిమ్నగాః.

౧౦౪

టీ. మహాత్మానః = మహానుభావులు (నిగ్రహానుగ్రహసమర్థు
లు), భజమానాన్ = శరణుజొచ్చుచున్న, రిపూనపి = శత్రువులను సై
తము, అనుగృహ్లాంతి = అనుగ్రహింతురు, సింధవః = మహాసదులు, సప
త్నీః = సవతులగు, నగనిమ్నగాః = సెలయేఱులను, అద్ధిం = సముద్ర
మును, ప్రాపయంతి = పొందించుచున్నవి.

తా. మహానుభావులగు వారు శరణుబొందిన శత్రువులను సై
తము దయతో జూచుచున్నారు. ఇంక బంధువులను గుఱించి వేఱ
చెప్పవలయునా? గంగానదిమున్నగు మహాసదులు తమతోఁ గలసి
వచ్చుచున్న సవతులగు కొండయేఱులను సముద్రము జేర్చి తమ
సౌభాగ్యమును వాని కొసంగుచున్నయవిగదా. కావున మావల్లకాదని
పరిహరించుటయుఁ దగదనిభావము.

శ. స.—మహాన్ ఆత్మా యేషాంతే మహాత్మానః ఆత్మా,
ఆత్మా ఆత్మానా ఆత్మానః మహాత్మశబ్దః స. పు. ప్ర. బ. అనుగృ
హ్లాంతి, అనుగృహ్లాంతి అనుగృహ్లాతః అనుగృహ్లాంతి అనుపూర్వకగ్రహ
ఉపాదాన ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర.
పురు. బ. భజమానం, భజమానం భజమానా భజమానాన్ భజమాన
శబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అసిష్టం రపస్తీతి రిపనః తాన్ రిపూన్
రిపుం, రిపూ రిపూన్ రిపుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. అపి అవ్య. సమానః
పతిః యాసాం తాః సపత్నీః తాః సపత్నీః, సపత్నీం సపత్నీ
సపత్నీః సపత్నీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ప్రాపయతి ప్రాపయతః ప్రాప
యంతి ప్రపూర్వక ఆప్యవ్యాప్త విత్యస్తాద్ధాతోర్నిజంతా త్సకర్మకాత్క

అవ. అట్లేయ్యిసను అమృతంబు గ్రోలువారినా యూపిండితిండి
కానగొల్పుట ? అనునాశంకవలన చెప్పాచున్నాడు. —

అమృతంనామ యత్సంతో మంత్రజిహ్వేషు జహ్వతి,
శోభై వ మందరక్షుబ్ధక్షుభితాంభోధివర్ణనా. ౧౦౭

టీ. అమృతంనామ = అమృతమనగా, సంతః = విద్వాంసులు, మం
త్రజిహ్వేషు = అగ్నులయందు, యత్ = యే పురోడాశాదికమును, జ
హ్వతి = హోమముచేయుచున్నవారో, త దేవ = అదియే, మందర...
నా, మందర = మందర పర్వతమును, క్షుబ్ధ = కన్వముచేత, క్షుభిత = చి
లుకబడిన, అంభోధి = సముద్రముయొక్క, వర్ణనా = వర్ణించుట, శోభైవ
= అలంకారము మాత్రమే.

తా. మంత్రవేత్తలగు విద్వాంసులు మంత్రములే నాలుకలుగా
గల త్రేతాగ్నులయందు హోమము జేయుపురోడాశము ఆజ్యము
మొదలగునవియే యగ్నిముఖులగు దేవతల కమృతంబుగాని వేరొండు
గాదు. మందరపర్వతమును కన్వముగాజేసి పాలసముద్రమును తరు
చుట వలన సమృతంబు పుట్టినది యనుట చమత్కారకల్పనము
మాత్రమే యని గ్రహింపవలయును.

శ. స. — అమృతం, అమృతం అమృతే అమృతాని అమృత
శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. నామ అవ్య. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః
ద. న. ద్వి. ఏ. సక, సక సంతో సంతః సచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ.
మంత్రా ఏవ జహ్వ యేషాంతే మంత్రజిహ్వః తేషుమంత్రజిహ్వేషు,
జిహ్వే జిహ్వయోః జిహ్వేషు మంత్రజిహ్వశబ్దః అ. పు. స. బ. జహ్వోతి
జహ్వతః జహ్వతి హుదానాదనయో రిత్యస్మా త్సకర్మకా ధ్ధాతోః
కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. బ. శోభా, శోభా శోభే శోభాః
శోభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ. అవ్య. మందరఏవక్షుబ్ధః, మందరక్షుబ్ధః
మందరక్షుబ్ధేన క్షుభితః మందరక్షుబ్ధక్షుభితః అంభాసి ధీయంతే అస్మి
న్నితి అంభోధిః మందరక్షుబ్ధ క్షుభిత శ్చాసా వంభోధిశ్చ మందరక్షుబ్ధ
క్షుభితాంభోధిః మందరక్షుబ్ధ క్షుభితాంభోధే ర్వర్ణనా మందరక్షుబ్ధ
క్షుభితాంభోధి వర్ణనా, వర్ణనా వర్ణనే వర్ణనాః మందరక్షుబ్ధ క్షుభి
తాంభోధివర్ణనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తథా ప్యమృతాశినాం తేషాం కి మేభిః పిష్టభక్షణప్రసూభస్తే రత ఆహుః.—

అమృతమితి. అమృతంనామ, సంతో విద్వాంసః, మంత్రావేద జహ్యాయేషాం తేషాం మంత్రజిహ్వోష్వగ్నిషు, 'మంత్రజిహ్వో స్పృతజిహ్వోః స్రుగ్నిహ్వో హవ్యవాహవ' ఇతి వైజయంతీ. య త్పురో దాశానికం జహ్వతి, తదేవేత శేషః. యత్తవో ద్విత్వసంబంధాత్. మందరవేద త్కుభ్యో మంథదండః. 'కుభస్వాంతే' త్యాదినా అస్మిన్న శ్లోపా తనాదనిట్త్వం. తేన కుభితస్య మభితస్య అంభోధేః, వర్ణనా శోభైవ అలంకారవేద అభిమథనేన అమృత ముత్పాదిత మితి యత్. త త్కీర్తిమాత్రం ఆత్మో ముతమే వామృత మితి భావః. వాక్యార్థయో ర్హేతు హేతుమద్భావా ద్వాక్యార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః.

అవ. యద్ధయాత్రకు నీవుదాటరాని ప్రతిబంధకమొకఁడు గలదని చెప్పుచున్నాఁడు.—

సహిష్యే శతమాగాంసి సూనోస్త ఇతియత్త్వయా,
ప్రతీక్ష్యం తత్ప్రతీక్ష్యాయై పితృష్వనే ప్రతిశ్రుతమ్.

౧౦౮

టీ. ప్రతీక్ష్యాయై=పూజ్యురాలగు, పితృష్వనే=మేనత్తకొఱకు, తే=నీయొక్క, సూనోః=కుమారునియొక్క, శతం=నూఱు, ఆగాంసి=అపరాధములను, సహిష్యే=సహించగలను, ఇతి=అని, యత్=ఏ, త్వయా=నీచేతను, ప్రతి శ్రుతం=ప్రతిజ్ఞచేయఁబడినదియో, తత్=అది, ప్రతీక్ష్యం=పరిపాలించఁదగినది.

తా. నీకొడుకుయొక్క నూఱుతప్పులను మన్నించెద నని మున్ను పూజ్యురాలగు మీమేనత్త యిష్టానుసారముగాఁ బ్రతిజ్ఞచేసియున్నావు. ఆప్రతిజ్ఞను నెరవేర్చుకొనక తప్పదు లేనిచో మహాదోషము వచ్చునని తాత్పర్యము.

శ. స.—సహిష్యే సహిష్యానహే సహిష్యామహే వహమష్టణ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యతి యుటి ఆత్మ. ఉ. పురు. ఏ. శతం, శతం శతే శతాని శతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆగః, ఆగః ఆగసీ ఆగాంసి ఆగశ్శబ్దః స. న. ద్వి. బ. సూనోః, సూనోః సూనోః సూనూనాం సూనుశబ్దః ఉ. పు. వ. ఏ. తవ, తవ తే యవయోః వాం యష్మాకం వః యష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. వ. ఏ. ఇతి. అవ్య. యత్, యత్ యేయాని

యచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. త్వయా, త్వయా యువాభ్యాం యుష్మాభిః
 యుష్మచ్చబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. ప్రతీక్షితుంయోగ్యం ప్రతీక్ష్యం, ప్రతీ
 క్ష్యం ప్రతీక్ష్యే ప్రతీక్ష్యాణి ప్రతీక్ష్యశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. తత్, తత్ తే
 తాని తచ్చబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. ప్రతీక్ష్యాయై, ప్రతీక్ష్యాయై ప్రతీక్ష్యా
 భ్యాం ప్రతీక్ష్యాభ్యః ప్రతీక్ష్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. చ. ఏ. పితుః స్వసా పితృ
 వ్యసా, తస్యై పితృవ్యస్రే, స్వస్రే స్వసృభ్యాం స్వసృభ్యః పితృవ్యస్రశబ్దః
 ఋ. స్త్రీ. చ. ఏ. ప్రతిశ్రుతం, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిశ్రుతే ప్రతిశ్రుతాని
 ప్రతిశ్రుతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.

యాత్రాయాః కశ్చి త్ప్రతిబంధో దుస్తర స్త వా స్తీ త్యాహ. —

సహిష్యుఇతి. ప్రతీక్ష్యాయై పూజ్యాయై 'పూజ్యః ప్రతీక్ష్య' ఇ త్యమరః. పితృ
 వ్యస్రే పితృభగివ్యై, 'విభాషాస్వసృపతో' రితి వికల్పాదలుగభావః. 'మాతృపి
 తృభ్యాం స్వ సే'తి షత్వం. తే తవ, సూనో శ్శత మాగాంసి అపరాధాన్, 'అగో
 ౭పరాధోమంతు శ్చే' త్యమరః. సహిష్యే సోధాహే ఇతి, య త్వయా ప్రతిశ్రు
 తం ప్రతిజ్ఞాతం, త త్ప్రతీక్ష్యం ప్రతిపాలనీయం అన్యథా మహాదోషస్మరణా దితి భావః.

అవ. అవును ప్రతిజ్ఞచేసినదినిజమేకాని వీనియొక్క తలమీఠిన
 పొగరు చూచి యిప్పుడదియును విడువవలసినది యనుచో, జెప్పు
 చున్నాడు. —

తీక్ష్ణా నారుంతుదా బుద్ధిః కర్మశాంతం ప్రతాపవత్,
 నోపతాపి మన సోష్మ వాగేకా వాగ్మిన స్సతః.

౧౦౯

టీ. సతః=సత్పురుషునియొక్క, బుద్ధిః=బుద్ధి, తీక్ష్ణా=చుట్టు
 కై నది, (స్యాదితి=అగునని, విద్ధి=ఎఱుంగుము,) (తథాపి=అట్లయినను)
 అరుంతుదా=(శస్త్రమువలె) మర్మభేదకము, న భవేత్=కాదు, కర్మ=
 వ్యాపారము, ప్రతాపవత్=తేజోవంతము, (స్యాత్=అగును), (తథా
 పి=అయినను), శాంతం=శాంతమైనది, (స్యాత్=అగును), మనః=
 చిత్తము, సోష్మ = అభిమానముచేతనుష్ణమైనది, (స్యాత్=అగును),
 (తథా౭పి=అట్లయినను), ఉపతాపి=అగ్నివలె సంతాపపెట్టునది,
 నస్యాత్=కాదు, వాగ్మినః = వక్తయగు, సతః=సత్పురుషునియొక్క,
 వాక్=మాట, ఏకా=ఒక్కవిధమయినది, (స్యాత్=అగును).

సోమ్య అభిమానోపం స్యాత్, తథా పుష్పతాపయ తీ త్యుపతాపి, ఆగ్నోదివ
 త్వరమసంతాపి న స్యాత్ వాగ్ని నోనకుః సతో నా గేకా ఏకయాసా స్యాత్, వా
 గ్నిసత్యమేవ న దేది త్యర్థః. అత స్సత్యసంధస్య ప్రతిశ్రుతార్థమాని రస స్తేతి భావః.
 అత్ర ప్రకృతాయావాచోఽప్రకృతా నాంబుద్ధిక ర్థమనసాంచ తుల్యధర్మావృత్తాపమ్యా
 వగమా ద్దీపకాలంకారః. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం తు సామర్థ్య తుల్యధర్మతః, సౌప
 మ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. బుద్ధ్యాదీనాం శస్త్రాది
 వ్యతిరేకత్వ వ్యజ్యతే.

అవ. సమయము రానిదే శిశుపాలుని చంపుట యశక్యమని
 యుఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

స్వయంకృత ప్రసాదస్య తస్యాహోన్న భానుమా నివ,

సమయావధి మప్రాప్య నాంతాయా లం భవానపి.

౧౧౦

టీ. అహ్నః = పగటియొక్క, అంతాయ = సమాప్తికొఱకు,
 భానుమానివ = సూర్యుఁడుంబోలె, స్వయం = స్వయముగా, కృతప్రసా
 దస్య = చేయఁబడిన యనుగ్రహముగల (తాను గలుగఁజేసిన వెలుతు
 రుగల), తస్య = ఆ శిశుపాలునియొక్క, అంతాయ = సంహారముకొఱకు,
 సమయావధిం = నియత కాలముయొక్క, సమాప్తిని, అప్రాప్య = పొం
 దక, భవానపి = నీవును, నాలం = సమర్థుఁడవుగావు.

తా. తాను వెలుతురునిచ్చి పగటిని జేయు పగలింటివొర
 నియతకాలము గడవనిదే యాపగటికాలమును ముగింపఁజాలనియట్లు
 నీయంతట నీవే యనుగ్రహించి వరమిచ్చిన యా శిశుపాలుని ప్రతిజ్ఞా
 కాలము పూర్తియగుదాక నీవును సంహరింపఁజాలవు. కనుక నీయకాల
 ప్రయత్నము వ్యర్థముగా నపకీర్తియేగాని లాభమేమియు లేదని
 తాత్పర్యము.

శ. స. — స్వయం అవ్య. కృతః ప్రసాదః యస్యసః కృతప్ర
 సాదః తస్య కృతప్రసాదస్య, ప్రసాదస్య ప్రసాదయోః ప్రసాదానాం
 కృతప్రసాదశబ్దః అ. పు. మ. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః
 ద. పు. మ. ఏ. అహ్నః, అహ్నః అహోన్నః అహ్నమ్ అహాశబ్దః
 స. స. మ. ఏ. భానవః అస్యసంతేతి భానుమాన్, భానుమాన్ భాను
 మంతౌ భానుమంతః భానుమచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. కవ అవ్య. సమ

యస్యావధిః సమయావధిః తం సమయావధిం, అవధిం అవధీ అవధీన్
సమయావధిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అప్రాప్య ల్యబం. న అవ్య. అంతా
య, అంతాయ అంతాభ్యాం అంతేభ్యః అంతశబ్దః అ. పు. చ. ఏ.
అలం అవ్య. భవాన్, భవాన్ భవంతౌ భవంతః భవచ్ఛబ్దః త. పు.
ప్ర. ఏ. అపి అవ్య.

అశక్య శ్చకాతే చైద్యవధ ఇ త్యాహ.—

స్వయమితి. కించఆహ్వాన భానుమా నంశుమానిష, స్వయం కృతః ప్రసాదః
అనుగ్రహః, ప్రకాశశ్చ యస్య తస్య చైద్యస్యాంతాయ వధాయ, సమయావధిః నియత
కాలావసానం, అప్రాప్య భవానపి నాలం నశక్తః తథాచ వృథాపక్షేర్ని కే వాన్యన్మ
కించిత్ఫలం స్యా దితి భావః.

అవ. అట్లేని వీని నువేక్షించి యూరకుండవలసినదియేనా ?
కాదు. అని చెప్పుచున్నాడు.—

కృత్వా కృత్యవిద స్తీర్థే ష్వంతః ప్రణిధయః పదం,
విదాం కుర్వంతు మహత స్తలం విద్విషదంభసః.

౧౧౧

టీ. కృత్యవిదః=కార్యవేత్తలగు (శాస్త్రవేత్తలగు), ప్రణిధ
యః=గూఢచారులు, తీర్థేషు = మంత్రాద్యష్టాదశస్థానములయందు
(రేవులయందు), అంతః=లోపల, పదం=స్థానమును (పాదక్షేపము
ను), కృత్వా=చేసి, మహతః=దురవగాహమైన (పూజ్యమైన), విద్వి
షదంభసః=శత్రువులను జలముయొక్క, తలం=స్వరూపమును (ప్రమా
ణమును), విదాంకుర్వంతు=తెలిసికొందురుగాక.

తా. విచక్షణులగువారు రేవులయందు లోపలగా కాలువెట్టి
నీటియొక్క లోతును కనిపెట్టునట్లు కార్యజ్ఞానముగల చారులు వారి
మంత్రాద్యష్టాదశ స్థానములయందు సంతఃప్రవేశముచేసి దురవగాహ
మైన శత్రువుయొక్క స్వరూపమును కనిపెట్టవలయును కనుక గూఢ
చారులను బంపి శత్రువుయొక్క గుట్టు మట్లు కనుగొనుచుందుమని
తాత్పర్యము.

శ. స.—కృత్వా క్త్వాప్రత్యయాంత మవ్య. కర్తుం యోగ్యం
కృత్యం కృత్యం విదంతీతి కృత్యవిదః, ఏత్ విదా విదః కృత్యవిచ్ఛబ్దః

ద. పు. ప్ర. బ. తరంత్యేభిరితి తీర్థాని తేమ తీర్థేషు, తీర్థే తీర్థయోః
 తీర్థేషు తీర్థశబ్దః అ. న. స. బ. అంతః అవ్య. ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణి
 ధయః, ప్రణిధిః ప్రణిధీ ప్రణిధయః ప్రణిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. పదం,
 పదం పదే పదాని పదశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. విదాంకరోతు విదాంకు
 రుతాత్ విదాంకురుతాం విదాంకుర్వంతు విదజ్ఞాన ఇత్యస్మాదామం
 త్ర్యాదనుప్రయుక్తా త్కృత్థాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదాలోటి
 పర. ప్ర. పురు. బ. మహతః, మహతః మహతోః మహతాం మహ
 చ్చబ్దః త. న. మ. ఏ. తలం, తలం తలే తలాని తలశబ్దః అ. న.
 ద్వి. ఏ. విద్విషన్నేవ అంభః విద్విషదంభః తస్య విద్విషదంభసః, అం
 భసః అంభసోః అంభసాం విద్విషదంభశ్చబ్దః న. స. మ. ఏ.

తర్హి కి మయ ముపేక్ష్య ఏవ నే త్యాహ. —

కృత్యేతి. కింతు కృత్యవిదః కార్యజ్ఞాః, విధిజ్ఞాశ్చ, ప్రణిధీయంత ఇతి ప్రణిధ
 యో గూఢచారిణః, 'ప్రణిధి ర్గూఢపురుష' ఇతి హాలాయుధః. తరం త్యేభి రితి తీ
 ర్థాని మంత్రాద్యష్టాదశస్థానాని జలానతారాశ్చ 'యోనా జలావతా నే చ మంత్రా
 ద్యష్టాదశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథా పాత్రే తీర్థం స్యా ద'తి హాలాయుధః. తేష్వంతః,
 పదం స్థానం పాదప్రక్షేపం చ కృత్వా, మహతో దురవగాహస్య పూజ్యస్యచ, విద్వి
 షశ్చత్రురేవ అంభః, తస్య తలం స్వరూపం, ప్రమాణ మితి యావత్. 'అథ స్వరూ
 పయో రస్త్రీ తల మి' త్యమరః. విదాంకుర్వంతు విదంతు విద జ్ఞానే లోట. 'విదాం
 కుర్వంత్యిత్యన్యరస్యా మి'తి వికల్పా దాంప్రత్యయనిపాతః. అంభస ఇనశత్రోః కృ
 తతీర్థస్య సుప్రవేశత్వాత్ ప్రాగంతః ప్రవిశ్య పరీక్ష్య ఇత్యర్థః. శ్లిష్టసరంపరితరూప
 కాలంకారః.

అవ. ఇయ్యది యావశ్యకమైనదియునని చెప్పుచున్నాడు. —

అనుత్సాత్రపదన్యాసా నద్వృత్తి స్సన్నిబంధనా,
 శబ్దవిద్యేవ నోభాతి రాజనీతి రపస్పశా.

౧౧౨

టీ. అనుత్సాత్రపదన్యాసా = నీతిశాస్త్రవిరుద్ధమైన యొక్కపద
 ప్రక్షేప (స్వల్పవ్యవహార) మేనియు లేని, (విడువబడని సూత్రముల
 యక్షరములుగల, అనగా " ఇస్తి, ఉపసంఖ్యానము" లక్కటలేకయే
 సూత్రాక్షరములవలన సంతయర్థమును దెలియజేయు "న్యాస"
 మను "వృత్తి" వ్యాఖ్యానగ్రంథముగల) నద్వృత్తిః - సత్ = (చక్క

చారులద్వారా పరవృత్తాంతమును దెలిసికొనుట మాత్రమే కాదు. భేదమునుగూడ బుట్టింపవలయునని చెప్పుచున్నాడు. —

అజ్ఞాతదోషై ర్దోషజ్ఞై రుద్దూష్యోభయ వేతనైః,

భేద్యా శ్శత్రో రభివ్యక్తశాసనై సామవాయికాః.

౧౧౩

టీ. అజ్ఞాతదోషైః - అజ్ఞాతః=(పరులచేత) తెలియఁబడని, దోషైః = (తమ) మర్మములు గలిగినవారును, దోషజ్ఞైః=(పరుల) మర్మములను దెలిసికొనినవారును, అభివ్యక్తశాసనైః - అభివ్యక్తః=(భేద్యులయెదుట) ప్రకటింపఁబడిన, శాసనైః=కూటశాసనములు గలవారును, ఉభయవేతనైః=రెండువైపుల (తమ యజమానునివద్ద, భేదింపఁబోవువరునివద్ద) జీతమును పొందువారును (నగు చారుల) చేత, శత్రోః=విరోధియొక్క, సామవాయికాః=సంఘముఖ్యులు (మంత్రిమొదలగువారు), ఉద్దూష్య=దూషింపఁజేసి, భేద్యాః=వేటుపఱచఁదగినవారు.

తా. ఇదియునుగూక మనము పంపించిన గూఢచారులు శత్రుపురంబులకుఁబోయి యక్కడ నివసించియుండి మనవద్దనుండియే గాక వారివద్దనుండియుంగూడ జీతములు గొనుచుఁదమ మర్మంబులు బయల్పడనీయక యచ్చటివారి మర్మంబులన్నియుఁ దెలిసికొనుచు నారాజుతో వాని మంత్రులు మొదలగు పరివారముఖ్యులమీఁద చాడీలు చెప్పుచు వారు వ్రాసిన క్లేవియో కొన్ని యపనమ్మకము పుట్టించు వ్రాతలను సృష్టించి చూపుచు వారిలో వారికి భేదములు గలుగునట్లు చేయవలయును.

శ. స.—న జ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః అజ్ఞాతాః దోషాః యేషాంతే అజ్ఞాతదోషాః తైః అజ్ఞాతదోషైః, దోషేణ దోషాభ్యాం దోషైః అజ్ఞాతదోషశబ్దః అ. పు. తృ. బ. దోషా జానంతీతి దోషజ్ఞాః తైః దోషజ్ఞైః, దోషజ్ఞేన దోషజ్ఞాభ్యాం దోషజ్ఞైః దోషజ్ఞశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఉద్దూష్య ల్యబం. ఉభయత్ర వేతనం యేషాంతే ఉభయవేతనాః తైః ఉభయవేతనైః, వేతనేన వేతనాభ్యాం వేతనైః ఉభయవేతనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. భేత్తుం యోగ్యాః భేద్యాః, భేద్యః భేద్యా

టీ. పాండోః=పాండురాజయొక్క, సుతే=కొడుకు (ధర్మరాజు), భవతి=పూజ్యుడవగు నీయందు, సవిశేషం=అతిశయముగా, భక్తిం=భక్తిని, తన్వతీసతి=చేయుచుండగా, తరళాః=చంచలులును, మత్సరిణః=ద్వేషముగలవారునగు, పరే=శత్రువులు, స్వయం = తమంతట తామే, వైరాయితారః=విరోధము చేయుదురు.

తా. ధర్మరాజు యజ్ఞకాలమున భక్తిమంతుడై పగనూపుజ్యుడవగుని న్నందతిలో నెక్కువగౌరవముగాఁ బూజించును. అదిచూచి యౌర్పలేక చంచలులగు నీ విరోధులు కలహమునకుఁ దీకొందురు.

శ. స.—విశేషేణ సహనర్తనం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా సవిశేషం క్రియావిశేషణమవ్య. సుతే, సుతే సుతయోః సుతేషు సుతశబ్దః అ. పు. స. ఏ. పాండోః, పాండోః పాండోః పాండునాం పాండుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. భక్తిం, భక్తిం భక్తి భక్తిః భక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. భవతి, భవతి భవతోః భవత్సు భవచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. తనోతీతి తన్వన్ తస్మిన్ తన్వతి, తన్వతి తన్వతోః తన్వత్సు తన్వచ్ఛబ్దః త. పు. స. ఏ. వైరం కర్తారః వైరాయితారః, వైరాయితా వైరాయితారౌ వైరాయితారః వైరాయ ఇతి కరణార్థక కృజంతా ద్ధాతోర కర్మకాత్కర్తరి భవిష్యతి లుటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. తరళః, తరళః తరళౌ తరళాః తరళశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. స్వయం అవ్య. మత్సరః యేషామస్తీతి మత్సరిణః, మత్సరీ మత్సరిణౌ మత్సరిణః మత్సరిశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. పరః, పరః పరా పరే పరాః పరశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

నను తత్ర అధ్వరకర్మణి యుద్ధావకాశ ఇత్యాశంక్య తత్రైవ మహత్కల హవీజం సంభవ తీత్యాహ.—

సవిశేషమితి. పాండోః స్సుతే యుధిష్ఠిరే, భవతిపూజ్యే త్వయి, సవిశేషం యథాతథా, భక్తిం తన్వతీసతి తరళా శ్చపలాః, మత్సరిణౌ ద్వేషవంతః, పరే శత్రవః, స్వయమేవ వైరాయితారౌ వైరం కర్తారః, 'శబ్దవైరకలహాభిక్రమ్యమేఘభ్యః కరణ' ఇతి క్యజ్, తతః కర్తరి లుట్.

అవ. వారందఱును వైరముచేయుదురా యేమి? అట్లుకాదని చెప్పుచున్నాఁడు.—

య ఇ హాత్మవిదో విపక్షమధ్యే
సహ సంవృద్ధియుజోఽపి భూభుజ స్యుః,
బలిపుష్టకులా ది వాన్యపుష్టైః

పృథ గస్మా దచిరేణ భావితా తైః.

౧౧౬

టీ. ఇహ = ఈ, విపక్షమధ్యే = శత్రువులలోపల మధ్యమున,
సహసంవృద్ధియుజోఽపి = (శిశుపాలునితో) కూడాపెరిగినవారయినను,
యే = ఏ, భూభుజః = రాజులు, ఆత్మవిదః = ఆత్మవేత్తలు, స్యుః = అగు
దురో, తైః = ఆరాజులచేత, బలిపుష్టకులాత్ = కాకులగుంపునుండి,
అన్యపుష్టైరివ = కోకిలలచేతనుంబోలె, అచిరేణ = అప్పుడు, అస్మాత్ =
ఈశత్రువుల మధ్యనుండి, పృథక్ భావితా = వేఱుకాబోవుట.

తా. ఈ శత్రుమండలియందు శిశుపాలుని బలగమైయుండియు
తత్వవేత్తలును ఆభిజాత్యముకలవారు. నగురాజులు కోకిలలు కాకుల
గుంపులోనుండి వేఱై వీడిపోవునట్లు లా శత్రువుల గుంపునుండి వేఱు
పడి మనలో కలియుదురు.

శ. స.—యః, యః యా యే యచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. బ.
ఇహ అవ్య. ఆత్మానం విదంతీత్యాత్మవిదః, విత్ విదా విదః ఆత్మవిచ్ఛ
బ్దః ద. పు. ప్ర. బ. విపక్షాణాం మధ్యః విపక్షమధ్యః తస్మిన్ విపక్ష
మధ్యే, మధ్యే మధ్యయోః మధ్యేషు విపక్షమధ్యశబ్దః అ. పు.
స. ఏ. సహ సంవృద్ధిః సహసంవృద్ధిః సహసంవృద్ధిం యుంజతే (గచ్ఛంతి)
ఇతి సహసంవృద్ధియుజః, యక్ యజౌ యుజః సహసంవృద్ధియుచ్ఛబ్దః
జ. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య. భువం భంజత ఇతి భూభుజ, భుక్ భుజౌ
భుజః భూభుచ్ఛబ్దః జ. పు. ప్ర. బ. స్వాత్ స్వాతాం స్యుః అసభువీ
త్యస్మాదకర్మకాత్కర్తరి విధ్యాదౌ లిజీ పర ప్ర. పు. రు. బ. బలినా పుష్టాః
బలిపుష్టాః బలిపుష్టానాం కులం బలిపుష్టకులం తస్మాత్ బలిపుష్టకులాత్,
కులాత్ కులాభ్యాం కులేభ్యః బలిపుష్టకులశబ్దః అ. స. పం. ఏ. ఇవ

అవ్య. అన్యైః పుష్టాః అన్యపుష్టాః తైః అన్యపుష్టైః, పుష్టేన పుష్టాభ్యాం
 పుష్టైః అన్యపుష్టశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పృథక్ అవ్య. అస్మాత్,
 అస్మాత్ ఆభ్యాం ఏభ్యః ఇదంశబ్దః మ. పు. పం. ఏ. అచిరేణ అవ్య.
 భావితా భావితా భూసత్తాయా మిత్యస్మాదకర్మకాదాతోర్భావేలుటి
 ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. బ.

కిం తే సర్వే వైరాయుష్యంతే నేత్యాహ. —

యఇతి. యేఇహ విపక్షమధ్యే శత్రుమధ్యే, సహ సంన్యధియుజోఽపి వైద్యేనస
 మౌశ్వర్యం గంతారోఽపి. 'సత్సూర్విషే'త్యాదినా క్విప్. యే భూభుజః రాజానః,
 ఆత్మవిదః స్వాభిజనవేదిన స్సృజః, యద్వా స్వాత్మయాపవేదిన స్సృజః, తే యాభు
 గ్భిః, బలిపుష్టకులాత్ కాకకులాత్, 'కాకేతుకరటారిష్టబలిపుష్టసక్సత్ప్రిజా' ఇత్యమరః.
 అన్యపుష్టైః పరభృతైరివ అచిరేణ సద్యోఽస్మా ద్విపక్ష మధ్యాత్. అన్యారాదిత్య
 త్రాన్య శబ్ద స్వార్థపరత్వాత్ప్రథగాదియోగేఽపి పంచమీ. స్పృథ గ్భావితా, స్పృథ
 గ్భవిష్యతే, భావే లృట్, చిన్వాచిటివృద్ధిః, తేష్వపి కేచి దస్మాభి స్సంగచ్ఛంత ఇత్య
 ర్థః. ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్.

అవ. ఇక పర్యవసానమును ముగించుచు నాశీర్వచించు
 చున్నాడు. —

సహజచాపలదోషసముద్ధత శ్చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః,
 తవ దురాసదవీర్యవిభావసౌ శలభతాం లభతా మనుహృద్గణః.

టీ. సహజచాపలదోషసముద్ధతః - సహజ = స్వాభావికమైన,
 చాపల = దుర్వినయమును (నిలుకడలేమియును), దోష = దోషముచేత,
 సముద్ధతః = గర్వించినట్టియు, చలితదుర్బలపక్షపరిగ్రహః - చలిత =
 స్థిరములేని, దుర్బల = బలములేని, పక్ష = సహాయము (తెక్కల)యొక్క,
 పరిగ్రహః = స్వీకారముగల, అనుహృద్గణః = శత్రువర్గము, తవ = నీయొక్క,
 దురాసదవీర్యవిభావసౌ - దురాసద = దుస్సహమైన, వీర్య = తేజస్సును,
 విభావసౌ = అగ్నియందు, శలభతాం = మిడుతతనమును, లభతాం =
 పొందుఁగాక.

తా. స్వాభావికమైన దుర్వినయము తోపాటు గర్వాంధులై
 ఉండునో ఊడునోయను దుర్బలమైన సహాయసంపత్తిగల యీశత్రువులు

దుస్సహమగు నీవీర్యాగ్నియందు స్థిరవృత్తి లేక దుర్బలమైన ఆక్కలు
గల మిడుతలై పడి చత్తురుగాక.

శ. స. — సహ జాతం సహజం చపలస్య కర్మ చాపలం-సహజం
చ తత్ చాపలంచ సహజచాపలం సహజచాపలమేవ దోషః సహజ
చాపలదోషః సహజచాపలదోషేణ సముద్ధతః సహజచాపలదోషసము
ద్ధతః, సముద్ధతః సముద్ధతౌ సముద్ధతాః సహజచాపలదోష సముద్ధత
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. దుర్బలశ్చ సౌ పక్షశ్చ దుర్బలపక్షః (దుర్బ
లౌచ తౌ ప క్షౌచ దుర్బలపక్షౌ) దుర్బలపక్షస్య (...క్షయోః) పరి
గ్రహః చలితః దుర్బలపక్షపరిగ్రహః యస్యసః చలితదుర్బలపక్ష పరి
గ్రహః, పరిగ్రహః పరిగ్రహశ్చ పరిగ్రహః చలితదుర్బలపక్ష పరిగ్రహ
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తవ, తవ తే యవయోః వాం యుష్మాంకం
వః యుష్మచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. దుఃఖేన ఆసదితుం శక్యః దురాసదః
వీర్యమేవ విభావనుః వీర్యవిభావనుః దురాసదశ్చ సౌ వీర్యవిభావనుశ్చ
దురాసదవీర్యవిభావనుః తస్మిన్ దురా...వసౌ, విభావసౌ విభావస్వోః
విభావనుషు దురాసద వీర్యవిభావనుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. శలభస్య
భావః శలభతా తాం శలభతాం, శలభతాం శలభతే శలభతాః
శలభతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. లభతాం లభేతాం లభంతాం దుల
భష్ప్రాప్తావిత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్తరి ఆశిషి లోటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.
శోభనం హృదయం యేషాంతే సుహృదః నసుహృదః అసుహృదః
అసుహృదాం గణః అసుహృద్గణః, గణః గణౌ గణాః అసుహృద్గణ
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

అథ ఫలితం నిగమయ న్నాశిషం ప్రయంక్తే. —

సహజేతి. సహజం స్వాభావికం, చాపలం, దుర్విసేతత్వ మనవస్థితత్వంచ, 'చ
పలః పారదేశీఘ్రి దుర్విసేతేనవస్థిత' ఇతి వైజయంతీ. తేనైవ దోషేణ, సముద్ధ
తోదృప్తః, పక్ష స్సహాయో గరుచ్చ, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయులభిత్తి
స్వి'తి వైజయంతీ. చలితః అస్థిరః దుర్బలపక్ష పరిగ్రహో యస్యసః, అసుహృద్గణః శ
త్రువర్గః తవదురాసదవీర్యవిభావసౌ, దుస్సహతేజోఽగ్నౌ. 'వీర్యం శుక్లే ప్రభా వే
చ తేజస్సామర్థ్యయోరపీ'తి విశ్వః. 'నూర్యవహ్నివిభావనూ' ఇ త్యమరః. శలభ
తాం పతంగత్వంభావే తత్. 'సహపతంగశలభా వి'త్యమరః. లభతాంగచ్ఛంతు, రూ
పకాలంకారః. ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్.

ఇతి విశకలితార్థా మార్థవీం వాచ మేనా
 మనుగతనయమార్గా మర్గళాం దుర్నయస్య,
 జనితముద ముదస్థా దుచ్ఛక్తై రుచ్ఛితోర
 స్థలనియతనిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం శుశ్రువాన్ సః.

౧౧౮

ఇతి శ్రీ మాఘకృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాఙ్ఘనే
 మస్త్రీవర్ణనం నామ ద్వితీయ స్సర్గః.

టీ. సః=ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తి, ఇతి=ఇట్లు, విశకలితార్థాం=వివేచన
 చేయఁబడిన యర్థముగలదియు, అనుగతనయమార్గాం = అనునరింపఁ
 బడిన నీతిమార్గముగలదియు, దుర్నయస్య=దుర్నితికి, అర్గళాం = నివా
 రకమైనదియు, (కనుకనె) జనితముదం=(కృష్ణునికి) కలిగింపఁబడిన సంతో
 షముకలదియు, ఉచ్ఛితోరస్థలనియతనిషణ్ణశ్రీశ్రుతాం - ఉచ్ఛిత =
 ఉన్నతమైన, ఉరస్థల=వక్షస్థలమందు, నియతనిషణ్ణ=నిత్యము నినసిం
 చియున్న, శ్రీ=లక్ష్మీచేత, శ్రుతాం=వినఁబడినదియు, మార్థవీం=ఉద్ధవుని
 సంబంధమైనదియు నగు, ఏనాం=ఈ, వాచం = వాక్యమును, శుశ్రు
 వాన్=వినినవాడై, ఉచ్ఛక్తైః=ఉన్నతుడై, ఉదస్థాత్=(పీఠముమీద
 నుండి) లేచెను.

తా. శ్రీకృష్ణమూర్తి తనవక్షస్థలమం దెప్పుడు నెడబాయక నివ
 సించియుండు లక్ష్మీగాక మఱియెవ్వరును వినకుండ నేకాంతమందు
 విశదముగను నీతియుక్తముగను బలరాముఁడు చెప్పిన నీతివిరుద్ధములకు
 ఖండనముగను నుద్ధవుఁడు వక్కాణించినవాక్యములను విని యానం
 దించి పీఠమునుండిలేచెను.

శ. స.—ఇతి అవ్య. విశకలితః అర్థః యస్యాస్సా విశకలితార్థా
 తాం విశకలితార్థాం, అర్థాం అర్థే అర్థాః విశకలితార్థాశ్చ, ఆ. స్త్రీ).
 ద్వి. ఏ. ఉద్ధవస్యేయం ఔద్ధవీ తాం ఔద్ధవీం, ఔద్ధవీం ఔద్ధవ్యా ఔ
 ద్ధవీః ఔద్ధవీశ్చ, ఈ. స్త్రీ). ద్వి. ఏ. వాచం, వాచం వాచౌ వాచః
 వాక్చబ్దః చ. స్త్రీ). ద్వి. ఏ. ఏనాం, ఏనాం ఏనే ఏనాః ఇదంశబ్దః మ.
 స్త్రీ). ద్వి. ఏ. నయస్య మార్గః నయమార్గః అనుగతః నయమార్గః య
 యా సా అనుగత నయమార్గా తాం అనుగతనయమార్గాం, మార్గాం

మాగ్ధే మాగ్ధాః అనుగతనయమాగ్ధాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అర్గళాం, అర్గళాం అగ్గే అర్గళాః అర్గళాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దుష్టశ్చసా నయశ్చ దుర్నయః తస్య దుర్నయస్య, దుర్నయస్య దుర్నయయోః దుర్నయానాం దుర్నయశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. జనితా ముత్ యయాసా జనితముత్ తాం జనితముదం, ముదం ముదౌ ముదః జనితముచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఉదస్థాత్ ఉదస్థాతాం ఉదస్థుః ఉత్సూర్వకష్టాగతి నివృత్తా” విత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లుజీ పర. ప్ర. పురు. ఏ. ఉచ్ఛక్తేః అవ్య. ఉరసః స్థలం ఉరస్థస్థలం ఉచ్ఛ్రితంచతత్ ఉరస్థస్థలంచ ఉచ్ఛ్రితోరస్థస్థలం నియతం నిషణ్ణా నియతనిషణ్ణా ఉచ్ఛ్రితోరస్థస్థలే నియతనిషణ్ణా ఉచ్ఛ్రితోరస్థస్థలనియతనిషణ్ణా ఉచ్ఛ్రితో రస్థస్థలనియతనిషణ్ణాచ సా శ్రీశ్చ ఉచ్ఛ్రితోరస్థస్థల నియతనిషణ్ణాశ్రీః ఉచ్ఛ్రి...శ్రియా శ్రుతాఉచ్ఛ్రితోరస్థస్థలనియతనిషణ్ణా శ్రీశ్రుతా తాం ఉచ్ఛ్రి...శ్రుతాం, శ్రుతాం శ్రుతే శ్రుతాః ఉచ్ఛ్రితోరస్థస్థలనియత నిషణ్ణాశ్రీశ్రుతాశబ్దః. ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. శుశ్రువాన్, శుశ్రువాన్ శుశ్రు వాంసౌ శుశ్రువాంసః. శుశ్రువచ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తా తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.

రెండవసర్గము ముగిసెను.

ఇతీతి. సహరిః, ఇ తీత్యం, విశకలితార్థాం వివేచితార్థాం, అనుగతనయమాగ్ధాం నీతిమాగ్ధానుసారిణీం, దుర్నయస్యబలభద్రాద్యుక్తస్యేత్యర్థః. అర్గళాం నివారయిత్రీమితి వైధర్మ్యేణయాపకాలంకారః. ని.తద్విష్కంభోర్గళంన నేత్యమరః, అతఏవ, జనితముదం, హరేఃకృతానందాంఉచ్ఛ్రితే ఉన్న తే ఉరస్థతే, నియతం నిషణ్ణయానిత్యవిశ్రాంతయా శ్రియా శ్రుతా నాన్యైరితిమంత్రగుప్తిః, ఉద్ధవ స్యేమా మాద్ధవీం, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వాచం, శుశ్రువాన్ శ్రుతవాన్ భాషాయాం సదవసశ్రువ’ఇతి క్వసుప్రత్యయః. ఉచ్ఛై రే వోచ్ఛక్తైరున్నతస్సక్, ‘అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్షేరి’ త్యకచ్ఛ్రిత్యయః, ఉదస్థాత్ ఆసనా దుత్థితవాన్, ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణీ’త్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్. రూపకానుప్రాసాలంకారౌ. మాలినీవృత్తం.

ఇతి శ్రీ పద వాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహాపాథ్యాయ

కోలాచల మల్లినాథసూరి విరచితాయాం, మాఘవాఖ్యాయాం

సర్వంకషాఖ్యాయాం ద్వితీయ స్కంధః.

తృ తీ య స్స ర్గః.

కాబేరదిగ్భాగ మపాస్యమార్గ
 మాగస్త్య ముష్ణాంశు రివావతీర్ణః,
 అపేతయుద్ధాభి నివేశసామ్యో
 హరిర్హరిప్రస్థ మథప్రతస్థే.

౧

టీ. అథ=(ఉద్ధవుని మాటలు వినిన) పిమ్మట, అపేత యుద్ధాభి నివేశసామ్యః=వదలిపోయిన యుద్ధమందలి యాగ్రహము కలవాఁడు (గనుక) ప్రసన్నుఁడు. (కనుకనే), కాబేరదిగ్భాగం=కుబేరుని సంబంధ మయిన దిక్కుయొక్క ప్రదేశమును (ఉత్తరాయణమును), అపాస్య= విడిచి, ఆగస్త్యం-మార్గం=అగస్త్యునిసంబంధమైన మార్గము (నకు) ను (దక్షిణాయనమునకు), అవతీర్ణః=దిగిన, ఉష్ణాంశుః ఇవ (స్థితః)= సూర్యుఁడు వలె (నున్న), హరిః = కృష్ణమూర్తి, హరిప్రస్థం=ఇంద్రప్ర స్థ పురమును గుఱించి, ప్రతస్థే=బయలుదేరెను.

తా. ఉద్ధవుఁడు చెప్పిన పై నీతివాక్యములు విన్నతోడనే శ్రీ కృష్ణమూర్తి, ఉత్తరాయణము వదలి తీవ్రభావమును వీడి దక్షిణాయన మునకుఁ దిరిగిన సూర్యునట్లు, యుద్ధ యాత్రచేయవలయునను పట్టుదల నప్పటి కణఁచుకొని శాంతభావమునఁ గాలప్రతీక్షాపరుఁడై యింద్ర ప్రస్థపురమునకుఁ బ్రయాణమయ్యెను.

శ. స.—కుబేరస్వేయం కాబేరీ కాబేరీచ సా దిక్ష్వా కాబేరదిక్
 కాబేరదిశః భాగః కాబేరాదిగ్భాగః తంకాబేరదిగ్భాగం, భాగం భాగా
 భాగాః కాబేరదిగ్భాగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అపాస్య, ల్యబం.
 మార్గం, మార్గం మార్గౌ మార్గాః మార్గశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అగ
 స్త్యస్త్య, అయం ఆగస్త్యః తం ఆగస్త్యం, ఆగస్త్యం ఆగస్త్యా ఆగస్త్యాః
 ఆగస్త్య శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉష్ణాః, అంశవః యస్యసః ఉష్ణాంశుః, అంశుః
 అంశూ అంశవః ఉష్ణాంశుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. అవతీర్ణః,

అవతీర్ణః అవతీర్ణా అవతీర్ణాః అవతీర్ణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యుద్ధే
అభినివేశః యుద్ధాభినివేశః అపేతః యుద్ధాభినివేశః యస్యసః అపేత
యుద్ధాభినివేశః అపేతయుద్ధాభినివేశశ్చ సా సామ్యశ్చ అపేతయుద్ధా
భినివేశ సామ్యః సామ్యః, సామ్యః సామ్యా సామ్యాః అపేతయుద్ధా
భినివేశ సామ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. హరిః, హరిః హరి హరియః
హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. హరిప్రస్థం, హరిప్రస్థం హరిప్రస్థే హరిప్ర
స్థాని హరిప్రస్థశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అథ అవ్య. ప్రతస్థే ప్రతస్థా తే
ప్రతస్థిరే ప్రపూర్వక స్థా గతినివృత్తా విత్యస్మా త్సకర్మకాదాత్మః
కర్తరి భూతానద్యతన పరోక్షార్థే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

కావేరితి. అథ ఉద్ధవవాక్యశ్రవణానంతరమ్, అపేతో యుద్ధే ఆభినివేశః. ఇగ
హో యస్య సః శాంతక్రోధఇత్యర్థః. అతఏవ సామ్యః ప్రసన్నః, అతఏవ, కావేరీచ
సా దిక్చ తస్యాః భాగః ఉత్తరాయణమిత్యర్థః. 'స్త్రీయాః పుంసా దిత్యాదినా శ్చం
వద్భావః. తమపాస్య త్యక్త్వా అగస్త్య స్వేమ మాగస్త్యం మార్గ మవతీర్ణః, ఇతి
ణాయనం గత ఇత్యర్థః. ఉష్ణాంశుస్సూర్య ఇవ స్థితః, ఏతేన హరేః క్రోధః కార్యమేక
దాకాల మంత స్పృంభితః, న త్వేకాంతతో నివృత్తమితి నూచితమ్. హరిః క్రీకృష్ణః, హరి
ప్రస్థం ఇంద్రప్రస్థం, ప్రతస్థే ప్రయయా 'ఇంద్రో మశ్చ్యవనో హరిరీతి హలాయు
ధః. 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదం 'దేశకాలాధ్వగంతవ్యాః కర్మసంజ్ఞాహ్యక
ర్మణా' మితి గంతవ్యస్య కర్మత్వం. ఉపమాలంకారః, అస్మిక్వానన్తే ఇంద్రో కేంద్రవ
జ్రామిశ్రణామపజాతివృత్తం. తౌ కీదృగ్విధౌ—'స్యాదింద్రవజ్రా యదితౌ జగౌః
ఉపేంద్రవజ్రా జతజా స్తతో గౌ, అనంతరో దీపతలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా
ఉపజాతయ స్తా' ఇతి వృత్తరత్నాకరోక్తత్వాత్.

అవ. ఇత నీతనిప్రయాణసన్నాహము వర్ణించుచు మొదట
చిత్రధారణముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

జగత్పవిత్రై రపి తం న పాదై

స్ప్రీష్టుం జగత్పూజ్య మయుజ్య తార్కః,

యతో బృహత్పర్వణచంద్రచారు

తస్యాతపత్రం బిభరాం బభూవే.

౨

టీ. తార్కః=సూర్యుఁడు, జగత్పూజ్యం=ప్రపంచమునకు (అంత
కు) పూజనీయుఁడగు, తం=అకృష్టుని, (కనుకనే) జగత్పవిత్రైరపి=జగత్తు

లను పావనముచేయునవి యయినను, పాదైః=కాళ్ల (కిరణముల) తో, స్ప్రిష్టుం=స్ప్రిశించుటకు, న అయుజ్యత=అర్హుఁడు కాలేదు. యతః=ఎందులకుగా, తస్య=ఆకృష్టునికి, బృహత్పార్వణచంద్రచారు=పెద్దదియు పున్నమనాటి చంద్రుఁడుంబోలె సుందరమైనదియునగు, ఆతపత్రం=గొడుగు, విభరాంబభూవే=ధరింపఁబడెనో.

తా. ఎంత పవిత్రములయినను సూర్యుఁడు తన పాదములతో జగత్పూజ్యుడైన భగవంతుని (కిరణముల) స్ప్రిశించుట యుక్తముగాదని అట్లుగాకుండ పున్నమనాటి చంద్రునివలె మనోహరమై గొప్పదియగు గొడుగు శ్రీకృష్ణమూర్తికి పట్టుకొనఁబడియెను.

శ. స. — జగతాం పవిత్రాః జగత్పవిత్రాః తైః జగత్పవిత్రైః, పవిత్రేణ పవిత్రాభ్యాం పవిత్రైః జగత్పవిత్ర శబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. తం, తం తౌ తా తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. న అవ్య. పాదేన, పాదేన పాదాభ్యాం పాదైః పాదశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. స్ప్రిష్టుం తుమున్నం జగతాం పూజ్యః జగత్పూజ్యః తం జగత్పూజ్యం, జగత్పూజ్యం జగత్పూజ్యౌ జగత్పూజ్యా జగత్పూజ్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అయుజ్యత అయుజ్యేతాం అయుజ్యంత యుజసమాధా విత్యస్మా దకర్మకాత్కర్తరి భూతే లజీ. ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అర్కః, అర్కః అర్కౌ అర్కాః అర్కశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యతః అవ్య. పర్వణిభవః పార్వణః పార్వణ శ్చసౌ చంద్రశ్చ పార్వణచంద్రః పార్వణచంద్ర ఇవ. చారు. పార్వణ చంద్రచారు బృహచ్ఛతత్ పార్వణచంద్రచారుచ బృహత్పార్వణ చంద్రచారు, చారు. చారుణీ చారుణి బృహత్పార్వణచంద్ర చారుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. ఏ. తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఆతపత్రాయతఇతి ఆతపత్రం, ఆతపత్రం ఆతపత్రే ఆతపత్రాణి ఆతపత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. విభరాంబభూవే విభరాంబభూవాతే విభరాంబభూవిరేడుభృక్ ధారణ పోషణయోరిత్యస్మా దామంతా దనుప్ర యుక్తాత్ భూధాతో స్సకర్మకాత్కర్మణి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

అ ధాస్య ప్రస్థానసన్నాహం వర్ణయ న్నాదౌ చత్రధారణ మాహ. —

జగదితి. అర్కః జగత్పూజ్యం తం హరిం, అతఏవ జగత్పవిత్రైః జగత్పావనైరపి, పాదైః చరణైః కిరణైశ్చ, స్ప్రిష్టుం నాయుజ్యత నార్హత, యజ్ఞే రైవాది

కా త్కర్తరి లక్ష్. కుతః యతః తస్య హ రేః, బృహ ద్విపులం, పర్వణి భవః పార్వణి,
సచాసౌ చంద్రశ్చ తద్వ చ్చారు, పూర్ణేయసుందరమిత్యపమాలంకారః. అతపా
త్రాయత ఇ త్యాతపత్రం ఛత్రం సుపీతి యోగవిభాగాత్కః. విభరాంబధా వే క శ్చ.
భృషఃకర్మణి లిట్. 'భీహ్రిభృహువాం—' ఇతి వికల్పాదాంప్రత్యయః. అతపత్రాం
తర్హితస్య ద్వయైరపి పాదైః స్ప్రిష్టమశక్యత్వాదితి భావః. జగత్పూజ్యస్య హ రేః
పాదేనస్పర్శనిషేధా దితిచ ధ్వనిః.

అవ. ఇక చామరధారణముఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

మృణాళసూత్రామల మంతరేణ

స్థిత శ్చల చ్చామరయో ర్ద్వయం సః,
భేజేఽభితః పాతుకసిద్ధసింధో

రభూతపూర్వాం శ్రియ మంబురాశేః.

3

టీ. మృణాళసూత్రామలం = తామరతూడులోని దారిముల
వలె నిర్మలమును, చలత్ = (వీచుటవలన) కదలుచున్న, చామరయోః
ద్వయం అంతరేణ = వింజామరల రెంటికి నడుముగా, స్థితః = ఉన్న, సః =
ఆకృష్టుఁడు, అభితః పాతుక సిద్ధసింధోః = రెండునైపులను పడుచుండు
నాకాశగంగ కల, అంబురాశేః = సముద్రునియొక్క, అభూతపూర్వాం =
మున్నెన్నఁడునుఁ గలిగియుండని, శ్రియం = చక్కఁదనమును, భేజే =
పోందెను.

తా. ఇరుపార్శ్వములయందును దామరతూడులలోని తంతు
పులవలె తెల్లని వింజామరలువీచుచుండ నామధ్యమున వేంచేసియున్న
శ్రీకృష్ణమూర్తి యిరుప్రక్కలనుండియు గంగా ప్రవాహంబులు వచ్చి
పడుచుండఁగా సముద్రుని కెట్టి యపూర్వశోభ గల్గునో యట్టి చక్కద
నముగలిగి ప్రకాశించెను.

శ. స.—మృణాళస్య. సూత్రం మృణాలసూత్రం మృణాలసూ
త్రమి వామలం మృణాలసూత్రామలం తత్ మృణాళసూత్రామలం,
అమలం అమలే అమలాని మృణాళసూత్రామలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.
అంతరేణ అవ్య. స్థితః, స్థితః స్థితౌ స్థితాః స్థితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
చలత్, చలత్ చలతీ చలంతి చలచ్ఛబ్దః త.న.ద్వి.ఏ. చామరయోః,
చామరస్య చామరయోః చామరాణాం చామరశబ్దః అ. న. ష. ద్వి.

ద్వయం, ద్వయం ద్వయే ద్వయాని ద్వయశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సః,
 సః తౌ తే తచ్చబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. భేజే భేజాతే భేజరే భజసేనాయా
 మిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.
 పతతీతి పాతుకా అభితఃపాతుకా అభితఃపాతుకా సిద్ధానాం సింధుః
 సిద్ధసింధుః అభితఃపాతుకాసిద్ధసింధుర్యస్యసః అభితఃపాతుకసిద్ధసింధుః
 తస్య అభితఃపాతుకసిద్ధసింధోః, సింధోః సింధోః సింధూనాం
 అభితఃపాతుకసిద్ధసింధుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. పూర్వంభూతా
 భూతపూర్వా నభూతపూర్వా అభూతపూర్వా తాం అభూతపూ
 ర్వాం, అభూతపూర్వాం అభూతపూర్వే అభూతపూర్వాః అభూత
 పూర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః శ్రీ
 శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అంబూనాంరాశిః, అంబురాశిః తస్య అంబు
 రాశేః, రాశేః రాశ్యోః రాశీనాం అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.

అథ చామరధారణ మాహ.—

మృణాళేతి. మృణాలసూత్రామలంబితంతువన్నిర్మలమిత్యుపమా. చలత్వీజ
 నాదితిభావః. చామరయోర్ద్వయ మంతరేణ స్థితః, చామరద్వయస్య మధ్యే స్థితఇత్య
 ర్థః. 'అంతరాంతరే యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. స హరిః అభితః పాతుకా ఉభయతః
 పాతినీ, సిద్ధసింధు రాకాశగంగా యస్య స తథోక్తః. 'పర్యభిభ్యాం చే'తి తసిల్పి
 త్యయః. 'సర్వోభయార్థవర్తమానాభ్యామిష్యత' ఇత్యుభయార్థత్వం. 'సుప్ను పే'తి
 సమాసః. పాతుకేతి. 'లప ప తే'త్యాదినా ఉకఞ్చిత్వయః. తస్యాంబురాశేః సము
 ద్రస్య న భూతా పూర్వం అభూతపూర్వా, 'సుప్ను పే'తి సమాసః. తాం శ్రియం
 భేజే తాదృశీం శ్రియం ప్రాపేత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనా. సా చాంబురాశేః సం
 భావనామాత్రోక్త్యా అభితః పాతుకసిద్ధసింధుసంబంధమాలయా అసంబంధే సం
 బంధరూపాతిశయోక్త్యాస్వోజ్జీవక సయోగేన సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః.

అవ. ఇక నెనిమిదిశ్లోకములలో నీయన యలంకారము వర్ణిం
 చుచు కిరీటము దాల్చుటను గుఱించి చెప్పుచున్నాఁడు.—

చిత్రాభి ర స్యోపరి మాళిభాజాం

భాభి ర్మణీనా మనణీయసీభిః,

అనేకధాతు చ్చురితాశ్మరశ్చే

ర్గోవర్ధన స్యాకృతి రన్వకారి.

టీ. అన్య=ఈశ్రీహరియొక్క, ఉపరి=(తల)మీది, మాళిభా
జాం=కిరీటమందున్న, మణీనాం=రత్నములయొక్క, అనణీయసీభిః=మి
క్కిలి యధికములైన, చిత్రాభిః=నానారంగులుగల, భాభిః=కాంతుల
చేత, అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మేః = పలువిధముల గైరికాదిధాతు
పులచే గప్పబడిన మరకతమణుల కిరణములుగల, గోవర్ధనన్య=గోవ
ర్ధన పర్వతముయొక్క, ఆకృతిః=ఆకారము, అన్వకారి = అనుకరించఁ
బడెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్కశిరస్సున మణిమయకిరీటమలంక
రింపఁగనే యందలి చిత్రవిచిత్రములైన కాంతులు నలుదెసలం గ్రమ్మి
మున్ను గోకులపరిత్రాణము కొఱకెత్తి పట్టుకొనఁబడిన పలుదెఱుగుల
ధాతుపులతో మిశ్రితములైన మరకతమణికిరణముల నొప్పు గోవర్ధన
పర్వతంపుసాంపును నింపుచున్నవి.

శ. స.—చిత్రయా, చిత్రయా చిత్రాభ్యాం చిత్రాభిః చిత్రా
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ. అన్య, అన్య అనయో ఏనయోః ఏషాం ఇదం
శబ్దః మ. పు. ష. ఏ. ఉపరి అన్య. మాళిం భజంతీతి మాళిభాజః తే
షాం మాళిభాజాం, భాజః భాజోః భాజాం మాళిభాకృబ్దః జ. పు. ష.
బ. భాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః భాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. బ. మణేః,
మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. ష. బ. అణవోనభవంతీతి
అనణవః అత్యంతం అనణవః అనణీయన్యః తాభిః అనణీయసీభిః, అన
ణీయస్యా అనణీయసీభ్యాం అనణీయసీభిః అనణీయసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ.
బ. అనేకేచతేధాతనశ్చ అనేకధాతనః అనేకధాతుభిః ఛురితాః అనేక
ధాతుచ్ఛురితాః అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్చ తే అశ్మానశ్చ అనేకధాతు
చ్ఛురితాశ్మానః అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మానాం రశ్మయో యన్యసః అ
నేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మిః తన్య అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మేః, రశ్మేః
రశ్మ్యోః రశ్మీనాం అనేకధాతుచ్ఛురితాశ్మరశ్మిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. గో
వర్ధనన్య, గోవర్ధనన్య గోవర్ధనయోః గోవర్ధనానాం గోవర్ధనశబ్దః అ.
పు. ష. ఏ. ఆకృతిః, ఆకృతిః ఆకృతీ ఆకృతయః ఆకృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ.
ప్ర. ఏ. అన్వకారి అన్వకారిషాతాం అన్వకారిషత అనుపూర్వకడుకృష్ణో
కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలజే ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

అ థాష్టభి రస్య ప్రసాదనవిధిం వర్ణయన్ మకుటధారణ మాహ. —

చిత్రాభిరితి. అస్య హరే రుపరి మూర్ధోర్ధ్వచేశే, మాళిభాజాం మకుటగతా నాం మణీనా మనణీయనీభిః. చిత్రాభి రనేకవర్ణాభిః, భాభిః ప్రభాభిః కర్త్రీభిః, 'మ్యుః ప్రభారుగ్రుచిస్త్విద్భాభాశ్చవిమ్యుతిదీప్తయః' ఇ త్యనురః. సాంతపత్నే, భో భగో ఆఘో అపూర్వస్యయో శీత్యనేన రో ర్యకాచే 'తస్య హరిసర్వేషా' వి తి లోపః. అనేకై ర్ధాతుభిః గైరికాదిభిః, ఛురితానాం రూషితానాం, అత్తనాం మరకతమణీనాం, రశ్మయో యస్య తస్య, గోవర్ధన స్యాకృతి రన్వకారి అనుకృతా, తత్సాదృశ్యమభాజీత్యర్థః ఇంద్రధ్వజమహాత్మనకాతే గోపికానీతపదార్థ స్వీకారా త్కృపితేంద్రప్రేషితపుష్కలావర్తకాదిభిః కృతాతివృష్ట్యా భీతగోమలపరిత్రాణా య వర్ష భయం నివారయితుం గోవర్ధనాద్రిం భుజే నోద్ధృత్య గాః పరి పాలయ దితి కథాచ. పూర్ణోపమేయమ్.

అవ. కుండలధారణమును వర్ణించుచున్నాఁడు. —

తస్యోల్లసత్కాంచనకుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభాసా,
అవాప బాలోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనా మి వోరః. ౧

టీ. తస్య=ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, ఉరః=వక్షస్థలము, ఉల్లసత్కాంచనకుండలాగ్రప్రత్యుప్తగారుత్మతరత్నభాసా = మెరియుచున్న బంగారుకుండలముల కొనలయందు చెక్కఁబడిన మరకతమణుల కాంతిచేత, బాలోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాం = చిన్నతనమునం దభ్యాసపడిన నెమలిపురితోఁ (గట్టఁబడిన) మాలికయొక్క కూడికను, అవాపేవ=పోందెనో అనునట్లున్నది.

తా. శ్రీకృష్ణుఁడు అలంకరించుకొనిన బంగారు కుండలముల ముందటిభాగమున చెక్కిన మరకతమణుల మెరియుచున్న కాంతులు వ్యాపింపఁగా శ్రీకృష్ణుని వక్షస్థలము చిన్నతనమం దలవాటుపడిన నెమలిపింఛపుమాలిక వ్రేలాడ నొప్పుచున్నదో యనునట్లున్నది.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. వ. ఏ. కాంచనస్యకుండలే, కాంచనకుండలే కాంచనకుండలయోః అగ్రే కాంచనకుండలాగ్రే కాంచనకుండలాగ్రయోః ప్రత్యుప్తాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్తాని గారుత్మతానీతిరత్నాని గారుత్మతరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుప్తానిచ తాని గారుత్మతరత్నానిచ కాంచన

కుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్మతరత్నాని కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట
 గారుత్మతరత్నానాం భాః కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్మతరత్న
 భాః ఉల్లసంతీచ సా కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్మతరత్న భా
 శ్చ ఉల్లసత్కాంచనకుండలాగ్ర ప్రత్యుష్ట గారుత్మతరత్న భాః తయా
 కాం....భాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః ఉల్లసత్కాంచనకుండలాగ్ర
 ప్రత్యుష్ట గారుత్మతరత్న భాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. అవాప అనాప
 తుః అవాపుః అవపూర్వక ఆప్లవ్యాప్తావిత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః క ర్త
 రి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. బాలస్య భావః బాల్యం బాల్యే ఉ
 చితం బాల్యోచితం నీలః కంఠః యస్యసః నీలకంఠః నీలకంఠస్య పింఛం
 నీలకంఠపింఛం బాల్యోచితంచ తత్ నీలకంఠపింఛంచ బాల్యోచితనీల
 కంఠపింఛం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛమేవ అవచూడా బాల్యోచితనీల
 కంఠపింఛావచూడా బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాయాః ఆకలనా
 బాల్యో...డాకలనా తాం బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనాం,
 ఆకలనాం ఆకలనే ఆకలనాః బాల్యోచితనీలకంఠపింఛావచూడాకలనా
 శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. ఉరః, ఉరః ఉరసీ ఉరాంసి ఉరశ్శబ్దః
 స. న. ప్ర. ఏ.

కుండలే చ ధృతే ఇత్యాహ.—

తస్యేతి. తస్య హ రేః ఉరః ఉల్లసంత్యా కాంచనకుండలాగ్రయోః, ప్రత్యుష్టా
 నాం ఖచితానాం, గారుత్మతరత్నాం మరకతమణీనాం, భాసా దీప్త్యా ఉరసి ప్రసరం
 త్యేతిభావః. బాల్యం శైశవం, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యభాప్రత్యయః. తత్రోచిత మధ్య
 స్తం యన్నీలకంఠపింఛం మయూరబర్హం, 'అభ్యస్తేఽపుచితం న్యాయ్యమి' తియా
 దవః. 'పింఛబర్హేనపుంసక' ఇత్యమరః. తేన నిర్దితావచూడా మాలికా, తస్మా కలనా
 మామోచన మవమోచన మవాపేవేత్యుత్పేక్షా. తమక్తం. — 'యత్రాన్యధర్మసం
 బంధాదన్యత్వే నోపవర్ణితం, ప్రకృతంహి భవే త్ప్రజ్ఞాస్తాయుత్పేక్షాం ప్రచక్షత' ఇతి
 లక్షణాత్.

త మంగ దే మందర కూటకోటి

వ్యాఘ్రుట్ట నోత్తేజనయా మణీనామ్,

బహ్వియసా దీప్తివితాన కేన

చ కాసయామాసతు రుల్లసంతీ.

౯

టీ. తం=ఆ శ్రీకృష్ణుని, మంద...నయా-మందర=మందరపర్వతముయొక్క, కూట=శిఖరములయొక్క, కోటి = అగ్రములయొక్క, వ్యాఘ్రుట్టన=రాపిడియను, ఉత్తేజనయా=సానపట్టుటచేత, బహ్వియసా=అత్యధికమైన, మణీనాం=మాణిక్యములయొక్క, దీప్తివితానకేన=కాంతిపుంజముచేత, ఉల్లసంతీ=ప్రకాశించుచున్న, అంగదే=భుజకీర్తులు, చకాసయామాసతుః=శోభింపఁజేసినవి.

తా. మున్ను సముద్రమథనకాలమున మందరపర్వత శిఖరాగ్రముల రాపిడియే సానబట్టుటగాఁ గాంతి యతిశయించి మెఱయు మాణిక్యంబుల నొప్పారుభుజకీర్తుల ధరించె.

శ. స.—తం, తం తౌ తా తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. అంగదం, అంగదం అంగదే అంగదాని అంగదశబ్దః అ. న. ప్ర. ద్వి. మందరస్య కూటాని మందరకూటాని మం...టానాం కోటయః మంద...టకోటయః మం...టీనాం వ్యాఘ్రుట్టనా మంద...టివ్యాఘ్రుట్టనా మం...ట్టనైవ ఉత్తేజనా మం...ట్టనోత్తేజనా తయా మంద...జనయా, ఉత్తేజనయా ఉత్తేజనాభ్యాం ఉత్తేజనాభిః మందర...త్తేజనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మణేః, మణేః మణ్యోః మణీనాం మణిశబ్దః ఇ. పు. ష. బ. అత్యంతం బహు బహ్వియః తేన బహ్వియసా, బహ్వియసా బహ్వియోభ్యాం బహ్వియోభిః బహ్వియశబ్దః స. న. తృ. ఏ. దీప్తీనాం వితానకం దీప్తివితానకం తేన దీప్తివితానకేన, వితానకేన వితానకాభ్యాం వితానకైః వితానకశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. చకాసయామాస చకాసయామాసతుః చకాసయామాసుః చకాస్పదీప్తా” విత్యస్మాణ్ణజంతాదను ప్రయుక్తా త్సకర్మకాదసధాతోః కర్తరి భూతే లిటపర. ప్ర. పురు. ద్వి. ఉల్లసత్, ఉల్లసత్ ఉల్లసంతీ ఉల్లసతి ఉల్లసచ్చబ్దః త. న. ప్ర. ద్వి.

తమితి. తం హరిం, మందరకూటకోటివ్యాఘ్రుట్టనం మందరాచలశిఖరాగ్రసంఘర్షణం, సైవఉత్తేజనా, శాణోల్లేఖనా, తయా బహ్వియసా బహుశతరేణ, ‘ప్రియస్థిరే’ త్యాదినా బహుశశబ్దస్య ఇయసుని బహ్వదేశః. మణీనాం దీప్తివితానకేన ప్రభాపటతేన, ఉల్లసంతీ దీప్యమానే, ‘అచ్ఛీనవ్యోర్ను మి’తి వికల్పా న్నుమాగమః. అంగదే కేయోరే, ‘కేయూరమంగదంతుల్య’ ఇత్యమరః. చకాసయామాసతుః శోభయాం

చక్రతుః, అంగదే ధృతవానిత్యర్థః. చక్రాస్తేర్ణ్యంతా ల్లి ట్యాప్రత్యయే, అస్తే రను ప్రయోగః. అత్రాంగదయోః ప్రాభవీయాంగదభేదేఽప్యభేదోక్తిముత్ప్రేక్ష్యతయో ర్నందరకూటకోట్యసంబంధేఽపి సంబంధోక్త్యా ద్వయో రతిశయోక్త్యో స్సంకరః.

నిసర్గరక్తై ర్వలయావనద్ధ

తామ్రాశ్మరశ్మిచ్ఛురితై ర్నఖాగ్రైః,
వ్యద్యోత తాద్యాపి సురారవక్షో
విక్షోభజా స్మ క్షపితై రి వాసౌ.

2

టీ. అసౌ=ఈకృష్ణుడు, నిసర్గరక్తైః=స్వభావముచేతనే యెఱ్ఱ నై నవియు, వలయావనద్ధతామ్రాశ్మ...తైః - వలయ = కడియముల యందు, అవనద్ధ=చెక్కఁబడిన, తామ్రాశ్మ=పద్మరాగమణులయొక్క, రశ్మి=కాంతులచేత, ఛురితైః=పూయఁబడినవియుఁ గనుకనే, అద్యాఽపి=నేటివఱకును, సురా...పితైరివ-సురారి=హిరణ్యకశిపునియొక్క, వక్షః=వక్షస్థలముయొక్క, విక్షోభజ=చీల్చుటచేత జనించిన, అస్మక్=రక్తముచేత, స్పపితైరివ=తడుపఁబడినవియో అనునట్లున్న, నఖాగ్రైః=గోటికొనలతో, వ్యద్యోతత=ప్రకాశించెను.

తా. స్వతస్సిద్ధముగానే యెఱ్ఱనై చేతి ముదుగులయందు చె క్కిన పద్మరాగమణుల కాంతులుగూడ పైఁబర్వగా కృష్ణమూర్తి గోటికొనలు హిరణ్యకశిపు వక్షస్థలమును చీల్చినప్పు డంటుకొనిన రక్తము నేటివఱకు నట్లే యున్నదో యనునట్లు ప్రకాశింపుచున్నవి. శ్రీకృష్ణుడు కంకణములను ధరించెనని ఫలితార్థము.

శ. స.—నిసర్గేణ రక్తాని నిసర్గరక్తాని తైః నిసర్గరక్తైః, రక్తేణ రక్తాభ్యాం రక్తైః నిసర్గరక్తశబ్దః అ. స. తృ. బ. వలయయోః అవనద్ధాః వలయావనద్ధాః తామ్రాశ్చ తే అశ్మానశ్చ తామ్రాశ్మానః వలయావనద్ధాశ్చ తే తామ్రాశ్మానశ్చ వల...శ్మానః వల...శ్మనాం రశ్మయః వల...శ్మయః వల... శ్మిభిః ఛురితాని తైః వల...రితైః, ఛురితేన ఛురితాభ్యాం ఛురితైః వల...రితశబ్దః అ. స. తృ. బ. నఖానాం అగ్రాణి నఖాగ్రాణి తైః నఖాగ్రైః, నఖాగ్రేణ నఖాగ్రాభ్యాం నఖాగ్రైః నఖాగ్రశబ్దః అ. స. తృ. ఏ. వ్యద్యోతత వ్యద్యో

తేతాం వ్యద్యోతంత విపూర్వకద్యుతదీప్తా విత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః
కర్తరి భూతేలజే ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అద్య అవ్య. అపి అవ్య. సురా
ణాం అరిః సురారిః సురారేః వక్షః సురారివక్షః సు...క్షసః విక్షోభః
సు...భః సు...భేణ జాతం సు...భజం సురా...భజంచ తత్ అస్మ
క్చ సు...స్మక్ సు...స్మజా స్నపితాని సురా...తాని తైః సు...స్న
పితైః, స్నపితేన స్నపితాభ్యాం స్నపితైః సురారివక్షో విక్షోభజాస్మ
క్స్నపితశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఇవ అవ్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ
అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ.

నిసర్గేతి. అసౌ హరిః, నిసర్గర క్తై స్వభావలోహితైః, కించ నలయే కటకే, 'క
టకం నలయోఽస్త్రియా మి'త్యమరః. తయో రననద్ధానాం ప్రత్యుష్టానాం, తామ్రా
క్షానాం పద్మరాగాణాం, రశ్మిభిః, ఛురితైః రూపితైః అతప వాద్యాపి, సురారేష్వి
ణ్యకశిపోః వక్షసః విక్షోభేణ విదారణేన, జాతా యా అస్మక్తయా, స్నపితైః నిక
షిస్తైః శిశ్నుత్యేత్తా. స్నా తేర్ణ్యంతాత్కః. 'ఆర్తిప్రీ'త్యాదినా పుగాగమః. 'మ
తాంప్రాస్వః.' నఖాగ్రై ర్వ్యద్యోతత కటకేచ ధృతవానిత్యర్థః.

ఉభా యది హ్యోమ్ని పృథక్ప తేతా

మాకాశగంగా పయసః ప్రవాహౌ,

తే నోపమియేత తమాలనీల

మాముక్తముక్తాలత మస్య వక్షః.

౫

టీ. తమాలనీలం=తాపింఛపుష్పమువలె నల్లనైన నట్టియు, ఆ
ముక్తముక్తాలతం=వ్రేలాడుచున్న ముత్యాలసరములు గలిగినట్టియు,
అస్య=ఈకృష్ణమూర్తియొక్క, వక్షః=వక్షస్థలము, ఆకాశగంగాప
యసః=ఆకాశగంగాజలముయొక్క, ఉభా=రెండు, ప్రవాహౌ=ప్రవా
హములు, హ్యోమ్ని=ఆకాశమందు, పృథక్=ప్రత్యేకముగా, పతేతాం
యది=ప్రవహించినయేని, తేన=దానితో, ఉపమియేత = పోల్చు
బడును.

తా. కృష్ణుడు ధరించుకొనిన ముత్యాల హారములు తాపింఛ
పుష్పమువలె నల్లనైన యాయనవక్షస్థలమున వ్రేలాడుచున్నవి. అది
ఆకాశమున గంగాప్రవాహములు రెండువైపులఁ బాటుచుండిన దాని
తో పోల్చుదగి యున్నది. నిరుపమానముగా నున్నది యనిభావము.

శ. స.—ఉభౌ ౨ ఉభాభ్యాం ౩ ఉభయోః ౨ అ. పు. ని. ద్వి.
 ప్ర. ద్వి. యది అవ్య న్యోమ్ని, న్యోమ్ని న్యోమ్నాః న్యోమసు
 న్యోమశబ్దః న. న. స. ఏ. పృథక్ అవ్య. పతేత్ పతేతాం పతేయః
 పత్తగతా విత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి సంభావనాయాం లిజి
 పర. ప్ర. పురు. ద్వి. ఆకాశేగంగా ఆకాశగంగా ఆకాశగంగాయాః
 పయః ఆకాశగంగాపయః తస్య ఆకాశగంగాపయసః, పయసః పయ
 సోః పయసాం ఆకాశగంగాపయశబ్దః స. న. ష. ఏ. ప్రవాహాః, ప్రవా
 హాః ప్రవాహౌ ప్రవాహాః ప్రవాహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి. తేన,
 తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః. ద. న. తృ. ఏ. ఉపమియేత ఉపమి
 యే యాతాం ఉపమియేరన్ ఉపపూర్వకమాజ్మానే ఇత్యస్మాత్సక
 ర్మకాద్ధాతోః కర్మణి విధ్యాదౌలిజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. తమాలమివ
 నీలం తమాలనీలం, నీలం నీలే నీలాని తమాలనీలశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.
 ముక్తానాం లతే ముక్తాలతే ఆముక్తే ముక్తాలతే యస్మిన్ తత్ ఆము
 క్తముక్తాలతం, ముక్తాలతం ముక్తాలతే ముక్తాలతాని ఆముక్తముక్తాల
 తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదం
 శబ్దః మ. పు. ష. ఏ. వక్షః, వక్షః వక్షసీ వక్షౌంసి వక్షశబ్దః స.
 న. ప్ర. ఏ.

ఉభావితీ. తమాలవ నీలం, ఆముక్తే ఆసంజితే, ముక్తాలతే మాక్తికహారౌ,
 యస్మిన్ తత్, అస్య హరేః, వక్షః, ఆకాశగంగాయాః పయసః, ఉభా ప్రవాహౌ,
 న్యోమ్ని పృథక్ పతేతాంయది, ప్రవహేతాంచేత్, సంభావనాయాం లిజి. తేన న్యో
 మ్నా. ఉపమియేత సమీక్రియేత, నాన్యోపమానం కించి తృశ్యామ ఇతి భాషః. ముక్తా
 హరం ధృతవానిత్యర్థః. అత్రన్యోమ్నః గంగాప్రవాహద్వయాసంబంధేఽపి సంభావన
 యా సంబంధకధనాదతిశయోక్తిః. తదేతత్, 'పుష్పం ప్రవాళోపహితం యది స్యా
 ది'త్యాద్యుదాహృత్య అలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టిచకార.

తే నాంభసాం సారమయః పయోధే

ర్దధే) మణి ర్ద్ధితిదీపితాశః,

అంత ర్వసన్ బింబగత స్తదంగే

సాక్షాది వాలక్యత యత్రలోకః.

టీ. తేన=ఆకృష్టునిచేత, దీ...శః - దీధితి = కాంతులచేత, దీపిత=ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, ఆశః=దిక్కులుగల, పయోధేః=సముద్రముయొక్క, అంభసాం=ఉదకములయొక్క, సారమయః=సారమయమైన, మణిః=(కౌస్తుభ) మణి, ధృతః=ధరించఁబడెను, యత్ర=దేనియందు, బింబగతః=ప్రతిబింబించిన, లోకః= (బాహ్య) ప్రపంచము, తదంగే=ఆయనశరీరమందు, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షమగు, అంతర్వసన్నివ=లోపలనున్న ప్రపంచమో యనునట్లు, అలక్ష్మత=కనఁబడెను.

తా. సముద్రపుజలముయొక్క సారభూతమై దిగంతములవఱకును వ్యాపించిన కాంతులతో నొప్పుచు అమృతమథనకాలమునఁ బుట్టిన కౌస్తుభమాణిక్యమును శ్రీహరి తనవక్షస్థలమున నలంకరించుకొనియె. అందు బాహ్యప్రపంచమంతయు ప్రతిఫలించి యాయన కుక్షిలోని ప్రపంచమెల్ల ప్రత్యక్షముగాఁ గాన్పించుచున్నదో యనునట్లు గన్పట్టె.

శ. స.—తేన, తేన తాభ్యాం తైః తచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. అంభసః, అంభసః అంభసోః అంభసాం అంభశ్శబ్దః స. న. ష. బ. సారస్య వికారః సారమయః, సారమయః సారమయా సారమయాః సారమయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. పయాంసి ధీయంతే అస్మిన్నితి పయోధిః తస్య పయోధేః, పయోధేః పయోధ్యోః పయోధీనాం పయోధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. దద్రథే దద్రాతే దద్రిరే ధృగ్ ధారణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పు. రు. ఏ. మణిః, మణిః మణీ మణయః మణిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. దీధితిభిః దీపితాః దీధితిదీపితాః దీధితిదీపితాః ఆశాః యేనసః దీధితిదీపితాశః, ఆశః ఆశౌ ఆశాః దీధితిదీపితాశశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అంతర్వసంతీ త్వంతర్వసన్, వసన్ వసంతౌ వసంతః అంతర్వసచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. బింబంగతః బింబగతః, గతః గతౌ గతాః బింబగతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. తస్య అంగం తదంగం తస్మిన్ తదంగే, తదంగే తదంగయోః తదంగేషు తదంగశబ్దః అ. న. స. ఏ. సాక్షాత్ అవ్య. ఇవ అవ్య. అలక్ష్మత అలక్ష్మేతాం అలక్ష్మంత లక్షదర్శనాంకనయో రిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణి

భూతేలజీ ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. యత్ర, త్రలంతమవ్య. లోకః, లోకః
లోకా లోకాః లోకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

తేనేతి. తేన హరిణా దీధితిభిః దీపితా ఆశా, యేన సః దిగంతవిశ్రాంతతేజా
ఇత్యర్థః. పయోధేరంభసాం, సారస్య వికార స్సారమయో మణిః అమృతమథనే
సముద్రోత్థః కాస్తుభాఖ్యైత్యర్థః. దధౌధృతః, ధృధారణే కర్మణి లిట్. యత్ర మచౌ
బింబ గతః ప్రతిబింబితో లోకః, బాహ్యప్రపంచః, త దంగే తస్యహరే శ్చరీరే,
సాత్వా ద్భూతో బహిః ప్రత్యక్షేణ లక్ష్యమాణైత్యర్థః. అంత ర్వసక్ అంతర్గతో
లోక ఇవాలక్ష్యత, యత్ర మచౌ ప్రతిబింబితో బాహ్యలోకః తదంగఏవ నైర్మల్యా ద్బ
హిః ప్రతిఫలితః కుక్షీస్థలోకఇవ అలక్ష్య తేత్యుత్పేక్షా.

ముక్తామయం సారసనావలంబి

భాతిస్మ దా మాప్రపదీన మస్య,

అంగుష్ఠనిష్ఠ్యూత మి వోర్ధ్వ ముచ్చై

త్రిస్రోతస సంతతధార మంభః.

౧౦

టీ. అస్య=ఈకృష్ణనియొక్క, ముక్తామయం=ముత్యములతో
నిండినదియు, సారసనావలంబి=మొలనూలునందు వ్రేలాడుచున్నదియు,
ఆప్రపదీనం=పాదాగ్రముల నంటుచున్నదియునగు, దామ=ముత్యాల
కోవ, అంగుష్ఠనిష్ఠ్యూతం=బొట్టనవ్రేలిచేతవిడువబడినదియు, ఉర్ధ్వం=
పైకిప్రవహించునదియు, ఉచ్చైః=ఉన్నతమైనదియునగు, త్రిస్రోతసః=
ఆకాశగంగయొక్క, సంతతధారం=అవిచ్ఛిన్నప్రవాహముగల, అంభ
ఇవ=ఉదకమనునట్లు, భాతిస్మ=ప్రకాశించెను.

తా. శ్రీహరియొక్క మొలత్రాడునందు పాదాగ్రములదాక
వ్రేలాడునట్లొక మంచిముత్యాలకోవ యలంకరింపబడియె నది యా
యన బొట్టనవ్రేలియం దుద్భవించి యూర్ధ్వముఖముగాఁ బొటుచున్న
యవిచ్ఛిన్నగంగాప్రవాహమో యనునట్లొప్పె.

శ. స.—ముక్తాభిః ప్రకృతం ముక్తామయం, ముక్తామయం ము
క్తామయే ముక్తామయాని ముక్తామయశబ్దః అ. స. ప్ర. ఏ. సారసనే
అవలంబతఇతి సారసనావలంబి, అవలంబి అవలంబినీ అవలంబీని సారస
నావలంబిశబ్దః న. స. ప్ర. ఏ. భాతి భాతః భాంతి భాదీప్తా విత్యస్మా
దకర్మకాద్ధాతోఃక ర్తరి భూతేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. స్మ. అవ్య.

దామ, దామ దామ్ని దామనీ దామాని దామశబ్దః న. న. ప్ర. ఏ. పాదస్య అగ్రం ప్రపదం ప్రపదపర్యంతం ఆప్రపదం ఆప్రపదం ప్రాప్నోతి ఆప్రపదీనం, ఆప్రపదీనం ఆప్రపదీనే ఆప్రపదీనాని ఆప్రపదీనశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. ఘ. ష.బ. అంగుష్ఠేన నిష్ఠూతం అంగుష్ఠనిష్ఠూతం, నిష్ఠూతం నిష్ఠూతే నిష్ఠూతాని అంగుష్ఠనిష్ఠూతశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వే ఊర్ధ్వాని ఊర్ధ్వశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. త్రీణిసోతాంసి యస్యాస్స త్రిసోతాః తస్యాః త్రిసోతనః, త్రిసోతనః త్రిసోతసోః త్రిసోతసాం త్రిసోతశబ్దః స. స్త్రీ. ష. ఏ. సంతతా ధారా యస్యతత్ సంతతధారం, ధారం ధారే ధారాణి సంతతధార శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అంభః, అంభః అంభసీ అంభాంసి అంభశబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

మక్తామయతి. అస్య హ రేః, మక్తామయం మక్తాప్రచురం తత్ప్రకృతపచ నే మయత్. సారసనే కటిసూత్రే, అవలంబతఇతి సారసనానలంబి, 'క్లిజే సారస నం చాథ పుంస్కట్యాం శృంఖలంత్రిప్వి' త్యమరః. ఆప్రపదంప్రాప్నోతితి ఆప్రప దీనం పాదాగ్రచుంబి, 'ఆప్రపదంప్రాప్నోతి'తి ఖప్రత్యయః. దామ మక్తానరః, అంగుష్ఠే నిష్ఠూతం విస్పృష్టమిత్యర్థః. గౌణార్థత్వా దగ్రామ్యత్వం య భావా దం డీ—'నిష్ఠూతోద్గీర్ణవాంతాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్య కఙ్క్ష్యం విగాహత' ఇతి. ఊర్ధ్వ మూర్ధ్వప్రవాహ ముచ్చై రున్నతం, త్రిసోతసో మందాకిన్యాః, సంతతధార మవిచ్ఛిన్న సంపాత మంభఇన భాతి స్మే త్యుత్పేక్షా.

స ఇంద్రనీలస్థలనీలమూర్తి

రరాజ కర్పూరపిశంగవాసాః,

విస్మత్వైరై రంబురుహం రజోభి

ర్యమన్వసు శ్చిత్ర ఇవోదభారః.

౧౧

టీ. ఇంద్రనీల... ర్తిః-ఇంద్రనీలస్థల=ఇంద్రనీలమణి ప్రదేశము వలె, నీల=నల్లనై న, మూర్తిః=శరీరముగలవాఁడును, కర్పూరపిశంగ వాసాః-కర్పూర=హరితాశమువలె, పిశంగ=పచ్చనై న, వాసాః=వస్త్ర ముగలవాఁడునునగు, సః=ఆకృష్ణమూర్తి, విస్మత్వైరైః=ప్రసరించుచు న్న, రంబురుహం=పద్మములయొక్క, రజోభిః = పరాగములచేత,

చిత్రః=చిత్రవర్ణమైన, యమస్వసుః = యమునానదియొక్క, ఉదభార
ఇవ=జలపూరముంబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. ఇంద్రనీలములపోల్కి నల్లనిదేహకాంతుల నొప్పారు గో
పాలకృష్ణుండు పచ్చని పట్టుపుట్టములం గట్టుకొని తామరపూవులలోని
పుష్పాడులు బద్వటం జిత్రవర్ణంబైన యమునానదీ ప్రవాహంబునుంబో
లె జెన్నారె.

శ. స.—సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. ఇంద్రనీలా
నాం స్థలం ఇంద్రనీలస్థలం ఇం...లమివ నీలా ఇ...లనీలా ఇ...లా
మూర్తిః యస్యసః ఇంద్రనీలస్థల నీలమూర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూ
ర్తయః ఇంద్రనీలస్థల నీలమూర్తిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. రరాజ రరాజతుః
రేజతుః రరాజుః రేజుః రాజ్యదీప్తా విత్యస్తాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూ
తేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. కర్పూరమివ పిశంగం కర్పూరపిశంగం క...
గం-వాసఃయస్యసః క...గవాసాః, వాసాః వాససౌ వాససః కర్పూరపిశం
గవాసశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. విస్మత్వరేణ, విస్మత్వరేణ విస్మత్వరా
భ్యాం విస్మత్వరైః విస్మత్వరశబ్దః అ. న. తృ. బ. అంబుని రోహంతీతి
అంబురుంహి తేషాం అంబురుహం, అంబురుహః అంబురుహోః అంబు
రుహం అంబురుత్పబ్దః హ. న. ష. బ. రజసా, రజసా రజోభ్యాం రజో
భిః రజశబ్దః స. న. తృ. బ. యమస్య స్వసా యమస్వసా తస్యాః య
మస్వసుః, స్వసుః స్వస్రోం స్వస్మాణాం యమస్వస్మశబ్దః ఋ. స్త్రీ. ష.
ఏ. చిత్రః, చిత్రః చిత్రౌ చిత్రాః చిత్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య.
ఉదకస్య భారః ఉదభారః, ఉదభారః ఉదభారౌ ఉదభారాః ఉదభార
శబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

స ఇతి. ఇంద్రనీలస్థలమివ నీలమూర్తిః శ్యామాంగః, సంహితాయాం 'రోఠి'తి
రేఫలోపే. 'ఘ్రలోపే'పూర్వస్వదీర్ఘోఽణఇతి దీర్ఘః. కర్పూరం హరితాశమివ పిశం
గం వాసో యస్యసః, పీతాంబరఇత్యర్థః. 'హరితాశంతు కర్పూరమి'తి వైజయంతీ
స హరిః విస్మత్వరైః, 'విస్మత్వరైః ఇణ్ణస్తిసర్తిభ్య'ఇతి క్వరవ్. అంబురుహం అంబుజా
నాం, రుహోక్తిష్. రజోభిః పరాగైః, చిత్రశ్చిత్రవర్ణః యమస్వసుః యమునాయాః
ఉదకస్య భారః పూరః ఉదభారః స ఇవ, రరాజ బభాసే, 'మంథౌద నే' త్యాదినా
వికల్ప మదకశబ్దస్య ఉదాదేశః.

ప్రసాధితస్యాస్య మధుద్విషోఽభూ
 దన్తైవ లక్ష్మీ రితి యుక్తమేతత్,
 వపుష్యశేషేఽఖిలలోక కాంతా
 సానన్యకాంతా హ్యుర సీతరాతు.

౧౨

టీ. ప్రసాధితస్య=అలంకరింపఁబడిన, అస్య=ఈ, మధుద్విషః=కృష్ణమూర్తికి, అన్తైవ=సాటిలేని (వేటొక్కతెయగు), లక్ష్మీః=కాంతి (లక్ష్మీదేవి), అభూత్=అయ్యెను. ఇతి=ఇట్లు, ఏతత్=ఇది, యుక్తం=యుక్తమైనది, హి=ఏలయన, సా = ఆ యలంకారమునల్లఁగలిగిన లక్ష్మీ, అశేషే=సమస్తమైన, వపుషి=శరీరమందును, వసతి=ఉన్నది, అఖిలలోక=సమస్తలోకమునకును, కాంతాచ=ప్రియమైనది యును, ఇతరాతు=నిత్యలక్ష్మీ, అనన్యకాంతా=అన్యలకు ప్రియురాలు గానిదై (ఆయనకుమాత్రమే కాంతయై), ఉరసి=వక్షస్థలమందు మాత్రమే నివసించియున్నది.

తా. పైఁజెప్పిన యలంకరింపువలన శ్రీకృష్ణునికొక యపూర్వమైన లక్ష్మీ (చక్కఁదనము) యావిర్భవించినది. ఇయ్యది సర్వాంగములయందును నుండి యెల్లలోకులకుం గాంత (మనోహరము) యై యొప్పుచుండె. నింతకుముందును నిత్యముగానుండు లక్ష్మీమాత్రము వక్షస్థలమునందే నివసించియుండి అన్యకాంత (పరభార్య) గాక యాయనకు మాత్రమే ప్రియురాలుగా నొప్పుచున్నది. ఈయలంకరింపువలన మిక్కిలి యెక్కువ చక్కఁదనము వచ్చినదియని తాత్పర్యము.

శ. స.—ప్రసాధితస్య, ప్రసాధితస్య ప్రసాధితయోః ప్రసాధితానాం ప్రసాధితశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. మధుం ద్వేష్టితి మధుద్విషో తస్య మధుద్విషః, మధుద్విషః మధుద్విషోః మధుద్విషాం మధుద్విష్ణుబ్దః ష. పు. ష. ఏ. అభూత్ అభూతాం అభూవ భూసత్తాయా మి త్యస్తాద కర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లుజి. పర. ప్ర. పురు. ఏ. అన్యా, అన్యా అన్యే అన్యాః అన్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. లక్ష్మీః, లక్ష్మీః లక్ష్మ్యై లక్ష్మ్యైః లక్ష్మీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇతి అవ్య. యుక్తం,

యుక్తం యుక్తే యుక్తాని యుక్తశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఏతత్, ఏతత్
 ఏతే ఏతాని ఏతచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. వపుషి, వపుషి వపుషోః వపు
 ష్శు వపుశ్శబ్దః ష. న. స. ఏ. అశేషే, అశేషే అశేషయోః అశేషేషు
 అశేషశబ్దః అ. న. స. ఏ. అఖిలశ్చాసౌ లోకశ్చ అఖిలలోకః అ
 ఖిలలోకస్య కాంతా అఖిలలోకకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః
 అఖిలలోకకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా, సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద.
 స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అన్యస్య కాంతా అన్యకాంతా అన్యకాంతా నభవతీత్య
 నన్యకాంతా, కాంతా కాంతే కాంతాః అనన్యకాంతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ.
 ప్ర. ఏ. హి. అవ్య. ఉరసి, ఉరసి ఉరసోః ఉరస్సు ఉరశ్శబ్దః స. న. స. ఏ.
 ఇతరా, ఇతరా ఇతరే ఇతరాః ఇతరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. తు
 అవ్య.

ప్రసాధితస్యేతి. ప్రసాధితస్య అలంకృతస్య, ఆస్య మధుద్విహోహారేః, అన్యై
 వాసదృశీ విభిన్నాచ, 'అన్యైవిభిన్నాసదృశా వి'తి వైజయంతీ. లక్ష్మీః శోభాప
 ద్మాచ, 'శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ స్త్రీరపి కథ్యతే' ఇతి విశ్వః. అభూది త్యేత
 ద్యుక్తం. కుతః హియస్మాత్ సా ప్రసాధనరూపాలక్ష్మీః, అశేషేవపుషి వసతీత్యేషః,
 కించ ఆఖిలలోకస్య కాంతా ప్రియాచ, ఇతరా నిత్యాతు, అన్యస్య కాంతా ప్రియా
 నభవ తీ త్యనన్యకాంతా, కింతు తన్యై వేత్యర్థః. ఉరసి, ఉరస్యేవ వసతీత్యర్థః. అత్ర
 హారేః ప్రసాధనా దసాధారణీ శోభా సంజా తేతి పారమార్థికో వాక్యార్థః. అత్ర
 లక్ష్మీశబ్దేన శ్లేషమహిమ్నా వాచ్యాయాః శోభాయాః ప్రతీయమానయా క్రిదేవ్యాసహ
 భేదాధ్యనసాయా దియ మన్యేన లక్ష్మీ రిత్యభేదే భేదరూపాతిశయోక్తిః.

అవ. ఇక నీయర్థమునే మఱియొక ప్రకారముగాఁ జెప్పుచు
 న్నాఁడు.—

కవాటవి స్తీర్ణ మనోరమోర
 స్థస్థస్థితశ్రీలలనస్య తస్య,
 ఆనందితా శేషజనా బభూవ

సర్వాంగసంగి న్యప రైవ లక్ష్మీః.

౧౩

టీక.నస్య-కవాట=తలుపువలె, వి స్తీర్ణ=విశాలమైన, మ
 నోరమ=సుందరమైన, ఉరస్థస్థ=వక్షస్థస్థలమందు, స్థిత=ఉన్న, శ్రీ=
 లక్ష్మీయను, లలనస్య=కాంతగల, తస్య=ఆ కృష్ణమూర్తికి, ఆనంది

తా శేషజనా-ఆనందిత=సంతోషింపఁబడిన, అశేషజనా=ఎల్లజనముం
గలిగినట్టియు, సర్వాంగసంగినీ=శరీరమం దంతటను సంబంధించినట్టి
దియు, (గనుక నే) అపరైవ=అసాధారణమైన (శ్రీ దేవిగాక మఱియొక),
లక్ష్మీః=శోభ (లక్ష్మీ దేవి), బభూవ=అయ్యెను.

తా. విశాలమై సుందరమైన వక్షస్థలమునందు లక్ష్మీ దేవిని
కూర్చుండఁ బెట్టుకొనిన యాకృష్ణమూర్తికిఁ బైఁజెప్పినయలంకారము
లచే నెల్ల లోకములకుం జూడనింపై సర్వాంగములయందును బొల్పా
రుచున్న యసాధారణ లక్ష్మీ (ఎక్కుడుచక్కదనము) యంకురించెను.

శ. స.—కవాటమివ విస్తీర్ణం కవాటవిస్తీర్ణం ఉరసః స్థలం
ఉరస్థలం మనోరమంచ తత్ ఉరస్థలంచ మనోరమోరస్థలం కవాట
విస్తీర్ణంచ తత్ మనోరమోరస్థలంచ కవా...స్థలం క...వె స్థితా
క...లస్థితా శ్రీరితిలలనా శ్రీలలనా కవా...స్థితా శ్రీలలనా యస్యసః
కవాట...లనః తస్య కవా...లనస్య, లలనస్య లలనయోః లలనా
నాం కవాటవిస్తీర్ణ మనోరమోరస్థలస్థిత శ్రీలలనశబ్దః అ. పు. ష. ఏ.
తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్చబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అశేషశ్చ
సౌజనశ్చ అశేషజనః ఆనందితః అశేషజనః యయాసా ఆనందితా
శేషజనా, జనా జనే జనాః ఆనందితాశేషజనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.
బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయా మిత్యస్మా దకర్మకాద్ధా
తోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సర్వంచతత్ అంగంచ
సర్వాంగం సర్వాంగే సజ్జతీతి సర్వాంగసంగినీ, సంగినీ సంగిన్యో సంగి
న్యః సర్వాంగసంగినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అపరా, అపరా అపరే
అపరాః అపరాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఏవ అవ్య. లక్ష్మీః, లక్ష్మీః
లక్ష్మ్యో లక్ష్మ్యోః లక్ష్మీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

అ క్షేప మే వార్ధం భంగ్యంతరేణాహ.—

కవాటేతి. కవాటవ ద్విస్తీర్ణే, మనోరమే సుందరేచ, ఉరస్థలే స్థితా శ్రీ రితి
లలనా కౌంతా, యస్య తస్య తథోక్తస్యహ రేః, ఆనందితా శేషజనా సర్వాంగసంగినీ,
అతఏవ అపరైవ సాధారణ్యేవ శ్రీదేవ్యాః అన్యైవ చ లక్ష్మీః, శోభా రమాచ
భూవ, స ఏ వాలంకారః. ప్రియే శైకార్థక మప్యనేకం శ్లోకం ఉక్తివిశేషలోభాత్

లిఖంతి కవయః, యథానైషధే ఆదావేవ నిషీ యేత్వాదిష్టోకద్వయం తథా స్వకే
లిదేశ ఇత్వాదిష్టోకద్వయంచే త్యాది ద్రష్టవ్యమ్.

అవ. ఇంక దేవిసమేతముగనే యాతని ప్రయాణమని సూచిం
చుచుఁ బై యలంకరింపునకుఁ బ్రయోజనమును జెప్పుచున్నాఁడు.—

దై త్యాధిపప్రాణముషాం నఖానా
ముపేయుషాం భూషణతాం క్ష తేన,
ప్రకాశకార్కశ్యగుణౌ దధానా
స్తనౌ తరుణ్యః పరివపుః) రేనమ్.

౧౪

టీ. భూషణతాం=అలంకారత్వమును, ఉపేయుషాం=పొందిన,
దై...షాం- దై త్యాధిప=హిరణ్యకశిపుయొక్క, ప్రాణముషాం=ప్రాణ
ములనపహరించిన(పోగొట్టిన), నఖానాం=గోళ్లయొక్క, క్ష తేన = గీ
ఱుడుచేత, ప్రకాశ...ణౌ - ప్రకాశ=స్ఫుటపడిన, కార్కశ్య=కాఠిన్య
మును, గుణౌ=గుణముగలిగిన, స్తనౌ=కుచములను, దధానాః=ధరిం
చుచున్న, తరుణ్యః=జవరాండ్రు, ఏనం=ఈకృష్ణుని, పరివపుః=చుట్టు
వారుకొనిరి.

తా. నరసింహావతారమునందు పొట్టచీల్చి హిరణ్యకశిపుని
ప్రాణములు దీసినవియు నిష్పదాయుధములుగఁ గాక భూషణముగా
నున్నవియునగు తన గోటిగిల్లుల నోర్చుటచే వ్యక్తపఱచుచున్న కాఠి
న్యముగల స్తనములుగలిగిన జవరాండ్రు కృష్ణునిచుట్టుకొని వెంట
బయలు వెడలిరి.

శ. స.—దై త్యానాం అధిపః దై త్యాధిపః దై...పస్య ప్రాణాః
దై...పప్రాణాః దై...ణాన్ ముష్ణంతీతి దై త్యా...ణముషః తేషాం
దై...షాం,ముషః ముషోః ముషాం దై త్యాదిపప్రాణముట్చబ్దః ష.పు.
ష.బ. నఖస్య, నఖస్య నఖయోః నఖానాం నఖశబ్దః అ.పు.ష.బ.ఉపే
యుషః, ఉపేయుషః ఉపేయుషోః ఉపేయుషాం ఉపేయివచ్ఛబ్దః స.పు.
ష.బ.భూషణస్య భావః భూషణతా తాం భూషణతాం,భూషణతాం
భూషణతే భూషణతాః భూషణతాశబ్దః ఆ.స్త్రీ.ద్వి.ఏ.క్ష తేన, క్ష తేన
క్షతాభ్యాం క్షతైః క్షతశబ్దః అ. స. తృ. ఏ. కార్కశ్యమేవగుణః కా

ర్కశ్యగుణః ప్రకాశః కార్కశ్యగుణః యయోస్తా ప్రకాశకార్కశ్య
గుణౌ,గుణః గుణౌ గుణాః ప్రకాశకార్కశ్యగుణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ద్వి.
దధానా,దధానా దధానే దధానాః దధానాశబ్దః ఆ. స్త్రీ).ప్ర.బ. స్తనం,
స్తనం స్తనా స్తనాన్ స్తనశబ్దః అ.పు.ద్వి.ద్వి. తరుణీ, తరుణీ తరుణ్య
తరుణ్యః తరుణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ).ప్ర.బ. పరివవార పరివవ్రతుః పరివవ్రుః
పరిపూర్వక వృష్ణో వరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి
పర. ప్ర. పురు. బ. ఏనం,ఏనం ఏనా ఏనాన్ ఇదంశబ్దః మ.పు.ద్వి.ఏ.

అథ దేవీసహచరన్యై వాస్య యాత్రేతి సూచయన్ ప్రసాధనవిధిః
ఫల మాహ. —

చైత్యాధిపేతి. భూషణతా ముపేయుషాం, న తు ప్రహరతా మితి భూషణ.
చైత్యాధిపస్య హిరణ్యకశిపోః, ప్రాణముషాం ప్రాణాపహరిణాం, సజ్రాదపి కరోం
మిత్యర్థః. నఖానాం తు తేన వ్రణేన, ప్రకాశో వ్యక్తః, కార్కశ్యమేన గుణో య
యోస్తా స్తనా; స్తనా నిత్యర్థః. జాతా వేకవచనే ప్రాప్తే భూయసా స్తనాదిభి
జాతేర్ద్విత్వావేశితత్వాత్ ద్విపచనం. యథాహ వామనః—‘స్తనాదీనాం ద్విత్వ
విశిష్టజాతిః ప్రాయేణే’తి. దధానాన్తరుణ్యో యువతయః, ‘సయసి ప్రథమ’ ఇతి
జీవ. ఏనం హరిం పరివవ్రుః, అత్ర హరినఖానాం నరహరినఖై ర్భేదేఽప్యభేదోక్త్యాస్త
సయోశ్చ తద్భక్త్యా తిన్యాసంబంధేఽపితత్సంబంధోక్త్యాచాతిశయోక్తిః. తయోశ్చ
సాపేక్షత్వా త్సంకరః.

ఆకర్ష తేవోర్ధ్వ మతిక్రశీయా

నత్యున్నతత్వా త్కుచమండలేన,

ననామ మధ్యోఽతిగురుత్వభాజా

నితాంత మాక్రాంత ఇ వాంగనానామ్.

౧౫

టీ. ఆకర్ష తేవోర్ధ్వత్ = మిక్కిలి యున్నతమగుటవలన, ఉర్ధ్వం
= మీదికి, ఆకర్ష తేవ = లేవనెత్తుచున్నయట్లున్న, అతిగురుత్వభాజా =
మిక్కిలి వృద్ధియగుటను (మిక్కిలి బరువగుటను) పొందిన, అంగనా
నాం = స్త్రీలయొక్క, కుచమండలేన = స్తనమండలముచేత, అతిక్రశీ
యాన్ = మిక్కిలిసూక్ష్మమయిన (మిగులచిక్కిన), మధ్యః = నడుము,
నితాంతం = మిక్కిలి, ఆక్రాంత ఇవ = పీడింపఁబడినదియుంబోలె, ననామ =
వంగెను (నమస్కరించెను).

తా. మిక్కిలి యభివృద్ధిగలవాడై యున్నతుండగు విజిగీషుని
 రాయుడులచేత స్రుక్కి బక్కచిక్కి యున్నవాడు సముద్రగువిధమున,
 మిక్కిలి బరువై యున్నతములగుటంబట్టి యెక్కలాగుచున్నవియో
 యనునట్లున్న పాలిండ్లచే బీడింపబడినదియో యనునట్లు సూక్ష్మమైన
 నడుము సమ్రమగుచున్నది. ఎత్తైన పెద్దపెద్ద స్తనములును సన్ననినడుము
 నుంగలవారని తాత్పర్యము.

శ.స.—ఆకర్ష తా, ఆకర్ష తా ఆకర్ష ద్భ్యాం ఆకర్ష ద్భిః ఆకర్ష చ్చబ్దః
 త.న.తృ.ఏ.ఇవ అవ్య. ఊర్ధ్వం, ఊర్ధ్వం ఊర్ధ్వా, ఊర్ధ్వా ఊర్ధ్వశబ్దః అ.
 పు.ద్వి.ఏ. అత్యంతం కృశః క్రశీయా అత్యంతం క్రశీయా అతిక్రశీయా,
 అతిక్రశీయా అతిక్రశీయాంసౌ అతిక్రశీయాంసః అతిక్రశీయశ్శబ్దః స.
 పు. ప్ర. ఏ. అత్యంతం ఉన్నతః అత్యున్నతః అత్యున్నతస్య భావః అ
 త్యున్నతత్వం తస్మాత్ అత్యున్నతత్వాత్, అత్యున్నతత్వాత్ అత్యు
 న్నతత్వాభ్యాం అత్యున్నతత్వేభ్యః అత్యున్నతత్వశబ్దః అ. న. ప. ఏ.
 కుచానాం మండలం కుచమండలం తేన కుచమండలేన, మండలేన మం
 డలాభ్యాం మండలైః కుచమండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. ననామ నేమ
 తుః నేముః ణమప్రహ్వత్వేశబ్దే ఇత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః క ర్తరి లిటి
 పర.ప్ర.పు.ఏ. మధ్యః, మధ్యః మధ్యౌ మధ్యాః మధ్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
 గురోర్భావః గురుత్వం అత్యంతం గురుత్వం అతిగురుత్వం అతిగురుత్వం
 భజతీతి అతిగురుత్వభాక్ తేన అతిగురుత్వభాజా, భాజా భాగ్భ్యాం భా
 గ్భిః అతిగురుత్వభాక్చబ్దః జ.న.తృ.ఏ. నితాంతం అవ్య. ఆక్రాంతః, ఆ
 క్రాంతః ఆక్రాంతౌ ఆక్రాంతాః ఆక్రాంతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య.
 అంగనాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప. బ.

ఆకర్ష తేతి. అత్యున్నతత్వాద్ధేతోః ఊర్ధ్వ మాకర్ష తేన, నమంతం మధ్యము
 న్నయతీవ స్థితేనేత్యుత్ప్రేక్షా, అతిగురుత్వ మతిప్రవృద్ధత్వ మతిభరత్వంచ, భజతీతి
 తద్భాక్, భజోణిః. తేన అంగనానాం కుచమండలేన, అతిక్రశీయా నత్యంతకృశతరః,
 తనీయా౯ క్షీణశ్చ, 'రఋతోహలాదే ర్లఘోరి'తి రేఫాదేశః. మధ్యోనితాంత మా
 క్రాంతః పీడితఇవ, ననామ నతః ప్రణతశ్చ, అత్ర కుచమండలివిశేషణసామ్యా దరిజిగీషు
 రాజప్రతీతే స్సమాసోక్తిః. తయాచ వాచ్యయోః ప్రతీయమానాభేదేన ఆక్రమణక్రియా
 కర్మకర్తృభావం సంభావయం త్యానుప్రాణి తేయం నమన స్యాక్రమణహేతుకత్వో
 త్ప్రేక్షే త్యనయోస్సంకరః. ఉత్ప్రేక్షయోస్తు నైరపేక్ష్యాత్సంస్పృష్టే వేతి వివేకః.

యాంయాం ప్రియః ప్రేక్షత కాతరాక్షీ
 సాసా హియా నమ్రముఖీ బభూవ,
 నిశ్శంక మన్యా సమ మాహితేర్ష్యా
 స్తత్రాంతరే జఘ్ను రముం కటాక్షైః.

౧౬

టీ. ప్రియః=వల్లభుడై నకృష్ణుడు, యాంయాం=ఏయేస్త్రీని, ప్రేక్షత=చూచెనో, సాసా=ఆయాస్త్రీ, కాతరాక్షీ=భయపడు (చలిం చు) చున్నకన్నులుగలదియై, హియా=సిగ్గుచేత, నమ్రముఖీ=నంచిన ముఖముగలదిగా, బభూవ=అయ్యెను. అన్యాః=ఇతర (అట్లు చూడఁబడ ని) స్త్రీలు, ఆహితేర్ష్యాః=చేయఁబడినయసూయగలవారై, తత్రాంత రే=ఆ (చూచెడు) సమయమున, నిశ్శంకం = నిర్భయముగా, సమం = ఒక్కమాటు, కటాక్షైః=కడకన్నులచేత, అముం=ఈకృష్ణుని, జఘ్నుః= కొట్టిరి.

తా. ఆస్త్రీలలోఁగృష్ణుఁ డెవ్వరెవ్వరివంకం దిలకించి చూచెనో వాళ్లు సాధ్వసంబుకన్నుల మిటుమిట్లు గొలుపలజ్జించి ముఖములనించు కంతవంచిరి. తక్కుంగలజవరాండ్రదియొర్చక తమ్ముంజూడఁడయ్యెనని యాక్షణంబ యొక్కమాటు నిశ్శంకంబుగా నాతనిపైఁ దీవ్రకటాక్షం బులం జొనిపిరి.

శ. స.—యాం,యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద.స్త్రీ.ద్వి.ప్రియః, ప్రియః ప్రియా ప్రియాః ప్రియశబ్దః అ.పు.ప్ర.ఏ. ప్రేక్షత ప్రేక్షే తాం ప్రేక్షంత ప్రపూర్వక ఈక్షదర్శన ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. కాతరే అక్షిణీ యస్యాస్స కాతరాక్షీ, అక్షి అక్ష్యో అక్ష్యః కాతరాక్షీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. సా, సా తే తాః తచ్ఛబ్దః ద.స్త్రీ.ప్ర.ఏ. హియా, హియా హీభ్యాం హీభిః హీశబ్దః ఈ.స్త్రీ.తృ.ఏ. నమ్రం ముఖంయస్యాస్సనమ్రముఖీ, ముఖీ ముగ్ర్యో ముఖ్యః నమ్రముఖీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. బభూవ బభూవతుః బభూవుః భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు.ఏ. నిర్గతా శంకాయస్మిన్కర్మణి తద్యథాతథా నిశ్శంకం క్రియా విశేషణమవ్య. అన్యా, అన్యా అన్యే అన్యాః అన్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

సమం అవ్య. ఆహితా ఈర్ష్యా యాభిస్తాః ఆహితేర్ష్యాః, ఈర్ష్యా ఈర్ష్యే ఈర్ష్యాః ఆహితేర్ష్యశబ్దః ఆ.స్త్రీ.ప్ర.బ. తత్ర అవ్య. అంతరే, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు అంతరశబ్దః అ.న.స.ఏ. జఘాన జఘ్నుతుః జఘ్నుః హనహింసాగత్యోరిత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరిభూ తేలిటి పర. ప్ర.పురు.బ. అముం, అముం అమూ అమూన్ అదశ్యబ్దః స.పు.ద్వి.ఏ. కటాక్షేణ, కటాక్షేణ కటాక్షాభ్యాం కటాక్షైః కటాక్షశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

యాంయామితి. ప్రియో హరిః, యాం యాం అంగనాం, 'నిత్యవీప్సయో రి'తి వీప్సాయాంద్విరాభసః. ఏకపదం చైతత్. ప్రేక్షత, సా సాపూర్వవద్ద్విరాభ వః. కాతరాక్షీ సాధ్వసా చృకితలోచనా సతీ, ప్రియా నమ్రముఖీ బభూవ, ఏతేన కార్యద్వారా లజ్జాసాధ్వసభావోదయ ఉక్తః. అన్యాసా మిర్ష్యాభావోదయ మా హా—అన్యః అప్రేక్షితాంగనాః, ఆహితేర్ష్యాః కృతాక్షమాస్సత్యః. పరోత్కర్షాక్ష మేర్ష్యా స్యాది'తి లక్షణాత్. త త్రాంతరే తస్మిన్ని రీక్షణావసరే, 'క్షీ జే ౭ న్తరంచావావకాశేతాదర్థ్యే ౭ నసరే ౭ వధావి'తివై జయంతీ. నిశ్చంకంతదనిరీక్షణా దేవవిస్రబ్ధం. సమం యుగప త్కటాక్షైః, అముం హరిం, జఘ్నుః ప్రజహుః, సరోష మద్రాక్షు రిత్యర్థః.

అవ. ఇంక నీయన కస్త్రుసాన్నిధ్యమును జెప్పుచున్నాడు.—

తస్యాతసీసూన సమానభాసో

భ్రామ్యన్మయాఖావళి మండలేన,

చక్రేణ రేజే యమునాజలౌఘః

స్ఫురన్మహావర్త ఇవైకబాహుః.

౧౭

టీ. అత...సః-అతసీసూన=నల్ల యగిసిపూవులతో, సమాన= సరియగు, భాసః=కాంతిగల, తస్య=ఆకృష్టమూర్తియొక్క, ఏకబా హుః=ఒకభుజము, భ్రామ్య...లేన - భ్రామ్యత్=చుట్టును ఆవరించు చున్న, మయాఖావళి=కిరణమాలికలయొక్క, మండలేన=సమూహ ముగల, చక్రేణ=సుదర్శనముచేత, స్ఫురన్మహావర్తః - స్ఫురత్=ప్రకా శించుచున్న, మహావర్తః = పెద్దసుడికలిగిన, యమునాజలౌఘః = యమునానదిప్రవాహముంబోలె, రేజే=ప్రకాశించెను.

తా. నల్లని యగిసిపూవులుంబోలె నిగనిగలాడు మైచాయనొ ప్పకృష్టః డొకబాహువున చుట్టును మిలమిలమని మెరియు మెరియు

గులతోఁగూడిన చక్రాయుధమును ధరియించె. ఆబాహువు సుడిదిరుగు చున్న యమునానదిప్రవాహమట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స.—తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. అతస్యాః సూనం అతసీసూనం అ... నేన సమానా అతసీసూనసమానా అ...నా భాః యస్య సః అ...భాః తస్య అ...భాసః, భాసః భాసోః భాసామ్ అతసీసూనసమానభాశ్శబ్దః స. పు. ష. ఏ. మయూఖానాం ఆవళయః మయూఖావళయః మయూఖావళీనాం మండలం మయూఖావళిమండలం భ్రామ్యత్ మయూ...లం యస్య తత్ భ్రామ్య...లం తేన భ్రా...లేన, మండలేన మండలాభ్యాం మండలైః భ్రామ్యన్మయూఖావళి మండలశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. చక్రేణ, చక్రేణ చక్రాభ్యాం చక్రైః చక్రశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. రేజే రేజాతే రేజిరే రాజృదీప్తా విత్యస్మాదకర్మ కాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. యమునాయాః జలం యమునాజలం యమునాజలస్య ఓఘః యమునాజలౌఘః, ఓఘః ఓఘా ఓఘాః యమునాజలౌఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మహాంశ్చాసావావర్తశ్చ మహావర్తః స్ఫురన్ మహావర్తః యస్మిన్ సః స్ఫురన్మహావర్తః, ఆవర్తః ఆవర్తా ఆవర్తాః స్ఫురన్మహావర్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. ఏకశ్చాసా బాహుశ్చ ఏకబాహుః, బాహుః బాహూ బాహవః ఏకబాహుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

అథాస్య పంచభిః దివ్యాస్త్రసన్నిధాన మాహ.—

తస్యేతి. అతసీసూనేన తుమాకుసుమేన, సమానభాసః తుల్యకాంతేః, స్నిగ్ధశ్చామస్యేత్యర్థః. 'అతసీస్యాచమాతు మే' త్యమరః. తస్య హరే రేకబాహుః, భ్రామ్యదావర్తమానం మయూఖావళీనాం మండలంచక్రవాళం యస్య తేన, చక్రేణ సుదర్శనేన, స్ఫురన్మహానాశ్చో భ్రమో యస్యసః, 'స్యాదావర్తోఽంభసాంభ్రమ' ఇత్యమరః. యమునాజలానా మోఘః పూరణ రేజే చక్రందధావిత్యర్థః.

విరోధినాం విగ్రహభేద దత్తౌ

మూర్తేవ శక్తిః క్వచి దస్థలంతీ,

నిత్యం హరే స్సన్నిహితా నికామం

కౌమోదకీ మోదయతిస్మ చేతః.

టీ. విరోధినాం=శత్రువులయొక్క, విగ్రహభేద=శరీరములుపగు
లగొట్టుటయందు, దక్షా=సమర్థమైనదియు, క్వచిత్=ఎక్కడను, అస్థి
లంతీ=చలించనిదియు, నిత్యం=ఎల్లప్పుడును, సన్నిహితా = విడువక
యుండునదియు(కనుకనే), మూర్తా=మూర్తిమత్తైన, శక్తిరివ=సామర్థ్య
మో అనునట్లున్న, కౌమోదకీ=గద, తస్య=ఆకృష్టునియొక్క, చేతః=చి
త్తమును, నికామం=అత్యంతమును, మోదయతిస్మ=ఆనందపఱచెను.

తా. శత్రుదేహముల నుగ్గుసేయఁజాలి యెయ్యెడను జ్యుతిలేక
యెల్లప్పుడు నెడబాయక మూర్తిమత్తైన స్వకీయసామర్థ్యమో యను
నట్లు సన్నిహితమై గద (కౌమోదకీ) యాశ్రీకృష్టునిచిత్తము నానంద
పఱచెను. అనఁగా కౌమోదకీయనుగదఁ దాల్చెనని తాత్పర్యము.

శ. స. — విరోధః ఏషామస్తీతి విరోధినః తేషాం విరోధినాం,
విరోధినః విరోధినోః విరోధినాం విరోధిశబ్దః న. పు. ష. బ. విగ్రహః
ణాం భేదః విగ్రహభేదః విగ్రహభేదే దక్షా విగ్రహభేదదక్షా, దక్షా
దక్షే దక్షాః విగ్రహభేదదక్షాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మూర్తా, మూర్తా మూ
ర్తే మూర్తాః మూర్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. శక్తిః, శక్తిః శక్తి శక్త
యః శక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. క్వచిత్ అవ్య. నస్థలంతీ అస్థలంతీ, అస్థి
లంతీ అస్థలంత్యో అస్థలంత్యః అస్థలంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. నిత్యం క్రి
అవ్య. హరేః, హరేః హర్యోః హరీణాం హరిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. సన్నిహి
తా, సన్నిహితా సన్నిహితే సన్నిహితాః సన్నిహితాశబ్దః అ. స్త్రీ.
ప్ర. ఏ. నికామం అవ్య. కౌమోదకీ, కౌమోదకీ కౌమోదక్యో కౌమో
దక్యః కౌమోదకీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. మోదయతి మోదయతః
మోదయంతి ముదహర్ష ఇత్యస్మా ణ్ణిజంతాద్ధాతో స్సకర్ణకాత్కర్తరి
భూతేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. స్మ అవ్య. చేతః, చేతః చేతన చేతాంసి
చేతశబ్దః స. న. ద్వి. ఏ.

విరోధినా మితి. విరోధినాం వైరిణాం, విగ్రహభేదే శరీరవిదారణే, దక్షా.
'శరీరంవర్షన్విగ్రహ' ఇత్యమరః. క్వచిత్ క్వా ప్యస్థలంతీ సర్వత్రాప్రతిహతప్రవృత్తి
రిత్యర్థః. నిత్యం సన్నిహితా అనపాయినీ, అతఏవ మూర్తా మూర్తిమతీ, శక్తిః సామ
ర్థ్యమివ, స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా. కౌమోదకీ గదా, తస్య హరేః, చేతః నికామం మోదయ
తిస్మ, స్వసన్నిధానేనేతి భావః.

న కేవలం య స్వతయా మురారే

రనన్యసాధారణతాం దధానః,

అత్యర్థ ముద్వేజయితా పరేషాం

నామ్నాపి తస్యైవ సనందకో భూత్.

౧౯

టీ. అనన్యసాధారణతాం=ఇతరులకుసమానముకాకపోవుటను, దధానః=ధరించుచున్నది(యయ్యును), యః=ఏనందకము, స్వతయాకేవలం=తనదియగుటచేతమాత్రమే, మురారే = కృష్ణునిసంబంధమైననందకము, న=కాదు, (కింతు=ఇకకేమన) పరేషాం=శత్రులకు, అత్యర్థం=మిక్కిలి, ఉద్వేజయితా=భయమునుగలుగఁజేయుచున్నదై, (కనుకనే)నామ్నాపి=పేరుచేతనుంగూడ (సంతోషపఱచుటచేఁ గూడ), తస్యైవ=ఆయన సంబంధమైనదియేదో, సః=ఆ, సందకః=సందకమును ఖడ్గము, అభూత్=(సన్నిహితము)అయ్యెను.

తా. నందకమును ఖడ్గము సర్వసాధారణముకాదు. శ్రీకృష్ణునికిమాత్రమే తగియున్నది. ఇట్లుగుటనది గజాశ్వాదులనలె స్వంతమయినంతమాత్రముచేతనే యాతనినందకముకాలేదు. పరుల (శత్రుల) నందఱను భయపఱచునదియై యాతని సంతోషపఱచుటచేతనుం గూడ నాతనినందకమే (ఆహ్లాదకరము) అయ్యెను. అట్టి నందకంబను ఖడ్గంబు సన్నిహితముగాఁగాఁ గృష్ణుఁడు ధరియించె నని తాత్పర్యము.

శ.స.—న అవ్య. కేవలం అవ్య. యః, యః యా యే యచ్చ బ్దః ద. పు. ప్ర. స్వస్య భావః స్వతా తయా స్వతయా, స్వతయా స్వతా భ్యాం స్వతాభిః స్వతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. మురస్య అరిః మురారీః తస్యమురారేః, మురారేః మురార్యోః మురారీణాం మురారిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. అన్యస్య సాధారణః అన్యసాధారణః స అన్యసాధారణః అనన్య సాధారణః అనన్యసాధారణస్య భావః అనన్యసాధారణతా తాం అనన్యసాధారణతాం, సాధారణతాం సాధారణతే సాధారణతాః అనన్య సాధారణతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానౌ దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అత్యర్థం అవ్య. ఉద్వేజయితా, ఉద్వేజయితా ఉద్వేజయితారా ఉద్వేజయితారః ఉద్వేజయితృశబ్దః ఋ. పు.

ప్ర. ఏ. పరస్య, పరస్య పరయోః పరేషాం పరశబ్దః అ. పు. ష. బ. నా
 మ్నా నామభ్యాం నామభిః నామశబ్దః న. న. తృ. ఏ. అపి అవ్య. తస్య,
 తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. ఏవ అవ్య. సః, సః తౌ
 తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. నందయతీతి నందకః, నందకః నందకౌ నంద
 కాః నందకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అభూత్ అభూతాం అభూవన్ భూస
 త్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః క ర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

నేతి. అన్యస్యసాధారణ స్సమో న భవ తీత్యనన్యసాధారణః తస్య భావ స్తత్తా
 తాం దధానః, తథాపి యో నందకః స్వతయా కేషలం గజా శ్వాది వ దసాధారణస
 త్వేనైవ మురారే ర్న మురారిసమ్బంధీన, కింతుపరేషాం శత్రూణాం, అత్యర్థ ముద్వే
 జయితా భీషయితాసక, అతఏవ నామ్నాపిచంద్రవ న్నందయతీతి నందక ఇ త్యన్య
 ర్థసంజ్ఞాబలేనాపి, నందయితృ త్వేనాపీతియావత్. తస్యైవ తదీయఏవ యోఽనన్యసా
 ధారణత్వా త్పరోద్వేజకత్వాచ్చ తస్యైవనందకో నందయితాచేత్యర్థః. సనందకో
 నందకౌఖ్యః ఖడ్గోభూత్ సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. సంబంధానువాదేన సన్నిధానమే
 వాత్ర విధేయం ప్రకరణాత్. అత్రానన్యసాధారణత్వ పరోద్వేజకత్వ పదార్థాభ్యాం
 విశేషణగత్యా నందకస్య తదీయతాసమర్థనా త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ
 మలంకారః.

ననీత మన్యేన నతిం కదాచి

త్కర్ణాంతికప్రాప్తగుణం క్రియాసు,
 విధేయ మస్యా భవ దంతికస్థం
 శార్ఙ్గం ధను ర్మిత్రమివ ద్రఢీయః.

౨౦

టీ. కదాచిత్ = ఒకప్పుడును, అన్యేన = మఱియొకనిచేత, నతిం =
 ఆకర్షణమును (భేదముచే తనవై పగుటను), ననీతం = పొందింపఁబడనిది
 యు, క్రియాసు = యుద్ధక్రియలయందు (హితములు అహితములునగు
 పనులయందు), కర్ణాం...ణం-కర్ణాంతిక = శ్రవణగోచరత్వమును, ప్రాప్త
 = పొందిన, గుణం = నారి (స్నేహధర్మము) కలదియు, విధేయం = (కార్య
 ములయందు) స్వాధీనమయినదియు, ద్రఢీయః = మిక్కిలిదృఢమైనదియు,
 శార్ఙ్గం = శార్ఙ్గమును పేరుగలదియు నగు, ధనుః = ధనుస్సు, మిత్రమివ =
 స్నేహితుఁడట్లు, అస్య = ఈ, హరేః = కృష్ణునికి, అంతికస్థం = సన్నిహిత
 ముగా, అభవత్ = అయ్యెను.

తా. ఇతరుల దుర్బోధలకు లోబడక ఆపుడై మంచి చెడుగు
లను చెవిలోఁజెప్పుచు విధేయుడై దృఢముగానుండు మిత్రునియట్లు తె
న్నడు నితరులకబ్బక యుద్ధములయందు కర్ణాంతముదాక వ్యాపించు
నారిగలదై బాణప్రయోగాదుల కనుకూలమై దృఢమైన శార్ఙ్గధనుస్సు
శ్రీ కృష్ణునికి సన్నిహితమయినది.

శ. స.—న అవ్య. నీతం, నీతం నీతే నీతాని నీతశబ్దః అ. న.
ప్ర. ఏ. అన్యేన, అన్యేన అన్యాభ్యాం అన్యైః అన్యశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ.
నతిం, సతిం నతీ నతీః నతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. కదా అవ్య. చిత్ అవ్య.
కర్ణస్య అంతికః కర్ణాంతికః కర్ణాంతికం ప్రాప్తః కర్ణాంతికప్రాప్తః క...
ప్తః గుణః యస్యతత్ కర్ణాంతికప్రాప్తగుణం, గుణం గుణే గుణానికర్ణాం
తికప్రాప్తగుణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. క్రియాయాం, క్రియాయాం క్రియయోః
క్రియాసు క్రియాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. విధాతుం యోగ్యం విధేయం, విధే
యం విధేయే విధేయాని విధేయశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. అస్య, అస్య అనయోః
ఏనయోః ఏషాం ఇదంశబ్దః మ. పు. ష. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవత్
భూసత్తాయామిత్యస్మాదకర్మకాత్కర్తరిభూతే లశి పర. ప్ర. పురు. ఏ.
అంతికే తిష్ఠతీతి అంతికస్థం, అంతికస్థం అంతికస్థే అంతికస్థాని అంతికస్థ
శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. శృంగస్యవికారః శార్ఙ్గం, శార్ఙ్గం శార్ఙ్గే శార్ఙ్గాణి
శార్ఙ్గశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ధనుః, ధనుః ధనుషీ ధనుషాంషి ధనుశ్శబ్దః ష. స.
ప్ర. ఏ. మిత్రం, మిత్రం మిత్రే మిత్రాణి మిత్రశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య.
అత్యంతం దృఢం ద్రఢీయః, ద్రఢీయః ద్రఢీయసీ ద్రఢీయాంసి ద్రఢీయ
శబ్దః స. న. ప్ర. ఏ.

ననీతమితి. కదాచిదపి అన్యేన పురుషాంతరేణ నతి మాకర్షణం, భేదేన స్వాను
కూల్యంచ, ననీతంన ప్రాప్తితం, క్రియాసు రణకర్మసు, హితాహితకృత్యేషుచ, కర్ణాంతి
కం కర్ణగోచరం, ప్రాప్తో గుణో మార్వీ అప్తతాయాపధర్మశ్చ యస్య తత్,
విధేయం క్రియాసు వశంవదం, ద్రఢీయోదృఢతరం, పీడాసహమితియావత్. శృం
గస్యవికారః, శార్ఙ్గం నామ ధనుః, మిత్ర మి వాస్యహరేరంతికస్థంసన్నిహితమభవత్.

ప్రబద్ధమంద్రాంబుదధీరనాదః

కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసః,

మందానిలాపూరకృతం దధానో

నిధ్వాన మశ్రూయత పాంచజన్యః.

౨౧

టీ. ప్ర...దః-ప్రబద్ధ=మార్చ్ఛబడిన, మంద్ర=గంభీరమైనట్టియు, అంబుద=మేఘముయొక్కయుంబోలె, ధీర=మనోహరమైన, నాదః=ధ్వనికలదియు, కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరై కహంసః-కృష్ణ=కృష్ణుడను, అర్ణవ=సముద్రముయొక్క, అభ్యర్ణ=సమీపమున, చర=సంచరించు, ఏక=ఒక, హంసః=హంసయైనదియు, మం...తం-మందానిల=మందమారుతముయొక్క, ఆపూర = పూరణముచేత, కృత = కలుగజేయఁబడిన, నిధ్వానం=ధ్వనిని, దధానః=ధరించుచున్న, పాంచజన్యః=ఇతనిశంఖము, అశ్రూయత=వినఁబడెను.

తా. మేఘమువలె గంభీరముగను మనోహరంబుగను ధ్వనించునదియై కృష్ణుడను సముద్రప్రాంతమున సంచరించు హంసయగు పాంచజన్యంబు మందమారుతంబునకు ధ్వనించుట వినవచ్చె. అనఁగా శ్రీ కృష్ణుడు పాంచజన్యమును తనశంఖమును ధరించెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—అంబూని దదాతీతి అంబుదః ధియం రాతీతి ధీరః అంబుదస్యేవ ధీరః అంబుదధీరః మంద్రశ్చాసౌ అంబుదధీరశ్చ మంద్రాంబుదధీరః మం...రశ్చాసౌ నాదశ్చ మం...దః ప్రబద్ధః మం...దః యేనసః ప్రబద్ధ...నాదః, నాదః నాదౌ నాదాః ప్రబద్ధమంద్రాంబుదధీరనాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. కృష్ణఏవ అర్ణవః కృష్ణార్ణవః కృష్ణార్ణవస్య అభ్యర్ణః కృష్ణార్ణః కృ...ర్ణే చరతీతి కృ...చరః ఏకశ్చా సౌ హంసశ్చ ఏక హంసః కృ...చరశ్చాసౌ ఏకహంసశ్చ కృ...హంసః, హంసః హంసౌ హంసాః కృష్ణార్ణవాభ్యర్ణచరైకహంసశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. మందశ్చాసౌ అనిలశ్చ మందానిలః మందానిలస్య ఆపూరః మందానిలాపూరః మం...రేణ కృతః మం...కృతః తం మం...తం, కృతం కృతౌ కృతాన్ మందానిలాపూరకృతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. దధానః, దధానః దధానౌ దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నిధ్వానం నిధ్వానౌ నిధ్వానాన్ నిధ్వానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అశ్రూయత అశ్రూయేతాం అశ్రూయంత శ్రు శ్రవణఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః

కర్మణిభూతే లుజే ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. పంచజనే భవః పాంచజన్యః,
పాంచజన్యః పాంచజన్యో పాంచజన్యః పాంచజన్యశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

ప్రవృద్ధేతి. ధియం రాతీతి ధీరో మనోహరః మందో గంభీరోఽంబుదస్యేన
ధీరశ్చ నాదః ప్రవృద్ధో యేన సః ప్రబద్ధమంద్రాంబుదధీరనాద ఇ త్యుపమా. కృష్ణ
ఏవార్ణవః తస్యాభ్యర్ణవరోఽంతికచారీ. ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽ
వ్యయ మి'త్యమరః. స చాసా వేకహంస శ్చేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం, మందా
నిల స్యాపూరః ఆపూరణం, తేన కృతం జనితం, నిధ్వానం, దధానః, అనాథ్వా
తోఽపి మందమారుతప్రవేశాదేవ ధ్వన నితి పాటవాతిశయోక్తిః. ధ్వన్యసంబం
ధేఽపి సంబంధకథనాత్. పంచజనోనామ కశ్చి దసురః తత్ర భవః పాంచజన్యః
అస్య శంఖః 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమి'తి ఇప్యప్రత్యయః అశ్రూయత
శ్రూయతేస్త, పాంచజన్యోఽపిసన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః. వీణాశ్శూరియంతే, పుష్ప
జ్యాఘ్రాయంత ఇత్యాదివద్ధర్మధర్మిణోరభేదే నోపచారాత్పాంచజన్యస్యశ్రవణోక్తిః.

రరాజ సంపాదక మిష్టసిద్ధే

స్వర్వాసు ది క్షప్రతిషిద్ధమార్గమ్,

మహారథః పుష్కరథం రథాంగీ

క్షీప్రం క్షపానాథ ఇ వాధిరూఢః.

౨౨

టీ. మహారథః=మహారథుః (తనను, సారథిని, అశ్వములనుం
గాచుకొనుచు యుద్ధముసేయువాఁ) డగు, రథాంగీ=చక్రధారి, ఇష్ట
సిద్ధేః=అభిమతకార్యసిద్ధికి, సంపాదకం=సంపాదించునట్టియు, స్వర్వాసు=
సమస్తములైన, దిక్షు = దిక్కులయందు, అప్రతిషిద్ధమార్గం=అడ్డులేని
త్రోవ (సంచారము) గలట్టియు, క్షీప్రం = శీఘ్రముగాఁబోవునట్టి (క్షీ
ప్రమను పేరుగల), పుష్కరథం=తన క్రీడారథమును (రథమువంటి పుష్క
మీ నక్షత్రమును), అధిరూఢః=ఎక్కినవాఁడై (బొందిన), క్షపానాథ
ఇవ=చంద్రుఁడుంబోలె, రరాజ=ప్రకాశించెను.

తా. మహారథుండగు నాచక్రపాణి, మనోరథముల కనుగుణ
మగు లక్షణములతో నొప్పుచు నిరాటంకముగను శీఘ్రముగను నెల్ల
చోటులం బోవు పుష్కరథముమీఁద నెక్కి, యేదిక్కునకు బ్రయాణ
మైనను తప్పక శీఘ్రముగాఁ జింతితకార్యసిద్ధిజేయు పుష్కమీనక్షత్ర
మును బొందిన చంద్రుఁడట్లు ప్రకాశించెను.

శ. స. — రరాజ రేజతుః రేజుః రాజ్యదీప్తా విత్యస్మాదకర్మకా
 ధాతోః కర్తరిభూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. సంపాదకం, సంపాదకం సంపా
 దకౌ సంపాదకాన్ సంపాదకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇష్టస్య సిద్ధిః ఇష్టసిద్ధిః
 తస్యాః ఇష్టసిద్ధేః, సిద్ధేః సిద్ధ్యోః సిద్ధీనాం ఇష్టసిద్ధిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. సర్వ
 స్యాం, సర్వస్యాం సర్వయోః సర్వాసు సర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. దిశి, దిశి
 దిశోః దిక్షు దిక్షబ్దః శ. స్త్రీ. స. బ. న ప్రతిషిద్ధః అప్రతిషిద్ధః అప్రతిషిద్ధః
 మార్గః యస్య సః అప్రతిషిద్ధమార్గః తం అ...ర్గం, మార్గం మార్గా
 మార్గాన్ అప్రతిషిద్ధమార్గశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. మహాన్ రథః యస్యసః
 మహారథః, రథః రథౌ రథాః మహారథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. (పుష్యోరథఇవ)
 పుష్యరథః తం పుష్యరథం, రథం రథౌ రథాన్ పుష్యరథశబ్దః అ. పు. ద్వి.
 ఏ. రథస్య అంగం రథాంగం రథాంగమస్యాస్తీతి రథాంగీ, రథాంగీ ర
 థాంగిణౌ రథాంగిణః రథాంగిశబ్దః న. పు. ప్ర. ఏ. క్షీప్రం అవ్య, క్షపాయాః
 నాథః క్షపానాథః, నాథః నాథౌ నాథాః క్షపానాథశబ్దః అ. పు.
 ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య, అధిరూథః, అధిరూథః అధిరూథౌ అధిరూథాః
 అధిరూథశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

రరాజేతి. మహాన్ రథో యస్య స మహారథః రథికవిశేషః 'ఆత్మానం సార
 థిం చాశ్వాన్ రక్ష మృధ్యేతయో నరః, స మహారథసంజ్ఞ స్యా దిత్యాహు ర్నీతి
 కోవిదా' ఇతి. రథాంగం చక్రమస్యాస్తీతి రథాంగీ హరిః ఇష్టసిద్ధేః సంపాదకం లక్షణ
 వత్త్వాత్ 'పుష్యస్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాచ్చేతి భావః. సర్వాసు దక్షు అప్రతి
 షిద్ధమార్గ మనిషిద్ధగమనమిత్యర్థః. అధిష్ఠాతృ శక్తేర్నిరంకుశత్వాత్. 'పుష్యో హస్తా
 మైత్ర మప్యశ్వినీ చ చత్వా ర్యాహు స్సర్వద్విద్వారకాణీ' తి శాస్త్రాచ్చేతి భావః.
 క్షీప్రం క్షీప్రగామినం, అన్యత్ర క్షీప్రకారిణం, 'క్షీప్రంచాశ్విదినేశపుష్యమ్' ఇతి
 శాస్త్రాత్. పుష్యరథం క్రీడారథం. 'ఆసౌ పుష్యరథశ్చక్రియానం నసమరాయ య
 ది'త్యమరః. అధిరూథస్సౌ పుష్యోరథఇవ పుష్యరథః తమధిరూథః పుష్యనక్షత్రగతః
 క్షపానాథ శ్చంద్రఇవ రరాజ.

ధ్వజాగ్రధామా దదృశేఽథ శౌరే
 స్సంక్రాంతమూర్తి ర్మణిమేదినీషు,
 ఫణావత స్త్రాసయితుం రసాయా
 స్తలం వివిక్షున్నివ పన్నగారిః.

టీ. అథ=పిమ్మట, శౌరేః=శ్రీకృష్ణునియొక్క, ధ్వజాగ్రధా
మా-ధ్వజ=ధ్వజముయొక్క, అగ్ర=కొన, ధామ=ఉనికిపట్టుగాఁగలి
గిన, మణిమేదిసీషు - మణి=మణిఖచితములైన, మేదిసీషు=భూముల
యందు, సంక్రాంతమూర్తిః=ప్రతిఫలించిన యాకారములుగల, పన్న
గారిః=గరుత్మంతుఁడు, ఫణావతః=సర్పములను, త్రాసయితుం=ఝళి
పించుటకు, రసాయాః=భూమియొక్క, తలం=ప్రదేశమును (పాతాళ
మును), వివిక్షున్నివ=ప్రవేశింప నిచ్చగించుచున్నవాఁడో యనునట్లు,
దదృశే=కనఁబడెను.

తా. శ్రీకృష్ణుఁడు రథారోహణముసేసినతోడనే గరుత్మంతుఁడు
సన్నిహితుడై, తనకు స్థానమైన ధ్వజముమీఁదనుండెను. అప్పుడాతని
మూర్తిక్రింద రత్నములుమలచికట్టిననేలయందు ప్రతిబింబించెను. అది
చూడఁగా నీపన్నగారి పాములను బెదరింపఁ బాతాళములోనికిం బోఁ
జూచుచుండెనో యనునట్లు గన్పట్టెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—ధ్వజస్య అగ్రం ధ్వజాగ్రం ధ్వజాగ్రం ధామ యస్యసః
ధ్వజాగ్రధామా, ధామా ధామానౌ ధామానః ధ్వజాగ్రధామశబ్దః
న.పు.ప్ర.వ. దదృశేదదృశాతే దదృశిరే దృశిర్ప్రేక్షణ ఇత్యస్తా త్సక
ర్కకాద్ధాతోః కర్కణిభూతేలిటి ఆత్మ.ప్ర.పురు.వ. అథ అవ్య. శూరస్య
గోత్రాపత్యం పుమాన్ శౌరిః తస్య శౌరేః, శౌరేః శౌర్యోః శౌరీణాం
శౌరిశబ్దః ఇ.పు.ష.వ. సంక్రాంతమూర్తిః యస్యసః సంక్రాంతమూర్తిః,
మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః సంక్రాంతమూర్తిశబ్దః ఇ.పు.ప్ర.వ. మణి
నాం మేదిన్యః మణిమేదిన్యః తాసు మణిమేదిసీషు, మేదిన్యాం మేదిన్యోః
మేదిసీషు మణిమేదిసీషబ్దః ఈ.స్త్రీ.స.బ. ఫణాః ఏషాంసంతీతి ఫణావం
తః తాన్ ఫణావతః, ఫణావంతం ఫణావంతౌ ఫణావతః ఫణావచ్ఛబ్దః
త.పు.ద్వి. బ. త్రాసయితుం తుమున్నంత. రసాయాః, రసాయాః రస
యోః రసానాం రసాశబ్దః ఆ.స్త్రీ.ష.వ. తలం, తలం తలే తలాని తల
శబ్దః అ.న.ద్వి.వ. వేష్టుమిచ్ఛన్ వివిక్షన్, వివిక్షన్ వివిక్షంతౌ వివిక్షం
తః వివిక్షచ్ఛబ్దః త.పు.ప్ర.వ. ఇవ అవ్య. పన్నగానాం అరిః పన్నగారిః,
అరిః అరీ అరయః పన్నగారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. వ.

ధ్వజేతి, అథ రథారోహణానంతరం శౌరేః శ్రీకృష్ణస్య ధ్వజాగ్రంధామస్థానం
యస్యసః మణిమేదినీషు కుట్టిమేషు, సంక్రాంతమూర్తిః ప్రతిబిమ్బితాంగః, పన్నగారిః
గరుత్మాక్, ఫణావత, స్పర్పాక్, త్రాసయితుంభీషయితుం, రసాయాస్తలంపాతాశం
వివిక్షా ప్రవేష్టుమిచ్ఛన్ని వేత్యుత్ప్రేక్షా. విశతేస్సన్నంతాల్లటశ్శత్రాదేశః. దదృశే
దృష్టిః, సోపి సన్నిహితోఽభూదిత్యర్థః.

యియాసత స్తస్య మహీధ్రంధ్ర

భిదా పటీయాన్ పటహప్రణాదః,

జలాంతరాణీవ మహార్ణవౌఘ

శబ్దాంతరాణ్యంతరయాంచకార.

౨౪

టీ. యియాసతః=బయల్వెడల నిచ్చగించుచున్న, తస్య=ఆకృ
ష్టునియొక్క, మ.....యాన్-మహీధ్ర)=పర్వతములయొక్క, రంధ్ర)=
బిలములయొక్క, భిదా=భేదించుటయందు, పటీయాన్=మిక్కిలిసమర్థ
మైన, పటహప్రణాదః=పటహధ్వని, మహార్ణవౌఘః = సముద్రప్రవా
హము, జలాంతరాణీవ=ఇతరజలములంబోలె, శబ్దాంతరాణి = ఇతర
ధ్వనులను, అంతరయాంచకార=మాయమగునట్లు చేసెను.

తా. కృష్ణమూర్తి ప్రయాణమగుచుండఁగా నగారా బేరి మృ
దంగముమొదలగు వాద్యములు దిక్కులు పిక్కటిల్లి పర్వతములు పగు
లునట్లుగా మ్రోఁగెను. పెద్దసముద్రప్రవాహము తక్కిననీళ్లనన్నింటిం
గనపడకుండఁ జేసినట్లు లామ్రోఁతలితరధ్వనులను వినకుండఁ జేసెను.

శ. స.—యాతుమిచ్ఛన్ యియాసన్ తస్య యియాసతః, యి
యాసతః యియాసతోః యియాసతాం యియాసచ్ఛబ్దః త. పు. ష. ఏ.
తస్య, తస్య తయోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. మహీంధరంతీతిమ
హీధ్రాః మహీధ్రాణాం రంధ్రాణి మహీధ్రరంద్రాణి మ...ణాం భిదా
మ...దా అత్యంతం పటుః పటీయాన్ మ...దాయాం పటీయాన్
మ...యాన్, పటీయాన్ పటీయాంసౌ పటీయాంసః మహీధ్రరంద్రభి
దాపటీయశ్శబ్దః స. పుం. ప్ర. ఏ. పటహనాంప్రణాదః పటహప్రణాదః,
ప్రణాదః ప్రణాదౌ ప్రణాదాః పటహప్రణాదశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.
అన్యాని జలాని జలాంతరాణి తాని జలాంతరాణి, జలాంతరం జలాం
తరే జలాంతరాణి జలాంతరశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య, అర్థాంసి

అస్మిన్ సంతీతి అర్ణవః మహాంశ్చ సౌ అర్ణవశ్చ మహార్ణవః మ...
 వస్య ఓఘః మహార్ణవోఘః, ఓఘః ఓఘా ఓఘాః మహార్ణవోఘశబ్దః
 అ. పు. ప్ర. ఏ. అన్యేశబ్దాః శబ్దాంతరాణి తాని శ...ణి, అంతరం
 అంతరే అంతరాణి శబ్దాంతరశబ్దః అ.న.ద్వి.ఏ. అంతరాణి చకార అం
 తరయాంచకార అంతరయాంచకార అంతయాంచక్రతుః అంతరయాం
 చక్రః అంతరశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లిటి ఆమంతాదనుప్రయుక్తా
 త్కృత్థాతో స్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

యియాసతఇతి.యాతుమిచ్ఛతఃయియాసతఃయాతేస్సన్నంతాల్లటశ్శత్రాదేశః.
 తస్య హరేస్సంబంధీ మహీంధరంతీతి మహీధ్రాః పర్వతాః మూలవిభుజాదిత్వాత్క-
 ప్రత్యయః. యథాహ వామనః—‘మహీధ్రాదయోమూలవిభుజాదిదర్శనా’ దితి. ‘తే
 షాంరంధ్రాణి బిలాని, తేషాంభిదా భేదనం, సిద్ధిదాదిభ్యోచ్ . భిదాయాంపటీయాన్
 సమర్థతరః పటహప్రణాదోనిస్సాణఘోషః మహార్ణవస్యోఘః ప్రవాహః అన్యాని జ
 లానిజలాంతరాణీన ‘సుప్సుపే’తి సమాసః అన్యాన్ శబ్దాన్ శబ్దాంతరాణి పూర్వ
 వత్సమాసః, అంతరాణి అంతర్హితాని, చర అంతరయాంచకార ఛాదయామానేత్యర్థః.
 అంతరశబ్దాదంతర్ధానార్థాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లిట్. ‘అంతరమపకాశానధిపరిధానాం
 తర్థభేదతాదర్శ్య’ ఇత్యుభయత్రాప్యమరః.

యత స్స ధర్తా జగతాం జగామ

ధర్తా ధరిత్ర్యాః ఫణినా తతోఽధః,

మహాభరాభుగ్నశిరస్సహస్ర

సాహాయకవ్యగ్రభుజం ప్రసస్రే.

౨౫

టీ. జగతాం=లోకములను, ధర్తా = (కుక్షియందు) ధరించు
 చున్న, సః=ఆకృష్టుడు, యతః=ఏభూభాగమున, జగామ=వెడలెనో,
 తతః=అచ్చోట, అధః=దిగువ (పాతాళమందు), ధరిత్ర్యాః=భూమిని,
 ధర్తా=ధరించుచున్న, ఫణినా=ఆదిశేషునిచేత, మహా...భుజం-మహా
 త్=అధికమైన, భర=బరువుచేత, ఆభుగ్న=బాగావంగిన, శిరస్సహ
 స్ర=వేయితలలయొక్క, సాహాయక=సహాయముచేయువిషయమై, వ్య
 గ్ర=తొందరపడుచున్న, భుజం=భుజములుగలుగునట్లుగా, ప్రసస్రే =
 ప్రసరించుట.

తా. పాతాళలోకంబుననుండి భూమిని మోయుచున్న యాది
 శేషువు ఎల్లలోకములను దనకుక్షియందు దాల్చుచున్న యాశ్రీకృ

ష్టుఁడు నడచుచున్నవైపున భూమి బరువగుటచే దానిని మోయలేక క్రుం
గబాటుచున్న తనవేయిశిరస్సులకుం దనవేయిబుజముల నూతఁగొల్పు
చుండ దత్తఁటపాటుచెందెనని తాత్పర్యము.

శ. స. — యతః తసిలంత సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.
ధరతీతి ధర్తా, ధర్తా ధర్తారౌ ధర్తారః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ.
జగతః, జగతః జగతోః జగతాం జగచ్ఛబ్దః త. న. ష. బ. జగామ జగ్గతుః
జగ్ముః గమ్ లగతావిత్యస్తాదకర్తకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర.
పురు. ఏ. ధర్తా, ధర్తా ధర్తృభ్యాం, ధర్తృభిః ధర్తృశబ్దః ఋ. పు. తృ.
ఏ. ధరిత్ర్యాః, ధరిత్ర్యాః ధరిత్ర్యోః ధరిత్రీణామ్ ధరిత్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. ఏ.
ఫణాః అన్య సంతీతి ఫణీ తేన ఫణినా, ఫణినా ఫణిభ్యాం ఫణిభిః ఫణిశబ్దః
న. పు. తృ. ఏ. తతః అవ్య. మహాంశ్చాసౌ భరశ్చ మహాభరః మ....
రేణ ఆభుగ్నం మ.... గ్నం శిరసాం సహస్రం శిరస్సహస్రం మహా....
గ్నంచతత్ శిరస్సహస్రంచ మహా.... హస్రం సహాయస్య కర్త సాహా
య్యకం మహా.... సస్య సాహాయ్యకం మహా.... య్యకం మ.... కే
వ్యగ్రాః మహా.... వ్యగ్రాః మ.... గ్రాః భుజాః యస్మిన్కర్మణి తద్యథా
భవతితథా మ.... జం క్రియావిశేషణ ప్రసప్తే ప్రపూర్వకస్మగతావిత్య
స్తాదకర్తకాద్ధాతోః భావేకాలసామాన్యే లిటి ని. ఏ. ప్ర. పు. ఏ.

యత ఇతి. జగతాం ధర్తా ధారయితా కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతి భావః. 'కర్తృకర్మ
ణోః కృ తీ' తికర్మణిపష్టి. సహరిః యతః యేన భూభాగేన జగామ తతస్తస్మిన్నేవ
భాగే అధఃపాతాశేధరిత్ర్యాః, ధరణ్యాః ధర్తా ధారయితా, పూర్వవత్ పష్టి.
ఫణినా శేషేణ మహతా భరేణ ఆసమంతాద్భుగ్నస్య కుబ్జీభూతస్య శిరస్సహస్ర
స్య సాహాయకే. సహాయకర్మణి, యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వ్యుత్. వ్యగ్రా స్త్వరమా
ణాః భుజాయస్మిన్కర్మణి తద్యథాతథాప్రసప్తే ప్రస్ఫుతం, భావేలిట్. హరిశ్చచారే
త్యర్థః. అత్ర శేషస్య విశిష్టప్రసరణాసంబంధేఽపి సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః.

అథోచ్చక్తే స్తోరణసంగభంగ

భయావనమ్రీకృతకేతనాని,

క్రియాఫలానీవ సునీతిభాజం

సైన్యాని సోమాన్వయ మన్వయు స్తమ్.

౨౬

టీ. అథ = అటుతరువాత, ఉచ్చ...నాని - ఉచ్చక్తేః = ఉన్నత
మైన, తోరణ = తోరణమందు, సంగ = తగులుటచేతనగు, భంగ = భంగ

మువలని, భయ=భయముచేత, అవనమ్రాకృత=వంచబడిన, కేతనాని=ధ్వజములుగల, సైన్యాని=సేనలు, సోమాన్వయం=చంద్రసంతతియగు, తం=ఆకృష్టుని, సునీతిభాజం = నీతిమంతుని, క్రియాఫలానీవక్రియా = సామాన్యపాయప్రయోగములయొక్క, ఫలానీవ=లాభములుంబోలె, అన్వయః=వెంబడించిరి.

నీతిశాస్త్రానుసారముగా సామాన్యపాయములను ప్రయోగించుచు మెలంగునట్టిరాజును ఉపాయప్రయోగములకు ఫలమగుభసము భూమి మిత్రులు మున్నగునవియునుంబోలె సైన్యంబులెల్ల ద్వారతోరణంబులకుఁ దగులకుండఁ దమతమధ్వజంబులను వంచి యెత్తుకొనుచుంబయలుదేరి యా శ్రీకృష్ణుని వెంబడించినవి.

శ. స.—అథ అవ్య. ఉచ్చైశ్చ సో తోరణశ్చ ఉచ్చైస్తోరణః ఉ...ణే+సంగః...గః ఉ...గేన భంగః ఉచ్చ...భంగః ఉ...భంగాత్ భయం ఉచ్చ...భయం ఉ...భయేన అవనమ్రాకృతాని ఉ...కృతాని ఉ...తాని కేతనాని యై స్తాని ఉ...తనాని, కేతనం కేతనే కేతనాని ఉచ్చైస్తోరణసంగభంగ భయానమ్రాకృతకేతనశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. క్రియాణాం ఫలాని క్రియాఫలాని, ఫలం ఫలే ఫలాని క్రియాఫలశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. శోభనా చసా నీతిశ్చ సునీతిః సునీతిం భజతీతి సునీతిభాక్ తం సునీతిభాజం, భాజం భాజౌ భాజః సునీతిభాకృబ్దః జ. పు. ద్వి. ఏ. సైన్యాని, సైన్యం సైన్యే సైన్యాని సైన్యశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. సోమన్వ అన్వయః సోమాన్వయః తం సోమాన్వయం, అన్వయం అన్వయా అన్వయాన్ సోమాన్వయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అన్వయాత్ అన్వయాతాం అన్వయః అన్వయాన్ అను పూర్వకయా ప్రాపణ్యత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజీ పర. ప్ర. పురు. బ. తం, తం తౌ తాన్ తచ్చబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ.

అథేతి. అథ హరిచలనానంతరం ఉచ్చైశ్చైరున్న తే తోరణే ద్వారదారుణి సం గేన భంగః తస్మాద్భయేన అవనమ్రాకృతాని కేతనాని యై స్తాని సైన్యాని సోమస్సాన్వయస్సంతానః తం సోమాన్వయం హరిం సునీతిభాజం సుప్తునీతిమంతం క్రియాస్సామాన్యపాయప్రయోగాః తా సాంఫలాని హిరణ్యభూమిత్రాదిలాభాఇవ, అన్వయః అన్వగచ్ఛక్, యా తేర్లజ్. 'లజశ్చాకటాయన స్యే'తి యోర్జన్.

శ్యామారుణై ర్వారణదానతోయై

రాలోడితాః కాంచనభూపరాగాః,

ఆనేమిమగ్నై శ్శితికంఠపింఛ

క్షోదద్యుత శ్చక్షుభిరే రథౌషైః.

౨౭

టీ. శ్యామారుణైః=నల్లగనుయెఱ్ఱగను నున్న, వారణదానతోయైః=ఏనుగులమదధారలచే, ఆలోడితాః=ముంచెత్తబడినవి, (గనుకనే) శితి...ద్యుతః-శితికంఠ=నెమలియొక్క, పింఛ=పురియొక్క, క్షోద=చూర్ణమువలె, ద్యుతః=వెలుంగుచున్న, కాంచనభూపరాగాః-కాంచనభూ=బంగారు నేలయొక్క, పరాగాః=రేణువులు, ఆనేమిమగ్నైః=చక్రముల యంచులపర్యంతముమునింగిన, రథౌషైః = రథసమూహములచేత, చక్షుభిరే=నలియకొట్టబడినవి.

తా. పైనిఁజెప్పినట్లు సైన్యములు నడువఁగా నచ్చటి బంగారునేల దుమ్ము దూళియమ్యె. అందుయేనుగులగండస్థలములనుండి స్రవించిన నలుపుయెఱుపునగు మదజలము కలిసి యేకముగాఁగ నది నెమలిపింఛపు చూర్ణమువలెఁ బ్రకాశించుచున్నది. అట్టి యాపరాగము చక్రము లంచులు మీఠి మునుగ నడచుచున్న రథములచేత పిండిపిండి యగుచున్నది. అనఁగా నీసైన్యమున రథంబులును యేనుగులును మెండుగా నిండియున్నవని తాత్పర్యము.

శ. స.—శ్యామానిచ తాని అరుణానిచ శ్యామారుణాని తైః శ్యా...ణైః, అరుణేన అరుణాభ్యాం అరుణైః అరుణశబ్దః అ. న. తృ. బ. దానస్య తోయాని దానతోయాని వారణానాం దానతోయాని వారణదానతోయాని తైః వార...యైః, తోయేన తోయాభ్యాం తోయైః వారణదానతోయశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఆలోడితాః, ఆలోడితః ఆలోడితౌ ఆలోడితాః ఆలోడితశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. కాంచనమయీ భూః కాంచనభూః కాంచనభువః పరాగాః కాంచనభూపరాగాః, పరాగః పరాగౌ పరాగాః కాంచనభూపరాగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఆనేమిః ఆనేమి ఆనేమి మగ్నాః ఆనేమిమగ్నాః తైః ఆనేమిమగ్నైః, మగ్నేన మగ్నాభ్యాం మగ్నైః ఆనేమిమగ్నశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

శితిః కంతః యస్యసః శితికంతః శితికంతస్య పింఛం శి...ఛం శి...ఛ
స్య ఖోదః శి...దః శితి...దఇవ ద్యోతంతఇతి శితి...ద్యుతః, ద్యు
త్ ద్యుతౌ ద్యుతః శితికంతపింఛఖోదద్యుచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. చు
తుభే చుతుభాతే చుతుభిరే తుభసంచలన ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధా
తోః కర్మణిభూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. రథానాం ఓఘాః రథౌఘాః
తైః రథౌఘైః, ఓఘేన ఓఘాభ్యాం ఓఘైః రథౌఘశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

శ్యామేతి. శ్యామానిచతాన్యరుణానిచతైః శ్యామారుణైః కృష్ణాహితైః 'నన్దో
వర్ణసే'తి సమాసః. వారణదానతోయైః, గజమహోదకైః, అలోడితాస్స మేలితాః, అత
ఏవశితికంతపింఛఖోదోమయూరబర్హ చూర్ణఇవద్యోతంతఇతి తథోక్తాః, క్విప్. ఉపమా
లంకారః. కాంచనమయీభూః కాంచనభూః, తస్యాః పరాగాః సాంసవః, అనేమిభ్యః.
నేమి నేమిమభివ్యాప్యప్రధిపర్యంతం చక్రధారాప్రధిరేమి'రిత్యమగ శేషః. 'అజ్ఞర్యా
దాభివిధ్యోరి'త్యభివిధావవ్యయీభావః. మగ్నైః రథౌఘైః చుతుభిరే, పిష్టాఇత్యర్థః.
పరాగాణాంవిశిష్టపేషణాసంబంధేపిసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. తయాచ మాహతీ
గజరథసంపత్తిర్వ్యజ్యతఇత్యలంకారేణవస్తుధ్వనిః.

నలంఘయామాస మహాజనానాం

శిరాంసి నై వోద్ధతి మాజగామ,

అచేష్ట తాష్టాపదభూమిరేణుః

పాదాహతో య త్సదృశం గరిష్టుః.

౨౮

టీ. అష్టాపదభూమిరేణుః=బంగారపు నేలయొక్క పరాగము,
పాదాహతః=కాళ్లతోఁద్రొక్కఁబడినదయ్యును, మహాజనానాం=బహు
మందిజనులయొక్క (పూజ్యులయొక్క), శిరాంసి=శిరస్సులను, నలం
ఘయామాస=ఆక్రమించలేదు, (వెయ్యేల) ఉద్ధతిం=పైకెగయుటను
(గర్వమును), నైవాజగామ=పోందనేలేదు. యతః=ఏదికారణముగా,
గరిష్టుః=గురుత్వగుణమునకు (మాహాత్మ్యమునకు), సదృశం=తగు
నట్లుగా, అచేష్టత=చరించెనో.

తా. ఎనిమిదిలోహంబులలో వన్నె కెక్కిన బంగారపునేలమీఁద
నేనాసంచారమువల్ల బుట్టిన పరాగము, వారందఱునుఁ గాళ్లతోఁ
ద్రొక్కుచున్నను మహాజను (చాలమంది) లగు వారితలమీఁది కెగసి
పడలేదు. సరిగదా పైకి లేవనైననులేదు. అది యెందుచేతననఁగా

నువర్ణమునకు గురుత్వము (బరువు) గుణమని తర్కశాస్త్రసంప్రదాయము. ఆగుణమునకుఁ దగినట్లుగానే జరిగినది.

సత్కులప్రసూనుండగు సజ్జనుండు తాను తన్నులు దిన్నను సరే యని యూరకుండునుగాని పూజ్య లగుపెద్దలయాజ్ఞ మీటి వారి సతి క్రమింపఁబోడు. తుదకు గర్వమైనను బడఁడు. తాను మహానుభావుఁడైనదానికిఁ దగినయట్లు సంచరించుననునర్థ మిందు స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—న అవ్య. లంఘయామాస, లంఘయామాస లంఘయామాసతుః లంఘయామాసుః గత్యర్థక లఘిధాతోర్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాదసథాతోస్సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిటిపర. ప్ర. పురు. ఏ. మహాంతశ్చ తేజనాశ్చ మహాజనాః తేషాం మహాజనానాం, జనస్య జనయోః జనానాం మహాజనశబ్దః అ. పు. ష. బ. శిరాంసి, శిరః శిరసీ శిరాంసి శిరశ్శబ్దః స. న. ప్ర. బ. న అవ్య. ఏవ అవ్య. ఉద్ధతిం, ఉద్ధతిం ఉద్ధతీ ఉద్ధతీః ఉద్ధతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆజగామ ఆజగ్ముతుః ఆజగ్ముః ఆజ్ పూర్వక గమ్య గతావిత్యస్తాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. అచేష్టత అచేష్టేతాం అచేష్టంత చేష్టచేష్టాయామిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజీఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. అష్టసు (ధాతుషు)పదం (ప్రతిష్ఠా)యస్య తత్ అష్టాపదం అష్టాపదస్య భూమిః అష్టాపదభూమిః అ... మేః రేణుః అ...మిరేణుః, రేణుః రేణూ రేణవః అష్టాపదభూమిరేణుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. పాదైః ఆహతః పాదాహతః, ఆహతః ఆహతౌ ఆహతాః పాదాహతశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యత్ అవ్య. సదృశం క్రియావిశేష గురోః భావః గరిమా తస్య గరిష్ణః, గరిష్ణః గరిష్ణోః గరిష్ణాం గరిమశబ్దః స. పు. ష. ఏ.

నేతి. అష్టసులోహేషుపదంప్రతిష్ఠాస్యేతిఅష్టాపదంసువర్ణం, 'రుక్మంకౌర్తస్వ రంజాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రీయామి'త్యమరః. తస్యభూమిః తస్యాః రేణుః కాంచన భూరజః, పాదాహతః, రథాశ్వాదిచరణాహతోపిసన్నిత్యర్థః, మహాజనానాం బహుజనానాం, పూజ్యానాంచ, శిరాంసి నలంఘయామాస, నాక్రొమతిస్మ, కిం బహునాఉద్ధతిముత్పతనం దర్పంచనైవాజగామ కుతః, యద్యస్మాత్ గరిష్ణోగురుత్వగుణస్యమాహ త్త్వస్యచ 'ప్రియస్థిరే'త్యాదినా గురోర్గరాదేశః. సదృశమనురూపంయథాతథాఅచేష్టతఅచలత్ వ్యవహారేగురుత్వస్యబౌద్ధత్య ప్రతిబంధకత్వాదితిభావః, అత్రాన్తాద్ధత్యాదిప్రస్తుతసువర్ణపరాగవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతసుబనప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

నిరుధ్యమానా యదుభిః కథంచి

ముహూ ర్య దుచ్చిక్షీపు రగ్రపాదాన్,

ధ్రువం గురూన్ మార్గరుధః కరీంద్రా

నుల్లంఘ్య గంతుం తురగా స్త దీషుః.

౨౯

టీ. తురగాః=గుఱ్ఱములు, యదుభిః=యాదవులచేత, కథం చిత్=ఎట్లెట్లో, నిరుధ్యమానాఅపి = అడ్డగించబడుచున్న వయ్యను, యత్=ఎందులకో, అగ్రపాదాన్=పాదాగ్రములను, ముహూః=మాటి మాటికి, ఉచ్చిక్షీపుః=ఎత్తివేసినవి, తత్=కనుక, మార్గరుధః=దారికడ్డమైన, గురూన్=గొప్పవి (పూజ్యులు) యగు, కరీంద్రాన్=కొమ్ముతేనుఁగులను, ఉల్లంఘ్య=దాటి, గంతుం=పోవుటకు, ఈషుః = ఇచ్చయించినవి, ధ్రువం=నిశ్చయము.

తా. యాదవులు తమ గుఱ్ఱములఁ గల్గెములం బిగపట్టి యీడ్చి యాపిపట్టినకొలఁది నయ్యవి ముంగాళ్ల నెగవేయఁ జూచినవి. చూడఁగా మెల్లగా నడచుచు దారికడ్డమైన యాకొమ్ముతేనుంగులం త గొప్పవైనను వాని దాటిబోఁజూచుచున్నవియో యనునట్లున్నది. గురువులయిననుసరే సన్మార్గమున కడ్డమైన వారి సతిక్రమించవలసి నదియే యనునర్థ మిందుఁ బొందుపఱుపఁబడినది.

శ. స. — నిరుధ్యమానాః, నిరుధ్యమానః నిరుధ్యమానౌ నిరుధ్యమానాః నిరుధ్యమానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. యదుభిః, యదునా యదుభ్యాం యదుభిః యదుశబ్దః ఉ. పు. తృ. బ. కథం అవ్య. చిత్ అవ్య. ముహూః అవ్య. యత్ అవ్య. ఉచ్చిక్షే ప ఉచ్చిక్షీ పతుః ఉచ్చిక్షీ పుః ఉత్సార్వకక్షీ పప్రేరణిత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అగ్రాణిచ తే పాదాశ్చ అగ్రపాదాః తాన్ అగ్రపాదాన్, పాదం పాదౌ పాదాన్ అగ్రపాదశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అవ్య. గురూన్, గురుం గురూ గురూన్ గురుశబ్దః ఉ. పు. ద్వి. బ. మార్గం రుంధం తీతి మార్గరుధః తాన్ మార్గరుధః, రుధం రుధౌ రుధః మార్గరుచ్చబ్దః ధ. పు. ద్వి. బ. కరీణాం ఇంద్రాః కరీంద్రాః తాన్ కరీంద్రాన్,

కరీంద్రం కరీంద్రా కరీంద్రా కరీంద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఉల్లంఘ్య
ల్యబంత. గంతుం తుమున్నంత. తురం గచ్ఛంతీతి తురగాః, తురగః
తురగా తురగాః తురగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్ అవ్య. ఇయేష
ఈషతుః ఈషుః ఇషుఇచ్చాయామిత్యస్మాదకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి
పర. ప్ర. పురు. బ.

నిరుధ్యమానా ఇతి. తురగాః యనుభిరారూఢైరితిభావః, కథంచిదతిప్రయత్నేన,
నిరుధ్యమానాః వల్గాకర్షణేనవార్యమాణాః అపి, యద్యస్మాత్ అగ్రాణిచతేపాదాశ్చ
తా నగ్రపాదాన్ హస్తాగ్రహస్తాదయో గుణగుణిణో ర్భేదాభేదాదితివాచనమా
త్రాత్సమానాధికరణసమాసః. ముహురుచ్ఛిక్షీపురుత్తిప్తవంతః, తత్తస్మాన్మార్గంరుంధం
తీతిమార్గరుంధః మందగమనేన మార్గరోధినః, క్విప్. గురూన్ మహతఃపూజ్యాంశ్చ అలం
ఘ్యానపీఠిభావః. కరీంద్రా నుల్లంఘ్య గంతుమిషురిచ్ఛంతీస్మధువ మిత్యత్ప్రేక్షా.
గురవోపి సన్మార్గప్రతిరోధకాః పరైరుల్లంఘ్యా ఇత్యలంకారేణవస్తుధ్వనిః.

అవేక్షీతా నాయతవల్ల మగ్రే

తురంగిభి ర్యత్న నిరుద్ధ వాహైః,
ప్రక్రీడితా నేణుభి రేత్య తూర్ణం

నిన్యూర్జనన్యః పృథుకాన్ పథిభ్యః.

30

టీ. ఆయతవల్లం = లాగిపట్టుకొనఁబడిన కల్లెము గల్లునట్లుగా,
య . . . హైః - యత్న = ప్రయత్నముచేత, నిరుద్ధ = అడ్డగింపఁబడిన,
వాహైః = గుఱ్ఱములుగల, తురంగిభిః = గుఱ్ఱపురొతులచేత, అగ్రే = ముం
దరను, అవేక్షీతాన్ = చూడఁబడిన, నేణుభిః ప్రక్రీడితాన్ = దుమ్ము
డాట లాచుకొనుచున్న, పృథుకాన్ = పిల్లలను, జనన్యః = తల్లులు,
తూర్ణం = శీఘ్రముగా, ఏత్య = వచ్చి, పథిభ్యః = మార్గములనుండి, నిన్యః
= (తొలఁగించి) తీసికొనిపోయిరి.

తా. రొతులు ముందు మార్గములయందు దుమ్ముడాటలాచు
కొనుచున్న చిన్న పిల్లలను జూచి ప్రయత్నపూర్వకముగాఁ గల్లెములు
బిగఁబట్టి గుఱ్ఱముల నాపుచుండఁగాఁ దల్లులు జరాలున వచ్చి యా
పిల్లలను దారిలోనుంచి తొలఁగించిరి.

శ. స. — అవేక్షీతాన్, అవేక్షితం అవేక్షితౌ అవేక్షీతాన్ అ
వేక్షీతశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఆయతా వల్గా యస్మిన్ కర్షణి తద్యథాభవతి

తథా ఆయతవల్లం క్రియా విశేషణ అగ్రే, అగ్రే అగ్రయోః అగ్రేషు అగ్ర
 శబ్దః అ.న.స.వ. తురంగాః ఏషాంసంతీతి తురంగిణః తైః తురంగిభిః, తురం
 గిణా తురంగిభ్యాం తురంగిభిః తురంగిశబ్దః న. పు. తృ. బ. య త్నే
 న నిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః యత్ననిరుద్ధాః వాహః యైస్తే
 యత్ననిరుద్ధవాహః తైః యత్ననిరుద్ధవాహైః, వాహేన వాహభ్యాం
 వాహైః యత్ననిరుద్ధవాహశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ప్రకర్షేణ క్రిడంతీతి
 ప్రక్రిడితాః తాన్ ప్రక్రిడితాన్, ప్రక్రిడితం ప్రక్రిడితౌ ప్రక్రిడితాన్ ప్రక్రి
 డితశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. రేణుభిః, రేణునా రేణుభ్యాం రేణుభిః రేణుశబ్దః
 ఉ. పు. తృ. బ. ఏత్య. ల్యబంత. తూర్ణం అవ్య. నినాయ నిన్యతుః నిన్యః
 ణీఞ్ ప్రాపణ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతానద్యతన
 పరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. జనన్యః, జననీ జనన్యౌ జనన్యః జననీశబ్దః
 ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. పృథుకాన్, పృథుకం పృథుకౌ పృథుకాన్ పృథుకశబ్దః
 అ. పు. ద్వి. బ. పథిభ్యః, పథః పథిభ్యామ్ పథిభ్యః పథిశబ్దః న. పు. పం. బ.

అవేక్షితానితి. ఆయతా ఆకృష్టా, కల్పాముఖరజ్జువ్యస్మిన్ కర్మణితద్యధాభవతి
 తథా యత్నేన దుర్వారవేగత్వాదతిప్రయత్నేన నిరుద్ధావాహవాజినోద్వైస్తైః 'వాజి
 వాహర్వగంధర్వహయనైంధవసప్తయ' ఇత్యమరః. తురంగిభి రశ్వసాదిభిః పురోఽగ్రే
 పురోదేశే అవేక్షితా నాలోకితాన్ రేణుభిః ప్రక్రిడంతీతి ప్రక్రిడితాన్ పాంసుక్రీడా
 కరాన్ కర్తరిక్తః పృథుకాన్ శిశూన్, 'ప్రథుకశ్చాబకశ్చిశు రి' త్యమరః. జనన్య
 స్తూర్ణమేత్య పథిభ్యోనిన్యః అవసారయాంచక్రు రితి స్వభావోక్తిః.

దిదృక్షుమాణాః ప్రతిరధ్య మీయు

ర్మురారి మారా దనఘం జనౌఘాః,

అనేకశ సంస్తుత మ వ్యనల్పా

నవంనవం ప్రీతి రహూ కరోతి.

30

టీ. అనఘం=పాపరహితుడైన, మురారిం=కృష్ణమూర్తిని,
 దిదృక్షుమాణాః=చూడఁగోరుచున్న, జనౌఘాః=జనులగుంపులు, ప్రతి
 రధ్యం=రాజవీధియందు, ఆరాత్=దగ్గరగా, ఈయుః=పోయిరి, అనే
 కశః=పలుమారులు, సంస్తుతమపి=ఎఱుకబడిన (వస్తువును) ను, అన
 ల్పా=అధికమైన, ప్రీతిః=ప్రేమ, నవంనవం=క్రొత్తక్రొత్త దానినిగా,
 కరోతి=చేయుచున్నది, అహో=ఆశ్చర్యము.

తా. ఇట్లు బయలుదేరిన యా శ్రీకృష్ణుని జూచువేడుకతోఁ బురజనులెల్లరుం గుంపులు గూడి రాజవీధిలోనికి సమీపించిరి. పలు మాఱు జూచుచుండిన వస్తువైనను బరమ ప్రేమాస్పదమైనచోఁ గ్రొత్తకొత్తగనే గాన్పించు చుండును గదా.

శ. స.—ద్రష్టుమిచ్ఛంతః దిదృక్షుమాణాః, దిదృక్షుమాణాః దిదృక్షుమాణౌ దిదృక్షుమాణాః దిదృక్షుమాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. రథాయాం ప్రతిరథ్యం అవ్యయీభావావ్యయ. ఇయాయ ఈయతుః ఈయుః ఇణ్ గతా విత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పు. బ. మురస్య అః మురారిః తం మురారిం, మురారిం మురారీ మురారీన్ మురారిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. ఆరాత్ అవ్య. అవిద్యమానం అఘం యస్మిన్ సః అనఘః తం అనఘం అనంఘం, అనఘా అనఘాన్ అనఘశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. జనానాం ఓఘాః జనౌఘాః, జనౌఘః జనౌఘా జనౌఘాః జనౌఘశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అనేకశః, శసంతమవ్య. సంస్తుతం, సంస్తుతం సంస్తుతే సంస్తుతాని సంస్తుతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. న అల్పా అనల్పా, అనల్పా అనల్పే అనల్పాః అనల్పశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఆభీక్ష్యేననవం నవంనవం, నవంనవం నవంనవే నవంనవాని నవంనవశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ప్రీతిః, ప్రీతిః ప్రీతీ ప్రీతయః ప్రీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అహో అవ్య. కరోతి కురుతః కుర్వంతి డుకృష్కోకరణ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి వర్తమానే లటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

దిదృక్షుమాణాఇతి. అనఘమకశంకంము రారిందిదృక్షుమాణాః. ద్రష్టుమిచ్ఛంతః దృశేస్సన్నంతాల్లటశ్శానజాదేశః. 'జ్ఞాశుస్మదృశాం సన ఇత్యాత్మనేపదం. జనౌఘాఃరథాయాం ప్రతిరథ్యం యథార్థేఽవ్యయీభావః ఆరాత్సమీపమ్. 'ఆరాద్ధూరస మీపయో రి'త్యమరః. ఈయుః, జగుః 'ఇణోలిటిదీర్ఘ ఇణఃకి తీ' త్యభ్యాసదీర్ఘః. నను నిత్యపరిచితేకాదిదృక్షేత్యత్రాహ — అనేకశఇతి బహువారమిత్యర్థః. 'బహ్వల్పార్థా చ్ఛస్కారకౌదన్యతరస్యామి'తి శస్పృత్యయః. సంస్తుతంపరిచితమపివస్తుజనేనేతిశేషః. 'సంస్తుతస్సాన్యత్పరిచయ' ఇత్యమరః. అనల్పా అధికౌప్రీతిః ప్రేమకర్త్రీ నవంనవం, ఆభీక్ష్యేన నవంకరోతి 'నిత్యవీప్సయో రి'తి నిత్యార్థే ద్విర్భావః. అహోశబ్దః పురాణస్యాపి నూతనత్వమిత్యాశ్చర్యే. యథా పరమప్రేమాస్పదంవస్తునిత్యదృష్టమపి అదృష్టచరమివ

ప్రతిక్షణం దివ్యక్షతే భగవానపి తత్తేవేతి సామాన్యేన విశేషసమర్థనయాపోర్ణం
తరన్యాసః.

ఉపేయుషో వర్త నిరంతరాభి

రసా నిరుచ్ఛ్వాస మనీకినీభిః,

రథస్య తస్యాం పురి దత్తచక్షు

ర్విద్వాన్ విదామాన శనై ర్న యాతమ్.

319

టీ. విద్వాన్=అభిజ్ఞుడు, (కనుకనే) తస్యాం=ఆ, పురి=పట్టణ
మందు, దత్తచక్షుః=చొనుపబడిన చూపుగలవాడగు, అసా=ఈకృ
ష్ణుడు, నిరంతరాభిః=ఎడతెటిపిలేని, అనీకినీభిః=సేనలచేత, నిరుచ్ఛ్వా
సం=ఊపిరాడకుండనున్న, వర్త=మార్గమును, ఉపేయుషః=పోందిన,
రథస్య=రథముయొక్క, శనైః యాతం=మందగమనమును, నవిదా
మాన=కనిపెట్టలేదు.

ప్రాజ్ఞుండగు నా శ్రీకృష్ణుండు సేనలతోఁ గ్రక్కిఁజేసియున్న మార్గ
మధ్యమున బోవుచున్న రథముమీఁదఁ గూర్చుని యా పట్టణంపు
సొంపు గనులారఁ గనుఁగొనుచు నానందడిలో రథంబు నెమ్మదిగా నడ
చుట గనుపెట్టలేదు. పట్టణవైభవం బంత దర్శనీయముగా నున్న
యది. శ్రీకృష్ణుం డింగితాభిజ్ఞుండు గావున లోకులకు సావకాశముగా
తనివిదీర దర్శన మొసంగెననియుఁ దాత్పర్యంబు స్ఫురించుచున్నది.

శ. స.—ఉపేయుషః, ఉపేయుషః ఉపేయుషోః ఉపేయుషాం
ఉపేయివచ్ఛబ్దః స.న.ష.ఏ.వర్త,వర్త వర్తనీ వర్తాని వర్తశబ్దః
స. న. ద్వి. ఏ. నిర్గతాని అంతరాణి యాభ్యః తాః నిరంతరాః తాభిః
నిరంతరాభిః, నిరంతరయా నిరంతరాభ్యాం నిరంతరాభిః నిరంతరా
శబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. అసా, అసా అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స.
పు. ప్ర. ఏ. నిర్గతాః ఉచ్ఛ్వాసాః యస్మాత్తత్ నిరుచ్ఛ్వాసం తత్
నిరుచ్ఛ్వాసం, ఛ్వాసం ఛ్వాసే ఛ్వాసాని నిరుచ్ఛ్వాసశబ్దః అ. న.
ద్వి. ఏ. అనీకినీభిః, అనీకిన్యా అనీకినీభ్యాం అనీకినీభిః అనీకినీశబ్దః ఈ.
స్త్రీ. తృ. బ. రథస్య, రథస్య రథయోః రథానాం రథశబ్దః అ. న.
ష. ఏ. తస్యాం, తస్యాం తయోః తాసు తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. పురి,

పురి పురోః పూర్వ పూర్వశబ్దః రేఖాంతస్త్రీ. స. ఏ. దత్తే చక్షుషీ
యేనసః ద త్తచక్షుః, చక్షుః చక్షుషా చక్షుషః ద త్తచక్షుశ్శబ్దః ష.
పు. ప్ర. ఏ. వే త్తీతి విద్వాన్, విద్వాన్ విద్వాంసా విద్వాంసః విద్వ
చ్ఛబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. విదామాన విదామానతుః విదామానుః విద
జ్ఞానై ఇత్యస్మాదామంతా దనుప్రయుక్తా దసథాతోః సకర్మకాత్కర్తరి
భూతేలిటి పర.ప్ర.పురు.ఏ. శనైః అవ్య. న అవ్య. యాతం, యాతం
యాతే యాతాని యాతశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ.

ఉపేయుష ఇతి. విద్వానభిజ్ఞః ఆతఏవ తస్యాం పురినగర్యాం ద త్తచక్షుర్ని విష్ట
దృష్టిరసాహరిః నిరంతరాభిర్నిరంధ్రాభిరనీకిభిస్సేనాభిః నిరుచ్ఛ్వాసమతिसంకటం
వర్తమాపేయుషః పాప్తస్య రథస్య శనై ర్యాతం సంబాధనిబంధనం మందగమనం
నవిదామాన నవివేద, 'ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామి'త్యామప్రత్యయః. వ్యాసం
గాదనివేదనం నత్వజ్ఞానాదితిభావః. వ్యాసంగస్య పదార్థత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్య
లింగ మలంకారః.

ఇంక ముప్పదియొక్క శ్లోకములలో ద్వారకాపురమును వర్ణిం
చుచున్నాడు.—

మధ్యేసముద్రం కకుభః పిశంగీ

ర్యా కుర్వతీ కాంచనవప్రభాసా,

తురంగకాంతాముఖహవ్యవాహ

జ్వాలేవ భిత్వా జల ముల్లలాస.

33

టీ. మధ్యేసముద్రం=సముద్రమునడుమ, కాంచనవప్రభాసా=
బంగారు ప్రాకారపు గోడయొక్క కాంతిచేత, కకుభః=దిక్కులను,
పిశంగీ=పచ్చనివాట్లనుగా, కుర్వతీ=చేయుచున్న, యా=ఏపట్టణము,
జలం=సముద్రపునీరును, భిత్వా=పాయవలచుకొని (పైకివచ్చి), తు...
వ-తురంగకాంతా=బడబయొక్క, ముఖ=ముఖమందలి, హవ్యవాహ
=అగ్నియొక్క (బడబాగ్నియొక్క), జ్వాలేవ=జ్వాలయోయనునట్లు,
ఉల్లలాస=వెలసెనో.

తా. ద్వారకాపట్టణము సముద్రమధ్యమం దున్నది. దాని
బంగారుప్రాకారపుగోడలకాంతులవలన నలుదిక్కులును పచ్చవాలు

చున్నవి. ఆపురము, సముద్రజలమును పెకలించుకొని పైకివచ్చిన బడబాగ్నిజ్వాలయో యనునట్లు వెలసియున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స. — సముద్రస్య మధ్యే మధ్యేసముద్రం అవ్యయి. కకు భః, కకుభం కకుభౌ కకుభః కకుచ్ఛబ్దః భ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పిశంగీం, పిశంగీం పిశంగ్యా పిశంగీః పిశంగీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కుర్వతీ, కుర్వతీ కుర్వత్యౌ కుర్వ త్యః కుర్వతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. కాంచనస్య వప్రః కాంచనవప్రః కాంచనవప్రస్య భాః కాంచనవప్రభాః తయా కాంచనవప్రభాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః కాంచనవప్రభాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. తురంగచ్ఛ తీతి తురంగః తురంగస్య కాంతా తురంగకాంతా తురంగ కాంతా యాః ముఖం తురంగకాంతాముఖం హవ్యం నహతీతి హవ్యనాహః తురంగకాంతాముఖే హవ్యనాహః తురం...హః తు...హస్య జ్వాలా తురం...జ్వాలా, జ్వాలా జ్వాలే జ్వాలాః తురంగకాంతాముఖ హవ్య వాహ జ్వాలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ అవ్య. భిత్వా క్వాప్రత్య యాంతమవ్య. జలం, జలం జలే జలాని జలశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉల్ల లాస ఉల్లేసతుః ఉల్లేసుః లసశ్లేషణ క్రీడనయో రిత్యస్మా దుత్పూర్వకా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

అథైకత్రింశతాశ్లోకైః ద్వారకాం నర్ణయతి. —

మధ్యేసముద్ర మితి. మధ్యేసముద్రస్య మధ్యేసముద్రం 'పారేమధ్యేసస్యావే'తి వికల్పాదవ్యయిభావః. మధ్యేశబ్దస్యతత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వంక ఇచ్చనవప్రభా సా హేమస్యాకారప్రభయా, కకుభో దిశః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః, గౌరాదిత్వాత్ జీష్. కుర్వతీయా పూః జలం సముద్రోదకం భిత్వా ఉత్థితేతిశేషః, తురంగకాంతా యాః బడబాయాముఖే హవ్యంనహతీతిహవ్యనాహః కర్మణ్యతో, తస్య బడబాగ్ని ర్జ్వాలేవఉల్లలాస ఉద్భవాసే, అత్ర, సముద్రాంతర్లీనాయాం బడబానలజ్వాలాయాం కదాచిత్సంభావ్యమానస్యమధ్యోల్లసనస్య పురిదర్శనాభేదాధ్యవసాయేనఅస్యాజ్వాలా త్వముత్పేక్ష్యతే. ఇవశబ్దోయముత్పేక్ష్యావ్యంజకఏవ నోపమాయాః, ఈదృగ్జ్వాలా యా అప్రసిద్ధ త్వేన ఉపమానత్వాయోగాత్. 'మన్యేశంకేధ్రువంనూనం ప్రాంయఇత్యేన మాదిభిః, ఉత్పేక్ష్యావ్యబ్యతేశబ్దైరివశబ్దోఽపితాదృశ' ఇత్యాచార్యదండి.

కృతాస్పదా భూమిభృతాం సహస్రైః
 రుదన్వదంభః పరివీతమూర్తిః,
 అనిర్విదా యా విదధే విధాత్రా
 పృథ్వీ పృథివ్యాః ప్రతియాతనేవ.

38

టీ. భూమిభృతాం=రాజులయొక్క (పర్వతములయొక్క), సహస్రైః=వేలచేత, కృతాస్పదా=చేయఁబడినయునికి గలదియు-ఉద...
 ర్తిః-ఉదన్వత్=సముద్రముయొక్క, అంభః=ఉదకములచేత, పరివీత=చుట్టుకొనఁబడిన, మూర్తిః=స్వరూపము గలదియు, పృథ్వీ=విశాలమైనదియు నగు, యా=ఏపురము, అనిర్విదా=అలసటలేని, విధాత్రా=బ్రహ్మదేవునిచేత, పృథివ్యాః=భూమియొక్క, ప్రతియాతనేవ=ప్రతికృతియో యనునట్లు, విదధే=చేయఁబడెనో.

తా. నాలుగువైపులను సముద్రజలముచేఁ జుట్టుకొనఁబడినదై వేలకొలఁది భూపాలురతో నిండి మిగుల విశాలమైన యాద్వారకానగరము చూడఁగా ననేకభూధరంబుల కాలవాలమై చతుస్సముద్ర పరీతమై యున్న యీ భూమండలమునకుఁ బ్రతినీధియా యనునట్లు శిల్పనై పుణ్యముగల యాస్పష్టికర్త నిర్మాణముగా నున్నది. భూలోకమందలి యావద్విచిత్రవస్తువు లందు గలవని తాత్పర్యము.

శ. స.— కృతం ఆస్పదం యస్యాం సా కృతాస్పదా, ఆస్పదా ఆస్పదే ఆస్పదాః కృతాస్పదాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. భూమిం బిభ్రతీతి భూమిభృతః తేషాం భూమిభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం భూమి భృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. సహస్రైః, సహస్రేణ సహస్రాభ్యాం సహస్రైః సహస్రశబ్దః అ. న. తృ. బ. ఉదకమస్యా స్తీత్యుదన్వాత్, ఉదన్వతః అంభాంసి ఉదన్వదంభాంసి ఉదన్వదంభోభిః పరివీతా ఉద... వీతా ఉద...వీతా మూర్తిః యస్యాస్స ఉ...ర్తిః, మూర్తిః మూర్తీ మూర్తయః ఉదన్వదంభఃపరివీతమూర్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ననిర్విద్యత ఇత్యనిర్విత్ తేన అనిర్విదా, అనిర్విదా అనిర్విద్యాభ్యాం అనిర్విద్భిః అనిర్విచ్ఛబ్దః ద. పు. తృ. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. విదధే విదధా తే విదధి రే విపూర్వక డుధాఞ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్తా త్స

కర్మకాత్కర్మణి భూతేలిటి ఆత్మ, ప్ర. పురు. ఏ. విదధాతీతి విధాతా
తేన విధాత్రా, విధాత్రా విధాతృభ్యాం విధాతృభిః విధాతృశబ్దః
ఋ. పు. తృ. ఏ. పృథ్వీ, పృథ్వీ పృథ్వ్యో పృథ్వ్యః పృథ్వీశబ్దః
ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. పృథివ్యాః, పృథివ్యాః పృథివ్యోః పృథివీనాం పృథివీశబ్దః
ఈ. స్త్రీ. ఋ. ఏ. ప్రతియాతనా, ప్రతియాతనా ప్రతియాతనే ప్రతి
యాతనాః ప్రతియాతనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ. అవ్య.

కృతేతి. భూమిభృతాంరాజ్ఞాం, గిరీణాంసహస్రైఃకృతాస్పదా, కృతాధిష్ఠా
నా 'ఆస్పదంప్రతిష్ఠాయామి'తి నిపాతః, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః 'ఉదన్వా
నుదధాచే'తి నిపాతనాత్సాధుః తస్యాంభోభిః సరివీతా పరివేష్టితామూర్తిః స్వరూపం
యస్యాస్సా పృథ్వీపృథుః 'వోతోగుణవచనాది'తి వికల్పాత్ జీష్. ఏవం భూతాయా
పూఃననిర్విద్యతే నఖిద్యత ఇత్యనిర్విత్ విదేర్జ్ఞానార్థాత్ నిఃపూర్వాత్ సత్సూద్విషేత్యా
దినాక్విప్, తేన అనిర్విదా అఖిన్నేన అన్యథా శిల్పసౌప్తవాసిద్ధేరితిభావః విధాత్రా
ప్రథతఇతి పృథివీభూః ప్రథేరాణాదికష్టివక్ష్ సిద్ధౌరాదిభ్యశ్చేతిజీష్, తస్యాఃప్రతియా
తనాప్రతికృతిరివ విదధే, విహితా 'ప్రతియాతనాప్రతిచ్ఛాయాప్రతికృతిరి' త్యమరః
భూప్రతినిధిత్వోత్ప్రేక్షయా పురోవై చిత్ర్యవిస్తారాదివస్తువ్యజ్యతే.

త్వష్టు స్పదాభ్యాసగృహీతశిల్ప

విజ్ఞానసంపత్ప్రసరస్య సీమా,

అదృశ్య తాదర్శతలామలేషు

ఛాయేవ యా స్వర్జలధేర్జలేషు.

3౫

టీ. త్వష్టుః=విశ్వకర్మయొక్క, సదా...రస్య-సదాభ్యాస=ఎడ
తెగని యలవాటుచేత, గృహీత=అలవడిన, శిల్పవిజ్ఞాన=కర్మవిద్య
యను, సంపత్=సంపదయొక్క, ప్రసరస్య=ఉత్కర్షకు, సీమా=అవధి
యగు, యా=ఏ నగరము, తాదర్శతలామలేషు=అద్దముయొక్క పైభా
గమువలె నిర్మలములైన, జలధేః = సముద్రముయొక్క, జలేషు=
నీళ్లలో, స్వః=స్వర్గముయొక్క, ఛాయేవ=ప్రతిబింబమో యనునట్లు,
అదృశ్యత=చూడఁబడెను.

తా. విశ్వకర్మ తనకు నిరంతరాభ్యాసముచేతఁ గలిగిన శిల్ప
విద్యానైపుణ్యమునంతను ద్వారకాపుర నిర్మాణమం దుపయోగపఱ
చెను. అట్టి నిర్మలమైన యా పట్టణము అద్దమువలె నిర్మలమైన

సముద్ర జలమందు ప్రతిఫలించిన స్వర్గమో యనునట్లు చూపట్టు చున్నది. స్వర్గలోకమందలి చిత్ర విచిత్ర వైభవము లన్నియు నచ్చట గలవు గనుక యా పురము స్వర్గ తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—త్వష్టః, త్వష్టః త్వష్టోః త్వష్టాణాం త్వష్టశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. సదా అభ్యాసః సదాభ్యాసః సదాభ్యాసేన గృహీతః సదా...తః శిల్పస్య విజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానం శిల్పవిజ్ఞానమేవ సంపత్ శిల్ప ...పత్ శి...పదః ప్రసరః శిల్ప...సరః సదాభ్యాసగృహీతశ్చ సా శిల్ప...ప్రసరశ్చ సదా...సరః తస్య స...రస్య, ప్రసరస్య ప్రసరయోః ప్రసరాణాం సదాభ్యాస గృహీత శిల్పవిజ్ఞాన సంపత్ప్రసరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. సీమా, సీమా సీమే సీమాః సీమాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. అదృశ్యత అదృశ్యేతాం అదృశ్యంత దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాధ్ధా తోః కర్మణి భూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. ఆదర్శస్య తలం ఆదర్శ తలం ఆదర్శతలమివ అమలాని ఆదర్శతలామలాసి తేషు ఆదర్శతలా మలేషు, అమలే అమలయోః అమలేషు ఆదర్శతలామలశబ్దః అ. న. స. బ. ఛాయా, ఛాయా ఛాయే ఛాయాః ఛాయాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇష. అవ్య. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. స్వః అవ్య. జలాని ధీయంతే అస్మిన్నితి జలధిః తస్య జలధేః, జలధేః జలధ్యోః జలధీనాం జలధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. జలే, జలే జలయోః జలేషు జలశబ్దః అ. న. స. బ.

త్వష్టరితి. త్వష్టర్విశ్వకర్మణః సదాభ్యాసేనగృహీతోలబ్ధోయః శిల్పవిజ్ఞానస్య శిల్పవిద్యాయా ఏవ సంపదః ప్రసరః ప్రకర్షః తస్య సీమా అవధిః అప్రతిమేతియావత్. యాపూః ఆదర్శతలామలేషు దర్పణపృష్ఠస్వచ్ఛేషు 'దర్పణేషుకురాదర్శా వి'త్యమరః. జలధేర్జలేషుస్వఃస్వర్గస్య 'స్వరవ్యయమి' త్యమరః. ఛాయాప్రతిబింబమివ అదృశ్యతే త్యుత్ప్రేక్షా. ఛాయాత్వనాతపేకాంతా ప్రతిబింబార్కభార్యయో రితివైజయంతి.

రథాంగభక్త్యైభినవంవరాయ

యస్యాః పితేవ ప్రతిపాదితాయాః,

ప్రేమ్నోపకంఠం ముహూ రంకభాజో

రత్నావళీ రంబుధి రాబబంధ.

టీ. అంబుధిః=సముద్రుడు, పితేవ=తండ్రియుంబోలె, వరాయ=శ్రేష్ఠుడుగు (అల్లుడుగు), రథాంగభర్తే=చక్రధరునికొఱకు (కృష్ణునికొఱకు), అభినవం=క్రొత్తగా, ప్రతిపాదితాయాః=ఇవ్వఁబడినట్టియు, అంకభాజః=దగ్గఱ జేరియున్నట్టి (తొడమీఁదకూర్చున్న), యస్యాః=ఏపురముయొక్క, ఉపకంఠం = దగ్గఱను (మెడయందు), ముహూః=పలుమాఱు, ప్రేష్ణా=అనురాగముచేత, రత్నావళీః=రత్నమాలికలను, ఆబబంధ=వైచెను.

తా. ఉత్తమోత్తముడుగు వరునకుఁ గ్రొత్తగా నిచ్చిన తన యాడుబిడ్డను జేరదీసి తొడపైఁ గూర్చుండఁ బెట్టుకొని ప్రేమాతిశయముచే నామెకంఠమున రత్నహారములను సమర్పించు తండ్రియట్లు సముద్రుడు తనయల్లుడుగు శ్రీకృష్ణున కపూర్వముగా నొసంగఁబడి తన సమీపమున నున్న యాపురీమతల్లియుపకంఠమున (దగ్గఱ) పలుమాఱు రత్నావళులను విరజిమ్మెనని తాత్పర్యము.

శ. స.—రథస్య అంగం రథాంగం విభర్తీతి భర్తా రథాంగస్య భర్తా రథాంగభర్తా తస్మై రథాంగభర్తే, భర్తే భర్తృభ్యాం భర్తృభ్యః రథాంగభర్తృశబ్దః ఋ. పు. చ. ఏ. అభినవం క్రియావిశే. వరాయ, వరాయ వరాభ్యాం వరేభ్యః వరశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ష. ఏ. పితా, పితా పితరౌ పితరః పితృశబ్దః ఋ. పు. ప్ర. ఏ. ప్రతిపాదితాయాః, ప్రతిపాదితాయాః ప్రతిపాదితయోః ప్రతిపాదితానాం ప్రతిపాదితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రేష్ణా, ప్రేష్ణా ప్రేమభ్యాం ప్రేమభిః ప్రేమశబ్దః న. న. త్య. ఏ. ఉపకంఠం, ఉపకంఠం ఉపకంఠౌ ఉపకంఠా ఉపకంఠశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. కంఠే ఇతి ఉపకంఠం అవ్యయీభావా. ముహూః అవ్య. అంకం భజతీతి అంకభాక్ తస్యాః అంకభాజః, భాజః భాజోః భాజాం అంకభాక్శబ్దః జ. స్త్రీ. ష. ఏ. రత్నానాం ఆవళయః రత్నావళయః తాః రత్నావళీః, రత్నావళీం రత్నావళ్యై రత్నావళీః రత్నావళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. అంబుధిః, అంబుధిః అంబుధీ అంబుధయః అంబుధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఆబబంధ ఆబబంధతుః

ఆబబంధుః ఆజ్ఞాప్యక బంధ బంధన ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః
కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

రథాంగేతి. అమ్బుధిః పితేవ వరాయ శ్రేష్ఠాయ జామాత్రేచ 'వరోజామాతృషి
ద్గయోః శ్రేష్ఠేన్యవ ది'తి విశ్వః. రథాంగభర్త్రే చక్రధరాయ, హరయే అభినవం
యథాతథా. ప్రతిపాదితాయాః అంకస్సమీపఉత్సంగశ్చతద్భాజః. 'అంకస్సమీప
ఉత్సంగేచిహ్నా స్థానాపరాధయో రి'తి కేశవః. యస్యాః పురః ఉపకంఠం అంతికే
అత్యంతసంయోగేద్వితీయా. అన్యత్ర కంఠే విభక్త్యర్థేన్యాయాభావః. ముహుః క్షేమా
రత్నావళీ రాబబంధ అముమోచ, క్షేమానుప్రాణితేయముపమేతి సంకరః.

యస్యా శ్చలద్వారిధివారివీచి
చ్ఛటోచ్ఛలచ్ఛంఖకులాకులేన,
వప్రేణ పర్యంతచరోడుచక్ర
స్సుమేరువప్రోన్వహ మన్వకారి.

32

టీ. చల...లేన-చలత్=అల్లలాడుచున్న, వారిధివారివీచి=న
ముద్రజలతరంగములయొక్క, ఛటా=వరుసపరంపరలయందు, ఉచ్ఛలత్
=పై కెగయుచున్న, శంఖ=శంఖముల, కుల=గుట్టలచేత, ఆకులేన=
నిండియున్న, యస్యాః=ఏనగరముయొక్క, వప్రేణ=ప్రాకారముచేత,
పర్యంతచ రోడుచక్రః - పర్యంత=ప్రాంతములయందు, చర=తిరుగు
చున్న, ఉడుచక్రః=నక్షత్ర మండలముగల, సుమేరువప్రః=మేరుపర్వ
తపుచరియ, అన్వహం = ప్రతిదినమును, అన్వకారి = అనుకరింపఁ
బడెను.

తా. ద్వారకాపురముఁ జుట్టుకొనియున్న సముద్ర జలమందు
తరంగము లల్లలాడుచుండ వానిమధ్యనుండి శంఖములు మెండుగాఁ
బ్రతిదినము నాపురప్రాకారముమీఁది కెగయుచుండును. అప్పుడది నక్ష
త్రమండలము తిరుగుచున్న మేరుపర్వతపు చరియంబోలి యొప్పు
చున్నది. ఈపోలికవలన నాపురప్రాకారము మేరువంత యాన్నత్యము
గలదియని స్ఫురించుచున్నది.

శ. స...యస్యాః, యస్యాః యయోః యాసాం యచ్ఛబ్దః
ద. స్త్రీ. ప. ఏ. వారీణి ధీయంతే అస్మిన్నితి వారిధిః వారిధేః వారీణి
వారిధివారీణి వారిధివారీణాం వీచయః వారిధివారి వీచయః చలంత్య

శ్చతాః వారి...చయశ్చ చలద్వా...చయః చల...వీచీనాం ఛటాః
 చల...ఛటాః చ...టాసు ఉచ్చలంతి చల...టోచ్చలంతి శం
 ఖానాం కులాని శంఖకులాని చ...టోచ్చలంతిచ తాని శంఖకు
 లానిచ చల...చ్చలచ్చంఖకులాని చ...కులైః ఆకులః చలద్వారి...
 కులాకులః తేన చల...కులేన, ఆకులేన ఆకులాభ్యాం ఆకులైః చలద్వా
 రిధివారివీచి చ్చటోచ్చల చ్చంఖకులాకులశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వప్రే
 ణ, వప్రేణ వప్రాభ్యాం వప్రైః వప్రశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పర్యంతేషు
 చరతీతి పర్యంతచరం ఉడూనాం చక్రం ఉడుచక్రం పర్యంతచరం ఉడు
 చక్రం యస్యసః పర్యంతచరోడుచక్రః, చక్రః చక్రౌ చక్రాః పర్యం
 తచరోడుచక్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సుమేరోః వప్రః సుమేరువప్రః,
 వప్రః వప్రౌ వప్రాః సుమేరువప్రశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అహన్యహని
 అన్యహం అన్యయా భావాన్యాయం. అన్వకారి అన్వకారిషాతాం అన్వ
 కృషాతాం అన్వకారిషత అన్వకృషత అనుపూర్వక డుకృష్కోకరణ
 ఇత్యస్మాత్సకర్మకాత్కర్మణి భూతేలుజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

యస్యా ఇతి. చలంతీనాంవారిధివారివీచీనాం ఛటాసు పరంపరాసు, ఉచ్చలద్భి
 రుత్పతద్భిః శంఖానాంకులైరాకులేన ఆక్షిణ్ణేన యస్యాః పురః వప్రేణ ప్రాకారేణ
 పర్యంతచరముడుచక్రం నక్షత్రమండలంయస్యసఃసుమేరోర్వప్రస్సానుః. 'సానుప్రా
 కారయోర్వప్ర' ఇ త్యుభయత్రాపి సజ్జనః. అహన్యహనిఅన్యహం 'అన్యాయంవిభక్తి'
 త్యాదినా యథార్థేన్యయాభావః. అనశ్చ నపుంసకాదన్యతరస్యామితి సమాసాంతః,
 అన్వకారి అనుకృతః, తత్సామ్యంప్రాపేత్యర్థః. మేరూపమానాద్వప్రస్య తత్తుల్యమా
 న్నత్యం వ్యజ్యతే.

వణిక్పథే పూగకృతాని యత్ర

భ్రమాగతై రంబుభి రంబురాశిః,

లోతై రలోలద్యుతిభాంజి ముష్ణ

నత్నాని రత్నాకరతా మవాప.

35

టీ. యత్ర=ఏద్వారకాపురమున, వణిక్పథే = అంగటివీధియం
 దు, పూగకృతాని=ప్రోగులుగాఁ జేయఁబడిన, అలోలద్యుతిభాంజి=మా
 యనికాంతులుగల, రత్నాని=రత్నములను, భ్రమాగతైః=జలదారుల
 నుండి వచ్చిన, అంబుభిః=ఉదకములచేత, ముష్ణ = దొంగిలించుచు,

అంబురాశిః=సముద్రుఁడు, రత్నాకరతాం=రత్నాకరత
ప=పొందెను.

తా. ద్వారకాపురిలోని యంగడినమునకును
యుంచబడిన మాయని కాంతిగల ము
దులగుండా వచ్చిన తననీరముద్వారా
రత్నాకరుం డయ్యెనుగాని యంతకుఁ
సారముగాఁ గలవాఁడై యంబురాశిగా
సముద్రమందుకంటె నాద్వారకా పట్ట
తోఁచుచున్నది.

శ. స.—వణిజాం పంథాః వణి
యోః పథేషు వణిక్పథశబ్దః అ. పు. స. ఏ.
నాని కృతాని పూగకృతాని తాని
పూగకృతే పూగకృతాని పూగకృతశ
త. భ్రమేభ్యః ఆగతాని భ్రమాగతా
గతేన భ్రమాగతాభ్యాం భ్రమాగ
తృ. ఏ. అంబునా, అంబునా అంబుభా
తృ. బ. అంబూనాం రాశిః అంబురా
రాశిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. లోలైః
లోలశబ్దః అ. న. తృ. బ. న లోలాః అ
యశ్చ అలోలద్యుతయః అలోలద్యుతీః భజంతాః అ
తాని అలోలద్యుతిభాంజి, భాక్ భాజ్ భాంజి అలో
జ. న. ద్వి. బ. ముష్ణ౯, ముష్ణ౯ ముష్ణంతౌ ముష్ణంతః ము
ప్ర. ఏ. రత్నాని, రత్నం రత్నే రత్నాని రత్నశబ్దః అ.
నాం ఆకరః రత్నాకరః రత్నాకరస్య భావః రత్నాకరత
కరతాం, రత్నాకరతాం రత్నాకరతే రత్నాకరతాః రత్న
ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనాప అనాపతుః అనాపుః అనపూర్వక
విత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః క ర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

వణి గితి. యత్ర యస్యాం పురి, వణిజాంపథి వణిక్పథే ఆపణే, అపూగాః పూగాః
సంపద్యమానాని కృతాని పూగకృతాని పుంజీకృతాని 'త్రేణ్యాదయకృతాదిభి' రితి

సమాసః, శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థనచనమితి చ్వ్యర్థతాచ. అలోలమ్యశిభాంజి స్థిరప్రభా
వంతి రత్నా నిలాతైశ్చలైః అతఏవ భ్రమాగతైః జలనిర్గమమార్గాగతైః. 'భ్రమాశ్చజల
నిర్గమా' ఇత్యమః. అంబుభిర్ముష్ణా అపహరణ అంబురాశిరర్జనః జలమాత్రసారో
పీతిభావః, రత్నాకరతామవాప నతుప్రా గితి భావః, అత్రామ్బురాశేః ప్రాగ్రత్న
సంబంధేష్యసంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచపుర్యాస్సముద్రాతిశాయినీ రత్నసమ్ప
ద్ధి ర్వస్తు వ్యజ్యతే.

అంభశ్చ్యుతః కోమలరత్నరాశీ

నపాంనిధిః ఫేనపినద్ధభాసః,

యత్రా తపే ధాతుమివాధితల్పం

విస్తారయామాస తరంగహస్తైః.

3౯

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, అపాంనిధిః=సముద్రుడు, అంభ
శ్చ్యుతః=నీరుగ్రమ్ముచున్న, (కనుకనే) ఫేన...సః-ఫేన=నురుగులచేత,
పినద్ధ=కప్పబడిన, భాసః=కాంతులుగల, కోమలరత్నరాశీ=ఉత్కృ
ష్టములైన రత్నపురాసులను, ఆతపే ధాతుమివ=ఎండబెట్టుటకో అను
నట్లు, అధితల్పం=మిద్దెలమీద, తరంగహస్తైః=తరంగములనుచేతుల
తో, విస్తారయామాస = ప్రసరింపజేసెనో.

తా. ఆద్వారకాపట్టణమందు సముద్రుడు నీరుగ్రమ్ముచు నురు
గులచే మెఱుగుమాసియున్న రత్నపురాసులను ఎండబెట్టుటకా య
న్నట్లు మిద్దెలమీదికి తరంగములనియెడు తనచేతులతో నెత్తిపోసెను.

శ. స.—అంభః చ్యోతంతీతి అంభశ్చ్యుతః తా అంభశ్చ్యు
తః, అంభశ్చ్యుతం అంభశ్చ్యుతో అంభశ్చ్యుతః అంభశ్చ్యుచ్ఛబ్దః
త. పు. ద్వి. బ. రత్నానాం రాశయః రత్నరాశయః కోమలాశ్చతే
రత్నరాశయశ్చ కోమలరత్నరాశయః తా కోమలరత్నరాశీ, రాశిం రాశీ రాశీ కోమలరత్నరాశిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. బ. అపాం నిధిః
అపాంనిధిః, నిధిః నిధీ నిధయః అపాంనిధిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఫేనైః
పినద్ధాః ఫేనపినద్ధాః ఫేనపినద్ధాః భాసః ఏషాంతే ఫేనపినద్ధభాసః తాన్
ఫేనపినద్ధభాసః, భాసం భాసో భాసః ఫేనపినద్ధభాశ్శబ్దః స. పు. ద్వి.
బ. యత్ర త్రలంత. ఆతపే, ఆతపే ఆతపయోః ఆతపేషు ఆతపశబ్దః అ. పు.
స. ఏ. ధాతుం తుమున్నంత తల్పేషు అధితల్పం అవ్యయి విస్తారయా

మాసతుః విస్తారయామానుః విపూర్వకస్త్వఞ్ ఆచ్ఛాదన ఇత్యస్మా
జ్ఞేజంతాద్ధాతో రామంతా దనుప్రయుక్తాదసథాతో స్సకర్మకాత్కర్త
రిభూతేలిటి పరస్మై ప్ర. పురు. ఏ. తరంగావహహస్తాః తరంగహస్తాః
తైః తరంగహస్తైః, హస్తేన హస్తాభ్యాం హస్తైః తరంగ హస్తశబ్దః
అ. పు. తృ. బ.

అంభ ఇతి. యత్ర పురిఅపాంనిధిస్సముద్రః అంభః చ్యోతంతీక్షరంతీత్యంభశ్చ్యు
తః జలస్రావిణః అత ఏవ ఘేనైః పినద్ధభాసః పిహితకాంతీక, అపిపూర్వాన్నహ్య
తేః కర్మణిక్త? 'వష్టివాసురిరల్లోపమనాప్యోరుపసర్గయోరి'త్యపేరకారలోపః. కోమ
లానుత్కృష్టా రత్న రాశీక ఆత ఘేధాతుం శోషణార్థం నిధాతుమివేతి ఫలోత్పేక్షా,
తత్పేష్వప్తేషు అధితల్పం. తల్పం శయ్యాట్టదారే స్విత్యమరః విభక్త్యర్థేఽవ్యయీ
భావః. తరంగై రేవ హస్తైః విస్తారయామాస. ప్రసారయామాస, అత్రాతపాధానస్య
తరంగహస్తసాధ్యత్వేనోత్పేక్షారూపకయోస్సంకరః.

యత్సాల ముత్తుంగతయా విజేతుం
దూరా దుదన్ధీయత సాగరస్య,
మహోర్మిభి ర్వాహతవాంఛితార్థైః
ప్రీడాది వాభ్యాశగతై ర్విలిల్యే.

౪౦

టీ. సాగరస్య=సముద్రముయొక్క, మహోర్మిభిః=పెద్దయలల
చేత, యత్సాలం=ఏపట్టణముయొక్క ప్రాకారమును, ఉత్తుంగతయా=
ఔన్నత్యగుణముచేత, విజేతుం=గెలుచుటకోయన్నట్లు, దూరాత్=
దూరమునుండి, ఉదన్ధీయత=పై కెగయుటో, (అట్లే) అభ్యాశగతైః=
దగ్గఱకు జేరినవియు, వ్యాహతవాంఛితార్థైః-వ్యాహత = వ్యర్థమైన,
వాఞ్ఞితార్థైః=ఇష్టార్థము (సాలవిజయము) గలవియుఁగనుకనే, (యాత
రంగములచేత), ప్రీడాదివ = సిగ్గువల్లనోయన్నట్లు, విలిల్యే = అణగి
పోవుటో.

తా. సముద్రతరంగము లా ద్వారకాపురియొక్క ప్రాకారము
నొన్నత్యములో జయించుటకో యన్నట్లు దూరమందుండియే యెగి
రెగిరి పడుచువచ్చి దగ్గఱజేరి తమకోరిక యీడ్చెనందున సిగ్గుపడిన
వో యన్నట్లు లీనమైపోయినవి.

శ. స.—యస్యా స్సలః యత్సలః తం యత్సలం, సాలం సాలౌ సాలాన్ యత్సలశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్తుంగస్య భావః ఉత్తుంగతా తయా ఉత్తుంగతయా, ఉత్తుంగతయా ఉత్తుంగతాభ్యాం ఉత్తుంగతాభిః ఉత్తుంగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. విజేతుం తుమున్నం. దూరాత్, దూరాత్ దూరాభ్యాం దూరేభ్యః దూరశబ్దః అ. స. పం. ఏ. ఉదన్ధీయత, ఉత్పూర్వకాత్ ప్లాగతి నివృత్తా విత్యస్మా దకర్మ కాద్ధాతోః భావేలజి ఆత్మ. ని. ప్ర. పురు. ఏ. సగరాణామయం సాగరః తస్య సాగరస్య, సాగరస్య సాగరయోః సాగరాణాం సాగరశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. మహంతశ్చ తే ఊర్మయశ్చ మహోర్మయః తైః మహోర్మిభిః, ఊర్మిణా ఊర్మిభ్యాం ఊర్మిభిః మహోర్మిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. వాంఛితశ్చసా అర్థశ్చ వాంఛితార్థః వ్యాహతః వాంఛితార్థః యేషాం తే వ్యాహతవాంఛితార్థాః తైః వ్యాహతవాంఛితార్థైః, అర్థేన అర్థాభ్యాం అర్థైః వ్యాహతవాంఛితార్థశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వ్రీడాత్, వ్రీడాత్ వ్రీడాభ్యాం వ్రీడేభ్యః వ్రీడశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. అభ్యాశంగతాః అభ్యాశగతాః తైః అభ్యాశగతైః, అభ్యాశగతేన అభ్యాశగతాభ్యాం అభ్యాశగతైః అభ్యాశగతశబ్దః అ. పు. తృ. బ. విలిత్యే విపూర్వకాత్ లీజ్ శ్లేషణ ఇత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః భావే లిటి ఆత్మ. ని. ప్ర. పురు. ఏ.

యదితి. సాగరస్య మహోర్మిభిః కర్తృభిః యత్సలం యస్యాః ప్రాకారం 'ప్రాకారోవరణస్సల' ఇత్యమరః. ఉత్తుంగతయా ఔన్నత్యగుణేన, విజేతుం శేతుమివేత్యర్థః. ఫలోత్పేక్షేయంవ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. దూరాదుదన్ధీయత ఉత్థితం భావేలజ్, తథా అభ్యాశగతై స్సమీపగతైః 'సమీపేనికటాభ్యాశసన్నికృష్టసనీడ ఏది' త్యమరః. వ్యాహతోవాంఛితార్థస్సాలవిజయరూపోయేషాంతైః విజయాత్ మేరిత్యర్థః, అతఏవవ్రీడాదివేతిహేతూత్పేక్షా. విలిత్యే విలీనంలీయితేర్భావేలిట్. ఆత్రాశక్తస్యాప్యవిజిగీషోర్వీడానుదయాత్సాపేక్షత్వేన ఉత్పేక్షయోస్సంకరః.

కుతూహలేనేవ జవా దువేత్య

ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధః,

రస న్నరోదీ ద్భృశ మంబువర్ష

వ్యాజేన యస్యా బహి రంబువాహః.

టీ. అంబువాహః=మేఘుఁడు, కుతూహలేనేవ=లోపలప్రవేశం
చవలయుననుకోరికచేతనోయన్నట్లు, జవాత్=వేగమువలన, ఉచేత్య=
దగ్గఱకువచ్చి, యస్యాః=ఏపురియొక్క, ప్రాకారభిత్త్యాం=ప్రాకారపు
గోడచేత, సహసా=శీఘ్రముగా, నిరుద్ధః=అడ్డగింపబడినవాఁడు, (గచ
కనే) బహిరేవ=వెలుపలనే, రసన్=ఉఱుముచు (మొక్కు బెట్టుచు),
అంబువర్షవ్యాజేన=వాసకురియుటయనుమిషతో, భృశం =మిక్కిలి,
అరోదీత్=కన్నీరువిడిచెను (ఏడ్చెను).

తా. సాపము మేఘుఁడు ద్వారకాపురిలోనఁ బ్రవేశించవలెనని
కాబోలు నాదరికి వేగముగావచ్చి కోటగోడలడ్డమైనందున లోపలకుఁ
బోలేక బైటనే పెద్దయుఱుముగా మొక్కుబెట్టుచు వర్షముగురియుట
యను వంకతో కన్నీరు వెట్టుకొనియె.

ఇక్కడ “దశభాగాస్సముద్రేషు” అను న్యాయమునఁ బట్టిన
ములోకంఁటె సముద్రములో వర్ష మెక్కుడను నభిప్రాయముచు మఱ
స్సన నుంచుకొని కోటగోడల యకాన్నత్యముతోఁ గవి చెమర్కెఁచి
నాఁడని పెద్దలు చెప్పుదురు.

శ. స.—కు తూ హ లే న, కుతూహలేన కుతూహలాశ్చ
కుతూహలైః కుతూహలశబ్దః అ. వ. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. జవాత్,
జవాత్ జవాభ్యాం జవేభ్యః జవశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. ఉచేత్య ల్యుట
ప్రాకారస్య భిత్తిః ప్రాకారభిత్తిః తయా ప్రాకారభిత్త్యా భిత్తిః
త్తిభ్యాం భిత్తిభిః ప్రాకారభిత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. సహసా అవ్య.
నిరుద్ధః, నిరుద్ధః నిరుద్ధా నిరుద్ధాః నిరుద్ధశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రసన్,
రసన్ రసన్తా రసన్తః రసచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. అరోదీత్, అరో
దత్ అరుదితాం అరుదన్ రుదిర్ అశ్రువిమోచన ఇత్యన్తా విన్యూ
ద్ధాతోః కర్తరి అనద్యతనభూతే లికి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ. అంబువా
హం అంబువర్షం అంబువర్షస్య వ్యాజః అంబువర్షవ్యాజః తేన అంబు
వ్యాజేన, వ్యాజేన వ్యాజాభ్యాం వ్యాజైః అంబువర్షవ్యాజాభ్యాం వ్యాజైః
తృ. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యానాం యచ్చిత్త్యంతః స్త్రీ.
ష. ఏ. బహిః అవ్య. అంబూని వహతీశీలంబువాహా, వహా వహా
వాహః అంబువాహశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కుతూహలేనేతి. అమ్బునిపహతీత్యంబువాహోమేఘః కర్మణ్యణ్. కుతూహలేనేవ అంతఃప్రవేశకాతుకేనేవేతిహేతూత్పేక్షా, జవామపేత్యయస్యాః ప్రాకారభిత్త్యా సహసా నిరుద్ధోనివారితః, ఆతఏవ బహిరేవ రసః గర్జః దుఃఖాత్కృందంశ్చేతిశ్లేషః. అంబువర్షవ్యాజేన భృశమరోదీత్ అశ్రూణిముక్తవాక్ రుదిర్ అశ్రువిమోచనేలజ్. రుదశ్చ పంచభ్య ఇతి ఈడాగమః. అత్రాంబువర్షవ్యాజేనేత్యపహ్నావస్య ఉక్తశ్లేషోత్పేక్షాసాపేక్షత్వాత్సంకరః.

యదంగనారూపసరూపతాయాః

కంచిద్గుణం భేదక మిచ్ఛతీభిః,

ఆరాధితోఽద్ధా మను రప్పరోభిః

చక్రే ప్రజాం స్వా స్సనిమేషచిహ్నః.

౪-౨

టీ. యదంగనా...యాః - యత్ = ఏద్యారకాపురమందలి, అంగనా = స్త్రీల, రూప = చక్కదనముయొక్క - ఆకారముయొక్క, సరూపతాయాః = సారూప్యమువలన, భేదకం = వ్యావర్తకమైన (భేదమును దెలియజేయు), కంచిత = ఒకానొక, గుణం = ధర్మమును, ఇచ్ఛతీభిః = అపేక్షించుచున్న, అప్పరోభిః = అప్పరస్త్రీలచేత, ఆరాధితః = వేడుకొనబడిన, మనుః = మనుష్యసృష్టికర్త, స్వాః = స్వీయులగు, ప్రజాః = ప్రజలను, సనిమేషచిహ్నః = రెప్పపాటను గుఱుతుతోఁగూడినవారిగా, చక్రే = చేసెనో, అద్ధా = ఇది యథార్థము.

తా. అచ్చరలాద్వారకానగరమందలి యంగనామణుల రూపమునకును తమరూపమునకును నించుకేనియు భేదములేమి సరిగాదని యట్టిగుఱు తేదేని యుండవలయునను దలంపుతో మానుషసృష్టికర్తను వేడుకొనిరి. దానంజేసి యాతఁడు దా సృజియించుప్రజలకు రెప్పపాటొక గుఱుతుగా నొనరించె నియ్యది నిజముగానున్నది. అనఁగా రెప్పపాటున మాత్రము వేఱుగానున్నదిగాని యచటినుందరీమణుల సౌందర్యము దివ్యమైన సౌందర్యమని తాత్పర్యము.

శ. స. — యస్యాం అంగనాః యదంగనాః యదంగనానాం రూపం య...పం సమానం రూపం యస్య తత్ సరూపం సరూపస్య భావః సరూపతా యదంగనారూపస్య సరూపతా యదం...పతా

తస్యాః య...తాయాః, సరూపతాయాః సరూపతాభ్యాం సరూపతా
భ్యః యదంగనారూప సరూపతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. పం. ఏ. కం, కం కా
కాన్ కింశబ్దః మ. పు. ద్వి. ఏ. చిత్ అవ్య. గుణం, గుణం గుణౌ గు
ణాన్ గుణశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. భేదకం, భేదకం భేదకా భేదకాన్
భేదకశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇచ్ఛత్యా, ఇచ్ఛత్యా ఇచ్ఛతీభ్యాం ఇచ్ఛ
తీభిః ఇచ్ఛతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. తృ. ఏ. ఆరాధితః, ఆరాధితః ఆరాధితౌ
ఆరాధితాః ఆరాధితశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అద్ధా అవ్య. మనుః, మనుః
మనూ మనవః మనుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. ఏ. అప్సరసః ౨ అప్సరోభిః
అప్సరోభ్యః ౨ అప్సరసాం అప్సరస్సు అప్సరశ్శబ్దః స. స్త్రీ. ని. బ.
తృ. బ. చక్రే చక్రాతే చక్రరే డుక్మౌకరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధా
తోః కర్తరి భూతే లిటి ఆత్మనే. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రజాం, ప్రజాం ప్రజే
ప్రజాః ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వాం, స్వాం స్వే స్వాః స్వాశబ్దః
ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నిమేషఏవ చిహ్నం నిమేషచిహ్నం నిమేషచిహ్నో
న సహవర్తంత ఇతి సనిమేషచిహ్నః తాః సనిమేషచిహ్నః, చిహ్నం
చిహ్నో చిహ్నః సనిమేషచిహ్నశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

యదితీ. యస్యాంపుర్యాంఅంగనానారూపం సౌందర్యమాకారోవా 'రూపం
స్వభావేసౌందర్యఆకారశ్లేషయోరపీ' తి విశ్వః. తస్యసరూపతాయాః సారూప్యాత్
భేదకంవ్యావర్తకం, కంచిద్గుణంధర్మ మిచ్ఛతీభిః అపేక్షమాణాభిః 'అచ్ఛీనద్యోర్ను
మి'తివికల్పాన్నమభావః. అప్సరోభిరారాధితః ప్రార్థితః మనుః మానుషస్పృష్టికర్తా
స్వాః స్వకీయాః ప్రజాః నిమేషఃపక్షుపాతఏవ చిహ్నంవ్యావర్తకం, తేనసహవర్తంత
ఇతి సనిమేషచిహ్నః 'తేనసహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. చక్రే అద్ధాతత్త్వ
మిత్యుత్పేక్షా. 'తత్త్వేత్వద్ధాంజసాద్వయమి' త్యమరః. అత్ర స్వాభావిక నిమేషస్య
అప్సరఃప్రార్థనా హేతుకత్వోత్పేక్షయాద్వారకాంగనానాం నిమేషమాత్రీభిన్న
మమానుషం సౌందర్యం వస్తువ్యజ్యతే.

స్ఫురత్తుషారాంశు మరీచిజాలై

ర్వినిహ్నుతా స్సౌటికసౌధపక్షిః,

ఆరుహ్య నార్యః క్షణదాసు యస్యాం

సభోగతా దేవ్యివ వ్యరాజన్.

టీ. యస్యాం=ఏపురమున, క్షణదాసు = రాత్రులయందు, నా
 ర్యః=స్త్రీలు, స్ఫు...లైః-స్ఫురత్=ప్రకాశించుచున్న, తుషారాంశు=
 చంద్రునియొక్క, మరీచిజ్జాలైః = కిరణపుంజముల (వెన్నెలల) చేత,
 వినిహ్నుతాః=మఱుఁగువఱువఁబడిన, స్ఫటి...క్తీః - స్ఫటికసౌధ=
 స్ఫటికపురాలమేడలయొక్క, పఙ్క్తిః = వరుసలను, ఆరుహ్య=ఎక్కి,
 నభోగతాః=ఆకాశముననున్న, దేవ్యఇవ = దేవకన్నియలుంబోలె,
 వ్యరాజన్=ప్రకాశించిరో.

తా. ఆపట్టణమున మేడలు వరుసలుగాఁ దీర్చి స్ఫటికపురాల
 తోఁ గట్టఁబడియున్నవి. కాంతులు సమముగా నున్నందువలన నవి రా
 త్రులయందు వెన్నెలలో మఱుఁగువడి తెలియరాకుండినవి. ఇట్లు కను
 పించక మిక్కిలి యెత్తుగానున్న యామేడలపై నెక్కియున్న పౌరాంగ
 నలు అంతరిక్షమునఁ జేరియున్న దేవతా స్త్రీలవలె విలసిల్లిరి.

శ. స.—తుషారాః అంశవో యస్యసః తుషారాంశుః మరీచీ
 నాం జాలాని మరీచిజాలాని తుషారాంశోః మరీచిజాలాని తు...లాని
 స్ఫురంతిచతాని తు...లానిచ స్ఫురత్తుషారాంశు మరీచిజాలాని తైః
 స్ఫు...లైః, జాలేన జాలాభ్యాం జాలైః స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచి
 జాలశబ్దః అ. న. తృ. బ. వినిహ్నుతాం, వినిహ్నుతాం వినిహ్నుతే
 వినిహ్నుతాః వినిహ్నుతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్ఫటికానాం వికా
 రాః స్ఫటికాః స్ఫటికాశ్చ తే సౌధాశ్చ స్ఫటికసౌధాః స్ఫటికసౌ
 ధానాం పఙ్క్తయః స్ఫటికసౌధపఙ్క్తయః తాః స్ఫు...ఙ్క్తిః, ప
 ఙ్క్తిం పఙ్క్తి పఙ్క్తిః స్ఫటికసౌధపఙ్క్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ.
 ఆరుహ్య ల్యబంత. నారీ, నారీ నార్యా నార్యః నారీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర.
 బ. క్షణదాయాం, క్షణదాయాం క్షణదయోః క్షణదాసు క్షణదా
 శబ్దః ఆ. స్త్రీ. స. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛ
 బ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. నభః గతాః నభోగతాః, గతా గతే గతాః
 నభోగతా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. దేవీ, దేవీ దేవ్యా దేవ్యః దేవీ
 శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇవ అవ్య. వ్యరాజత్ వ్యరాజతాం వ్యరాజన్
 విపూర్వక రాజ్యదీప్తా విత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజీ
 పరస్మై ప్ర. పురు. బ.

స్ఫురదితి. యస్యాంపురి క్షణదాసు రాత్రీషు. నార్యః స్ఫురద్భిః తుషారాంశో శ్చంద్రస్య మరీచిజాలైశ్చంద్రికాభిః వినిహ్నుతా అపహ్నుతాః తదేకయాపతాపశ్చైః గృహ్యమాణా ఇత్యర్థః అతఏవ సామాన్యాలంకారః. 'సామాన్యంగుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరై క తే'తి లక్షణాత్. స్ఫటికానాం స్ఫటికవికారాణాం, సౌధానాం పక్ష్యే రాగుహ్య నభోగతా దేవోదేవాంగనాఇవ, దేవశబ్దస్య పచాదిషు దేవడితి పాతాత్ 'ట్రిడాణఇ' త్యాదినాజీవ. వ్యరాజన్ సౌధానామగ్రహణాదభ్యంతరత్వాచ్చ తత్ర లక్ష్యమాణాః స్త్రియః భేచర్యఇవరేజు రిత్యర్థః. అత్ర నభోగతత్వోత్పేక్షయాః పూర్వోక్త సామాన్యసాపేక్ష త్వత్సంకరః.

కాం తేందుకాంతోపలకుట్టిమేషు

ప్రతిక్షపం హర్మ్యతలేషు యత్ర,

ఉచ్చై రధఃపాతిపయోముచోఽపి

సమూహ మూహుః పయసాం ప్రణాళ్యః.

౪౪

టీ. యత్ర=ఏపట్టణమున, ప్రతిక్షపం=రాత్రులయందు, కాం తేం....షు - కాంత=రమ్యములైన, ఇందుకాంతోపలకుట్టిమేషు=చంద్రకాంతమణుల కట్టడపునేలలుగల, హర్మ్యతలేషు=మేడలయందలి, ఉచ్చైః=ఉన్నతములైన, ప్రణాళ్యః = నీళ్లుపోవుదారులు, అధఃపాతిపయోముచోఽపి=క్రిందుగా సంచరించుచున్న మేఘములుగలవి యయ్యును, పయసాం=ఉదకములయొక్క, సమూహం = సముదాయమును (జలప్రవాహమును), ఊహుః=వహించినవి.

తా. చంద్రకాంతమణులుచెక్కిన కట్టడపునేలల నొప్పారుచున్న యచ్చటిమేడలమీఁదనున్న తూములు మేఘమండలము వానికి దిగువ గానుండుటచేత నెన్నడును వాననీరుపడకపోయినను రాత్రులయందు చంద్రకిరణ ప్రసారమున నచ్చటి చంద్రకాంతమణులు స్రవించుటచేత నిండుగా జలమును ప్రవహించుచున్నవి. అచ్చటిమేడలు మిక్కిలి యున్నతములని తాత్పర్యము.

శ. స.—ఇందుకాంతాఇతి ఉపలాః ఇందుకాంతోపలాః ఇం.... లానాం కుట్టిమాని ఇందు....ల కుట్టిమాని కాంతాని ఇందు....మాని యేషు తాని కాంతేం....మాని తేషు కాం....మేషు, కుట్టిమే కుట్టి మయోః కుట్టిమేషు కాం తేందుకాంతోపలకుట్టిమశబ్దః ఆ. న. స. బ.

క్షపాయాం ప్రతిక్షపం అవ్యయిభావావ్య. హర్మ్యాణాం తలాని
హర్మ్యతలాని తేషు హర్మ్యతలేషు, తలే తలయోః తలేషు హర్మ్యతల
శబ్దః అ. న. స. బ. యత్ర త్రలంత. ఉచ్చైః అవ్య. అధఃపతంతీతి
అధఃపాతినః పయాంసి ముంచంతీతి పయోముచః అధఃపాతినః
పయోముచః యాసాంతాః అధఃపాతి పయోముచః, ముక్ ము
చౌ ముచః అధఃపాతిపయోముక్చబ్దః చ. స్త్రీ. ప్ర. బ. అపి అవ్య.
సమూహం, సమూహం సమూహౌ సమూహౌ సమూహశబ్దః అ.
పు. ద్వి. ఏ. ఉవాహ, ఉహతుః ఉహుః వహప్రాపణ ఇత్యస్మాత్స
కర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పరస్మై ప్ర. పురు. బ. పయసః,
పయసః పయసోః పయసాం పయశ్శబ్దః స. న. మ. బ. ప్రణాళీ,
ప్రణాళీ ప్రణాళ్యౌ ప్రణాళ్యః ప్రణాళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

కాంతేతి. యత్ర క్షపాసు ప్రతిక్షపం విభక్త్యర్థేఽవ్యయిభావః, కాంతాని
రమ్యాణి ఇం మకాంతోపలానాంచంద్రకాంతమణీనాంకుట్టిమానిని బద్ధభూమయోయే
షు తేషు 'కుట్టిమోఽస్త్రీనిబద్ధాభూ రి'త్యమరః. హర్మ్యతలేషు ఉచ్చైరున్నతాః ప్ర
ణాళ్యః, జలమార్గాః 'ద్వయోః ప్రణాళీపయసఃపదవ్యామి'త్యమరః. అధఃపాతినః అధశ్చ
రాః, పయోముచోమేఘాయాసాంతాః అధఃకృతమేఘమండలత్వాత్ అజ్ఞాతవృష్టిపా
తా అపీత్యర్థః. విరోధాలంకారః. పయసాం సమూహం పయఃపూరం ఉహుః వహంతీ
స్మి, చంద్రకాంతనిష్యందై రితిభావః. వహేర్లిట్. 'వచిస్వ పీ'త్యాదినా సంప్రసారణం.
అత్ర సాధానాం ప్రణాళీనాంచ తాదృగ్గాన్నత్యపయఃపూరా సంబంధేపి సంబంధోక్తి
రతిశయోక్తిః.

రతౌ హ్రీయా యత్ర నిశామ్య దీపాన్

జాలాగతాభ్యోఽధిగృహం గృహిణ్యః,

బిభృ ర్బిడా లేక్షణభీషణాభ్యో

వైదూర్యకుడ్యేషు శశిద్యుతిభ్యః.

౪౫

టీ. యత్ర=ఏనగరమున, అధిగృహం = ఇండ్రయందు, గృహి
ణ్యః = కులాంగనలు, రతౌ=సంభోగకాలమున, హ్రీయా=సిగ్గుచేత,
దీపాన్=దీపములను, నిశామ్య=ఆర్పి, జాలాగతాభ్యః = కిటికీలగుం
డావచ్చిన, వైదూర్యకుడ్యేషు = వైదూర్యమాణిక్యపు గోడలయందు
ప్రతిఫలించినవి గనుక, బిడా లేక్షణ భీషణాభ్యః=పిల్లికళ్లవలె భయంక
రములైన, శశిద్యుతిభ్యః = చంద్రకాంతులవల్ల, బిభృః=భయపడిరి.

తా. ఆపురియందలి కులాంగనలు రతులయందు సిగ్గుచేత యిండ్లలోని దీపముల నార్పివైచిరి. కాని కిటకీలగుండా లోపలికి వచ్చిన చంద్రకిరణములు వెలుతురు గలుగఁజేయుటయేగాక యచ్చటి వైదూర్యమణులు గోడలమీఁదఁబడి పిల్లికండ్లవలె భయంకరములుగా తోచినవి. అవిచూచి యాముగుదలు భయమందిరి.

శ. స.—రత్యాం, రత్యాం రతౌ రత్యోః రతిషు రతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ). స. ఏ. హియా, హియా హీభ్యాం హీభిః హీశబ్దః ఈ. స్త్రీ). తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత. నిశామ్య ల్యబంత. దీపం, దీపం దీపా దీపాః దీపశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. జాలేభ్యః ఆగతాః జాలాగతాః తాభ్యః జాలాగతాభ్యః, ఆగతాయాః ఆగతాభ్యాం ఆగతాభ్యః జాలాగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ). పం. బ. గృహేషు అధిగృహం అవ్యయా. గృహిణీ, గృహిణీ గృహిణ్యౌ గృహిణ్యః గృహిణీశబ్దః ఈ. స్త్రీ). ప్ర. బ. విభాయ విభ్యతుః విభ్యః ఇభీభయిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. విడాలానాం ఈక్షణాని విడాలేక్షణాని విడాలేక్షణవత్ భీషయంతీతి విడాలేక్షణభీషణాః తాభ్యః విడాలేక్షణభీషణాభ్యః భీషణాయాః భీషణాభ్యాం భీషణాభ్యః విడాలేక్షణభీషణాశబ్దః ఆ. స్త్రీ). పం. బ. విదూరాత్ (వాలవాయాత్) | వంతీతి వైదూర్యాణి వైదూర్యాణాం కుడ్యాని వైదూర్యకుఠేషు వైదూర్యకుడ్యేషు, కుడ్యే కుడ్యయోః కుడ్యేషు వైదూర్యశబ్దః అ. స. స. ఏ. శశినః ద్యుతయః శశిద్యుతయః తాభ్యః తిభ్యః, ద్యుత్యాః ద్యుతేః ద్యుతిభ్యాం ద్యుతిభ్యః శశిదు ఇ. స్త్రీ). పం. బ.

రతావతి. యత్ర పురి గృహేష్వధిగృహం విభక్త్యర్థేష్యయాభావః. గకులాంగనాః, అతఏవ రతౌరతికారే, హియా దీపానిశామ్యనిర్వాప్య 'నవ్యతిరిక్తార్థేమిత్వాద్ధ్రస్వాదేశాభావశ్చింత్యః. (నిశమ్యేత్యేవపాశో వల్లభజాలాగతాభ్యో+గవాక్షమార్గప్రవిష్టాభ్యః 'జాలంగవాక్షలనాయ' ఇతి : రాత్ప్రభవంతీతి వైదూర్యాణి వాలవాయజమణయః 'వైదూర్యంవాలవవిశ్వః. 'విదూరాశ్చ' ఇతి ఇ్యప్రత్యయః. అత్ర విదూరశబ్దోవాలవపర్యాయావాతత్తోపచరితోవా, తేన వాలవాయాద్ధిరేరసాప్రభవతి, న

రాత్. అత్రతు సంస్క్రియత ఇత్యాక్షేపఃప్రత్యుక్తఃతదుక్తమ్ — 'నాలవాయోవిను
రంచ ప్రకృత్యంతరమేవవా, నవై తత్రేతిచేద్భూయాజ్జిత్వరీవనుపాచరేది'తి. తేషాం
కుడ్యేషు భిత్తిషు సంక్రాంతాభ్య ఇతిశేషః, అతఏవతచ్ఛాయాపత్త్యాపైంగళ్యాత్,
బిడాలేక్షణవద్భిషయంతీతిభీషణాభ్యః భయంకరాభ్యః సంద్యాదిత్వాత్కర్తరియ్యప్ర
త్యయేటాప్. శశిమ్యుతిభ్యో బిభ్యుర్భితాః మాగ్ధ్యాదితిభావః. లిట్. అత్రలజ్జావారణా
య దీపనిర్వాపణే నకేవలంతదసిద్ధిః ప్రత్యుత భయంచోత్పన్నమితి అనర్హోత్పత్తియా
ప్రో విషమప్రభేదః. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్యవాభవేత్, విరూపఘటనా
వాస్యా ద్విపమాలంకృతిస్త్రీ ధే'తి లక్షణాత్.

యస్యా మతిశ్లక్షణతయా గృహేషు
విధాతు మాలేఖ్య మశక్నువంతః,
చక్రు ర్యువానః ప్రతిబింబితాంగా
సజీవచిత్రా ఇవ రత్నభిత్తీః.

౪౬

టీ. యస్యాం=ఏపట్టణమందు, గృహేషు=ఇండ్లయందు, అతి
శ్లక్షణతయా=మిక్కిలి నున్ననివియగుటచేత, ఆలేఖ్యం = చిత్తరువును,
విధాతుం=నిర్మాణముజేయుటకు, అశక్నువంతః=అసమర్థులై, యువా
నః=ప్రాయపువారు, ప్రతిబింబితాంగాః=ప్రతిఫలించిన తమ యాకార
ముగలవారలగుచు, రత్నభిత్తీః=రతనపుఁగోడలను, సజీవచిత్రా ఇవ=
జీవముతోఁగూడిన చిత్తరువులు గలవియన్నట్లు, చక్రుః=చేసిరి.

తా. అచ్చటి రత్నాలగోడలు నున్నగానుండుటచేత వానియం
దు చిత్తరువులు వ్రాయఁబూనిన చిత్రకారులట్లు చేయఁజాలక పోయిరి
కాని తమ విగ్రహములందు ప్రతిఫలింపఁగా గోడలు సజీవ చిత్రవంత
ములన్నట్లు చేసిరి.

శ. స. — యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః
ద. స్త్రీ. స. ఏ. అత్యంతం శ్లక్షాః అతిశ్లక్షాః అతిశ్లక్షానాం భావః
అతిశ్లక్షతా తయా అతిశ్లక్షతయా, అతిశ్లక్షతయా అతిశ్లక్షతాభ్యాం
అతిశ్లక్షతాభిః అతిశ్లక్షతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహః గృహా
గృహైః గృహేభ్యః. ౨. గృహాణాం గృహేషు గృహశబ్దః అ. పు.
ని. బ. స. బ. విధాతుం తుమున్నంత. ఆలేఖ్యం, ఆలేఖ్యం ఆలేఖ్యే
ఆలేఖ్యాని ఆలేఖ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అశక్నువన్, అశక్నువన్ అశ

కువంతౌ అశక్నువంతః అశక్నువచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. చకార చ
క్రతుః చక్రుః డుకృష్కోకరణ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాత్కర్తరి భూతేలిటి
పరస్మై ప్ర. పురు. బ. యువా, యువా యువానౌ యువానః యు
వశబ్దః న. పు. ప్ర. బ. ప్రతిబింబితాని అంగాని యేషాంతే ప్రతిబిం
బితాంగాః, అంగః అంగౌ అంగాః ప్రతిబింబితాంగశబ్దః అ.పు.ప్ర.బ.
జీవైస్సహవర్తంత ఇతి సజీవాని సజీవాని చిత్రాణి యాసుతాః సజీవ
చిత్రాః తాః సజీవచిత్రాః, చిత్రాం చిత్రే చిత్రాః సజీవచిత్రాశబ్దః
ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇన అవ్య. రత్నానాం భిత్తయః రత్నభిత్తయః
తాః రత్నభిత్తీః, రత్నభిత్తిం రత్నభిత్తీ రత్నభిత్తీః రత్నభిత్తిశబ్దః
ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

యస్యామితి. యస్యాంగ్యహేషు అతిశక్లత్వతయా రత్న భిత్తీనా మతిస్నిగ్ధతయా
ఆలేఖ్యం చిత్రం, విధాతుం నిర్మాతుం, అశక్నువంతః యువానః ప్రతిబింబితాంగాః
స్వయం తాసు సంక్రాంతమూర్తయస్సంతః, రత్న భిత్తిస్సజీవచిత్రా స్సచేతనచిత్రనా
రీప, చక్రపరిత్యుక్తేషా.

సావర్ణ్యభాజాం ప్రతిమాగతానాం

లక్ష్యైః స్మరాపాండుతయాంగనానామ్,

యస్యాం కపోలైః కలధౌతధామ

స్తంభేషు భేజే మణిదర్పణశ్రీః.

౪౭

టీ. యస్యాం=ఏద్వారకాపురియందు, కలధౌతధామ స్తంభేషు
=బంగారు యింటికంబములయందు, ప్రతిమాగతానాం=ప్రతిఫలనముఁ
బొందిన, సావర్ణ్యభాజాం = సావర్ణ్యమునుజెంది (వేఱుగాఁదెలియక)
యున్న, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, స్మరాపాండుతయా-స్మర=మద
నవికారముచేత, ఆపాండుతయా=అంతటను దెల్లనగుటచేత, లక్ష్యైః=
(ఏర్పాటుగా) కనఁబడుచున్న, కపోలైః = చెక్కిఁబులచేత, మణిదర్పణ
శ్రీః=స్ఫటికమణులతోఁజేసిన యద్దముల కాంతివంటికాంతి, భేజే=
పొందఁబడెను.

తా. ఆ ద్వారకాపురమందలి యిండ్ల స్తంభములు బంగారుతోఁ
జేయఁబడినవి. అంగనామణుల యంగములును బంగారువలె మెఱుఁ
గారుచుండును. వారియంగము లా స్తంభములయందు ప్రతిఫలించి

ఏకవర్ణమగుటవలన వేఱుగాఁ దెలియరాకున్నవి. కాని మదన వికారా తిశయంబున తెల్లఁబడియుండుటంజేసి యందు గన్పట్టుచున్న కపోల ములుమాత్రము స్ఫటికపురాలతో జేయఁబడిన యద్దముల కాంతిని మించియున్నవి.

శ. స.—సమానః వర్ణః యాసాంతాః సవర్ణాః సవర్ణానాం భావః సావర్ణ్యం, సావర్ణ్యం భజంతీతి సావర్ణ్యభాజః తాసాం సావర్ణ్య భాజాం, భాజః భాజోః భాజామ్ సావర్ణ్యభాక్కబ్దః జ. స్త్రీ). ష. బ. ప్రతిమాం గతాః ప్రతిమాగతాః తాసాం ప్రతిమాగతానాం, గతా యాః గతయోః గతానాం ప్రతిమాగతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ). ష. బ. లక్ష్యం తథితి లక్ష్యైః తైః లక్ష్యైః, లక్ష్యేణ లక్ష్యభ్యాం లక్ష్యైః లక్ష్యశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పాండునాం భావః పాండుతా ఆసమంతాత్ పాండు తా ఆపాండుతా స్మరేణ ఆపాండుతా స్మరాపాండుతా తయా స్మరా పాండుతయా, ఆపాండుతయా ఆపాండుతాభ్యాం ఆపాండుతాభిః స్మరా పాండుతాశబ్దః ఆ. స్త్రీ). తృ. ఏ. కల్యాణం అంగం యాసాం తాః అంగనాః తాసాం అంగనానాం, అంగనాయాః అంగనయోః అంగనా నాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ). ష. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ). స. ఏ. కపోలేన, కపోలేన కపోలాభ్యాం కపోలైః కపోలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ధామ్నాం స్తంభాః ధామస్తంభాః కలధౌతవికారాశ్చ తే ధామస్తంభాశ్చ కలధౌతధామస్తంభాః తేషు కల...షు, స్తంభే స్తంభయోః స్తంభేషు కలధౌతధామస్తంభశబ్దః అ. పు. స. బ. భేజే భేజాతే భేజిరే భజనేవాయా మిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధా తోః కర్మణిభూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మణీనాం దర్పణాని మణి దర్పణాని మణిదర్పణానాం శ్రీరివశ్రీః మణిదర్పణశ్రీః, శ్రీః శ్రీయా శ్రీయః మణిదర్పణశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ). ప్ర. ఏ.

సావర్ణ్యేతి. యస్యాం పురి కలధౌతధామస్తంభేషు హేమాగారస్తంభేషు. 'కలధౌతం రూప్యహేమ్నా రి' తి విశ్వః. ప్రతిమాగతానాం, ప్రతిబింబగతానాం, సావర్ణ్యభాజాంతత్సావర్ణ్యదగృహీతభేదానామిత్యర్థః, అతఏవ సామాన్యాలంకారః 'సామాన్యంగుణసామ్యేనయత్రవస్త్యంతరైకతే' తి లక్షణాత్. అంగనానాంస్మరా పాండుతయా స్మరేణ మదనేన ఆపాండుతయా లక్ష్యైః భిన్నవర్ణత్వాద్భేదేనగృహ్య

మాణే రిత్యర్థః. కపోతైర్మణిదర్పణానాంస్ఫటికమణిముకురాణాం, శ్రీరివశ్రీరేభజేత్రపా
పైతినిదర్శనా. సాచోక్తసామాన్యప్రసాదలబ్ధేతితేనాస్యాస్సంకరః.

శుకాంగనీలోపలనిర్మితానాం

లిప్తేషు భాసా గృహదేహళీనాం,

యస్యా అలిందేషు నచక్రురేవ

ముగ్ధాంగనా గోమయగోముఖాని.

౪౫

టీ. యస్యాం = ఏపురమందు, ముగ్ధాంగనాః=ముద్దరాండ్రు, శు...నాం-శుకాంగ=చిలుకతెక్కలవలె, నీల=నీలవర్ణమైన, ఉపల= (మరకత) మణులచేత, నిర్మితానాం=నిర్మింపఁబడిన, గృహదేహళీనాం =ఇంటిగడపలయొక్క, భాసా=కాంతిచేత, లిప్తేషు = పూయఁబడిన, అలిందేషు=వాకిళ్లముందఱ, గోమయగోముఖాని=ఆవుపేడయలుకుటలను, నచక్రురేవ=చేయకయేపోయిరి.

తా. ఆ ద్వారకానగరమందలి యిండ్లకుఁ గడపలుగాఁ బెట్టిన చిలుకతెక్కలవంటి మరకత మాణిక్యముల కాంతులు ప్రసరించి పచ్చగానుండుట జూచి అలికినచోటే యనుకొని భ్రాంతిపడి కడపలముందఱ గోమయముతో నలుకుట మానివేసిరి.

శ. స.—శుకస్య అంగం శుకాంగం శుకాంగమివ నీలాః శుకాంగనీలాః శు...లాశ్చ తే ఉపలాశ్చ శుకా...పలాః శు...పలైః నిర్మితాః శుకా...ర్మితాః తాసాం శు...తానాం, నిర్మితాయాః నిర్మితయోః నిర్మితానాం శుకాంగనీలోపలనిర్మితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప. బ. లిప్తే, లిప్తే లిప్తయోః లిప్తేషు లిప్తశబ్దః అ. పు. స. బ. భాసా, భాసా భాభ్యాం భాభిః భాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. ఏ. గృహణాం దేహశ్యః గృహదేహశ్యః తాసాం గృహదేహళీనాం, దేహశ్యాః దేహళ్యోః దేహళీనాం గృహదేహళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. అలిందే, అలిందే అలిందయోః అలిందేషు అలిందశబ్దః అ. పు. స. బ. స. అవ్య. చకార చక్రతుః చక్రుః డుక్పఞ్ కరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లిటి పర. ప్ర. పు. బ. ఏవ అవ్య. ముగ్ధాశ్చ తాః అంగనాశ్చ ముగ్ధాంగనాః, అంగనా అంగనే అంగనాః ముగ్ధాంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

గోః పురీషం గోమయం గోమయస్య గోముఖాని గోమయగోముఖాని
తాని గో...ఖాని, గోముఖం గోముఖే గోముఖాని గోమయగోముఖ
శబ్దః అ. న. ద్వి. బ.

శుకాంగేతి. యస్యాంపురి ముగ్ధాంగనాః శుకాంగవన్నీలాఉపలా మణయోమర
కతానీ త్యర్థః. 'ఉపలఃప్రస్తరేమణావి'తి విశ్వః. తైర్నిర్మితానాం గృహదేహభ్యో
గృహద్వారశాఖాధారదారూణి, 'గృహవగ్రహణీదేహశ్యంగణంచత్వరాజర' ఇత్యమ
రః. తాసాంభాసాలిప్తేషు అళిందేషు ద్వారబహిర్భాగేషు. 'ప్రఘాణప్రఘాణాళిందా
బహిర్ద్వారప్రకొష్ఠక' ఇత్యమరః. గోఃపురీషంగోమయం 'గోశ్చపురీష' ఇతి మయట్,
తస్యగోముఖాని తేపనాని, 'తేపనేకుటిలాగా(కా) రే వాద్యభాణ్డేపిగోముఖ' నితి
విశ్వః. నచక్రురేవ మరకతప్రభాయాం విలేపనభ్రాంత్యేతిభావః. అతఏవ భ్రాంతి
మదలంకారః. 'కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్వస్త్యంతరమతిర్యత్ర స భ్రాంతిమాని' తి సర్వ
స్వకారలక్షణాత్.

గోపానసీషు క్షణ మాస్థితానా

మాలంబిభి శ్చంద్రకిణాం కలాపైః,

హరిన్మణిశ్యామతృణాభిరామై

ర్గహాణి నీవైరివ యత్ర రేజుః.

౪౯

టీ. యత్ర=ఏపట్టణమందు, గోపానసీషు = చూరుపట్టెలయం
దు, క్షణం=కొంచెముసేపు, ఆస్థితానాం=నిలిచియున్న, చంద్రకిణాం=
నెమళ్లయొక్క, ఆలంబిభిః=వ్రేలాడుచున్న, కలాపైః=పింఛములచేత,
హ...మైః-హరిన్మణి = మరకతమణులవలె, శ్యామ = ఆకుపచ్చనైన,
తృణ=గడ్డిపరకలచేత, అభిరామైః=ఇంపైన, నీవైరివ=ముంజూరుల
తోడనుంబోలె, రేజుః=కొమరుమిగిలినవి.

తా. ఆయూరి యిండ్ల చూరుపట్టెల (కొణిగెల) మీఁద కొం
చెముసేపు నెమళ్లు నిలువఁబడి వానిపింఛములు దిగువకు వ్రేలాడు
చుండఁగా నప్పు డాయిండ్లు మరకతమణులవంటి పచ్చని గడ్డిపోచల
చూరులతో నొప్పుచున్నవా యన్నట్లు సొంపుమీఱినవి.

శ. స.—గోపానస్యాం, గోపానస్యాం గోపానస్యోః గోపాన
సీషు గోపానసీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. క్షణం, క్షణం క్షణౌ క్షణాన్
క్షణశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఆస్థితస్య, ఆస్థితస్య ఆస్థితయోః ఆస్థితా

నాం ఆస్థితశబ్దః అ. పు. ష. బ. ఆలంబినా, ఆలంబినా ఆలంబిభ్యాం
 ఆలంబిభిః ఆలంబిశబ్దః న. పు. తృ. బ. చంద్రకాః ఏషాంసంతీతి చం
 ద్రకిణః తేషాం చంద్రకిణాం, చంద్రకిణః చంద్రకిణోః చంద్రకిణాం చం
 ద్రకిశబ్దః న. పు. ష. బ. కలాపేన, కలాపేన కలాపాభ్యాం కలాపైః
 కలాపశబ్దః అ. పు. తృ. బ. హరితశ్చ తే మణయశ్చ హరిన్మణయః
 హరిన్మణయశ్చ శ్యామాని హ....మాని హ....మానిచ తాని తృణా
 నిచ హరి....ణాని హ....ణైః అభిరామాణి హరి....మాణి తైః హ....
 మైః, అభిరామేణ అభిరామాభ్యాం అభిరామైః హరిన్మణిశ్యామతృణా
 భిరామశబ్దః అ. న. తృ. బ. గృహం, గృహం గృహే గృహేణి గృ
 హశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. నీవేణ, నీవేణ నీవాభ్యాం నీవైః నీవశబ్దః
 అ. న. తృ. బ. ఇవ అవ్య. యత్ర అవ్య. రరాజ రరాజతుః రేజతుః
 రరాజః రేజః రాజ్యదీప్తావిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లిటి
 పర. ప్ర. పురు. బ.

గోపానసీప్సితీ. యత్ర పురి గృహేణి గోపానసీషు వలభీచ్ఛాదనాధారదారుషు,
 వంశపంజరేష్విత్యర్థః, అతఏవ 'గోపానసీతువలభీచ్ఛాదనేషక్రదారుణీ' త్యత్ర పట
 లాధారవంశపంజరే ఇత్యాహ క్షీరస్వామి. క్షణమిషత్కాలం అత్యంతసంయోగే
 ద్వితీయా. ఆస్థితా నామాసీనానాం చంద్రకాః షేచకాః, 'సహచంద్రకమేచకా
 వి' త్యమరః. తద్వతాంచంద్రకిణాం మయూరాణామాలంబిభిర్లంబమానైః కలాపైర్బ
 ర్హైః. 'కలాపాభూషణే బర్హ' ఇ త్యమరః. హరిన్మణయో మరకతాని. 'గారుత్మతం
 మరకతమశ్మగర్భం హరిన్మణిరి' త్యమరః. తద్వచ్ఛాప్తమైః తృణైః అభిరామాణి హరితతృ
 ణమయా నీత్యర్థః. తైః నీవైః పటలప్రాంతైరివ రేజుః, 'వలీకనీవేపటలప్రాంతేఽథ
 పటలం ఛదిరి' త్యమరః. ఛాదనపర్యాయా పటలచ్ఛదిషీ, చదిరంచలవాచినీ వలీకనీ
 ప్రే. ఛదిష ఆధారో వంశపంజరో గోపానసీతి వివేకః. హరితత్వలంబనాదిగుణక్రియానిమి
 త్తా నీవైరివేతి స్వరూపాత్పేక్షా.

బృహత్తులై ర ప్యతులై ర్వితాన
 మాలాపినద్ధై రపి చావితానైః,

రేజే విచిత్రై రపి యా సచిత్రై
 ర్గృహై ర్విశాలై రపి భూరిశాలైః.

౫౦

టీ. యా=ఏపురము, బృహత్తులై రపి - బృహత్ = పెద్దవైన,
 తులై రపి=దూలములదిగువ స్తంభములమీదిపీటలు (బోదెలు) కలవి

(యయ్యును) యు, అతులైః = (బోదియలులేనివి యని విరోధము.) సాటిలేనివియు, వి... దైరపిచ-వితాన=మేలుకట్ల (చాందినీల)యొక్క, మాలా=పంక్తులచేత, పినదైరపిచ=కప్పబడినవయ్యును, అవితానైః= (మేలుకట్లులేనివి అనివిరోధము.) వట్టివికానివియు, విచిత్రైరపి=(చిత్త రువు లేనివయ్యును అని విరోధము) అద్భుతమైనవియు, సచిత్రైః=చిత్త రువులతోఁగూడినవియు, విశాలైరపి=(చావడులు లేనివయ్యును అని విరోధము.) విశాలమైనవియు, భూరిశాలైః=పెక్కులు సానల్లుగలవియు (నగు), గృహైః=ఇండ్లతో, రేజే=పొల్పారెనో.

తా. ఆ ద్వారకానగరము దూలముల మోయు స్తంభముల మీఁది పెద్దపెద్దపీటల (బోదియల)తోడను, అన్నిచోట్లను వరుసవరుసలు గాఁ గట్టబడిన చక్కనిమేలుకట్లతోడను, చమత్కారమైన చిత్తరువులతోడను ననేకములగు చావళ్లు మొదలగు ప్రదేశముతోడను నొప్పి సాటిలేనివై యేవస్తువులకును లేమియనుమాటలేక యేకవిశాలములై యద్భుతముగా జూచువారలకు సొంపునింపుచున్న లోగిళ్లతో నొప్పియున్నది.

శ. స.—బృహత్యః తులాః యేషుతే బృహత్తులాః తైః బృహత్తులైః, తులేన తులాభ్యాం తులైః బృహత్తులశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. నవిద్యతే తులా యేషాంతే (నవిద్యంతే తులాః యేషుతే) అతులాః తైః అతులైః, అతులేన అతులాభ్యాం అతులైః అతులశబ్దః అ. పు. తృ. బ. వితానానాం మాలాః వితానమాలాః వి...లాభిః పినద్ధాః తైః వితా...ద్ధైః పినద్ధేన పినద్ధాభ్యాం పినద్ధైః వితానమాలాపినద్ధశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. చ అవ్య. న వితానాః (నవిద్యంతే వితానాఃయేషుతే) అవితానాః తైః అవితానైః, అవితానేన అవితానాభ్యాం అవితానైః అవితానశబ్దః అ. పు. తృ. బ. రేజే రేజాతే రేజరే రాజ్యదీప్తావిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోఃకర్తరి భూతే లిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. విశేషేణ చిత్రాః (విగతాని చిత్రాణి యేషుతే) విచిత్రాః తైః విచిత్రైః, విచిత్రేణ విచిత్రాభ్యాం విచిత్రైః విచిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. చిత్రైస్సహవర్తంతఇతి సచిత్రాః తైః సచిత్రైః, సచిత్రేణ

సచిత్రాభ్యాం సచిత్రైః సచిత్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. గృహైః గృ
హశబ్దః అ. పు. ని. బ. తృ. బ. (విగతాః శాలాః యేషు తే విశాలాః
తైః విశాలైః) విశాలేన, విశాలేన విశాలాభ్యాం విశాలైః విశాలశబ్దః
అ. పు. తృ. బ. అపి అవ్య. భూరయః శాలాః యేషు తే భూరిశా
లాః తైః భూరిశాలైః, శాలేన శాలాభ్యాం శాలైః భూరిశాలశబ్దః
అ. పు. తృ. బ.

బృహదితి. యా పూః బృహత్యస్తులాః ఉపరిస్థాప్యదార్వాధారభూతాని స్తం
భాగ్రపీఠాని యేషు తైః బృహతులైః తథాప్యతులైరితివిరోధః. అనుపమైరితిపరిహారః.
'తులాసామ్యేస్తంభపీఠ' ఇ త్యుభయత్రాప్యమరశేషః. 'తులామానే పలశతే సాదృ
శ్యేరాశిభాండయోః, గృహణాం దారుబంధాయ పీఠ్యామి'తి హైమః. వితానానా
ముల్లోచానాం మాలాభిః పఙ్క్తిభిః, పినద్ధై రాచ్ఛాదితైః, తథాప్యవితనైస్తదహి
తైరితివిరోధః. అశూన్యైరిత్యవిరోధః. సమస్తవస్తుసమృద్ధే రితిర్థః. 'అస్త్రీవితానముల్లో
చః, వితానంత్రీషుతుచ్ఛక' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. విచిత్రైరాతేఖ్యరహితైరపిసచిత్రై
స్తత్సహితైరితివిరోధః. విచిత్రైరదృశ్యతైరిత్యవిరోధః. 'అతేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్ర మి'
త్యుభయత్రాప్యమరః. విగతాశ్శాలాభద్రదాణి గృహైకదేశాః యేషు తానివిశాలాని
'శాలాగృహేతరుస్కంధే శాఖాగారైకదేశయోరి'తి విశ్వః. తైర్విశాలైరపిభూరిశా
లై ర్వహుభద్రైరితివిరోధః. విశాలైః పృథులైరిత్యవిరోధః. 'విశాలంపృథులం మహ
ది'త్యమరః. 'వేశ్మలచ్చంకటచావి'తి శాలచ్చృత్యయః. గృహైః శేషే అపిరయం
సర్వత్రవిరోధే. అత్రావిరోధేపి విరుద్ధవదాభాసాద్విరోధాలంకారః. 'విరోధస్సోఽవి
రోధేపి విరుద్ధత్వేనయద్వచః' ఇతికావ్యప్రకాశలక్షణాత్.

చిక్రంసయా కృత్తిమపత్రిపఙ్క్తిః

కపోతపాలీషు నికేతనానామ్,

మార్జార మ ప్యాయతనిశ్చలాంగం

యస్యాం జనః కృత్తిమ మేవ మేనే.

గౌ

టీ. యస్యాం=ఏపట్టణమందు, నికేతనానాం = గృహములయొ
క్క, కపోతపాలీషు=గువ్వగూళ్లయందు, (ఇది స్తంభాగ్రములయందో,
ముంజూరులయందో యేర్పరుపబడును.) కృత్తిమం... పఙ్క్తిః-కృత్తిమ
=చేతివియగు, పత్రి=పక్షులయొక్క, పఙ్క్తిః=గుంపునకు, చిక్రంసయా=
ఆక్రమించు (పట్టుకొను) తలంపుచేత, ఆయతనిశ్చలాంగం-ఆయత=

నిడుపై ముందటికి వాలినదై, నిశ్చలం=కదలకుండనున్న, అంగం= శరీరము గలిగినట్టి, మార్జారమపి=పిల్లిని సైతము, జనః=జనము, కృత్తి మమేన=చేయఁబడినదానినిగనే, మేనే=తలఁచెను.

తా. ఆద్వారకానగరమందలి రాజ మందిరములలో గువ్వ గూళ్లు నిర్మించి యందలికొయ్యలమీఁద కొయ్యలు మొదలగువాని తోఁ జక్కగా నెన్నియో పావురములను జేసి యుంచినారు. ఆ చెక్కిన కొయ్య పక్కలనుఁ జూచి నిజముగా పక్షులనికాబోలు మీఁది కుటికి పట్టుకొనవలయు ననుతలంపుతో చెవులు నిక్కబెట్టుకొని నిడుపుగా సాగి (లేక) ముందటికి వాలి యణఁగి కదలకుండ నున్నయొడలతో పొంచి యున్న పిల్లినిఁజూచి యచ్చటిజనము ఇదియునుఁగూడ కొయ్య తో జేయఁబడినదే యనుకొనిరి. అచ్చటి చిత్రకారులు రచియించిన నిర్జీనప్రతిమలకును నట్టి జీవజంతువులకు నించుకంతయు భేదము కని పెట్ట వశముగాకున్నది. శిల్పవిజ్ఞాన మంతయతిశయముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—క్రమితుమిచ్ఛా చిక్రంసా తయా చిక్రంసయా, చిక్రం సయా చిక్రంసాభ్యాం చిక్రంసాభిః చిక్రంసాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. ఏ. క్రియయా నిర్వృత్తాః కృత్తిమాః పత్రే ఏషాం స్త ఇతి పత్రిణః కృత్తి మాశ్చ తే పత్రిణశ్చ కృత్రిమపత్రిణః కృ...ణాం పక్షిః కృత్తిమపత్రి పంక్తిః తస్యాః కృత్తిమపత్రిపక్షిః, పక్ష్యాః పక్షిః పక్ష్యాః పక్ష్యాః పక్ష్యానాం కృత్తిమపత్రిపక్షిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ష. ఏ. కపోతాః పాలయంతీతి కపోతపాశ్యః తాసు కపోతపాలీషు, పాశ్యాం పాశ్యోః పాలీషు కపోతపాలీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. నికేతనస్య, నికేతనస్య నికేతనయోః నికేతనానాం నికేతనశబ్దః అ. న. ష. బ. మార్జారం, మార్జారం మార్జారా మార్జారా మార్జారశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అపి అవ్య. ఆయతం నిశ్చలం అంగం యస్య సః ఆయతనిశ్చలాంగః తం ఆయ...గం, అంగం అంగౌ అంగా ఆయతనిశ్చలాంగశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. జనః, జనః జనౌ జనాః జనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. క్రియయా నిర్వృత్తః కృత్తిమాః తం కృత్తిమం, కృత్తిమం కృత్తిమా కృత్తి

మాన్ కృత్రిమశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఏవ అవ్య. మేనే మేనాతే
మేనిరే మను అవబోధన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే
లిటి ఆత్మనే. ప్ర. పురు. ఏ.

చిక్రింసయేతి. యస్యాంపురి నికేతనానాం వేశ్మనాం. 'వేశ్మనద్మనికేతన
మి'త్యమరః. కపోతాన్ పక్షిణః, పాలయంతీతికపోతసాల్యోవిటంకౌపరనామానః
స్తాభాగ్రప్రసారితదారువిశేషాః, 'కపోతపాలికాయాంతు విటంకం పుంస పుంసక మి'
త్యమరః. కర్మణ్యచ్. జీప్. తాసుకృత్రిమపత్రిణాం దారుమయపక్షిణాం, పక్ష్యే-
కర్మణిపక్షి. చిక్రింసయా క్రిమితుమిచ్ఛయా, జిఘృక్షయేత్యర్థః, 'క్రిమేస్సన్నంతాద
ప్రత్యయాది' త్యకౌరప్రత్యయే టాప్. స్నుక్రిమారనాత్మ నేపదనిమిత్త, ఇతీడాగమో
నభవతి. అత్రక్రిమేర్వృత్త్యాదివ్యతిరక్తార్థేపి ఆనుపసర్గాద్వేతి వైకల్పికస్యాత్మనేపద
నిమిత్తస్యానుపసర్గత్వస్య వైషిషికస్య సంభవాత్. ఆయతం దీర్ఘమాసతంవానిశ్చలమం
గంయస్యతం. మార్జారం బిడాలమపి 'ఓతుర్బిడాలోమార్జారః పృషదంశకఆఖుభు'
గిత్యమరః జనః కృత్రిమంక్రియానిర్వృత్తమేవ మేనేనతువాస్తవమిత్యర్థః. డ్వితః క్రిః.
క్రేర్మిన్నిత్య మి'తి మప్ ప్రత్యయః. ఏతేన కృత్రిమాకృత్రిమభేదో దుర్గ్రహ ఇతి
శిల్పవిజ్ఞానాతిశయోక్తిః. అత్రకనికల్పితసాదృశ్యాన్మార్జారజనయోః కృత్రిమాకృత్రి
మేషువిపరీతమతివర్ణనాద్భ్రాంతిమదలంకారః. తెల్లక్షణంతూక్తమ్.

క్షీతిప్రతిష్ఠోఽపి ముఖారవిందై

ర్వధూజన శ్చంద్ర మధశ్చకార,

అతీతనక్షత్రపథాని యస్యాం

ప్రాసాదశ్చంగాణి వృథా ధ్యరుక్షత్.

గీ. ౨

టీ. యస్యాం=ఏపురియందు, వధూజనః=స్త్రీజనము, క్షీతిప్రతి
ష్ఠోఽపి=భూమియందునికికలదయ్యను, చంద్రం = (ఆకాశమందున్న)
చంద్రుని, ముఖారవిందైః=ముఖములను పద్మములచేత, అధశ్చ
కార=క్రిందుపఱచెను (తిరస్కరించెను). అతీతనక్షత్రపథాని=నక్షత్ర
మండలమును మించియున్న, ప్రాసాదశ్చంగాణి=మేడకొపురులను,
వృథా=వ్యర్థముగా, అధ్యరుక్షత్=ఎక్కెనో.

తా. అచ్చటి జవరాండ్రు భూమియందున్నప్పుడే తమముఖ
పద్మములచేత (సౌందర్యాతిశయంబున) చంద్రబింబమును గ్రిందుపఱ
చిరి. ఇంక వారు నక్షత్రమండలముకంటెను గూడ నెత్తుగా నున్న

మేడ కొప్పరములమీది కెక్కుచుండుట ఎందుకు? నిష్ప్రయోజనమే ఎక్కుకుండఁగనే క్రిందుపఱచిరి గదా.

శ. స.—క్షీతౌ ప్రతిష్ఠా యస్యసః క్షీతిప్రతిష్ఠః, ప్రతిష్ఠః ప్రతిష్ఠా ప్రతిష్ఠాః క్షీతిప్రతిష్ఠశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. అపి అవ్య. ముఖాన్యేవ అరవిందాని ముఖారవిందాని తైః ముఖారవిందైః, అరవిందేన అరవిందాభ్యాం అరవిందైః ముఖారవిందశబ్దః అ. న. తృ. బ. వధూనాం జనః వధూజనః, జనః జనౌ జనాః వధూజనశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. చంద్రం, చంద్రం చంద్రౌ చంద్రా చంద్రశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అధః చకారచక్రతుః చక్రుః డుక్యజ్ఞోకరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. నక్షరంతీతి నక్షత్రాణి నక్షత్రాణాం పంథాః నక్షత్రపథః నక్షత్రపథం అతిక్రాంతాని అతీతనక్షత్రపథాని, పథం పథే పథాని అతీత నక్షత్రపథశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాను యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. ప్రాసాదానాం శృంగాణి ప్రాసాదశృంగాణి తాని ప్రా...ణి, శృంగం శృంగే శృంగాణి ప్రాసాదశృంగశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. వృథా అవ్య. అధ్యరుక్షత్ అధ్యరుక్షతాం అధ్యరుక్ష అధిపూర్వకరుహబీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతే లుజీ పర. ప్ర. పురు. ఏ.

క్షీతీ. యస్యాంపురి వధూజనః క్షీతౌప్రతిష్ఠాయస్యక్షీతిప్రతిష్ఠాభూమిస్థోపి, చంద్రందివిష్టమపీతిభావః. తత్రాపిముఖైరేవారవిందైః అతశ్చకారేతి విరోధః. స్వలా వణ్యమహిమ్నా అధరీచకారేతి పరిహారా ద్విరోధాభాసోఽలంకారః. అతీతాని నక్షత్రపథమతీతనక్షత్రపథాని 'ఆత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయే' తిసమాసః. 'ద్విగుప్రాప్తాపన్నే' త్యాదినాపరవల్లింగతాప్రతిషేధః. ప్రాసాదశృంగాణి వృథాఅధ్యరుక్షత్ అధిరోహతిస్మి, అనధిరుహ్యేవాధనకరణా దితిభావః రోహతేర్లుజ్. 'శలఇగుపథాదనిటః క్స్' ఇతిచ్ఛేః క్సాదేశః ఆత్రాధనకరణవాక్యార్థస్యజ్ఞేపవిరోధోపజీవ్యవైయర్థ్యహేతుత్వాత్సంక్షేపః కావ్యలింగభేదః.

రమ్యా ఇతి ప్రాప్తవతీః పతాకా

రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ణయంతీః,

యస్యా మసేవంత సమద్వలీకా

స్వమం వధూభి ర్వలభీ ర్యువానః.

టీ. యస్యాం = ఏపురమందు, యువానః = ప్రాయపువారు, రమ్యాఇతి = రయణీయములయినవి యనుటహేతువుగా (రమణీయమగువారలని), పతాకాః = ధ్వజములను (ప్రఖ్యాతిని), ప్రాప్తవతీః = పొందినట్టియు, వివిక్తాఇతి = విజనములుగా నున్నవి యగుటవలన (పవిత్రమైనవారలగుటవలన), రాగం = అనురాగమును, వర్ధయంతీః = పెంపొందజేయుచున్నట్టియు, నమద్వలీకాః = పంగినముంజూరులు గలిగినట్టియు (వంగుచున్నవళిత్రయము గలిగినట్టియు), వలభిః = చంద్రశాలలను, వధూభిస్సమం = స్త్రీలతోడనుంగూడ, అసేవంత = సేవించిరి.

తా. ఆపట్టణమునందలి పిన్నవయస్సువారలు రమణీయంబులుగా ధ్వజంబు లెత్తియు ముంజూరులు దించియు ముద్దుముద్దుగాఁ బొందికపఱచి తీర్చికట్టిన క్రీడాగృహంబులు విజనంబులై ప్రీతిజనకంబులుగా నుండుటంజేసి యందు చక్కఁదనంబునఁ జేరువడసి పవిత్రమైన యంతరంగంబును నింపైన వళిత్రయంబును గలిగిఁ జెన్నలరారు వని తారత్నములతోడం గూడి విహరించిరి.

శ. స. — రమ్యా, రమ్యా రమ్యే రమ్యాః రమ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. ప్రాప్తవతీం, ప్రాప్తవతీం ప్రాప్తవత్యై ప్రాప్తవతీః ప్రాప్తవతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. పతాకాం, పతాకాం పతాకే పతాకాః పతాకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. రాగం, రాగం రాగా రాగాశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వివిక్తా, వివిక్తా వివిక్తే వివిక్తాః వివిక్తాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. బ. ఇతి అవ్య. వర్ధయంతీం, వర్ధయంతీం వర్ధయంత్యై వర్ధయంతీః వర్ధయంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. స. ఏ. అసేవత అసేవేతాం అసేవంత పేవుసేవన ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజి ఆత్మ. ప్ర. పురు. బ. నమంతి వలీకాని యాసాంతాః (నమత్యః వశ్యః యాసాంతాః) నమద్వలీకాః తాః నమద్వలీకాః, వలీకాం వలీకే వలీకాః నమద్వలీకాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. సమం అవ్య. వధ్వా, వధ్వా వధూభ్యాం వధూభిః వధూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. తృ. బ. వలభిం, వలభిం వలభీ వలభీః వలభీశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యువా, యువా యువానౌ యువానః యువశబ్దః స. పు. ప్ర. బ.

రమ్యా ఇతి. యస్యాంపురియువానఃరమ్యాఃరమణీయా ఇతి హేతోఃపతాకాః
 సాప్రవతీః ఉత్తిప్తభజా ఇత్యర్థః. అన్యత్ర రమ్యా ఇత్యేనం పతాకాః సాప్రవతీః
 ప్రసిద్ధతాంగతా ఇత్యర్థః. 'పతాకావై జయంత్యాంచ సౌభాగ్యేఽర్కేభ్యజేఽపిచ,
 ఇతి హేతుప్రకరణప్రకారాది సమాప్తిస్వి' త్యుభయత్రాపి విశ్వః వివిక్తాః విజనాః
 శుద్ధా ఇతిచ హేతోః రాగంసర్ధయంతీః 'వివిక్తాపూతవిజనా వి'త్యమరః నమద్వలీకాః
 సమనీవాః 'వలీకనీవే'పటలపాప్రస్తే' ఇ త్యమరః. అన్యత్రనమంత్యోవల్యఃత్రేనభ్యా
 భ్యామధ్య రేఖాయాసాంతాః నమద్వలీకాః 'నద్వ్యతశ్చే'తి కష్ 'వలిర్మధ్యమరేఖోర్మ
 జీర్ణత్వగ్గుహదారు స్వి'తి వై జయంతీ. వలభీఃకూటా గారాణి 'కూటాగారంతువలభి
 రి'త్యమరః వధూభిస్సమమసేవంతసధూసహితా అసేవంతేత్యర్థః. అత్రవధూనాం వలభీ
 నాంచ ప్రకృతానామేవ ధర్మసామ్యేనౌపమ్యావగమాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్య
 యోగితా. నతుశ్లేషః. తత్ర విశేష్యస్యాపి శిష్టత్వ నియమాత్. యథాపలుః—'ప్రకృ
 తాప్రకృతోభయ గతవత్త్వంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం, శ్లేషోఽయం శిష్టత్వంసర్వ
 త్రాద్యద్వయేనాంత్య' ఇతి. 'ప్రస్తుతానాంతథాన్యేషాంకేవలః తుల్యధర్మతః, ఔప
 మ్యం గమ్యతేయత్రసామతా తుల్యయోగితా' ఇతి.

సుగంధితా మప్రతియత్నపూర్వం

బిభ్రంతి యత్ర ప్రమదాయ యూనామ్,

మధూని వక్త్రాణి చ కామినీనాం

ఆమోదకర్మవ్యతిహార మ్మియుః.

౫౪

టీ. యత్ర=ఎక్కడ, అప్రతియత్నపూర్వం=సంస్కారపూర్వ
 కముకాని (స్వాభావికమైన), సుగంధితాం = సువాసనను, బిభ్రంతి=
 భరించుచున్న, మధూని=మద్యములును, కామినీనాం = వలపుకత్తెల
 యొక్క, వక్త్రాణిచ=ముఖములును, యూనాం=యావనవంతులయొ
 క్కు, ప్రమదాయ = ప్రీతికొఱకు, ఆమోదకర్మవ్యతిహారం = ఒకరొకరి
 పరిమళింపులమార్పును, ఈయుః=పొందినవి.

తా. ఆపట్టణంబున పాకాదినంస్కారము లేమియు నక్కఱలే
 కుండ మద్యంబులును, సువాసనద్రవ్యములతోడిసంస్కారముల యక్క
 ఱలేకయ కామినీమణులముఖంబులును స్వాభావికముగా ఘ్రుమఘ్రుమ
 లాడుచుం బరిమళించుచుండు. అయ్యవి వయోవంతు లగుపురుషుల
 నానందపఱచుటకుఁ దమతమగంధంబులను మార్చుకొనినవి. అనఁగా
 ముఖగంధంబున మద్యంబులును మద్యగంధంబున ముఖంబును మన

హర గంధంబులయ్యె. నప్పురవరంబునం గల విలాసవంతులు మద్య గంధంబులగు కామినీమణుల సుందరవదనంబులు ముద్దులాడుచు నిరా తంకభోగంబుల నుల్లసిల్లి రని తాత్పర్యము.

శ. స.—శోభనః గంధః యేషాం తాని సుగంధీని సుగంధీనాం భావః సుగంధితా తాం సుగంధితాం, సుగంధితాం సుగంధితే సుగం ధితాః సుగంధితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ప్రతియత్నః పూర్వో య స్యాస్సా ప్రతియత్నపూర్వా న ప్రతియత్నపూర్వా అప్రతియత్నపూ ర్వా తాం అప్రతియత్నపూర్వాం, పూర్వాం పూర్వే పూర్వాః అప్ర తియత్నపూర్వాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. బిభ్రీత్, బిభ్రీత్ బిభ్రీతీ బిభ్రీతి బిభ్రీంతి బిభ్రీచ్ఛబ్దః త. న. ప్ర. బ. యత్ర త్రలంత ప్రమ దాయ, ప్రమదాయ ప్రమదాభ్యాం ప్రమదేభ్యః ప్రమదశబ్దః అ. పు. చ. ఏ. యూనః, యూనః యూనోః యూనామ్ యువశబ్దః న. పు. ష. బ. మధు, మధు మధునీ మధూని మధుశబ్దః ఉ. న. ప్ర. బ. వక్త్రం, వక్త్రం వక్త్రే వక్త్రాణి వక్త్రశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. చ అవ్య. కామి న్యాః, కామిన్యాః కామిన్యోః కామినీనాం కామినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. బ. ఆమోదస్య కర్మ ఆమోదకర్మ ఆమోదకర్మణః వ్యతిహారః ఆమో దకర్మవ్యతిహారః తం ఆ...రం, వ్యతిహారం వ్యతిహారా వ్యతిహారా ఆమోదకర్మవ్యతిహారశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇయాయ ఈయతుః ఈయుః ఇణ్ గతా విత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

సుగంధితామితి. యత్ర పురినప్రతియత్నః సంస్కారః పూర్వో య స్యాస్తామప్రతి యత్న పూర్వామకృత్రిమాం, స్వాభావికీమిత్యర్థః. 'ప్రతియత్నస్తు సంస్కార' ఇతివై జయంతి. శోభనోగంధోయేషాం తేషాంభావస్తత్తా తాం సుగంధితాం సౌరభం, గంధస్య త్వే సతి తల్పృత్యయః. బిభ్రంతి బిభ్రాణాని 'వాన పుంసక స్యే'తి నుమాగః మధూనిమ ద్యాని, కామినీనాం వక్త్రాణి చ, యూనాం ప్రమోదాయప్రీత్యై ఆమోదకర్మణోవాస నాదానస్య వ్యతిహారం పరస్పరవ్యతికరమీయుః అన్యోన్యగంధేనాన్యోన్యంవాసయా మాసురిత్యర్థః. ఇణ్ లిట్. అత్రాపి వధూనాం వక్త్రాణాంచ ప్రకృతత్వాత్ పూర్వవ దేవతుల్యయోగితా భేదః. తేన యూనాం మధువాసితవధూవదనపానంచ వస్తువ్యజ్యతే. తేన చ నిరాతంకభోగాః పౌరా ఇతి గమ్యతే.

రతాంతరే యత్ర గృహాంతరేషు

వితర్ది నిరూహ విటంక నీడః,

రుతాని శృణ్వ న్వయసాం గణాం తే

వాసిత్వ మాప స్థట మంగనానామ్.

గీగీ

టీ. యత్ర=ఏపురవరంబున, గృహాంతరేషు = లోగిళ్లయందు, వితర్ది నిరూహవిటంకనీడః-వితర్ది = (విహారాద్ధమైన) అరుగులయొక్క, నిరూహ=చేరఁబడుటకుఁగట్టిన (మత్తవారణము లనుపేరుగల) యొర గుడుదిండ్లయొక్క (పై భాగముననున్న), విటంక=గువ్వగూళ్లే, నీడః= గూళ్లుగాఁగల, వయసాం=(చిలుకలు గోరువంకలు మున్నగు) పక్షుల యొక్క, గణః=గుంపు, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, రతాంతరే=సం భోగసమయమందలి, రుతాని=ధ్వనులను, శృణ్వన్=వినుచు, అంతే వాసిత్వం=శిష్యత్వమును, ఆప=పోందెను.

తా. ఆ ద్వారకానగరమందు లోగిళ్లలో పురుషులు క్రీడించు టకుగా మనోహరంబులైన యరుగులు గట్టించి యందొరగి సుఖ ముగాఁ జేరఁబడుటకై యేనుగులు మున్నగువానియాకారంబున పిల్ల యరుగులు (తలగడలు) నిర్మింపఁబడినవి. వాని మీఁదిభాగములయం దమర్చిన పావురపుగూళ్లలో చిలుకలు గోరువంకలు మొదలగు రతి కూజితము లాకర్ణించి దగ్గఱనుండి చదువుకొను విద్యార్థులపగిది నన్ని శబ్దములను వినినయట్లే యుచ్చరించినవి.

శ. స.—రతస్య అంతరం రతాంతరం తస్మిన్ రతాంతరే, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు రతాంతరశబ్దః అ. స. స. ఏ. యత్ర త్రలంత గృహాణాం అంతరాణి గృహాంతరాణి తేషు గృహాంతరేషు, అంతరే అంతరయోః అంతరేషు గృహాంతరశబ్దః అ. స. స. బ. వితర్దీనాం నిరూహః వితర్దినీరూహః విత...నాం విటంకాః వి...కాః వి...కాఏవ నీడఃయస్యసః విత...నీడః, నీడః నీడౌ నీడః వితర్దినీరూహ విటంక నీడశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. రుతం, రుతం రుతే రుతాని రుతశబ్దః అ. స. ద్వి. బ. శృణ్వన్, శృణ్వన్ శృణ్వన్ శృణ్వంతః శృణ్వచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. వయసః, వయసః వయసోః వయసాం

వయశ్శబ్దః స. న. ష. బ. గణః, గణః గణౌ గణాః గణశబ్దః అ. పు.
ప్ర. ఏ. అంతే, వసంతీతి అంతేవాసినః అంతేవాసినాం భావః అంతే
వాసిత్వం, వాసిత్వం వాసిత్వే వాసిత్వాని అంతేవాసిత్వశబ్దః అ.
న. ద్వి. ఏ. ఆప ఆపతుః ఆపుః ఆప్తువ్యాప్తా విత్యస్మా త్సకర్మకా
ర్థాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. స్ఫుటం, అవ్య. కల్యా
ణాని అంగాని ఆసాం సంతీతి అంగనాః తాసాం అంగనానాం, అంగ
నాయాః అంగనయోః అంగనానాం అంగనాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ.

రతాంతరఇతి. యత్రపురిగృహంతరేషు వితర్దయోవిహారవేదికాః 'స్వాద్వితర్ది
స్తువేదికే' త్యమరః. తాసాంనిర్యూహః మత్తవారణాఖ్యాఉపాశ్రయాః. 'నిర్యూహో
మత్తవారణ' ఇతి వైజయంతీ. తేషాంవిటంకాః ఉపరితన్యః కపోతపాలికాః తవీవనీడాః
కులాయాః యస్యసః. 'కులాయోనీడమస్త్రీయామి' త్యమరః. వయసాంశుకశారికౌదిప
త్రిణాంగణః, 'వయఃపక్షిణిబాల్యాదావి'తివిశ్వః, అంగనానాంవితర్దిషు రమమాణా
నామితిభావః. రతాంతరేరుతానిరతికూజితానిశృణ్వన్, అంతేసమీపేవసంతీత్యంతేవా
సినః శిష్యాః, 'ఛాత్రాంతేవాసినాశిష్య' ఇత్యమరః. 'శయవాసవాసిష్వకాలాది'త్య
లుక్. తేషాంభావస్తత్త్వంతప. సమీపేప్రతిశబ్దంయథాశ్రుతం పశ్చాదుచ్ఛారణాదేవ
ముత్ప్రేక్ష్యతే, అతవీవ స్ఫుటమితి వ్యంజకప్రయోగః.

ఛన్నేష్వపి స్పష్టతరేషు యత్ర
స్వచ్ఛాని నారీకుచమండలేషు,
ఆకాశసామ్యం దధు రంబరాణి
ననామతః కేవల మర్థతోఽపి.

౧౬

యత్ర=ఏపురమందు, ఛన్నేష్వపి=కప్పబడినవి యయ్యను,
స్పష్టతరేషు=వెల్లడియగుచున్న, నారీకుచమండలేషు=స్త్రీలయొక్క
స్తన ప్రదేశములయందు, స్వచ్ఛాని=శుభ్రములైన, అంబరాణి=
వస్త్రములు, న నామతః కేవలం=(అంబరములను) పేరువల్ల మాత్ర
మేకాక, అర్థతోఽపి=అర్థము (అగపడకుండఁజేయమి) వలననుగూడ,
ఆకాశసామ్యం=ఆకాశముపోలికను, దధుః=తాల్చినవి.

తా. ఆద్వారకాపురమం దంగనామణులు ధరించిన యంబర
ములు అంబరముతో సాటిబొందినవి గనుకనే ధరింపఁబడియు కుచాది
సర్వావయవములను గన్పఱచుచుండెను. (అనఁగా అంబరశబ్ద మాకస

మునందును వర్తించును గనుక ఆకాశమనునది యున్నదనుకున్నను అట్టి వస్తువెట్లులేదో అట్లుగానే ధరింపఁబడియు ధరింపనట్లుగా నుండుటచే నంబరశబ్దము సార్థకమాయెను) వారుధరించు వలువలగుండా దేహావయవములన్నియు నగపడునంతటి సన్ననిబట్టల దాల్చురని భావము.

శ. స. — ఛన్నే, ఛన్నే ఛన్నయోః ఛన్నేషు ఛన్నశబ్దః అ. న. స. బ. అపి అవ్య. అతిశయేన స్పష్టాని స్పష్టతరాణి తేషు స్పష్టతరేషు, స్పష్టతరే స్పష్టతరయోః స్పష్టతరేషు స్పష్టతరశబ్దః అ. న. స. బ. యత్ర త్రలంత. స్వచ్ఛం, స్వచ్ఛం స్వచ్ఛే స్వచ్ఛాని స్వచ్ఛశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. కుచానాం మండలాని కుచమండలాని నారీణాం కుచమండలాని నారీకుచమండలాని తేషు నారీకుచమండలేషు, మండలే మండలయోః మండలేషు నారీకుచమండలశబ్దః అ. న. స. బ. ఆకాశస్య సామ్యం ఆకాశసామ్యం తత్ ఆ...మ్యం, సామ్యం సామ్యే సామ్యాని ఆకాశసామ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. దధౌ దధతుః దధుః డుధాఞ్ ధారణపోషణయో రిత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. అంబరం, అంబరం అంబరే అంబరాణి అంబరశబ్దః అ. న. ప్ర. బ. న అవ్య. నామతః తసిలం కేవలం అవ్య. అర్థతః తసిలంత అపి అవ్య.

ఛన్నేష్వితి. యత్ర పురిఛన్నేష్వాచ్చాది తేష్వపి 'వాదాంతే' త్యాదినావైకల్పికా నిపాతః స్పష్టతరేషు స్ఫుటతరంలక్ష్యమాణేష్విత్యర్థః. నారీకుచమండలేషుస్వచ్ఛాని స్ఫటికాదివదతిరోధాయకాని అంబరాణివస్త్రాణి, కేవలం నామతోంబరమితి నామైవాకాశసామ్యంనదధుః 'అంబరంవ్యోమ్ని నాస నీ'త్యమరః. కిం తు అర్థతోపి అర్థక్రియయాపితత్సామ్యందధుః స్వయమతి నూత్నత్వాదప్యవధాయకత్వం దృష్ట్యేదేర్మూర్తాంతరగత్యవిఘాతిత్వమిత్యాదినాపి సామ్యందధురిత్యర్థః ఉపమాలంకారః.

యస్యా మజిహ్మ మహతీ మపంకా

స్సీమాన మత్యాయతయోఽత్యజంతః,

జనై రజాతస్థలనై ర్నజాతు

ద్వయేఽప్యముచ్యంత వినీతమార్గాః.

౫౭

టీ. యస్యాం = ఏపురియందు, అజిహ్మః = వంకర (కపటము) లేనివియు, మహతీం = గొప్పదియగు, సీమానం = హద్దును (కులాచార

పద్ధతిని), అత్యజంతః=మీఱనివియు, అపంకాః=బురద(పాపము)లేని వియు, అత్యాయతయః=మిక్కిలిపొడవైనవియు (ఎక్కువగును త్తర కాలము గలవియు), ద్వయేపి=రెండువిధములైన, వినీతమార్గాః= చక్కఁగాఁదీర్చఁబడిన పురవీధులు (బాగుగా నేర్పఁబడినయాచార పద్ధ తులు), అజాతస్థలనైః-అజాత=కలుఁగని, స్థలనైః=రాళ్ల దెబ్బలు మొదలగునవి (విరుద్ధముగా నాచరించుట) గలిగిన, జనైః=జనులచేత, జాతు=ఒకప్పుడును, నాముచ్యంత=విడువఁబడలేదు.

తా. ఆ ద్వారకాపురమందు రాజవీధులు వంకరలులేక రాజు గల్పించిన హద్దులకులోనుగా బురదయనుమాటయే లేకుండి మిక్కిలి పొడవులై సంచరించు జనులకు కాళ్లకు రాళ్లు మిట్టపల్లములు దెబ్బలు తగులకుండ సుగమంబులై యున్నవి. అచ్చటి యాచారపద్ధ తులును దంభాదులు లేక కులక్రమముగా వచ్చిన మర్యాదలను మీఱక నిర్దుష్టములై యుత్తరకాల ఫలంబులు గలిగి యొకప్పుడునుం జెడక సర్వజనాదరణ పాత్రంబులై యున్నవి. అచ్చటిజనులు రెండుదెఱగుల సన్మార్గప్రవర్తన (మంచిమంచిత్తోవలఁ దిరుగుట, సదాచార మార్గముల మొలఁగుట) మించి యుండిరని తాత్పర్యము.

శ. స.—యస్యాం, యస్యాం యయోః యాసు యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ). స. ఏ. న జిహ్మః (నవిద్యతే జిహ్మః యేషుతే) అజిహ్మః, అజిహ్మః అజిహ్మా అజిహ్మః అజిహ్మశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. మహతీం, మహతీం మహత్యౌ మహతీః మహతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ). ద్వి. ఏ. నవిద్యతే పంకః యేషుతే అపంకాః, అపంకః అపంకౌ అపంకాః అపంకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సీమానం, సీమానం సీమానౌ సీమానః సీమశబ్దః స. స్త్రీ). ద్వి. ఏ. అతిమాత్రా, ఆయతిః యేషాంతే అత్యాయతయః, ఆయతిః ఆయతీ ఆయతయః అత్యాయతి శబ్దః ఇ. పు. ప్ర. బ. స. త్యజంతః అత్యజంతః, అత్యజన్ అత్యజంతౌ అత్యజంతః అత్యజచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. జనేన, జనేన జనాభ్యాం జనైః జనశబ్దః అ. పు. తృ. బ. అజాతం స్థలనం యేషాంతే అజాతస్థలనాః తైః అజాతస్థల నైః, స్థలనేన స్థలనాభ్యాం స్థలనైః అజాతస్థలనశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

స అవ్య. జాతు అవ్య. ద్వా అవయవౌ యేషాంతే ద్వయే,
 ద్వయః ద్వయా ద్వయే ద్వయశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. అపి అవ్య.
 అముచ్యత అముచ్యేతాం అముచ్యంతము చ్ఛమోక్షణ ఇత్యస్మాత్స
 కర్మకాద్ధాతోః కర్మణి అనద్యతనభూతేలజి ఆత్మనేపది ప్ర. పురు. బ.
 వినీతాశ్చ తే మార్గాశ్చ వినీతమార్గాః, మార్గః మార్గౌ మార్గాః
 వినీతమార్గశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

యస్యామితి. యస్యాంపురిఅజిహ్మఃఅవక్తాః అన్యత్ర అకపటాఃదంభాదిరహి
 తాఇత్యర్థః. ఆచ రేత్స దృశీంవృత్తిమజిహ్మమశతాంత ధేతి స్మరణాదితిభావః. 'జిహ్మః
 కపటవక్రయోరి'తిశాశ్వతః. మహతీంసీమానంరాజకల్పితక్షేత్రమానమర్యాదాంకులా
 గతానుష్ఠానస్థితిం చ ఆత్యజంతః అత్యక్తమహామర్యాదా ఇత్యర్థః. అపంకాః అకర్దమా,
 నిష్పాపాశ్చ 'పంకఃకర్దమపాపయోరి'తి విశ్వః. అతిమాత్రా ఆయతిః ఆయామః
 ఉత్తరకాలశ్చయేషాంతేఅత్యాయతయః, 'ఆయతిస్తూత్రరేకాతే సంయమాయామ
 యోరపీ'తిశాశ్వతః. ద్వయేద్విరూపా అపి 'ప్రథమచరమతయే'త్యాదినా జసి విభాషా
 సర్వనామసంజ్ఞా. వినీతమార్గాఃసువిరచితాః, పురవీధయః, సుశిక్షితాచారపద్ధత
 యశ్చ, అజాతంస్థలనంసాషాణాదప్రతీక్షాతోవిరుద్ధాచరణం చ యేషాంతైః జనైః
 జాతుకదాచిదపి నాముచ్యంతనత్యక్తాః నకదాచిత్ ఖలీకృతాఇత్యర్థః. అత్రశబ్దమా
 త్రసాధర్మాదేక నాశావలంబిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయ ప్రతీతేః ద్వయానా
 మపి మార్గాణాం ప్రకృతత్వాచ్చ కేవలప్రకృత విషయోఽర్థశ్లేషః. విశేష్యస్యాపి
 శ్లిష్టత్వాన్నతుల్యయోగితా.

పరస్పరస్పర్ధిపరార్థ్యరూపాః

పౌరస్త్రీయో యత్ర విధాయ వేధాః,

శ్రీనిర్మితిప్రాప్తఘుణక్షతైక

వర్ణోపమావాచ్య మలం మమార్జ.

౫౮

టీ. యత్ర=ఏద్యారకయందు, ప...పాః-పరస్పరస్పర్ధి=ఒకదాని
 నొకటి మించునున్న, పరార్థ్య = శ్రేష్ఠములగు, రూపాః = సౌందర్య
 ములుగల, పౌరస్త్రీయః-పౌర=పట్టణమందైన, స్త్రీయః = స్త్రీలను,
 విధాయ = సృజించి, శ్రీని...చ్యం-శ్రీ=లక్ష్మీదేవియొక్క, నిర్మితి=
 నిర్మాణముచేత, ప్రాప్త=లబ్ధమైన, ఘుణ=నుసిపురుగుచేత, క్షత=తొ
 లువబడిన, ఏకవర్ణ = ఒకయక్షరముయొక్క, ఉపమా = పోలికచేత
 నగు, వాచ్యం=అపవాదమును, మమార్జ=తుడిచివై చెను.

తా. సృష్టికర్త యాపురమునం దంగనామణులనెల్ల నొకరిని మించిన సౌందర్యమొక్కరి కబ్బునట్లుగా సృజించి తనకు లక్ష్మీదేవి ని సృజించినప్పుడు, ఓహో నేటికి బ్రహ్మదేవుడుగారిచేతికి ఘుణాక్షరన్యాయముగా నిదియొక్కటికుదురినదిరా. యను లోకాపవాదము ను బోగొట్టుకొనియె. ఆద్వారకాపురియందలి స్త్రీలందఱును సౌందర్యమున, మహాలక్ష్మీసమానురాండ్రని తాత్పర్యము.

శ. స. — పరస్పరం స్పర్ధంత ఇతి పరస్పరస్పర్ధీని పరస్పరస్పర్ధీని పరార్థ్యాని రూపాణి యాసాంతాః పరస్పరస్పర్ధి పరార్థ్యరూపాఃతాః ప...పాః, రూపాం రూపే రూపాః పరస్పరస్పర్ధిపరార్థ్య రూపాశబ్దః ఆ.స్త్రీ.ద్వి.బ.పురే. భవాః పౌర్యః పౌర్యాశ్చతాస్త్రీయశ్చ పౌరస్త్రీయః తాః పౌ...యః, స్త్రీయం స్త్రీం స్త్రీయా స్త్రీయః స్త్రీః పౌరస్త్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యత్ర. త్రలంత. విధాయ ల్యబంత. వేధాః, వేధాః వేధసౌ వేధసః వేధశబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. శ్రియః నిర్మితిః శ్రీనిర్మితిః శ్రీ...త్యాప్రాప్తం శ్రీ...ప్తం, ఘుణేన క్షతః ఘుణక్షతః ఏకశ్చసౌ వర్ణ శ్చ ఏకవర్ణః ఘుణక్షతశ్చసౌ ఏకవర్ణశ్చ ఘుణక్షతైకవర్ణః, ఘు...స్య ఉపమా ఘు... మా ఘు... మయా వాచ్యం ఘుణక్ష...వాచ్యం శ్రీనిర్మితిప్రాప్తంచ తత్ ఘుచ్యంచ శ్రీ...చ్యం, వాచ్యం వాచ్యే వాచ్యాని, శ్రీనిర్మితి ప్రాప్తగుణక్షతైకవర్ణోపమావాచ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అలం అన్య. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః మమార్జుః మమృజుః మృజూశుద్ధా విత్వ స్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

పరస్పరేతి. యత్రపురిపరస్పరస్పర్ధీనిఅహమహమికయానోన్యన్యసంఘర్షీణిపరార్థ్యాని శ్రేష్ఠాని రూపాణి సౌందర్యాణి, యాసాంతాః 'రూపంస్వభావేసౌందర్య' ఇతివిశ్వః పురేభవాః పౌర్యః తాః స్త్రీయః పౌరస్త్రీయః 'స్త్రీయాః పుంవది'త్యాగినా పుంవద్భావః. విధాయనిర్మాయ వేధాఃసృష్టాశ్రియాలక్ష్మీదేవ్యానిర్మిత్యానిర్మాణేన ప్రాప్తంయత్ ఘుణేనవజ్రకీటేనక్షతస్యోత్కర్షణైకవర్ణస్యఉపమయాసామ్యేన,వాచ్యమపవాదః, తదలమత్యంతం తదేనమలమితి కేచిత్. మమార్జ ఘుణాక్షరనిద్యాదృచ్ఛికమిదంశ్రీదేవతాసౌందర్యశిల్పంనకౌశలమిత్యపయశః క్షాళితవానిత్యర్థః. అనయాచారశయోక్త్యా పౌరస్త్రీణాం రమాసమాన సౌందర్యం నిస్తున్యజ్యతే.

క్షుణ్ణం య దంతఃకరణేన వృక్షాః

ఫలంతి కల్పోపపదా స్తదేవ,

అధ్యూషుషో యామభవన్ జనస్య

యాస్సంపదస్తా మనసోఽప్యభూమిః.

గీ.

టీ. యత్ = ఏది, అంతఃకరణేన = మనస్సుచేత, క్షుణ్ణం = అభ్యస్తమైనదో (నాకు కావలయును అని సంకల్పించఁబడినదో), తదేవ = దానినే, కల్పోపపదం = కల్పఅభీష్టార్థముఁగల్పించునది అను వ్యావర్తకపదము గలిగిన, వృక్షాః = చెట్లు (కల్పవృక్షములు), ఫలంతి = కలిగించుచున్నవి, యాం = ఏపురమును, అధ్యూషుషః = నివాసముజేసికొనియున్న, జనస్య = జనమునకు, యాః = ఏ, సంపదః = సంపదలు, అభవన్ = కలిగినవో, తాః = అవి, మనసోఽపి = మనస్సునకై నను, అభూమిః = అగోచరము.

తా. కల్పవృక్షములు మనస్సులో తలఁచుకొనిన కోరికలను మాత్రము దీర్చుచున్నవికాని ఆపట్టణమందు నివసించు జనులకు గలిగిన సంపదలు వాచామగోచరములు సరిగదా మనస్సులో తలఁచుకొనుటకుగూడ శక్యముగాకున్నవి.

శ. స. — క్షుణ్ణం, క్షుణ్ణం క్షుణ్ణే క్షుణ్ణాని క్షుణ్ణశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. యత్, యత్ యే యాని యచ్ఛబ్దః ద. న. ప్ర. ఏ. అంతఃకరణేన, అంతఃకరణేన అంతఃకరణాభ్యాం అంతఃకరణైః అంతఃకరణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. వృక్షః, వృక్షః వృక్షౌ వృక్షాః వృక్షశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. ఫలతి ఫలతః ఫలంతి ఫలనిష్పత్తావిత్యస్మా త్సకర్మకాడ్ధాతోః కర్తరివర్తమానేలటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. కల్పయంతి (సంకల్పితార్థానీ) ఇతి కల్పాః కల్పా ఇతి ఉపపదం యేషాంతే కల్పోపపదాః, ఉపపదః ఉపపదౌ ఉపపదాః కల్పోపపదశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. న. ద్వి. ఏ. ఏవ అవ్య. అధ్యూషుషః, అధ్యూషుషః అధ్యూషుషోః అధ్యూషుషాం అధ్యూషుషశబ్దః న. పు. ష. ఏ. యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అభవత్ అభవతాం అభవన్ భూసత్తాయామిత్యస్మా దకర్మకాడ్ధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర. ప్ర. పు. బ. జనస్య, జనస్య జనయోః జనానాం

జనశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. సంపత్, సంపత్ సంపదా సంపదః సంపచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. సా, సా తే తాః తచ్చబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. బ. మనసః, మనసః మనసోః మనసాం మనశ్చబ్దః న. న. ష. ఏ. ఆగోపితాచసా భూమిశ్చ అభూమిః, అభూమిః అభూమీ అభూమయః అభూమిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

క్షుణ్ణమితి. య దంతకరణేన క్షుణ్ణం ఆభ్యస్తం మమేదంభూయాదితి భూయో భూయస్సంకల్పితమిత్యర్థః. కల్పయంతి సంకల్పితార్థానితికల్పాః కల్పా ఇత్యుపపదం వ్యావర్తకంయేషాంతేకల్పాపపదావృక్షాఃకల్పవృక్షాఃతదేవఫలంతినిష్పాదయంతి 'ఫలనిష్పత్తా వి'తి ధాతోర్లట. కుతః యాంపురీసుధ్యూషుషోయస్యాముషితవతః 'ఉపాస్వధ్యాజ్వస' ఇతికర్మత్వం. 'భాషాయాం సదవసశ్రువ' ఇతి క్వసుప్రత్యయః. జనస్య యాస్సంసదః ఆభవత్ తామనసోఽప్యభూమిః. వాచామభూమిరితికిమువక్తవ్యమితి భాషః. గృహేగృహేకల్పవృక్షసంబంధాతిశయోక్త్యా పౌరాణాందేవేంద్రభోగోవ్యజ్యతే ఇహకల్పఇత్యుపపదంస్వసంజ్ఞైకదేశోయేషామితివ్యాఖ్యానేహిరణ్యపూర్వంక శిపుమిత్యాదివదవాచ్యవచనదోషావకాశః.

కలా దధాన స్సకలా స్స్వభాభి
రుద్భాసయన్ సౌధసితాభి రాశాః,
యాం రేవతీజాని రియేష హతుం
న రాహిణీయో నచ రోహిణీశః.

౬౦

టీ. సకలాః=సమగ్రములైన, కలాః=చతుష్టష్టివిద్యలను (షోడశకళలను), దధానః=ధరించినవాడై, సౌ...తాభిః-సౌధ=సుధాలిప్తములువోలె, సితాభిః=స్వచ్ఛములైన, స్వభాభిః = తనకాంతులచేత, ఆశాః=దిక్కులను, ఉద్భాసయన్=ప్రకాశింపజేయుచు, రేవతీజానిః-కుకుద్మికూతురగు రేవతీదేవి (రేవతీనక్షత్రము) భార్యగాఁగల, రాహిణీయః=బలరాముఁడు, యాం=ఏపురమును, హతుం=విడిచిపోవుటకు, నఇయేష=ఇష్టపడలేదో, రోహిణీశశ్చ=చంద్రుఁడును, న=విడిచిపెట్టుట కిష్టపడలేదో.

తా. చతుష్టష్టికలాపరిపూర్ణుండును రోహిణీతనయుండును నగు బలరాముఁడును, షోడశకళాపరిపూర్ణుండును రోహిణీనాథుండును నగు చంద్రుండును సుధాభరితంబులగు ప్రభలచే దిక్కులనెల్లఁ బ్రకాశింపఁ

జేయుచు రేవతీసమేతులై యాపురంబు విడనేరక యచ్చటనేయుండిరి.
పూర్ణచంద్రుండును బలభద్రుండును నాపురంబునకుత్కర్షణావహులై రి.

శ. స. కలాం, కలాం కలే కలాః కలాశ్శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. దధానః, దధానః దధానౌ దధానాః దధానశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సకలాం, సకలాం సకలే సకలాః సకలాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్వస్య భాసః స్వభాసః తాభిః స్వభాభిః, స్వభాసా స్వభాభ్యాం స్వభాభిః స్వభాశ్శబ్దః స. స్త్రీ. తృ. బ. ఉద్భాసయన్, ఉద్భాసయన్ ఉద్భాసయంతౌ ఉద్భాసయంతః ఉద్భాసయచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. ఏ. సుధయా లిప్తాని సాధాని సాధానీవ సితాః సాధసితాః తాభిః సాధసితాభిః, సితయా సితాభ్యాం సితాభిః సాధసితాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. తృ. బ. ఆశాం, ఆశాం ఆశే ఆశాః ఆశాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ. యాం, యాం యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. రేవతీ జాయా యస్యసః రేవతీ జానిః, రేవతీజానిః రేవతీజానీ రేవతీజానయః రేవతీజానిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. ఇయేష ఈషతుః ఈషుః ఇషు ఇచ్ఛాయామిత్యస్మాత్సకర్మ కాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. హతుం తుమున్నం. న. అవ్య. రోహిణ్యాః అపత్యం పుమాన్ రాహిణేయః, రాహిణేయః రాహిణేయా రాహిణేయాః రాహిణేయశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. న. అవ్య. చ. అవ్య. రోహిణ్యాః ఈశః రోహిణీశః, ఈశః ఈశౌ ఈశాః రోహిణీశశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ.

కలాఇతి. సకలాఃసమగ్రాఃకలాః చతుష్షష్టివిద్యాః షోడశభాగాంశ్చ దధానః 'కలాశిల్పేకాలభేదే, కలాతుషోడశోభాగ' ఇతి చామరః. సుధయా లిప్తంసాధంతద్వ త్సి తాభిః స్వభాభిరాశాఃదిశః, ఉద్భాసయన్రేవతీకకుద్మికన్యాపూషభంచజాయా' యస్యసః రేవతీజానిః 'జాయాయాని జీ'తి సమాసాంతోనిజాదేశః. 'లోలోవ్యోర్వలీ తి యలోపః రోహిణ్యాఃఅపత్యంపుమాన్రాహిణేయోబలభద్రఃస్త్రీభ్యోధక్. యాం పురీంహతుంత్యక్తుం నఇయేష నేచ్ఛతిస్మలిట్. రోహిణీశశ్చంద్రశ్చహతుంనఇయేష అత్రరాహిణేయరోహిణీశయోఃపురోత్కర్షణావహ త్వేనద్వయోఃప్రకృతత్వాద్విశేష్య స్యాపిశిష్టత్వాచ్చ కేవలప్రకృతవిషయాతుల్యయోగితా. గతమన్యత్.

బాణాహవవ్యాహతశంభుశక్తే

రాసత్తి మాసాద్య జనార్దనస్య,

శరీరిణా జైత్రశరేణ యత్ర

నిశ్శంక మూషే మకరధ్వజేన.

౬౧

టీ. యత్ర=ఏపురమందు, బా... క్తేః-బాణాహవ=బాణాసుర
యుద్ధమందు, వ్యాహత=అణచబడిన, శంభుశక్తేః=ఈశ్వరుని సామ
ర్థ్యముగలిగిన, జనార్దనస్య=శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క, ఆసత్తిం = దగ్గఱ
(పుత్రత్వ) సంబంధమును, ఆసాద్య=పొంది, శరీరిణా = శరీరము గల
వాఁడును, జై...ణ-జైత్ర=జయశీలములగు, శరేణ=బాణములు గల
వాఁడునగు, మకరధ్వజేన=మన్మథునిచేత, నిశ్శంకం = నిర్భయముగా,
ఊషే=నివసించుటయో.

తా. పూర్వము బాణాసురయుద్ధమున భక్తవాత్సల్యముచేత
నతనికి తోడై తనమీఁదికెదిరివచ్చిన యీశ్వరుని సామర్థ్యమును
గూడ నణఁగఁగొట్టిన శ్రీకృష్ణునికి కొమరుండై ప్రద్యుమ్నం డనుపేరు
తోఁబుట్టి యాసంబంధమున ఈశ్వరభయములేక శరీరధారియు, బాణా
సురభయములేక జైత్రశరుండును నై మన్మథుఁ డాద్వారకాపురియందు
సుఖంబుననుండె.

శ. స.—ఆహూయం తేఽస్మిన్ని త్యాహవః బాణస్య ఆహవః
బాణాహవః బాణాహవే వ్యాహతా బాణాహవవ్యాహతా శంభో
శ్శక్తిః శంభుశక్తిః బాణాహవవ్యాహతా శంభుశక్తిః యేనసః బాణా
హవవ్యాహతశంభుశక్తిః తస్య బా... క్తేః, శక్తేః శక్తోః శక్తీనాం బా
ణాహవవ్యాహతశంభుశక్తిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. ఆసత్తిం, ఆసత్తిం ఆస
త్తీ ఆసత్తీః ఆసత్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆసాద్య ల్యబంత. జనార్
అర్దయతీతి జనార్దనః తస్య జనార్దనస్య, జనార్దనస్య జనార్దనయోః
జనార్దనానాం జనార్దనశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. శరీరమస్యా స్తీతి శరీరీ తేన
శరీరిణా, శరీరిణా శరీరిభ్యాం శరీరిభిః శరీరిశబ్దః న. పు. తృ. ఏ. జయం
తీతి జేతారః జేతారఏవ జైత్రాః జైత్రాః శరాః యస్యసః జైత్రశరః
తేన జైత్రశరేణ, శరేణ శరాభ్యాం శరైః జైత్రశరశబ్దః అ. పు.
తృ. ఏ. యత్ర త్రలంత నిశ్శంకం క్రియావిశేషణ ఊషే వసనివాస ఇత్య
స్మాదకర్మకాద్ధాతోః భావేలటి ఆత్మని. ప్ర. పు. ఏ. మకరః ధ్వజే

యస్యసః మకరధ్వజః తేన మకరధ్వజేన, ధ్వజేన ధ్వజాభ్యాం ధ్వజైః
మకరధ్వజశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ.

బాణేశి. యత్ర పురి, బాణాహవే బాణాసురయుద్ధే వ్యాహతాక్షయంసీతా
శంభుశక్తిర్యేన తస్యహరవిజయినోజనార్దనస్య కృష్ణస్య, ఆసత్తిం ప్రత్యాసత్తిం ఆసా
ద్యపుత్త్రత్వం ప్రాప్యేత్యర్థః. శరీరిణావిగ్రహవతానత్వనంగేనేతిభావః. జేతారవిషజై
త్రాఃజయశీలాః తృన్నంతాత్ప్రిజ్ఞాదిత్వాదన్వృత్యయః, తేశరాయస్య తేనమకరధ్వజేన
కామేన ప్రస్యన్నయాపేణేశి. భావః. నిశ్చంకంనిర్భీకం, 'శంకావితర్కభయయోరి'
తివిశ్వః, ఊషే ఉపితం+వసనివాసే. భావేలిట్. 'ఎచిస్వపీ' త్యాదినా సంప్ర
సారణం. అత్రశమ్భుశక్తివ్యాఘాతపదార్థస్యవిశేషణగత్యానిశ్చంకనివాసహేతుత్వో
క్తేః కావ్యలింగభేదః. పురాకిల భగవాన్ భక్తవత్సలో ధూర్జటిః బాణాసురప్రేక్షా
బాణాభియాయినం హరి మభియుజ్య నిర్జిత ఇతి పౌరాణికాః కథయంతి.

నిషేవ్యమాణేన శివై ర్మరుద్భి

రధ్యాస్యమానా హరిణా చిరాయ,

ఉద్రశ్మిరత్నాంకురధామ్ని సింధా

వాహ్వస్త మేరా వమరావతీం యా.

౬౨

టీ. శివైః మరుద్భిః=(సుఖకరములైన) మందమారుతములచేత,
(శివైః=ఏకాదశరుద్రులచేతను, మరుద్భిః=దేవతాగణములచేతనును),
చిరాయ=చాలకాలము, నిషేవ్యమాణేన=కొలువబడుచున్న, హరి
ణా=కృష్ణునిచేత(ఇంద్రునిచేత), అధ్యాస్యమానాం=ఉనికిపట్టుగా, జేసి
కొనబడినదై, ఉద్రశ్మిరత్నాంకురధామ్ని-ఉద్రశ్మి = మెఱుంగులుగ్ర
మ్ము, రత్న=రత్నములయొక్క, అంకుర=మొలకలకు, ధామ్ని=స్థాన
మైన, సింధా=నముద్రమందు, (స్థితా=ఉన్న,) యా=ఏపురము, మేరా=
మేరుపర్వతమున (నున్న), అమరావతీం = అమరావతీపట్టణమును,
ఆహ్వస్త=(జగడమునకు) బిలిచెనో.

తా. ఈ ద్వారకాపురము మెఱుంగు రత్నముల కాకరంబైన
నముద్రంబుననున్నదై చల్లని మందమారుతములచే శ్రీకృష్ణునికి
సంతోషకరంబైన యావాసంబుగానున్నది. అట్టి యీ పట్టణము
రత్నమయంబులగు చరియలతో నొప్పు మేరుపర్వతముమీఁద నున్న
దియు, రుద్రగణంబులు దేవగణంబులు మున్నగువారితోడంగూడి

కొలుపు దీర్చు దేవేంద్రుని యావాసంబును నగు నమరావతీపురంబును డీకొని గేలిచేయుచున్నది. ఈ ద్వారకాపురము స్వర్గలోక తుల్యముగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స. — నిషేవ్యమాణేన, నిషేవ్యమాణేన నిషేవ్యమాణా భ్యాం నిషేవ్యమాణైః నిషేవ్యమాణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. శివైః, శివేన శివాభ్యాం శివైః శివశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. మరుద్భిః, మరుతా మరుద్భ్యాం మరుద్భిః మరుచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. అధ్యాస్యమానా, అధ్యాస్యమానా అధ్యాస్యమానే అధ్యాస్యమానాః అధ్యాస్యమానా శబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. హరిణా, హరిణా హరిభ్యాం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. చిరాయ అవ్య. ఉత్కృష్టాః రశ్మయః యేషాం తే ఉద్ర శ్మయః రత్నానాం అంకురాః రత్నాంకురాః ఉద్రశ్మయశ్చ తే రత్నాంకురాశ్చ ఉద్రశ్మిరత్నాంకురాః ఉ... కురాణాం ధామా ఉ... ధామా తస్మిన్ ఉ... మ్ని, ధామ్ని ధామని ధామ్నోః ధామసు ఉద్రశ్మిరత్నాంకురధామశబ్దః న. పు. స. ఏ. సింధౌ, సింధౌ సింధోః సింధుషు సింధుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. ఆహ్వత ఆహ్వస్త ఆహ్వసాతాం ఆహ్వేతాం ఆహ్వసత ఆహ్వంత ఆజ్ఞపూర్వకహ్వేత్ స్పర్ధాయాం శబ్దేచ ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలుజీ ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ. మేరా, మేరా మేరోః మేరుషు మేరుశబ్దః ఉ. పు. స. ఏ. న మ్రియంత ఇత్యమరాః అమరాః అస్యాం సంతీ త్యమరావతీ తాం అమరావతీం, అమరావతీం అమరావత్యో అమరావతీః అమరావతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

నిషేవ్యమాణేనేతి. శివై ర్మరుద్భి ర్మరుదమారుతైః అన్యత్ర శివైః రుద్రైః మరుద్భి ర్మరుద్గణైశ్చ, చిరాయనిషేవ్యమాణేన హరిణా కృష్ణేన, శక్రేణచ, అధ్యాస్యమానా అధిష్ఠీయమానా, ఉద్రశ్మీనాం రత్నాంకురాణాం, ధామ్ని స్థానే, ఏకత్ర రత్నాకరత్వా దన్యత్ర రత్నసానుత్వాచ్చేతి భావః సింధౌ స్థితేతి శేషః. యా పుః మేరాస్థితాం, అమరా అస్యాం సంతీత్యమరావతీం ఇంద్రనగరీం, 'సంజ్ఞాయాం మతౌ బహ్వచోన జిరాదీనా' మితి దీర్ఘః, 'మా దుపధాయా' ఇతి వత్వం ఆహ్వస్త స్పర్ధయా అహూతవతీ, అమరావతీమనుచకారత్యర్థః. హ్వయతేర్లుజ్. 'స్పర్ధాయామాజ' ఇత్యాత్మనేపదం. లిపిసిచిహ్వాశ్చ ; 'ఆత్మనేపదేప్వన్యతరస్యా మి'తి చ్లే రజభావపక్షేసిజాదేశః, అత్ర

ప్రథమాధ్యాయే ౭ పి సింధా మేరా స్థితేతి బింబప్రతిబింబభావేన సాధర్మ్యోక్తేః శేషాను
ప్రపాణి తేయ ముప మేతి సంతేపః. ఆహ్వాస్తేతి సాదృశ్యప్రతిపాదకశబ్దః. 'స్పర్థ
తేహ్యయ తేద్యేష్టి'త్యాద్యనుశాసనాత్.

స్నిగ్ధాంజనశ్యామరుచి సువృత్తో
వధ్వా ఇ వాధ్వంసితవర్ణ కాంతేః,
విశేషకోవా విశిశేష యస్యా
శ్చియం త్రిలోకీతిలక సవవ.

౬౩

స్నిగ్ధ=నున్నని, అంజన=కాటుకవలె(చేత), శ్యామ=నల్లనైన, రు
చి=కాంతిగలిగినట్టియు, సువృత్తః=సద్వృత్తి (వట్టువ) కలిగినట్టియు,
త్రిలోకీతిలకః=ముల్లోకములకు నలంకారభూతుడైన, సవవ=ఆ కృష్ణ
మూర్తియే, విశేషకోవా=తిలకమువలె, అధ్వంసితవర్ణ కాంతేః- అ
ధ్వంసిత=చెడఁగొట్టఁబడని, వర్ణ=బ్రాహ్మణాదివర్ణములయొక్క (శౌ
రాదివర్ణము), కాంతేః=బౌద్ధ్యల్యముగల(లావణ్యమునుగల), యస్యాః
=ఏపురికి, వధ్వా ఇవ=అంగనకుంబోలె, శ్చియం = శోభను, విశిశేష
=విస్తరింపఁజేసెనో.

తా. మెఱుఁగుకాటుకవంటి దేహకాంతులు గలిగి సద్వృత్తు
డై త్రిలోకాలంకారమైన యా శ్రీకృష్ణుండు, మెఱుఁగు కాటుకచే
గాటుక వాఱుచాఁడున వట్టువదీర్చి యమర్చి పెట్టిన నుదుటిచుక్క
బొట్టంగనామణియొక్క శరీరవర్ణ లావణ్యములం జెడనీయకుండ
నామెకు మఱింత చక్కఁదనమును బెంపొందఁజేయునట్లు ఆద్వారకా
పురవరంబున బ్రాహ్మణాదిజాతులవారి ప్రకాశమించుకంతయుం దక్కు
వ కాకుండ నప్పురంబున కెక్కువ శోభావహుండయ్యె.

శ. స.—స్నిగ్ధంచతత్ అంజనంచ స్నిగ్ధాంజనం స్నిగ్ధాంజన
మివ శ్యామా (స్నిగ్ధాంజనేన శ్యామా) స్నిగ్ధాంజనశ్యామా స్ని...మా
రుచిః యస్యసః స్ని...చిః, రుచిః రుచీ రుచయః స్నిగ్ధాంజనశ్యామరు
చిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. సువృత్తః, సువృత్తః సువృత్తో సువృత్తః సువృ
త్తశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వధ్వాః, వధ్వాః వధ్వోః వధూనాం వధూ
శబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. ఏ. ఇవ అవ్య. స ధ్వంసితా అధ్వంసితా
వర్ణానాం కాంతిః వర్ణకాంతిః (స ధ్వంసితే అధ్వంసితే వర్ణశ్చ కాం

తిశ్చ వర్ణకాంతీ) అధ్వంసితా వర్ణకాంతిః (అధ్వంసితే వర్ణకాంతీ)
 యస్యాస్స అధ్వంసిత వర్ణకాంతిః తస్యాః అధ్వంసితవర్ణకాంతేః,
 కాంతేః కాంత్యోః కాంతీనాం అధ్వంసిత వర్ణకాంతిశబ్దః ఇ.
 స్త్రీ). ష. ఏ. విశేషకః, విశేషకః విశేషకా విశేషకాః విశే
 షకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వా అవ్య. విశిశేష విశిశిషతుః విశిశిషుః
 విపూర్వకశిష అసర్వోపయోగే ఇత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి
 భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. యస్యాః, యస్యాః యయోః యానాం
 యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ). ష. ఏ. శ్రియం, శ్రియం శ్రియా శ్రియః శ్రీశబ్దః
 ఈ. స్త్రీ). ద్వి. ఏ. త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ
 త్రిలోక్యాః తిలకః త్రిలోకీతిలకః, తిలకః తిలకౌ తిలకాః త్రిలోకీతిల
 కశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ.
 ఏవ. అవ్య.

స్నిగ్ధతి. స్నిగ్ధంయదంజనంతద్వత్. తేనచ శ్యామయచిః, సువృత్త స్సదృప్తః,
 సుష్టు వర్తులశ్చ త్రయాణాం లోకానాం సమాహార స్త్రీలోకీ'తద్ధితా ధ్' త్యాదినా
 సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా. 'అకారాంతోత్తరపదోద్విగు
 స్త్రీ యామిష్ట' ఇతి స్త్రీ త్వే. 'ద్విగో రి'తజీవ. తస్యాస్తిలకో భూషణభూతః, సహరిరేష
 విశేషకోవాతిలక ఇవేత్యర్థః. 'ఇనవ ద్వా యథాశబ్దా' ఇత్యనుశాసనాత్. 'తమాలపత్త్ర
 తిలక చిత్రకాణివిశేషకం, ద్వితీయంచతురీయంచనస్త్రీయా మి'త్యమరః. అధ్వంసితా
 వర్ణానాం బ్రాహ్మణాదీనాం, కాంతి రౌజ్జ్వల్యం, యస్యాస్తస్యాః యస్యాఃపురః అన్య
 త్రాధ్వంసితోష్ణో గౌరాదిఃకాంతి ర్లావణ్యంచ యస్యాస్తస్యాః'ష్ణోద్విజాదౌ శుక్లా
 దౌ స్తుతౌ వర్ణంతు వాక్షర' ఇత్యుభయ త్రా ప్యమరః. నధ్వాఇవశ్రియం విశిశేష. విశే
 షితవాక్, అనేకేషశబ్దేయ ముప మే త్యేకే. శబ్దమాత్రసాధర్మ్యతోజ్జేష ఇత్యన్యే.
 జ్జేషోపమేత్యాహదండీ.

తామీక్షమాణ స్స పురీం పురస్తా

త్ప్రీప త్ప్రీతోలీ మతులప్రతాపః,

వజ్రప్రభోద్భాసిసురాయుధశ్రీ

ర్యా దేవసేనేవ పరై రలంఘ్యా.

౬౪

టీ. అతులప్రతాపః- అతుల = సాటిలేని, ప్రతాపః = పరాక్ర
 మముగలిగిన, సః=ఆ శ్రీకృష్ణమూర్తి, తాం=ఆ, పురీం=పట్టణమును,
 ఈక్షమాణః=చూచుచున్నవాడగుచు, పురస్తాత్=తూర్పుదిక్కునం

దలి, ప్రతోళీం=పెద్దవీధిని, ప్రాపత్=పోందెను, వ...శ్రీః - వజ్ర= (తోరణాదులయందు చెక్కఁబడిన) మణులయొక్క, వజ్రాయుధముయొక్క, ప్రభా=కాంతులచేత, ఉద్భాసి=ప్రకాశపడుచున్న, సురాయుధ శ్రీః = ఇంద్రధనుర్లక్ష్మి (ఇతర దేవతల యాయుధములకాంతి) కలిగిన, యా=ఏవీధి, దేవసేనేవ = దేవతల సైన్యముంబోలె, పరైః=శత్రువుల చేతను, అలంభ్యా=దాటశక్యముగానిదియో.

తా. అట్టి యీపట్టణంబు సొంపు నవలోకింపుచు మహాప్రతాపశాలియగు నాకృష్ణమూర్తి తూర్పువైపున పెద్దవీధిలోఁ బ్రవేశించెను. ఆ రాజవీధి తోరణములయందును మేడలయందును చెక్కిన వజ్రములు కెంపులుమున్నగు మాణిక్యముల కాంతు లింద్రధనుస్సు చందముగాఁగ నొప్పుచు దేవేంద్రునివజ్రాయుధ ప్రభాసహాయంబున వెలుఁగొందు దేవతలయాయుధ ప్రభలుగలిగి యొప్పురు దేవసేనయుంబోలె శత్రువులకు దుర్లంభ్యమయ్యె.

శ. స.—తాం, తాం తే తాః తచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఈక్షమాణః, ఈక్షమాణః ఈక్షమాణౌ ఈక్షమాణాః ఈక్షమాణశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. పురీం, పురీం పుర్యా పురీః పురీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. పురస్తాత్ అవ్య. ప్రాపత్ ప్రాపతాం ప్రాపన్ ప్రపూర్వక అష్టవ్యాప్తావిత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలుజి పర. ప్ర. పురు. ఏ. ప్రతోళీం, ప్రతోళీం ప్రతోళ్యా ప్రతోళీః ప్రతోళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అవిద్యమానా తులాయస్యసః అతులః అతులః ప్రతాపః యస్యసః అతులప్రతాపః, ప్రతాపః ప్రతాపౌ ప్రతాపాః అతులప్రతాపశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. వజ్రాణాం ప్రభాః(వజ్రస్య ప్రభాః) వజ్రప్రభాః వజ్రప్రభాభిః ఉద్భాసిసీ వ...సిసీ సురాయుధస్య శ్రీః (సురాణాం ఆయుధాని సురాయుధాని, సురాయుధానాం శ్రీః) సురాయుధశ్రీః, వజ్రప్రభోద్భాసిసీ సురాయుధశ్రీః యస్యాం (యస్యాః)సా వజ్రప్రభోద్భాసి సురాయుధశ్రీః, శ్రీః శ్రియౌ వజ్రప్రభోద్భాసి సురాయుధశ్రీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. యా, యా యే యాః యచ్ఛబ్దః ద. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. దేవానాం సేనా దేవసేనా, సేనా సేనే సేనాః దేవసేనాశబ్దః అ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ. ఇవ

అవ్య. పరైః, పరేణ పరాభ్యాం పరైః పరశబ్దః అ. పు. తృ. బ. లంఘే
తుంశక్య లంఘ్యా న లంఘ్యా అలంఘ్యా, అలంఘ్యా అలంఘ్యే అలం
ఘ్యాః అలంఘ్యాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర. ఏ.

తామితి. అతులప్రతాపః సహరిః, తాం పూర్వోక్తాం పురీం ఈక్షమాణః,
పురస్తాత్పూర్వస్యాందిశి, సప్తమ్యర్థే స్తాతిప్రత్యయః. ప్రతోశీంరథ్యాం 'రథ్యాప్ర
తోశీవిశి ఖే'త్యమరః. ప్రాపత్ ప్రాప్తవాక్, లుజి పుషాదీత్యాదినాచ్చేరజాదేశః.
వజ్రాణాంతోరణప్రాసాదాదిగతహీరకాదిమణీనాం, ప్రభాభి రుద్భాసినీ, సురాయు
ధశ్రీ రింద్రచాపలక్ష్మీర్యస్యాం సా, ఇహ వజ్రగ్రహణం మణిమాత్రోపలక్షణం అన్యథా
ఇంద్రాయుధ సామ్యాసంభవాత్. అన్యత్రవజ్రస్యకులిశస్య ప్రభాభి రుద్భాసినీసురా
యుధానా మితరదేవతాయుధానాం, శ్రీ ర్యస్యాస్యా 'వజ్రోఽస్త్రీహీరకేపవా వి'
త్యమరః. యాప్రతోశీ దేవసేనాసురచమారివపరైశ్చత్రుభిరలంఘ్యాచుర్ధ్వా.

ప్రజా ఇ వాంగా దరవిందనాభే

శ్శంభో ర్జటాజూటతటా ది వాపః,

ముఖా ది వాశు శ్రుతయో విధాతుః

పురాన్నిరీయు ర్మరజి ధ్వజిన్యః.

౬౫

టీ. అరవిందనాభేః = విష్ణుమూర్తియొక్క, అంగాత్ = శరీర
మునుండి, ప్రజాఇవ=ప్రజలుంబోలె, శంభోః = శివునియొక్క, జటా
జూటతటాత్=జటాజూటముమీఁదనుండి, ఆపఇవ = గంగాజలములుం
బోలె, విధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, ముఖాత్=ముఖమునుండి, శ్రుతయ
ఇవ=వేదములుంబోలె, మురజిద్ధ్వజిన్యః - మురజిత్ = కృష్ణమూర్తి
యొక్క, ధ్వజిన్యః=సేనలు, ఆశు=శీఘ్రముగా, పురాత్ = పట్టణము
నుండి, నిరీయుః=బయలు వెడలినవి.

తా. శ్రీ మహావిష్ణువు శరీరమునుండి ప్రజలట్లును, ఈశ్వరు జ
టాజూటమునుండి గంగయట్లును, బ్రహ్మముఖమునుండి వేదములట్లును
ద్వారకాపురమునుండి కృష్ణసేనలు శీఘ్రముగా బయలు వెడలెను.

శ. స.—ప్రజా, ప్రజా ప్రజే ప్రజాః, ప్రజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ప్ర.
బ. ఇవ అవ్య. అంగాత్, అంగాత్ అంగాభ్యాం అంగేభ్యః అంగశబ్దః
అ.న.పం.ఏ. అరవిందం నాభా యస్యసః అరవిందనాభిః తస్య అరవింద
నాభేః, నాభేః నాభ్యోః నాభీనాం అరవిందనాభిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.

శంభవత్యస్మాదితి శంభుః తస్య శంభోః, శంభోః శంభోః శంభూః శంభూ
నాం శంభుశబ్దః ఉ. పు. ష. ఏ. జటాజూటస్య తటం జటాజూటతటం
తస్మాత్ జటాజూటతటాత్, తటాత్ తటాభ్యాం తటేభ్యః జటాజూ
టతటశబ్దః అ. న. పం. ఏ. ఇవ అవ్య. ఆపః అపః అద్భిః అద్భ్యః,
అపాం అప్పు అప్పబ్దః ప. స్త్రీ. ని. బ. ముఖాత్, ముఖాత్ ముఖా
భ్యాం ముఖేభ్యః ముఖశబ్దః అ.న.పం.ఏ.ఇవ అవ్య. ఆశు అవ్య. శ్రుతిః,
శ్రుతిః శ్రుతీ శ్రుతయః శ్రుతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ప్ర. బ. విధాతుః, విధాతుః
విధాత్తోః విధాత్యణాం విధాతృశబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. పురాత్,
పురాత్ పురాభ్యాం పురేభ్యః పురశబ్దః అ.న.పం.ఏ. నిరీమాయ, నిరీ
యతుః నిరీయుః నిర్పూర్వకణ్ గతా విత్యస్మా దకర్మకాద్ధాత్తోః
కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పురు.బ. మురం జితవాన్ మురజిత్ ముర
జితః ధ్వజిన్యః మురజిద్ధ్వజిన్యః, ధ్వజినీ ధ్వజిన్యో ధ్వజిన్యః మురజి
ద్ధ్వజినీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ప్ర. బ.

ప్రజాఇతి. అరవిందనాభేర్విష్ణోరంగాత్ ప్రజాఇన. శమ్భోర్జటాజూటతటా
దాపఇన గంగాజలానీన విధాతుర్ముఖాచ్చుతయ ఇన, మురజితోహరేః ధ్వజిన్య
స్సేనాః, ఆశుపురాన్నిరీయుః నిర్గతాః, మాలోపమేయమ్.

శ్లిష్యద్భి రన్యోన్యముఖాగ్రసంగ

స్థల తలీనం హరిభి ర్విలోలైః,

పరస్పరోత్పీడితజానుభాగా

దుఃఖేన నిశ్చక్రము రశ్వవారాః.

౬౬.

టీ. అన్యో...లీనం - అన్యోన్య = ఒకటొకటియొక్క, ముఖా
గ్ర=ముఖములకొనలయందు, సంగ=చేరిక చేత, స్థలత్ =జాటుచున్న,
ఖలీనం=కల్లెముగల్లునట్లుగా, శ్లిష్యద్భిః=ఒరయుచున్న, విలోలైః=ఎగి
రెగిరినడచుచున్న, హరిభిః=గుట్టములతో, అశ్వవారాః=గుట్టపురా
తులు, పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాః-పరస్పర=అన్యోన్యము, ఉత్పీడిత=
మిగులరాపిడిబడిన, జానుభాగాః = మోకాళ్లుగలవారగుచు, దుఃఖేన=
కష్టముచేత, నిశ్చక్రముః = బయలువెడలిరి.

తా. గుట్టము లొకదానిముఖ మొకదానికి తగిలి కల్లెములు
జాటునట్లు గా నొరసికొనుచు నెగిరియెగిరి పడుచు నడచుచున్నది.

అట్టి యాగుఱ్ఱములనెక్కి పోవురాతులు పరస్పరము రానుకొనుచు
మోకాళ్లు నలుగుచుండ నతికష్టముగా నడపించుకొనుచుం బోయిరి.
అశ్వసైన్యమంత మెండుగానున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స.—శ్లిష్యతా, శ్లిష్యతా శ్లిష్యదాభ్యం శ్లిష్యద్భిః శ్లిష్య
చ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. ముఖానాం అగ్రాణి ముఖాగ్రాణి అన్యోన్యే
షాం ముఖాగ్రాణి అన్యోన్యముఖాగ్రాణి అన్యో...గ్రేషు సంగః అన్యో
...గ్రసంగఃఅన్యో...గేన స్థలంతః అన్యో...గస్థలంతః అన్యో...తః
ఖలీనాః యస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా అ...త్థలీనం క్రియావిశేష హ
రిణా, హరిణా హరిభ్యాం హరిభిః హరిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. విలోలైః,
విలోలేన విలోలాభ్యాం విలోలైః విలోలశబ్దః అ. పు. తృ. బ. పరస్ప
రం ఉత్పీడితాః పరస్పరోత్పీడితాః జానూనాంభాగాః జానుభాగాః పర
స్పరోత్పీడితాః జానుభాగాః యేషాంతే పర...గాః, భాగః భాగా
భాగాః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. దుఃఖేన, దుఃఖేన
దుఃఖాభ్యాం దుఃఖైః దుఃఖశబ్దః అ. న. తృ. ఏ. నిశ్చక్రమ నిశ్చక్రమ
తుః నిశ్చక్రముః నిర్ పూర్వక్రముపాద విక్షేప ఇత్యస్మాదకర్మకా
ర్థాతోః కర్తరిభూతానద్యతనపరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పురు. బ. అ
శ్వాన్ వారయంతీతి అశ్వవారాః, అశ్వవారః అశ్వవారౌ అశ్వవా
రాః అశ్వవారశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

శ్లిష్యద్భిరితి. అన్యోన్యేషాం ముఖాగ్రేషు సంగేన స్థలంతః ఖలీనాః కవికాః
యస్మిన్ కర్మణితద్యథా తథా 'కవికాతుఖలీనోఽప్రీ' త్యమరః. శ్లిష్యద్భిఃసంఘ
ప్యద్భిః విలోలైః ముహురుచ్ఛలద్భిః హరిభిస్తురంగైః కరణైః అశ్వాన్ వారయంతీత్య
శ్వవారాః అశ్వరోహః పరస్పరోత్పీడితజానుభాగాస్సంతః దుఃఖేన నిశ్చక్రమః నిర్జ
గ్మరితి స్వభావాతిశయోక్త్యో స్సంకరః.

నిరంతరాళేపి విముచ్యమానే

దూరం పథి ప్రాణభృతాంగణేన,

తేజోమహద్భి స్తమసేవ దీపై

ర్ద్విపై రసంబాధ మయాం బభూవే.

౩౭

టీ. తమసేవ=చీకటిచేతనుంబలె, ప్రాణభృతాం గణేన=ప్రాణి
వర్గముచేత, నిరంతరాళేపి=ఎడ తెఱపిలేనిదియైనను, పథి=మార్గము

(ఇప్పుడు), దూరం=దూరముగా, విముచ్యమానే=విడువఁబడుచుండఁగా, తేజోమహద్భిః-తేజః=బలము (ప్రభల) చేత, మహద్భిః=గొప్పవియగు, ద్విపైః=ఏనుఁగులచేత, దీపై రివ=దీపములచేతనుంబలె, అసంబాధం=తొడతొక్కుడులేకుండ, అయాంబభూవే=పోవుట.

తా. అదివఱకు చీకట్లు గ్రమ్మినట్లు ప్రాణివర్గములతో నిండియున్నను వాని (దీపముల, ఏనుఁగుల) భయము వలన నప్పుడు అన్నియు (చీకట్లు, ప్రాణివర్గములు) దారివిడిచి దూరముగాఁ దొలఁగిపోవుచుండఁగా నామార్గమునఁ బ్రభావంతములైన దీపముల యట్లు తేజోవంతములైన యేనుఁగులు పైఁజెప్పినగుఱ్ఱములవలె తొడతొక్కుళ్లు పడకుండ యథేచ్ఛముగా నడచినవి. తమవెలుఁగుచేతనే చీకట్లను దూరముగా తొలగించుకొని దీపములు వ్యాపించునట్లు ప్రాణులనెల్ల తొలగించుకొనుచు యేనుఁగులు నిరభ్యంతరముగా పోయినవి.

శ. స.—నిర్గతం అంతరాళం యస్మాత్సః నిరంతరాళః తస్మిన్ నిరంతరాళే, నిరంతరాళే నిరంతరాళయోః నిరంతరాళేషు నిరంతరాళశబ్దః అ. పు. స. ఏ. ఆపి అవ్య. విముచ్యమానే, విముచ్యమానే విముచ్యమానయోః విముచ్యమానేషు విముచ్యమానశబ్దః అ. పు. స. ఏ. దూరం, దూరం దూరే దూరాణి దూరశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. పథి. పథి పథోః పథిషు పథిశబ్దః న. పు. స. ఏ. ప్రాణాన్ విభ్రతీతి ప్రాణభృతః తేషాం ప్రాణభృతాం, భృతః భృతోః భృతాం ప్రాణభృచ్ఛబ్దః త. పు. ష. బ. గణేన, గణేన గణాభ్యాం గణైః గణశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. తేజసా మహాంతః తేజోమహాంతః తైః తేజోమహద్భిః, మహతా మహద్భ్యాం మహద్భిః తేజోమహచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. బ. తమసా, తమసా తమోభ్యాం తమోభిః తమశ్శబ్దః స. న. తృ. ఏ. ఇవ అవ్య. దీపేన, దీపేన దీపాభ్యాం దీపైః దీపశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ద్వాభ్యాం పిబంతీతి ద్విపాః తైః ద్విపైః, ద్విపేన ద్విపాభ్యాం ద్విపైః ద్విపశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. స విద్యతే సంబాధః యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా అసంబంధం క్రియవిశే. అయాం బభూవే ఆయపయగతా విత్యస్మా దకర్మకాద్ధాతోః భూతేభావేలిటి ఆమం

తా దనుప్రయుక్తా దూభధాతోరకర్మకాదూభవే భూతేలిటి ఆత్మనే నిత్య ప్ర. పురు. ఏ.

నిరంతరాశ్చితి. తమసాతిమిరేణేన ప్రాణభృతాంగణేన ప్రాణివర్గేణ కర్తా, నిరంతరాశేపిపూర్వం స్వేనైవఆతిసంకటేపి పథిసంప్రతిదూరందూరతఏవ విముచ్యమా నేసతి ఏకత్రదీపభయాదన్యత్ర ద్విపభయాచ్చేతిభావః. తేజోమహద్భిర్బలాధికైః ప్రభాసంపన్నైశ్చ 'తేజోబలంప్రభాతేజ' ఇతి శాశ్వతః. ద్విపైర్దీపైరివ అసంబాధ మసంకీర్ణం, అయాంబభూవే జగ్గే, నత్వశ్వైరివకృచ్ఛాదితిభావః. అయగతా.భావే లిట్. దయాయాసశ్చేత్యామ్ ప్రత్యయః. స్వతేజసైవ దూరోత్సారిత తమస్మేదీ పాఇవతథోత్సారితప్రాణికే పథినిరర్గళంద్విపాః ప్రయయురిత్యర్థః. తమసీతీసప్త మ్యంతపాతేతుతమసః. పథ్యుపమానత్వే ద్విపాగమనాత్ప్రాకృతభవతమసోదీపాగమ నాత్ప్రాకృతప్రాణివర్గేణ నిరంతరాశత్వం పశ్చాన్ముచ్యమానత్వంచ నసంభవతీతి ఉప మానోపమేయయోర్వైర్వరూప్యంస్యాత్ తృతీయాంతపాతే తమసః ప్రాణివర్గోపమా నత్వే తత్సారూప్యసాకల్యాత్సవసాధీయానిత్యాలంకారికాణాంపంథాః.

శనై రనీయంత రయా త్వతంతో

రథాః క్షీతిం హస్తినఖా దభేదైః,

సయత్నసూతాయతరశ్మిభుగ్న

గ్రీవాగ్రసంసక్తయుగై స్తురంగైః.

౬౮

టీ. రయాత్ = వేగమువలన, పతంతః = పరుగెత్తుచున్న, రథాః = రథములు, సయ...గైః - సయత్న = ప్రయత్నముతోఁగూడిన, సూత = సారథులచేత, ఆయత = లాగిపట్టుకొనఁబడిన, రశ్మి = పగ్గములచేత, భుగ్న = వంగిన, గ్రీవాగ్ర = మెడలచివల్లయందు, సంసక్త = చేరిన యు, గైః = కాడికలిగినవి, (నుకనే) అభేదైః = శ్రమచెందని, తురంగైః = గుఱ్ఱములచేత, హస్తినఖాత్ = గవనివాకిటవాటముగానేర్పఱచిన మట్టిదిబ్బ నుండి, శనైః = మెల్లగా, క్షీతిం = నేలకు, అనీయంత = నడపింపఁబడినవి.

తా. మెరకమీఁద నుండి పల్లమునకుఁ బోవుటచేత మిక్కిలి వేగముగాఁ బరువిడచున్న రథములను పూనికతో పగ్గములు బిగబట్టి దానంజేసి వంగిన మెడమీఁద కాడి, చివరకు జాఱిపడుటవలన నంత గా శ్రమజెందక యున్న గుఱ్ఱములతోఁ బురద్వారగోపురసమీప మందలి మంటిదిబ్బ మీఁది నుండి మెలఁకువతో మెల్లమెల్లగా దిగు వకు నడపించిరి.

శ. స.—శనైః అవ్య. అనీయత అనీయేతాం అనీయంత ణీష్ఠా
 ప్రాపణ ఇత్యస్మా ద్వికర్మకాద్ధాతోః కర్మణి భూతేలజీ ఆత్మ. ప్ర.
 పురు. బ. రయాత్, రయాత్ రయాభ్యాం రయేభ్యః రయశబ్దః అ.
 పు. ప్ర. ఏ. పతన్, పతన్ పతంతౌ పతంతః పతచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర.
 బ. రథః, రథః రథౌ రథాః రథశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. క్షీతిం, క్షీతిం
 క్షీతీ క్షీతీః క్షీతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. హస్తిసఖాత్, హస్తిసఖాత్
 హస్తిసఖాభ్యాం హస్తిసఖేభ్యః హస్తిసఖశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అవిద్య
 మానః ఖేదో యేషాంతే అఖేదాః తైః అఖేదైః, అఖేదేన అఖే
 దాభ్యాం అఖేదైః అఖేదశబ్దః అ. పు. తృ. బ. యత్నేన సహవర్తం
 తఇతి సయత్నాః సయత్నాశ్చ తే సూతాశ్చ సయత్నసూతాః
 స...తైః ఆయతాః సయత్న సూతాయతాః స...తాశ్చ తే రశ్మ
 యశ్చ స...తరశ్మయః స... రశ్మిభిః భుగ్నానిస...శ్మిభుగ్నాని
 గ్రీవాణాం అగ్రాణి గ్రీవాగ్రాణి సయ...గ్నాని చ తాని గ్రీవాగ్రాణి
 చ సయ...భుగ్నగ్రీవాగ్రాణి సయ...గ్రేషు సంసక్తాః స...గ్రసం
 సక్తాః స...క్తాః యుగాః యేషాంతే సయ...యుగాః తైః స...గైః,
 యుగేన యుగాభ్యాం యుగైః సయత్న సూతాయత రశ్మిభుగ్న
 గ్రీవాగ్ర సంసక్తయుగశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తురం గచ్ఛంతీతి
 తురంగాః తైః తురంగైః, తురంగేణ తురంగాభ్యాం తురంగైః తురం
 గశబ్దః అ. పు. తృ. బ.

శనైరితి. రయాత్పతంతోధానంతః. రథాస్సయత్నైస్సూతైస్సారథిభిః 'సూతః
 క్షత్తాచసారథి రి' త్యమరః. ఆయతౌఅకృష్టాః యేరశ్మయః ప్రగ్రహః 'కిరణప్రగ్ర
 హారశ్మి' ఇత్యమరః. తైర్భుగ్నేషు ప్రహ్వేషు గ్రీవాగ్రేషుసంసక్తాః యుగాః యు
 గ్యస్కంధవాహ్యః దారువిశేషాః యేషాంతైః అతఏవ అఖేదై రశ్మమైస్తురంగైఃహస్తిస
 ఖాద్ధస్తిసఖః పూర్వార్థమృత్కూటః 'కూటం పూర్వార్థం యద్ధస్తి సఖస్తస్మిన్నధత్రి
 ష్వి' త్యమరః తస్మాత్ శనైః క్షీతి మనీయంతనీతా ఇతి స్వభావోక్తిః, యథావ
 ద్వస్తువర్ణనాత్.

బలోర్మిభి స్తతః సహాయమాన

రథ్యాభుజాయా వలయై రివాస్యాః,

(ప్రాయేణ నిష్కా) మతిచక్రపాణౌ

నేష్టం పురో ద్వారవతీత్వ మాసీత్.

౬౯

టీ. బలోర్మిభిః=తరంగములవంటి సైన్యములచేత, వలయైరివ= కడియములచేతనుంబలె, తక్ష...యాః-తక్షణ=ఆ (కృష్ణుడు బయలు వెడలిన) సమయమందు, హీయమాన=లోటువడుచున్న, రథ్యాభుజా యాః=భుజమువంటి రాజవీధిగలిగినది, (గనుకనే) అస్యాః=ఈ, పురః= పట్టణమునకు, ద్వారవతీత్వం=ద్వారకయనుపేరు (ద్వారములు గలుగుట), ఇష్టం=సమృతమైనది, నాసీత్=కాలేదు.

తా. పురివీడి యా శ్రీకృష్ణుండు బయలుదేరినవెంటనే భుజములనుండి కడియములు మున్నగు నాభరణముల యట్లు రాజబాటలునుండి సైన్యములుగూడ మెల్ల మెల్లన జాటుట జూడ యా పురీమతల్లికి ద్వారవతీత్వమే అనిష్టమైనది. కృష్ణవియోగమునం జేసి నిష్ఫలము గనుక స్వస్వరూపమే అయిష్టమయ్యెను అనగా ఆపురియొక్క అందమే తగ్గిపోయిన దనుట (ఇట్టిచోట్ల, “ఇష్టాదాయూరిపేరే పోయినదండీ” అని యనుటగలదు.) మఱియు ద్వారములుండుట యనిష్టమయ్యె నుండఁబట్టి గదా కృష్ణుడు బయలుదేర సయ్యెను. అని తాత్పర్యము.

శ. స.—బలాని ఊర్మయశ్చ బలోర్మయః తైః బలోర్మిభిః, ఊర్మిణా ఊర్మిభ్యాం ఊర్మిభిః బలోర్మిశబ్దః ఇ. పు. తృ. బ. సచాసాక్షణశ్చ తత్తణః తత్తణే హీయమానా తత్తణహీయమానా రథ్యాభుజేవ రథ్యాభుజా తత్తణహీయమానా రథ్యాభుజా యస్యాస్సాత...జా తస్యాః తత్త...జాయాః, భుజాయాః భుజయోః భుజానాం తత్తణహీయమాన రథ్యాభుజాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. ఏ. వలయైః, వలయేన వలయాభ్యాం వలయైః వలయశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవ. అవ్య. అస్యాః, అస్యాః అనయోః ఏనయోః ఆసాం ఇదంశబ్దః మ. స్త్రీ. ష. ఏ. ప్రాయేణ, ప్రాయేణ ప్రాయాభ్యాం ప్రాయైః ప్రాయశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. నిష్కామతి, నిష్కామతి నిష్కామతోః నిష్కామత్పు నిష్కామచ్ఛబ్దః త. పు. స. బ. చక్రంపాణౌ యస్యసః

చక్రపాణిః, పాణిః పాణీ పాణయః చక్రపాణిశబ్దః ఇ. పు. స. ఏ. న.
 అవ్య. ఇష్టం, ఇష్టం ఇష్టే ఇష్టాని ఇష్టశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. పురః,
 పురః పురోః పురాం పూర్ శబ్దః రేపాం. స్త్రీ. ష. ఏ. ద్వారవత్త్యాః
 భావః (ద్వారాణి అస్యాసంతీతి ద్వారవతీ ద్వా...త్త్యాః భావః)
 ద్వారవతీ త్వం, ద్వారవతీత్వం ద్వారవతీత్వే ద్వారవతీత్వాని ద్వార
 వతీత్వ శబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ. ఆసీత్ ఆస్తాం ఆసన్ అసభువీ త్యస్మా
 దకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలజి పర. ప్ర. పురు. ఏ.

బలార్మిభిరితి. బలాని ఊర్మయఇన తైర్బలార్మిభిః వలయైః కంకణైరివతత్
 త్షణే హరినిష్క్రమణక్షణవన హీయమానా అపరిచ్యమానా, రథ్యా భుజేవ యస్యా
 స్తస్యాః ఆతవన అస్యాః పురః ద్వారవత్త్యాః, చక్రపాణౌ కృష్ణే నిష్క్రమతీనిర్గ
 చ్చతీసతి, ప్రాయేణభూమ్నా ద్వారవతీత్వం ద్వారకాత్వంస్వస్వరూప మితి యావ
 త్ తదిష్టంనాసీత్ హరివిరహేతద్వైఖల్యాదితీ భావః. ద్వారవతీశబ్దస్యసంజ్ఞాత్వాత్
 'త్వతలార్మణవచన స్యే'తి నపుంవద్భావః. అన్యత్ర ద్వారవతీత్వం ద్వారవత్త్వం సే
 ష్టం. తస్య హరినిష్క్రమణ హేతుత్వాది త్యుభయథా ప్యుపమితభుజావలయగళన
 హేతుకత్వా దుపమాసంక్షేప్తేయ మనిష్టత్వోత్పేక్షా ప్రాయేణేత్యనేన వ్యజ్యతే.

అవ. ఇరక నీసర్గము ముగియునటకును సముద్రవర్ణనము. —

పారే జలం నీరనిధే రపశ్య
 న్మురారిరానీల పలాశ రాశీః,
 వనావళీ రుత్కలికాసహస్ర
 ప్రతిక్షణోత్కూలితశ్చై వలాభాః.

20

టీ. మురారిః=శ్రీకృష్ణుడు, నీరనిధేః=సముద్రముయొక్క, పా
 రేజలం=నీటియావలియొడ్డున, ఆనీలపలాశ రాశీః=అంతటనునల్ల నైన,
 యాకుజౌంపములు గలిగిన, ఉత్క...భాః- ఉత్కలికా=గొప్పతరంగ
 ములయొక్క, సహస్ర=వేలచేత, ప్రతిక్షణం=ప్రతిక్షణమును, ఉత్కూలి
 త=గట్టునకుత్తోయబడిన, శ్చై వల=నాచుయొక్క, ఆభాః=ప్రకాశము
 వంటి ప్రకాశముగలిగిన, వనావళీః=వనపంక్తులను, అపశ్యత్=చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుడు సముద్రమున కావలియొడ్డున నున్న వనపరం
 పరలంగాంచెను. అవి చూడనింపైన పసరాకు జౌంపముతో ప్రతిక్షణ

మందును పెద్దపెద్ద సముద్రకెరటములచేత గట్టుమీఁది కెగజిమ్మఁబడిన నాఁచునుంబోలె తోఁచుచున్నవి.

శ. స—జలానాం పారేపారేజలం అవ్యయీభా. నీరాణానిధిః
నీరనిధిః తస్య నీరనిధేః, నిధేః నిధ్యోః నిధీనాం నీరనిధిశబ్దః ఇ. పు.ష.
ఏ. అపశ్యత్ అపశ్యతాం అపశ్యన్ దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాత్స
కర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజి పర ప్ర. పురు. ఏ. మురస్య అరిః ము
రారిః, మురారిః మురారీ మురారయః మురారిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర ఏ.
ఆసమంతాన్నీలాః ఆనీలాః పలాశానాం రాశయః పలాశ రాశయః ఆ
నీలాః పలాశ రాశయః యాసాంతాః ఆనీలపలాశ రాశయః తాః ఆ...శీః,
రాశిం రాశీ రాశీః ఆనీలపలాశ రాశిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వనానాం
ఆవశయః వనావశయః తాః వనావళీః, వనావళిం వనావళీ వనావళీః వనా
వళిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఉత్కలికానాం సహస్రాణి ఉత్కలికాసహ
స్రాణి క్షణే క్షణే ప్రతిక్షణం ప్రతిక్షణం ఉత్కాలితాః ప్రతిక్షణో
త్కాలితాః ఉత్కలికాసహస్రైః ప్రతిక్షణోత్కాలితాః ఉత్కలికాస
హస్ర ప్రతిక్షణోత్కాలితాశ్చ తే శైవలాశ్చ ఉత్క...లితశైవలాః
ఉత్క...లానాం ఆభేవ ఆభాయాసాంతాః ఉత్కలి...లాభాః తాః
ఉ...భాః, ఆభాం ఆభే ఆభాః ఉత్కలికాసహస్ర ప్రతిక్షణోత్కా
లిత శైవలాభాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ద్వి. బ.

అథాసర్గసమాప్తే స్సముద్రం వర్ణయతి.—

పారశతి. మురారిర్నీరనిధేస్సముద్రస్య జలానాంపారేపరతీరేపారేజలం 'పా
రావారేపరార్వాచీతీరే' ఇత్యమరః 'పారేమధ్యేషష్టా పే' త్యవ్యయీభావః, తస్య
న్నియోగా దేకారాంతత్వంచపారేశబ్దస్య. ఆసమంతాన్నీలాః పలాశానాం పత్త్రా
ణాంరాశయోయాసాంతాః హరితవర్ణపర్ణపూర్ణాఇత్యర్థః. 'పత్త్రంపలాశంఛదనం దళం
పర్ణంఛదఃపుమా నిత్యమరః. ఉత్కలికా ఉర్మయః ఉర్మిరుత్కలికోల్లోలకల్లోతా
లహరిత ధే' తి హాలాయుధః. తాసాం సహస్రైః ప్రతిక్షణం ఉత్కాలితాః కూల
మద్గతాః, కృతాః కూలం ప్రాసిత ఇత్యర్థః. ఉత్కాలశబ్దాత్ తత్కరోతీతి
ణ్యంతాత్కర్మణిక్తః. తేషాంశైవలానాం ఆభేవాభాయాసాంతాః, తస్యదృశీరిత్యర్థః.
వనావళీరసశ్యత్ అత్రోత్కాలితశైవలస్య స్వతస్సిద్ధసందేహ దుపమా త్ప్రేక్షయో
స్సంకరః.

లక్ష్మీభృతోఽంభోధితటాధివాసాన్

ద్రుమా ససా నీరదనీలభాసః,

లతావధూసంప్రయుజోఽధివేలం

బహూకృతాన్ స్వానిష పశ్యతి స్మ.

20

టీ. అసా = ఈశ్రీకృష్ణుడు, లక్ష్మీభృతః-లక్ష్మీ = కాంతిని (లక్ష్మీదేవిని), భృతః = తాల్చుచున్నట్టియు, అంభోధితటాధివాసాన్-అంభోధితట=సముద్రపుటాడ్డున, అధివాసాన్=నివాసముగలిగినవియు, నీరదనీలభాసః - నీరద = మేఘమువలెనే, నీలభాసః=నల్లనికాంతిగల, వియు, లతావధూసంప్రయుజః-లతావధూ=స్త్రీలవంటితీగలతో (తీగలవంటి స్త్రీలతో), సంప్రయుజః=కూడినవియు(నగు), అధివేలం=చెలియలి కట్టమీది,, ద్రుమాన్=వృక్షములను, బహూకృతాన్=అనేకముగాఁజేయఁబడిన, స్వాన్=తన దేహములనుగా, పశ్యతిస్మ=చూచెను.

తా. శ్రీహరి యాసముద్ర తీరమునందలి వృక్షములను గన్గొనెను. అవి పలుసంఖ్యలుగా నేర్పడిన దేహములను బోలియున్నవి. అది యెట్లన-శ్రీహరి లక్ష్మిని ధరియించె నవియు లక్ష్మీ (శోభా)వంతములుగా నున్నవి. సముద్రతీర వాసము నీలమేఘచ్ఛాయయు నుభయత్ర తుల్యముగా నున్నది. ఆశ్రీకృష్ణుఁ జేరిన జన్వనులు తీవలవలెయున్నారు కోమలగాత్రలై వృక్షములట్టి లతలతోఁగూడియున్నవి కావున లతావధూసంయోగ్యము నుభయతుల్యమై యున్నదని యెఱుఁగునది.

శ. స.—లక్ష్మీం బిభ్రతీతి లక్ష్మీభృతః తాన్ లక్ష్మీభృతః, లక్ష్మీభృతం లక్ష్మీభృతో లక్ష్మీభృతః లక్ష్మీభృచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. అంభాసి ధీయంతే అస్మిన్నితి అంభోధిః అంభోధేః తటం అంభోధితటం అంభోధితటే అధివాసః యేషాం తే అంభోధితటాధివాసాః తాన్ అం...సాన్, వాసం వాసా వాసాన్ అంభోధితటాధివాసశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ద్రవంతి ఊర్ధ్వమితి ద్రవః ద్రవః ఏషాంసంతీతి ద్రుమాః తాన్ ద్రుమాన్, ద్రుమం ద్రుమా ద్రుమాన్ ద్రుమశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. అసా, అసా అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. నీరాణి దదాతీతి నీరదః నీరదశ్చ నీలాః నీరదనీలాః, నీరదనీలః

భాసః యేషాంతే నీరదనీలభాసః తాన్ నీ...నః, భాసం భాసా భాసః
నీరదనీలభాశ్శబ్దః స. పు. ద్వి. బ. లతాః వధ్వశ్శబ్ద (లతాశ్శబ్ద వధ్వః)
లతావధ్వః లతావధూభిః సంప్రయుంజంతీతి లతావధూసంప్రయుజః
తాన్ ల...జః, సంప్రయుజం సంప్రయుజౌ సంప్రయుజః లతావధూసం
ప్రయుక్తశ్శబ్దః జ.పు. ద్వి. బ. వేలాయాం అధివేలం అవ్యయీభా అబ
హవః బహవస్సంపద్యమానాః కృతాః బహూకృతాః తాన్ బహూ
కృతాన్, బహూకృతం బహూకృతౌ బహూకృతాన్ బహూకృతశ్శబ్దః
అ. పు. ద్వి. బ. స్వం, స్వం స్వా స్వాన్ స్వశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ.
శ్శబ్ద అవ్య. పశ్యతి పశ్యతః పశ్యంతి దృశిర్ ప్రేక్షణశ్శబ్దస్మాత్
కర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేన్మయోగాత్ లటి పరస్మై ప్ర. పు. ఏ.

లక్ష్మీతి. అసాహరిః లక్ష్మీం శోభాం శ్రీదేవీంచ విభ్రతీతి లక్ష్మీభృతస్తాన్
అంభోధితే అధివాసోయేషాంతాన్ నీరదవన్నీలభాసః నీలవర్ణాన్ లతావధ్వశ్శబ్ద
త్యుపమితసమాసః. అన్యత్ర లతాశ్శబ్దవధ్వశ్శబ్ద శాకపార్థి వాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపి
సమాసః. తాభిస్సంప్రయుంజతశ్శబ్దం సంప్రయుజఃసంగతాన్ క్విప్. వేలాయాం అధివేలం
విభక్త్యర్థే అవ్యయీభావః ద్రుమాన్ బహూకృతాన్ అనేకీకృతాన్ స్వాన్ స్వశ్శబ్ద
యవిగ్రహానివేత్యర్థః. ఏవంచ పుల్లింగతానిర్వాహః అత్మపరత్వే నపుంసకత్వాపా
తాత్ 'స్వాజ్ఞాతా వాత్మని స్వంత్రీప్యాత్మీయేస్వాస్త్రీయాంధన ఇ'త్యమరః. పశ్యతి
స్మ, శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా.

ఆశ్లిష్టభూమిం రసితార ముచ్చై
లోలదృఢజాకార బృహత్తరంగమ్,

ఫేనాయమానం పతి మాపగానా

మసా వపస్మారిణ మాశశంకే.

29

టీ. ఆశ్లిష్టభూమిం-ఆశ్లిష్ట=కొగలింపబడిన, భూమిం=భూత
లముగలదియు, ఉచ్చైః=బిగ్గరగా, రసితారం=అఱచుచున్నదియు,
లోల...రంగం, లోలత్=చలించుచున్న (కలునటు వ్రేలబడుచు
న్న), భుజాకార=భుజములపోలికనున్న, బృహత్తరంగం=పెద్దకెరటము
లుగలదియు, ఫేనాయమానం=నురుగులు గ్రక్కుచున్నదియు, ఆప
గానాం పతిం=సముద్రమును, అసా=ఈకృష్ణుడు, అపస్మారిణం=అప
స్మారరోగము గలవానినిగా, ఆశశంకే=అనుమానించెను.

తా. నేలనంటి పెద్దగా నఱచుచుం జేతులవలె తరంగముల నిటు నటు దొరలించుచు నురుగులు గ్రక్కుచున్న సముద్రునిఁ జూచి మూర్ఛావ్యాధియున్న వాడేమో యని యాతఁ డనుకొనెను.

శ. స. — ఆశ్లిష్టా భూమిః యేనసః ఆశ్లిష్టభూమిః తం ఆశ్లిష్టభూమిం, భూమిం భూమి భూమిన్ ఆశ్లిష్టభూమిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. రసితారం, రసితారం రసితారా రసిత్రాన్ రసిత్రశబ్దః ఋ. పు. ద్వి. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. భుజ్యతే ఏభిరితి భుజాః లోలంతశ్చ తే భుజాశ్చ లోలద్భుజాః లోలద్భుజానాం ఆకార ఇవ ఆకారో యేషాం తే లోలద్భుజాకారాః బృహంతశ్చ తే తరంగాశ్చ బృహత్తరంగాః లోలద్భుజాకారాః బృహత్తరంగాః యస్యసః లోలద్భుజాకారబృహత్తరంగాః తం లో...గం, తరంగం తరంగౌ తరంగాన్ లోలద్భుజాకారబృహత్తరంగ శబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఫేనం ఉద్వమన్ ఫేనాయమానః తం ఫేనాయమానం, ఫేనాయమానం ఫేనాయమానౌ ఫేనాయమానాన్ ఫేనాయమానశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. పతిం, పతిం పతీ పతీన్ పతిశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ. అపాం సమూహః ఆపం ఆపేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః తాసాం ఆపగానాం, ఆపగాయాః ఆపగయోః ఆపగానాం ఆపగాశబ్దః ఆ. స్త్రీ. ష. బ. అసౌ, అసౌ అనూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. అపస్మారః అస్యాన్ స్తీతి అపస్మారీ తం అపస్మారిణం, అపస్మారిణం అపస్మారిణౌ అపస్మారిణః అపస్మారిశబ్దః న. పు. ద్వి. ఏ. ఆశశంకే ఆశశంకా తే ఆశశంకిరే ఆజ్ఞపూర్వకశశిశంకాయా మిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర. పురు. ఏ.

ఆశ్లిష్టేతి. ఆశ్లిష్టభూమిమాశ్లిష్టభూతలం, ఉచ్చైః తారం రసితారం క్రందితారం లోలతాం చలతాం, ఇతస్తతః పతతాం భుజానామాకారఇవాకారోయేషాం తే బృహత్తరంగాః యస్యతంతథోక్తం ఫేనాయమానం, ఫేనముద్వమంతం 'ఫేనాచ్చేతివక్తవ్యమి'తి క్యజ్. క్యజ్జోజిత్వాదాత్మనేపదం. అపాం సమూహః ఆపం తస్య సమూహఇత్యణ్ప్రియః. తేన గచ్ఛంతీత్యాపగాః, తాసాం పతింసముద్రం, అసౌ హరిః అపస్మారిణమపస్మారరోగిణం ఆశశంకేతద్ధర్మయోగాత్తథోత్ప్రేక్షాంచక్రఇత్యర్థః. యథాహుర్నైదానికాః క్రుద్ధైర్ధాతుభిరాహ తేచమనసి ప్రాణీతమస్సంవిశన్దంతాన్ భావతి ఫేనముద్గిరతిదోఃపాదంక్షీపన్మాధధీః, పశ్యన్రూపమసత్త్వితౌనిపతతివ్యర్థాః కరోతిక్రియాఃబిభ్యత్సస్వయమేవ శామ్యతిగ తేవేగేత్వపస్మారయన్.

పీత్వా జలానాం నిధినాతిగార్ధ్యా
 ద్వృద్ధిం గతే ప్యాత్మని నైవమాంతీః,
 క్షీప్తా ఇ వేందో స్సరుచోధివేలం
 ముక్తావళీ రాకలయాంచకార.

23

టీ. జలానాం నిధినా=నీరముల కాకరమగు సముద్రునిచేత,
 అతిగార్ధ్యాత్=మిక్కిలి యపేక్షవలన, పీత్వా=త్రాగి, వృద్ధిం గతే=
 పి=పెంపొందినదియయినను, ఆత్మని=తన దేహమున, న వేవ మాంతీః
 =ఇమడనినై, క్షీప్తాః=బయటికి చిమ్మ బడిన, ఇందోః = చంద్రుని
 యొక్క, రుచిఇవ=కాంతులోయన్నట్లు, సః=ఆశ్రీకృష్ణుడు, అధివేలం
 =చెలియలికట్టమీద, ముక్తావళీః=ముత్యపురాసులను, ఆకలయాంచ
 కార=చూచెను.

తా. శ్రీకృష్ణుడాసముద్రపు గట్టుమీద ముత్యాలు రాసులు
 రాసులుగాఁ పడియుండఁగా జూచెను. అవి చంద్రోదయ మైనప్పుడు
 సముద్రుఁ డత్యాశచేత కడుపార మ్రింగి బాగుగా పొంగియున్నను తన
 పొట్టలోనిమడకపోగా పైకి వెళ్లగక్కిన చంద్రకిరణములా యన్నట్లు
 గాన్పించినవి. చంద్రోదయమైనప్పుడు సముద్రము పొంగు నను శాస్త్ర
 ము ననుసరించి యిట్లు వర్ణింపఁబడినది.

శ. స.—పీత్వా క్షాప్త ప్రత్యయాంత జలస్య, జలస్య జలయోః
 జలానాం జలశబ్దః అ. న. ప. బ. నిధినా, నిధినా నిధిభ్యాం నిధిభిః
 నిధిశబ్దః ఇ. పు. తృ. ఏ. గర్ధ ఏవ గార్ధ్యం అతిమాత్రంచ తత్ గార్ధ్యం
 చఅతిగార్ధ్యం తస్మాత్ అతిగార్ధ్యాత్, గార్ధ్యాత్ గార్ధ్యాభ్యాం గార్ధ్యే
 భ్యః అతిగార్ధ్యశబ్దః అ. న. పం. ఏ. వృద్ధిం, వృద్ధిం వృద్ధీ వృద్ధీః వృద్ధి
 శబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. గతే, గతే గతయోః గతేషు గతశబ్దః అ. పు.
 స. ఏ. ఆత్మని, ఆత్మని ఆత్మనోః ఆత్మసు ఆత్మశబ్దః న. పు. స. ఏ. న
 అవ్య. ఏవ అవ్య. మాంతీం, మాంతీం మాంత్యోమాంతీః మాంతీశబ్దః
 ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. క్షీప్తాం, క్షీప్తాం క్షీప్తే క్షీప్తాః క్షీప్తాశబ్దః ఆ.
 స్త్రీ. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. ఇందోః, ఇందోః ఇందోవోః ఇందూనాం ఇందు
 శబ్దః ఉ. పు. ప. ఏ. సః, సః తౌ శే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. రుచం,
 రుచం రుచౌ రుచః రుచ్ఛబ్దః చ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వేలాయాం అధివేలం

అవ్య. ముక్తానాం ఆవళయః ముక్తావళయః తాః ముక్తావళీః, ముక్తా
వళిం ముక్తావళీ ముక్తావళీః ముక్తావళీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆకల
యాంచకార ఆకలయాంచక్రతుః ఆకలయాంచక్రుః ఆజ్ఞాపూర్వకకల
గతౌ సంఖ్యానేచే త్యస్మాన్జీజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాత్కృతో ధా
తోః సకర్మకాత్కర్తరిభూతేలిటి పరస్మై. ప్ర. పురు. ఏ.

పీత్యేతి. జలానానిధినాసముద్రేణ గర్ధవనగార్ధ్యం ఔపమ్యాదివత్ చాతుర్వ
ర్ణ్యాదిత్వాత్సన్ధిరేచ్యఇన్ద్రీయైః. తదతిమాత్రమతిగార్ధ్యం తస్మాత్తృష్ణాభరాదిత్య
ర్థః, గృహ్నోఃపునః ఓర్గుణః 'వాంతోయిప్రత్యయ' ఇతిగార్ధ్వవ్యమితిస్యాత్, పీత్వాక్షే
పణక్రియాపేక్షయా పూర్వకాలతా, వృద్ధింగతేప్యాత్మని స్వదేహేచంద్రోదయే
సముద్రస్య వృద్ధిరిత్యాగమః. నైసమాంతీరమాంతీరతిరిచ్యమానా ఇత్యర్థః. మాతేశ్చ
తరిజీప్. ఆచ్ఛివద్యోర్నుమితినుమ్, క్షిప్తా ఉద్గీర్ణాః అతితృష్ణయోత్కటం పీత్వా
అంతః అమానాత్ బహిరుద్వాంతా ఇత్యర్థః. ఇందోరుచః మరీచీ రివేత్యుత్ప్రేక్షా,
సహరిః అధివేలమధిక్షాలం 'వేలాక్షాలవికారయో రి'తి విశ్వః. ముక్తావళీరాకల
యాంచకార ఆలోకయామాస, కవీనాం కలిః కామధేనుః.

సాటోప ముర్వీ మనిశం నదంతో

యైః స్లావయిష్యంతి సమంతతోఽమీ,

తా న్యేకదేశాన్నిభృతం పయోధే

స్సోఽమ్భాంసి మేఘాన్ పిబతో దదర్శ.

౭౪

టీ. అమీ=ఈమేఘములు, సాటోపం=ఆబండరముతోఁగూడ,
అనిశం=ఎప్పుడును, నదంతః=ఉలుముచున్నవై, యైః=ఏయుదకముల
చేత, ఉర్వీం=భూమిని, సమంతతః=నలువైపులను, స్లావయిష్యంతి=
ముంచునో, తాని=అన్ని, అంభాసి=ఉదకములను, పయోధేః=సము
ద్రముయొక్క, ఏకదేశాత్ = ఒకమూలనుండి, నిభృతం=కదలిక
లేకుండునట్లుగా, పిబతః=త్రాగుచున్న, మేఘాన్=మేఘములను, సః=
ఆకృష్టుఁడు, దదర్శ=చూచెను.

తా. పెద్దయాడంబరముతో నులుముల నులుముచు మెలు
ములు మెలుముచుం బయలుదేరి తాము భూతల మెల్లచోట్లను ముంచి
యెత్తెడుజలంబులను మేఘములు సముద్రమందొకమూల నుండి

యించుకంతయుఁ గదలకుండ పట్టుకొనుచుండుట యాశ్రీకృష్ణుఁడు దిలకించెను. సముద్రముయొక్కపరిమాణము చెప్ప శక్యముగానంతగా నున్నదని తాత్పర్యము.

శ. స — ఆటోపేన సహవర్తతే యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథాసాటోపం క్రియావిశేషణ ఉర్వీం, ఉర్వీం ఉర్వా ఉర్వీః ఉర్వీ శబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. అనిశం అవ్య. నదన్, నదన్ నదంతౌ నదంతః నదచ్ఛబ్దః త. పు. ప్ర. బ. యేన, యేన యాభ్యాం యైః యచ్ఛబ్దః త. న. తృ. బ. స్లావయిష్యతి స్లావయిష్యతః స్లావయిష్యం తి పు)జ్ ఫ్లుజ్ గతావిత్యస్మాణ్ణజంతాద్ధాతోస్సకర్మకాత్కర్తరి భవిష్యతి ల్పుటి పర. ప్ర. పు. బ. సమంతతః అవ్య. అసౌ, అసౌ అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. బ. తత్, తత్ తే తాని తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. బ. ఏకశ్చాసౌ దేశశ్చ ఏకదేశః తస్మాత్ ఏకదేశాత్, ఏకదేశాత్ ఏకదేశాభ్యాం ఏకదేశేభ్యః ఏకదేశశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. నిభృతం క్రియావిశే పయాంసి ధీయంతేఽస్మిన్నితి పయోధిః తస్య పయోధేః, పయోధేః పయోధ్యోః పయోధీనాం పయోధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ. సః, సః తౌ తే తచ్ఛబ్దః ద. పు. ప్ర. ఏ. అంభః, అంభః అంభసీ అంభాంసి అంభశ్శబ్దః స. న. ద్వి. బ. మేఘం, మేఘం మేఘా మేఘాన్ మేఘశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. పిబంతం, పిబంతం పిబంతౌ పిబతః పిబచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. దదర్శ దదృశతుః దదృశుః దృశిర్ప్రేక్షణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి భూతేలిటి పర. ప్ర. పు. ఏ.

సాటోపమితి. అమీమేఘాః సాటోపం, ససంభ్రమం. 'సంభ్రమాటోప సంరంభా' ఇతియాదవః. అనిశంనదంతౌగర్జంతః యైరంభోభిః ఉర్వీంసమంతతః పావయిష్యంతి తానితావంత్యంభాంసి పయోధేరేకదేశాదేకకోణాత్ నిభృతం నిశ్చలం యథా తథా పిబతోమేఘాన్ సహార్దదర్శ, ఏతేనసముద్రస్యఆపరిచ్ఛిన్నరూపత్వంవ్యజ్యతే.

ఉద్భృత్య మేఘై స్తతపవతోయ

మర్ధం మునీంద్రై రివ సంప్రణీతాః,

ఆలోకయామాస హరిః పతంతీ

ర్షదీ స్మృతీ ర్వేద మిహంబురాశిమ్.

టీ. ముసీంద్రైః=ముసిశ్రేష్ఠులచేత, తతపవ=ఆ వేదమునుండియే, అర్థమివ=అర్థమునుంబలె, మేఘైః=మేఘములచేత, తతపవ=ఆసముద్రమునుండియే, తోయం=ఉదకమును, ఉద్ధృత్య=ఎత్తి, సంప్రణీతాః=చేయబడినవై, అంబురాశిం = సముద్రమును, పతంతీః=ప్రవేశించుచున్న, నదీః=నదులను, వేదం=వేదమును, పతంతీః = ప్రవేశించు (తాత్పర్యమున నేకీభవించు)చున్న, స్మృతీరివ=మనుస్మృతి మొదలగు స్మృతులనుంబలె, హరిః=శ్రీకృష్ణుడు, ఆలోకయామాస=చూచెను.

తా. వేదార్థములను సంగ్రహించి మహర్షులచేత రచియింపబడిన వైయావేదములనే తాత్పర్యమున నేకీభవించు స్మృతులయట్లు సముద్రజలము నెత్తికొని వచ్చి మేఘములచేత వర్షముద్వారా కల్పింపబడిన విద్యుత్తాపమున సముద్రముననే కలియుచున్ననదుల నాశ్రీకృష్ణుండు తిలకించెను.

శ. స—ఉద్ధృత్య ల్యబంత మేఘేన, మేఘేన మేఘాభ్యాం మేఘైః మేఘశబ్దః అ. పు. తృ. బ. తతః తసిలంత పవ అవ్య. తోయం, తోయం తోయే తోయాని తోయశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. అర్థం, అర్థం అర్థా అర్థా అర్థశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ముసీనామింద్రైః ముసీంద్రైః ముసీంద్రైః ముసీంద్రేణ ముసీంద్రాభ్యాం ముసీంద్రైః ముసీంద్రశబ్దః అ. పు. తృ. బ. ఇవ అవ్య. సంప్రణీతాం, సంప్రణీతాం సంప్రణీతే సంప్రణీతాః సంప్రణీతాశబ్దః అ. స్త్రీ. ద్వి. బ. ఆలోకయామాస ఆలోకయామాసతుః ఆలోకయామాసుః ఆజ్ఞాపూర్వకలోకృదర్శన ఇత్యస్మాణ్ణిజంతాదామంతాదనుప్రయుక్తాద సభువీత్యస్మా త్సకర్మకాద్ధాతో కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. హరిః, హరిః హరీ హరయః హరిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర. ఏ. పతంతీం, పతంతీం పతంత్యౌ పతంతీః పతంతీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. నదీం, నదీం నద్యా నదీః నదీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ద్వి. బ. స్మృతిం, స్మృతిం స్మృతీ స్మృతీః స్మృతిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. బ. వేదం, వేదం వేదా వేదా వేదశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఇవ అవ్య. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః తం అంబురాశిం, అంబురాశిం అంబురాశీ అంబురాశీ అంబురాశీశబ్దః ఇ. పు. ద్వి. ఏ.

ఉద్ధృత్యేతి. మనంద్రైస్తతో వేదాదేవ అర్థమివ మేఘైస్తతః అంబురాశేరేవ తోయముద్ధృత్య సంప్రణీతాః కృతాః, అంబురాశిం పతంతీః ప్రవిశంతీర్నదీః వేదవ పతంతీఃస్మృతీః మన్వాదిసంహితాఇవ హరిః ఆలోకయామాస శ్రుతిమూలకత్వేనైం ప్రామాణ్యాత్ స్మృతీనాం తత్సంవాదఏవ తత్ప్రశేషః అనేకేవేయముపమా.

వి_య దిశ్యాని ధనా న్యరూణి

ద్వైప్యా నసా పుత్తమలాభభాజః,

తరీషు తత్రత్య మఫల్లుభాండం

సాయాత్రికా నావహతో_భ్యనందత్.

౭౬

టీ. దిశ్యాని=దిక్కులయందు బుట్టిన, ఉరూణి=గొప్పవియగు, ధనాని=ద్రవ్యములను, వి_య=అమ్మి, ఉత్తమలాభభాజః = రెట్టింపు లాభమును బొందినవారై, తత్రత్యం=అచ్చటి, అఫల్లు=సారవంతమైన, భాండం=మూలధనమును, తరీషు=ఓడలయందు, ఆవహతః=వైచుకొనివచ్చుచున్న, ద్వైప్యా=సముద్రతీరనివాసులగు, సాయాత్రికా=ఓడవర్తకులను, అసా=ఈకృష్ణుడు, అభ్యనందత్ = చూచి మెచ్చుకొనెను.

తా. ఆ సముద్రద్వీపవాసు లగు నోడవర్తకు లాయాదిక్కుల నుండి తీసికొని వచ్చిన గొప్పగొప్పవస్తువులను ద్వీపాంతరములయందు విక్రయించి మొదలిసాము కొన్నరెట్టింపులాభమును సంపాదించి లాభముతోఁగూడిన యామూలధనము(భాండము)నోడమీఁదయెక్కించుకొని వచ్చుచుందురు. కృష్ణుడుఁ అట్టి యావర్తకులను జూచి మెచ్చి యానందించెను.

శ. స.—వి_య ల్యబంత దిక్షు భవాని దిశ్యాని తాని దిశ్యాని, దిశ్యం దిశ్యే దిశ్యాని దిశ్యశబ్దః అ. న. ద్వి. బ. ధనం, ధనం ధనే ధనాని ధనశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. ఉరు, ఉరు ఉరుణీ ఉరూణి ఉరుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. బ. ద్వీపే భవాః ద్వైప్యాః తాద్వైప్యాన్, ద్వైప్యం ద్వైప్యా ద్వైప్యా ద్వైప్యశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ, అసా, అసా అమూ అమీ అదశ్శబ్దః స. పు. ప్ర. ఏ. ఉత్తమశ్చాసా లాభశ్చ ఉత్తమలాభః ఉత్తమలాభం భజంతీతి ఉత్తమలాభభాజః తా_ ఉ...జః, భాజం భాజౌ భాజః ఉత్తమలాభభాక్ష్శబ్దః జ. పు.

ద్వి. బ. తర్యాం, తర్యాం తర్యోః తరీషు తరీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. స. బ. తత్ర భవం తత్రత్యం తత్ తత్రత్యం, తత్రత్యం తత్రత్యే తత్రత్యాని తత్రత్యశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. న పల్లు అఫల్లు తత్ అఫల్లు, అఫల్లు అఫల్లునీ అఫల్లుని అఫల్లుశబ్దః ఉ. న. ద్వి. ఏ. భాండం, భాడం భాండే భాండాని భాండశబ్దః అ. న. ద్వి. ఏ. సంభూయ యాత్రా సంయాత్రా, సంయాత్రా ప్రయోజనమేషాం సాంయాత్రికాః తాన్ సాంయాత్రికాన్, సాంయాత్రికం సాంయాత్రికా సాంయాత్రికాన్ సాంయాత్రికశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. ఆవహంతం, ఆవహంతం ఆవహంతౌ ఆవహతః ఆవహచ్ఛబ్దః త. పు. ద్వి. బ. అభ్య నందత్ అభ్యనందతాం అభ్యనందన్ అభిపూర్వకటునదినమృద్ధావిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలజీ పర. ప్ర. పురు. ఏ.

విక్రీయేతి. దిక్షుభవాదిశ్యాని దిగంతరానీతానీత్యర్థః. దిగాదిభ్యోయత్, ఉరూణి మహంతిధనాని నానాద్రవ్యాణివిక్రీయ, మూల్యేనదత్వా ఉత్తమలాభం మూల్యాత్ ద్వైగుణ్యాదికంభజంతీతానుత్తమలాభభాజః తత్రభవంతత్రత్యం ద్వైప్యమిత్యర్థః. అవ్యయాత్మ్యమ్. అఫల్లుసారవత్ 'ఫల్లుతుచ్ఛమసారం చే'తియాదవః. భాండంమూలధనం, పణ్యద్రవ్యమిత్యర్థః. 'వణిజ్యూలధనేసాత్రే భాండంభూషాశ్వభూషయో రి'తి వైజయంతీ. తరీషు నాషు. స్త్రీయాంనాస్తరణిస్తరి రి'త్యమరః. 'అవిత్కాస్తృతంత్రిభ్యఈ రి'త్యేణాదికఈకారప్రత్యయః. ఆవహతః ఆదదానాన్. వహతేశ్వత్ప్రప్రత్యయః. ద్వైప్యాన్ సముద్రద్వీపవాసినః, 'ద్వీపాదనుసముద్రంయ ఇ'తివైషికోయఞ్ప్రత్యయః. సంయాత్రా సంభూయయాత్రా, సాప్రయోజనమేషాంతాన్ సాంయాత్రికాన్ పోతవణిజః 'సాంయాత్రికఃపోతవణి రి'త్యమరః. ప్రయోజన మితి తక్, ఆసౌ హరి రభ్యనందత్.

ఉత్పితృవోంత ర్నదభర్తు రుచైచ

ర్గరీయసా నిశ్వసితానిలేన,

పయాంసి భక్త్యా గరుడధ్వజస్య

ధ్వజాని వోచ్చిక్షిపిరే ఘణీంద్రాః.

22

టీ. నదభర్తుః=సముద్రముయొక్క, అంతః=లోపలినుండి, ఉత్పితృవః=పైకెగయఁబోవుచున్న, ఘణీంద్రాః=సర్పశ్రేష్ఠములు, భక్త్యా=భక్తిచేత, గరుడధ్వజస్య=శ్రీకృష్ణమూర్తికి, ద్వజానీవ=జెండాలునుంబలె, గరి

యసా=మిక్కిలి యధికమైన, నిశ్వసితానిలేన=పూతకారవాయువుల
చేత, పయాంసి=ఉదకమూలను, ఉచ్చైః=ఎత్తుగా, ఉచ్చిషిపిరే=ఎగ
జిమ్మినవి.

తా: సముద్రము మధ్యనుండి పైకి రాదలచుచున్న సర్పముల
పూతకారములచే పైకెగయు నీటిబుడగలు భగవంతుఁ డగుగరుడధ్వ
జనియందు భక్తిచేత నవి యెత్తినధ్వజములా యన్నట్లున్నవి.

శ. స.—ఉత్పత్తితుం ఇచ్ఛవః ఉత్పిత్సవః, ఉత్పిత్సుః ఉత్పిత్సూ
ఉత్పిత్సవః ఉత్పిత్సుశబ్దః ఉ. పు. ప్ర. బ. అంతః అవ్య. నదానాం
భర్తా నదభర్తా తస్య నదభర్తుః, భర్తుః భర్తోః భర్త్యాణాం నదభర్తృ
శబ్దః ఋ. పు. ష. ఏ. ఉచ్చైః అవ్య. అత్యంతం గురుః గరీయా తేన
గరీయసా, గరీయసా గరీయోభ్యాం గరీయోభిః గరీయశ్శబ్దః స. పు. తృ. ఏ.
నిశ్వసితస్య అనిలః నిశ్వసితానిలః తేన నిశ్వసితానిలేన, అనిలేన అని
లాభ్యాం అనిలైః నిశ్వసితానిలశబ్దః అ. పు. తృ. ఏ. పయః, పయః
పయసీ పయాంసి పయశ్శబ్దః స. న. ద్వి. బ. భక్త్యా, భక్త్యా భక్తి
భ్యాం భక్తిభిః భక్తిశబ్దః ఇ. స్త్రీ. తృ. ఏ. గరుడః ధ్వజే యస్యసః
గరుడధ్వజః తస్య గరుడధ్వజస్య, ధ్వజస్య ధ్వజయోః ధ్వజానాం గరు
డధ్వజశబ్దః అ. పు. ష. ఏ. ధ్వజం, ధ్వజం ధ్వజౌ ధ్వజౌ ధ్వజశబ్దః
అ. పు. ద్వి. బ. ఇవ అవ్య. ఉచ్చిషిపే ఉచ్చిషిపాతే ఉచ్చిషిపిరే
ఉత్పూర్వకక్షిపప్రేరణ ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతానద్యనప
రోక్షేలిటి ఆత్మనే ప్ర. పురు. బ. ఫణాః ఏషాం నంతీతి ఫణిసః ఫణినాం
ఇంద్రాః ఫణీంద్రాః, ఇంద్రః ఇంద్రౌ ఇంద్రాః ఫణీంద్రశబ్దః అ.
పు. ప్ర. బ.

ఉత్పిత్సవఇతి. నదభర్తు స్సముద్రస్య, అంతరభ్యంతరాత్ ఉత్పిత్సవః, ఉత్పత్తి
తు మిచ్ఛవః పతతేస్సన్నంతామప్రత్యయః. సవిమిమేత్యాదివాఇసాదేశః. అతలా
పోఽభ్యాసన్వేత్యభ్యాసలోపః. ఫణీంద్రాః, సర్పాః భక్త్యా గరుడధ్వజస్య, హ తే
ధ్వజానివ గరీయసా అతిమహతా, నిశ్వసితానిలేన ముఖమారుతేన, పయాంసి ఉచ్చై
ః ఉచ్చిషిపిరే ఉత్తి ప్రవంత ఇ త్యుత్పేక్షా. స్వరితేత్త్వా దాత్మనేపదమ్.

త మాగతం వీక్ష్య యుగాంతబంధు

ముత్సంగశయ్యాశయ మంబురాశిః,

ప్రత్యుజ్జగామేవ గురుప్రమోద
ప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః.

25

టీ. అంబురాశిః=సముద్రుడు, యుగాంతబంధుం=ప్రళయకాల
(ఆపత్కాల)మందు చుట్టమైనట్టియు, ఉత్సంగశయ్యాశయం-ఉత్సంగ
=ఒడియను, శయ్యా=పాన్నున, శయం=శయించునట్టియు, ఆగతం=
దగ్గఱకువచ్చినట్టి, తం=ఆ శ్రీకృష్ణుని, వీక్ష్య=చూచి, గురు... బాహుః=
గురు=గొప్పదియగు, ప్రమోద = సంతోషముచేతను, ప్రసారితా=
చాచఁబడిన, ఉత్తుంగ=ఉన్నతములైన, తరంగ = అలలనియెడు, బా
హుః=బాహువులు గలవాఁడగుచు, ప్రత్యుజ్జగామేవ=ఎదురుకొనిన
యట్లుండెను.

తా. అప్పుడు తరంగములతో నొప్పుచున్నయాసముద్రుడు
ప్రళయకాలమందు తనకు బంధువుడై తనయొడిలో పరుండు భగవం
తుండగు కృష్ణుండు దగ్గఱకు రాఁగాఁ జూచి చేతులు సాచి యెదురేగి
ప్రత్యుత్థానము చేయునట్లుండెను.

శ. స.—తం, తం తౌ తాన్ తచ్ఛబ్దః ద. పు. ద్వి. ఏ. ఆగ
తం, ఆగతం ఆగతౌ ఆగతా ఆగతశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. వీక్ష్య
ల్యబంత యగానాం అంతః యుగాంతః యుగాంతే బంధుః యుగాంత
బంధుః తం యుగాంతబంధుం, యుగాంతబంధుం యుగాంతబంధూ
యుగాంతబంధూన్ యుగాంతబంధుశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. ఉత్సంగపవ
శయ్యా ఉత్సంగశయ్యా ఉత్సంగశయ్యామాం శేతఞ్చి ఉత్సంగశయ్యా
శయః తం ఉత్సంగశయ్యాశయం, శయం శయా శయాన్ ఉత్సంగ
శయ్యాశయశబ్దః అ. పు. ద్వి. ఏ. అంబూనాం రాశిః అంబురాశిః,
అంబురాశిః అంబురాశీ అంబురాశయః అంబురాశిశబ్దః ఇ. పు. ప్ర.
ఏ. ప్రత్యుజ్జగామ ప్రత్యుజ్జగ్మతుః ప్రత్యుజ్జగ్మః ప్రతి ఉత్ ఏతత్పూర్వ
క గమ్మగతావిత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతానద్యతనపరోక్షే
లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. ఇవ అవ్య. గురుశ్చాసా ప్రమోదశ్చ గురు
ప్రమోదః గురుప్రమోదేన ప్రసారితాః గురుప్రమోదప్రసారితాః ఉ
త్తుంగాశ్చ తే తరంగాశ్చ ఉత్తుంగతరంగాః ఉత్తుంగతరంగావేవ బాహవః

ఉత్తుంగతరంగబాహవః గురుప్రమోదప్రసారితాః ఉత్తుంగతరంగబాహ
వః యేనసః గురుప్రమోదప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుః, బాహుః
బాహూ బాహవః గురుప్రమోదప్రసారితోత్తుంగతరంగబాహుశబ్దః
ఉ. పు. ప్ర. ఏ.

తమితి. అంబురాశిః యుగాంతబద్ధం ఆపద్బంధుమిత్యర్థః ఉత్సంగ ఏవశయ్యా
తస్యాంశేత ఇతి తం తథోక్తం 'అధికరణే శేతేరి' త్యచ్చిత్త్యయః. ఆగతమభ్యాగతం
తంహరింపి త్య గురుణాప్రమోదేన ప్రసారితాః ఉత్తుంగాస్తరంగా ఏవబాహవోయస్య
ససక్, ప్రత్యుజ్జగామ సమ్మేళనార్థమాగతవానివేతిక్రియాస్వరూపాత్ప్రేక్షా.

ఉత్సంగితాంభఃకణకో నభస్వా
నుదన్వత స్వేదలవాన్ మమార్జ,
తస్యానువేలం ప్రజతోఽధివేల
మేలావనాస్ఫలనలబ్ధగంధః.

౭౯

టీ. ఉత్సంగితాంభఃకణకః-ఉత్సంగిత = ఒడిలోఁ బెట్టుకొనిన,
అంభఃకణకః=నీటిబొట్లు కలదియు, ఏలావనాస్ఫలనలబ్ధగంధః-ఏలావన
=ఏలకితోటలయొక్క, ఆస్ఫలన=సంఘర్షణముచేత, లబ్ధ=పొందఁబడి
న, గంధః=సువాసనగలదియునగు, ఉదన్వతః, నభస్వాన్=సముద్రపు
గాలి, అధివేలం=గట్టుమీఁద, ప్రజతః=నడచిపోవుచున్న, తస్య=ఆశ్రీ
కృష్ణునియొక్క, స్వేదలవాన్=చెమటబొట్టులను, అనువేలం = ప్రతి
నిమిషమునను, మమార్జ=తుడిచివైచెను.

తా. సముద్రపుగాలి చల్లని నీటితుంపరలచేఁ జల్లనై యేలకి
తీవలతోటలగుండా వచ్చుటచే సువాసన నింపుచు సముద్రతీరమునఁ
బోవుచున్న యాశ్రీకృష్ణునికి చెమట యార్చుచుండెను.

శ. స.—ఉత్సంగినః కృతాః ఉత్సంగితాః అంభసాం కణాః
అంభఃకణాః ఉత్సంగితాః అంభఃకణాః యేనసః ఉత్సంగితాంభఃకణకః,
కణకః కణకౌ కణకాః ఉత్సంగితాంభఃకణకశబ్దః అ. పు. ప్ర. ఏ. నభః
అస్యాస్తీతి నభస్వాన్, నభస్వాన్ నభస్వంతౌ నభస్వంతః నభస్వచ్ఛబః
త. పు. ప్ర. ఏ. ఉదకాని అస్మిన్ సంతీతి ఉదన్వాన్ తస్య ఉదన్వతః,
ఉదన్వతః ఉదన్వతోః ఉదన్వతాం ఉదన్వచ్ఛబః త. పు. ష. ఏ. స్వే

దస్య లవాః స్వేదలవాః తాన్ స్వేదలవాన్, లవం లవౌ లవాన్ స్వే
దలవశబ్దః అ. పు. ద్వి. బ. మమార్జ మమార్జతుః మమృజతుః
మమార్జుః మమృజః మృజూశుద్ధావిత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్త
రి భూతానద్యతనపరోక్షే లిటి పర. ప్ర. పురు. ఏ. తస్య, తస్య త
యోః తేషాం తచ్ఛబ్దః ద. పు. ష. ఏ. వేలాయాం, వేలాయాం అ
నువేలం అవ్యయీ వ్రజతః, వ్రజతః వ్రజతోః వ్రజతాం వ్రజచ్ఛబ్దః
త. పు. ష. ఏ. వేలాయాం అధివేలం అవ్యయీ ఏలానాం వనాని ఏలా
వనాని ఏలావనానాం ఆస్ఫలనం ఏలావనాస్ఫలనం ఏలావనాస్ఫలనేన
లబ్ధః ఏలావనాస్ఫలనలబ్ధః గంధః యేనసః ఏలావనాస్ఫలనలబ్ధగంధః,
గంధః గంధౌ గంధాః ఏలావనాస్ఫలనలబ్ధగంధశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్సంగితేతి. ఉత్సంగినః, ఉత్సంగసంగినః కృతాః ఉత్సంగితాః 'తత్కర్మ-
తీ'తి ణ్యంతాత్కర్మణీక్తః, ఉత్సంగితాః అంభఃకణాఃయేనసః శేషాద్విభాషేతి కప్ర
త్యయః, ఏలావనానామాస్ఫలనేన సంఘర్షణేన లబ్ధగంధః ఏవంశిశిరసుగభిరుదస్య
తోనభస్వాన్ సముద్రవాయుః అధివేలంవేలాయాం విభక్త్యర్థేనవ్యయీభావః, వ్ర
జతస్తస్యహరేస్వేదలవాననువేలం ప్రతిక్షణం యథార్థేనవ్యయీభావః, మమార్జ
జహర్వేలాకాలేచజలధేర్వేలాకూలవికారయో రీతి విశ్వః. కావ్యలింగమలంకారః.

ఉత్తాలతాలీవనసంప్రవృత్త

సమీరసీమంతిత కేతకీకాః,

ఆనేదిరే లావణసైంధవీనాం

చమూచరైః కచ్ఛభువాం ప్రదేశాః.

౮౦

టీ. చమూచరైః = సేనలయందు సంచరించువారి (సైనికుల)
చేత, ఉ...కాః-ఉత్తాల=ఉన్నతమైన, తాలీవన=తాటితోటలయందు,
సంప్రవృత్త = బయలుదేరిన, సమీర=గాలిచేత, సీమంతిత=పాపట
కలవిగాఁ జేయఁబడిన, కేతకీకాః=మొగలిడొంకలుగల, లావణసైంధ
వీనాం=లవణసముద్రసంబంధములైన, కచ్ఛభువాం = జలసమృద్ధిగల
నేలలయొక్క, ప్రదేశాః=చోట్లు, ఆనేదిరే=పొందఁబడినవి.

తా. ఆ కృష్ణున్ని సైనికులచే తాటితోపులగాలిచే విభక్తములై
పాయలుగాఁ జేయఁబడిన మొగలిడొంకలుగల జలప్రాయములు గల
ప్రదేశములు పొందఁబడినవి.

శ. స.—తాళీనాం వనాని తాళీవనాని ఉత్తాలాని చ తాని తా
 లీవనాని చ ఉత్తాలతాళీవనాని ఉ...నేషు సంప్రవృత్తః ఉ...న సంప్ర
 వృత్తః ఉత్తా...వృత్తశ్చాసౌ సమీరశ్చ ఉత్తా...త్తసమీరః సీమంతి
 న్యః కృతాః సీమంతితాః ఉత్తా...రేణ సీమంతితాః ఉ...తితాః ఉ...
 తాః కేతక్యః యేషు తే ఉత్తా...తిత కేతకీకాః, కేతకీకః కేతకీకా కేత
 కీకాః ఉత్తాలతాళీవనసంప్రవృత్తసమాగసీమంతిత కేతకీకశబ్దః అ.
 పు. ప్ర. బ. ఆసేదే ఆసేదాతే ఆసేదిరే ఆజ్ఞపూర్వకషడ్జవిశరణగత్య
 వసాదనేషు ఇత్యస్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్మణిభూతేలిటి ఆత్మ. ప్ర.
 పురు. బ. లవణస్య సింధుః లవణసింధుః లవణసింధోః ఇమాః లావణ
 సైంధవ్యః తాసాం లావణసైంధవీనాం, సైంధవ్యాః సైంధవ్యోః సైంధ
 వీనాం లావణసైంధవీశబ్దః ఈ. స్త్రీ. ష. బ. చమూషు చరంతీతి చ
 మూచరాః తైః చమూచరైః, చరేణ చరాభ్యాం చరైః చమూచర
 శబ్దః అ. పు. తృ. బ. కచ్చస్య భువః కచ్చభువః తాసాం కచ్చభువాం,
 కచ్చభువః కచ్చభువోః కచ్చభువాం కచ్చభూశబ్దః ఊ. స్త్రీ. ష. బ.
 ప్రదేశః, ప్రదేశః ప్రదేశౌ ప్రదేశాః ప్రదేశశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ.

ఉత్తాలేతి. చమూషు చరంతీతి చమూచరా సైనికాః, 'చరేష్ట' ఇతి టప్రత్య
 యః. తై రుత్తాలే షూన్న తేషు, తాళీవనేషు, సంప్రవృత్తేన ప్రసృతేన సమీరణేన మా
 రుతేన సీమంతితాః, సీమంతివ్యః కృతాః 'సీమంతశబ్దాన్మతుబంతా తత్కరో తీ'తి
 ణౌ కర్మణి క్తః. ణావిష్టవద్భావే విన్మతోర్లుక్. తాఃకేతకోయేషుతేతథోక్తాః 'నద్యృ
 త శ్చ'తి కప్, లవణసింధోరిమాః లావణసైంధవ్యః 'తస్యేద మి'త్యణ్ ప్రత్యయః, హృ
 ద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్య చేత్యుభయపదవృద్ధిః, తాసాంకచ్చభువానునూపభూ
 మినాం 'జలప్రాయమనూపంస్యాత్పుంసికచ్చస్తథావిధ'ఇత్యమరః. ప్రదేశౌఏకదేశాః
 ఆసేదిరే, ప్రాస్తాః, నీద తేః కర్మణిలిట్, ఆత్రస్వభావోక్తిరనుప్రాసశ్చాలంకారా.
 ఓజశ్చేషసౌశబ్ద్యసౌకుమార్యాద్య నేకగుణసంపత్తిః స్పష్టా.

లవంగమాలాకలితావతంసా

స్తే నారికేళాంతరపః పిబంతః,

ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకా స్సముద్రా

దభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తి మాపుః.

టీ. లవం...సా-లవంగమాలా = లవంగపుష్పమాలికలచేత,
 కలిత=చేయఁబడిన, అవతంసాః=భూషణములు గలవారును, నారికే
 శాంతః=కొబ్బరిబొండ్లములలోపలి, అపః=నీళ్లును, పిబంతః=త్రాగు
 చున్నవారును, ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః=భక్షింపఁబడిన పచ్చిపోకలు
 గలవారును నై, తే=ఆసైనికులు, సముద్రాత్=సముద్రునివల్లనుండి,
 అభ్యాగతస్య=అతిథియొక్క, ప్రతిపత్తిం=గౌరవమును, ఆపుః=పోందిరి.

తా. అలంకారముగా ధరించుకొనుటకు లవంగపుష్పమాలిక
 లు, చల్లత్రాగుటకు కొబ్బరిబొండ్లములనీళ్లు, రుచిగా నమలి తినుటకు
 పచ్చిపోకలును మున్నగు సతిథియోగ్యంబులగు సత్కారములను సము
 ద్రమునుండి యాసైనికులు పడసిరి.

శ. స.—లవంగస్య పుష్పాణి లవంగాని లవంగానాం మాలాః
 లవంగమాలాః లవంగమాలాభిః కలితాః లవంగమాలాకలితాః లవం
 గమాలాకలితాః అవతంసాః యేషాం తే లవంగమాలాకలితావతంసాః,
 అవతంసః అవతంసా అనతంసాః లవంగమాలాకలితావతంసశబ్దః అ. పు.
 ప్ర. బ. నారికేళస్య ఫలాని నారికేళాని నారికేళానాం అంతః నారికే
 శాంతః అవ్య. ఆపః అపః అద్భిః అద్భ్యః ౨ అపాం అప్పు అప్పబ్దః
 ప. స్త్రీ. నిబ. ద్వి. బ. పిబన్, పిబన్ పిబంతా పిబంతః పిబచ్ఛబ్దః
 త. పు. ప్ర. బ. ఆర్ద్రాశ్చ తే క్రముకాశ్చ ఆర్ద్రక్రముకాః ఆస్వాదితాః
 ఆర్ద్రక్రముకాః యైస్తే ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాః, క్రముకః క్రముకౌ క్రము
 కాః ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకశబ్దః అ. పు. ప్ర. బ. సముద్రాత్, సముద్రా
 త్ సముద్రాభ్యాం సముద్రేభ్యః సముద్రశబ్దః అ. పు. పం. ఏ. అభ్యా
 గతస్య, అభ్యాగతస్య అభ్యాగతయోః అభ్యాగతానాం అభ్యాగతశబ్దః
 అ. పు. ష. ఏ. ప్రతిపత్తిం, ప్రతిపత్తిం ప్రతిపత్తీ ప్రతిపత్తీః ప్రతిపత్తి
 శబ్దః ఇ. స్త్రీ. ద్వి. ఏ. ఆప, ఆప ఆపతుః ఆపుః ఆప్లువ్యాస్తా విత్య
 స్మాత్సకర్మకాద్ధాతోః కర్తరిభూతేలిటి పర. ప్ర. పురు. బ.

లవంగేతి. లవంగమాలాభిః లవంగకుసుమమాల్యైః కలితావతంసాః కృతభూ
 షణాః నారికేళాంతరిత్యవ్యయం నారికేళఫలాభ్యంతరఇత్యర్థః. అపఇతిపృథక్పదం.
 సమాసే 'ఋక్పూరి' త్యాదినాసమాసాంతప్రసంగాత్. పిబంతః ఆస్వాదితాః, భక్షితా
 ర్ద్రక్రముకాః ఆర్ద్రపూగీఫలానియైస్తే 'ఘోంటాతుపూగః క్రముక ఇ' త్యమరః. తే

చమూచరాః సముద్రాదభ్యాగతస్యాతిథేః ప్రతిపత్తిం గౌరవం సత్కారమాపుః
'ప్రతిపత్తిః పదప్రాప్తౌ ప్రవృత్తౌ గౌరవేఽపి చేతి విశ్వః. అత్రాభ్యాగతప్రతిపత్తి
ప్రాప్తేః విశేషణగత్యావతంసకలనాదిపదార్థహేతుకత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః,
తేన సముద్రచమూచరాణాం గృహస్థాభ్యాగతౌపమ్యప్రతీతే రలంకారేణాలంకార
ధ్వనిః.

తురగశతాకులస్య పరితః పరమేకతరంగజన్మనః

ప్రమథితభూభృతః ప్రతిపథం మథితస్య భృశంమహీభృతా,
పరిచలతో బలానుజబలస్య పురస్సతతం ధృతశ్రియ

శ్చిరవిగతశ్రియోజలనిధే శ్చతదాభవదంతరంమహత్. ౫౨

ఇతి శ్రీమాఘకవికృతౌ శిశుపాలవధే మహాకావ్యే శ్రీపదలాంఛనే
పురీప్రస్థానోనామ తృతీయస్సర్గః.

టీ. పరితః=నలువంకలను, తురగశతాకులస్య-తురగ=గుఱ్ఱముల
యొక్క, శత=వందలచేతను, ఆకులస్య=నిండియున్నదియు, ప్రతిపథం
=ప్రతిమార్గమునను, ప్రమథితభూభృతః-ప్రమథిత=నలగగొట్టఁబడిన,
భూభృతః=రాజులు (పర్వతములు) గలిగినదియు, సతతం=ఎల్లప్పు
డును, ధృతశ్రియః-ధృత=ధరించఁబడిన, శ్రియః=శోభ (లక్ష్మి) కల
దియు, పురః=ఎదుర (నగరమునుండి), పరిచలతః = తిరిగిపోవుచున్న,
బలానుజబలస్య - బల=బలరామునికి, అనుజ=సోదరుఁడగు శ్రీకృష్ణుని
యొక్క, బలస్య=సైన్యమునకును, పరం=కేవలము, ఏకతురంగజన్మనః-
ఏకతురంగ=ఒక్కగుఱ్ఱముయొక్క, జన్మనః=ఉత్పత్తిమాత్రము కలిగి
నట్టియు, మహీభృతా=మందరపర్వతము (రాజు) చేత, భృశం=
మిక్కిలి, మథితస్య=తరువఁబడినట్టి (నలగగొట్టఁబడిన), సతతం=ఎల్ల వేళ
లను, చిరవిగతశ్రియః-చిర = చాలకాలమునుండియు, విగత=విడిచిపో
యిన, శ్రియః=లక్ష్మి దేవిగలిగినట్టి, జలనిధేశ్చ=సముద్రునికిని, తదా=
ఆప్రయాణమప్పుడు, మహత్ అంతరం=చాలవ్యవధానము (తారత
మ్యము), అభవత్=అయ్యెను.

తా. ఆ శ్రీకృష్ణునియొక్క సైన్యమునందు వందలకొలది గుఱ్ఱ
ములున్నవి. సముద్ర మందు యెప్పుడో ఒక గుఱ్ఱముపుట్టినదట గాని
యిప్పుడదియులేదు. సైన్యములు దారిపొడవున అనేక భూభృత్తులను

(పర్వతములు, రాజులు) నలగ ద్రొక్కినవి. సముద్రము భూభ్రతు చేత మధింపఁ బడినది. ఆసైన్యము లక్ష్మీవంతమై యొప్పుచున్నది. సముద్రము పుట్టినప్పుడే వెడలిపోయి విష్ణువశమైనదిగాన. విడిచిపోయిన లక్ష్మీగలదిగాన యిట్టి యా శ్రీకృష్ణ సైన్యమునకును సముద్రమునకు మిక్కిలి యంతరమున్నది. బయలువెడలి పోయినది గనుక సైన్యము సముద్రమునకు దూరమైనది. యని తాత్పర్యము.

శ. స.— తురంగచ్ఛతీతి తురగాః తురగాణాం శతాని తురగశతాని తురగశతైః ఆకులం తురగశతాకులం తస్య తురగశతాకులస్య, ఆకులస్య ఆకులయోః ఆకులానాం తురగశతాకుల శబ్దః అ. న. ష. ఏ. పరితః తసిలంత పరం అవ్య. తురంగచ్ఛతీతి తురంగః ఏక శ్చాసౌ తురంగశ్చ ఏకతురంగః ఏకతురంగస్య జన్మయస్మాత్సః ఏకతురంగజన్మా తస్య ఏకతురంగజన్మనః, జన్మనః జన్మనోః జన్మనాం ఏకతురంగజన్మశబ్దః న. పు. ష. ఏ. ప్రమథితాః భూభృతః యేనతత్ ప్రమథితభూభృత్ తస్య ప్రమథిత భూభృతః, భూభృతః భూభృతోః భూభృతాం ప్రమథితభూభృచ్ఛబ్దః త. న. ష. ఏ. పథిపథిప్రతిపథం అవ్యయీభా. మథితస్య మథితస్య, మథితయోః మథితానాం మథిత శబ్దః అ. పు. ష. ఏ. భృశం అవ్య. మహీం బిభర్తీతి మహీభృత్ తేన మహీభృతా, మహీభృతా మహీభృద్భ్యాం మహీభృద్భిః మహీభృచ్ఛబ్దః త. పు. తృ. ఏ. పరిచలతః పరిచలతోః పరిచలతాం పరిచలచ్ఛబ్దః త. న. ష. ఏ. అనుసృత్య జాతః అనుజః బలస్య అనుజః బలానుజః బలాను జస్యబలం బలానుజబలం తస్య బలానుజబలస్య, బలస్య బలయోః బలానాం బలానుజబలశబ్దః అ. న. ష. ఏ. పురః అవ్య. పురః, పురః పూర్భ్యాం పూర్భ్యః పూర్ శబ్దః రేపాంత స్త్రీ. పం. ఏ. సతతం అవ్య. ధృతా శ్రీః యేనతత్ ధృతశ్రితస్య ధృతశ్రియః, ధృతశ్రియాః ధృతశ్రియః ధృతశ్రిణః ధృతశ్రియోః ధృతశ్రిణోః ధృతశ్రియాం ధృతశ్రీణాం ధృతశ్రి శబ్దః ఇ. న. ష. ఏ. చిరం విగతా చిరవిగతా చిరవిగతా శ్రీః యస్మాత్సః చిరవిగతశ్రీః తస్య చిరవిగతశ్రియః, శ్రియాః శ్రియః శ్రియోః శ్రీణాం శ్రియాం చిరవిగత శ్రీశబ్దః ఈ. పు. ష. ఏ. జలానాం నిధిః జలనిధిః తస్య జలనిధేః, నిధేః నిధ్యోః నిధీనాం జలనిధిశబ్దః ఇ. పు. ష. ఏ.

చ అవ్య. తదా అవ్య. అభవత్ అభవతాం అభవన్ భూసత్తాయా
మిత్యస్మాదకర్మకాద్ధాతోః కర్తరి అనద్యతన భూతేలజీ పర. ప్ర. ఏ.
అంతరం, అంతరం అంతరే అంతరాణి అంతరశబ్దః అ. న. ప్ర. ఏ.
మహత్, మహత్ మహతీ మహంతి త. న. ప్ర. ఏ.

తురగేతి. పరితస్తురగశ తైరాకులస్య అపరిమితాశ్వస్యేత్యర్థః. ప్రతిపథంప్రతిమా
ర్గం యథార్థేఽవ్యయీభావే సమాసాంతః. ప్రమథితాః ఋణ్ణాః భూభృతోరాజానో
గిరయశ్చయేనతస్య, నతు స్వయంకేవాపి మథితస్యేతిభావః సతతంధృతాశ్చిః శోభార
మాచయేనతస్య ధృతశ్చియః, పురోగ్రే నగరాద్వా పరిచలతః పరితోగచ్ఛతః, బలో
రామః తదనుజస్యహరేః బలస్య సైన్యస్య 'బలంసైన్యేబలోరామ ఇ'త్యుభయత్రాపి
శాశ్వతః. అథ పరంకేవలమేకస్యైవతురంగస్య జన్మజన్మమాత్రం యస్మాత్తస్యైక తు
రంగజన్మనః, ఏకోపిజాతఏవ నత్వస్తీతిభావః. మహీభృతా మందరాద్రిణా, రాక్షాచ
భృశంమథితస్యనతు స్వయంకస్యాపి మథితు రితిభావః. సతతం చిరాత్ప్రభృతి విగత
శ్చియః ఉత్పత్త్యనంతరమేవాస్యా హరిణాస్తీకారాదితిభావః. జలనిధేశ్చ తదాప్ర
స్థానసమయేమహదంతరం దూరగమనాదతివ్యవధానం, ఉక్తరీత్యా మహత్తారతమ్యం
చ అభవత్ అత్రోపమేయస్యహరిబలస్య ఉపమానాత్ జలనిధేరాధిక్యవర్ణనాత్ వ్య
తిరేకాలంకారః. చమ్పకావలీవృత్తమ్. 'నజభజజాజరౌ హరయతిః కథితా భువి చ
మ్పకావలీ'తి లక్షణాత్. రచి తేతి కేచిత్. నజభపురస్కృతాజజజరారచితా భువిరు
ద్రదిగ్యతి'రితి లక్షణాత్.

ఇతిశ్రీ పద వాక్య ప్రమాణ పారావార పారీణ మహోపాధ్యాయ కోలాచల

మల్లినాథనూరివిరచితాయాం మాఘవాఘ్నియాం

సర్వంకషాఘ్నియాం తృతీయస్కంధః.

సంస్కృతగ్రంథములు.

బాలరామాయణము, సటీక	ప్రతి 1-కి ర్పు.	0	2
అధ్యాత్మరామాయణము, మూలము, చిన్న సైజు	...	0	12
సుందరకాండము, మూలము, చిన్న సైజు	...	0	12
డిటో ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, నూతనముద్రితము	...	1	4
శ్రీమద్రామాయణము, మూలము, చక్కనికూర్పు	...	1	12
డిటో మేలు ప్రతి	...	4	0
మాఘపురాణము, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	1	8
యజుర్వేదసంధ్యావందనము, పురుషసూక్తము, శ్రీసూక్తము, ఆంధ్రటీకా తాత్పర్యసహితము, చిన్న సైజు, మంచికొగితములు.	0	4	
పితృతర్పణము, చిన్న సైజు	...	0	1
వ్రతచూడామణి 360 వ్రతములు, మంచిప్రతి	...	1	4
యాజుషపూర్వప్రయోగచంద్రిక, సస్వరము, అనేకవిషయములఁ జేర్చి యాంధ్ర మహాజనసంప్రదాయానురూపముగఁ బరిష్కరించి ముద్రించి యున్నాము. సాధారణప్రతి	...	1	4
డిటో మంచిప్రతి	...	1	12
ఋగ్వేదశ్రాద్ధప్రయోగము, చిన్న సైజు	...	0	4
వ్రతరత్నాకరము, ప్రథమభాగము. — వ్రతసంకల్పము మొదలు పూజము గియు వఱకు చేయవలసినవిధులు తెల్పి ప్రాణప్రతిష్ఠ, కలశపూజ, గణాధిపతిపూజ, షోడశోపచారశ్లోకములు మొదలగువానిని తాత్పర్యము తోడ ముద్రించినారము. ఇందు వినాయకవ్రతము, వరలక్ష్మీవ్రతము, సరస్వతీవ్రతము, అనంతవ్రతము, కేదారేశ్వరవ్రతము, గరుడపంచమీ వ్రతము ఈ 6 వ్రతములుగలవు.	...	0	6
వ్రతరత్నాకరము, ద్వితీయభాగము. — ఇందు ఋషిపంచమీ, మథన ద్వాదశీ, అమావాస్యసోమవతీ, కృష్ణాష్టమీ, శ్రీరామనవమీ, అముక్తా భరణసప్తమీ, భక్తేశ్వర, శతవర్తి, లక్షవర్తి, త్రిరాత్రి, చిత్రగుప్త, క్షీరాబ్ధిశయన, సావిత్రిగౌరి, సంపద్గౌరి, సత్యనారాయణ, రథసప్తమీ, సంకటచతుర్థి, ఏకాదశీగురువారము, శ్రవణద్వాదశీ, శరన్నవరాత్రి, సృసింహజయంతి అను ఈ 21 వ్రతములు గలవు	...	0	14
ఋగ్వేదసంధ్యావందనము, సటీక	...	0	2
మంత్రపుష్పము, సటీక	...	0	1
సూర్యనమస్కారము, చిన్న సైజు	...	0	1
దేవతార్చన, చిన్న సైజు	...	0	1
మహాన్యాసము, చిన్న సైజు, శుద్ధప్రతి	...	0	5
రుద్రము, పురుషసూక్తము వగైరాలు, చిన్న సైజు	...	0	2

సంస్కృతగ్రంథములు.

పంచోపనిషత్తులు, తైత్తిరీయము	ప్రతి 1-కి ర్వు.	0	4
సంధ్యానందనభాష్యము, చక్కనిప్రతి	...	0	6
మంత్రపన్నములు, మూలము	...	0	3
కాలామృతము, సటీక, చక్కనికూర్పు	...	0	12
ముహూర్తదర్పణము, సటీక, చక్కనికూర్పు	...	0	8
జాతకచంద్రిక, గోపాలరత్నాకరము, సాంధ్రతాత్పర్యము		0	8
చప్పన్నప్రశ్నశాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, చక్కనిప్రతి		0	5
నక్షత్రచూడామణి	...	0	4
కేరళప్రశ్న, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	3
అపరోక్షానుభూతి, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	4
హరిమీడేస్తోత్రము, సటీక	...	0	3
ఆత్మబోధము	..	0	4
సౌందర్యలహరి	..	0	3
గంగాలహరి	..	0	2
శివానందలహరి	..	0	8
వివేకచూడామణి, సాంధ్రతాత్పర్యము	...	0	10
ఉత్తరగీతా, సటీక, చిన్నసైజు, మంచికాగితములు	...	0	6
భగవద్గీతలు, మూలము, చిన్నసైజు	...	0	4
భగవద్గీతలు, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము, పట్టుబైండు...		1	8
భగవద్గీతలు, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, చక్కనికూర్పు	...	1	0
భగవద్గీతలు, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము, చిన్నసైజు	...	0	6
భగవద్గీతలు, చిన్నసైజు, శ్రీఅనిబిసెంటుగారి ఇంగ్లీషుతర్జుమా		0	4
సర్వసారోపనిషత్తు, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	2
నిరాలంబోపనిషత్తు	..	0	1
కైవల్యోపనిషత్తు	..	0	2
రఘునంశము 6 సర్గలు, పదచ్ఛేదము, అర్థము, ఆకాంక్షాశబ్ద సమాస			
తాత్పర్యవ్యాఖ్యానసహితము, సాధారణప్రతి	...	3	8
రఘునంశము 10 సర్గలు సవ్యాఖ్యానము, శుద్ధప్రతి	...	0	8
మేఘసందేశము, సవ్యాఖ్యానము, ఆంధ్రటీకాసహితము	...	0	12
పుష్పబాణవిలాసము	...	0	2
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము, చక్కనికూర్పు	...	0	10
మాఘము, సవ్యాఖ్యానము 6 సర్గలు	0	10
భర్తృహరిసుభాషితము, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము	...	0	12
శబ్దమంజరి, చక్కనికూర్పు, శుద్ధప్రతి	...	0	2

24/1/21

సంస్కృతగ్రంథములు.

ప్రాతఃస్మరణము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	ప్రతి 1-కి ర్పు.	0	2
భజగోవిందము, సటీక	...	0	2
లక్ష్మీనృసింహస్తోత్రము, సటీక	...	0	2
కృష్ణకర్ణామృతము, ఆంధ్రపద్యటీకాతత్పర్యము	...	1	4
సప్తర్షిస్తోత్రము, సటీక, చిన్నసైజు	...	0	1
దేవీమానసికపూజ	...	0	4
దేవీఖడ్గమాల	...	0	1
ఇంద్రాక్షి శివకవచము	...	0	1
మృత్యుంజయమానసికపూజ	...	0	1
రామబ్రహ్మమానసికపూజ	...	0	1
నవగ్రహస్తోత్రము	...	0	4
పరమేశ్వరస్తోత్రకదంబము, శుద్ధప్రతి, చిన్నసైజు	...	0	6
దేవీస్తోత్రకదంబము, చిన్నసైజు	...	0	4
విష్ణుసహస్రనామము, నామావళీసహితము, చిన్నసైజు	...	0	6
లలితాసహస్రనామము, త్రిశతి, పంచదశీస్తోత్రము వగైరాలు			
నామావళీసహితము చిన్నసైజు	...	0	8
రామకర్ణామృతము, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము, శుద్ధప్రతి		1	4
రామసహస్రనామము, నామావళీసహితము చిన్నసైజు, శుద్ధప్రతి		0	4
లక్ష్మీ	...	0	8
శివ	...	0	8
ఆంజనేయ	...	0	8
సుబ్రహ్మణ్య	...	0	8
అన్నపూర్ణ	...	0	8
గణపతి	...	0	8
నీతేశాస్త్రము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	2
దేవీసప్తశతి, చక్కనికూర్పు	...	0	5
అమరము, మూలము, మూడుకొండలు, శుద్ధప్రతి, చిన్నసైజు		0	6
అమరము, సటీక, ఇంగ్లీషుఅర్థములతో	...	0	14
గురుబాలప్రబోధిక, చిన్నసైజు, చక్కనికూర్పు	...	2	8

ఇవి మొదలుగాగల సంస్కృతాంధ్రగ్రంథములు అనేకములు మావద్ద దొరకును.

వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్,

192, ఎస్.ప్లస్.వేడ్, చెన్నపురి. ఈ.

